DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14169

Transylvania Memorial Book

Toldot ha-ḳehilot bi-Ṭransilvanyah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR	Schwartz, Jehudah, 1913-
TITLE	Toldot ha-ḳehilot bi-Transilvanyah : peraḳim mi-sivlot ha-Yehudim ṿe-nitsane ha-gevurah bi-teḳufat ha-Sho'ah be-Hungaryah / me-et Yehudah Shṿarts.
DESCRIPT	293 p., [24] leaves of plates : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Romania -- Transylvania -- History Transylvania (Romania) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Romania -- Transylvania.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U S A.

יהודה שורץ / תולדות הקהלות בטרנסילבניה

הספר הודפס על ניר מתוצרת
מפעלי ניר חדרה
ובעזרתם האדיבה

דפוס ישראל בע"מ, תל־אביב

תולדות הקהלות
בטרנסילבניה

פרקים מסבלות היהודים וניצני הגבורה בתקופת השואה בהונגריה

מאת: **שורץ יהודה**

יצא לאור ע"י: „האגודה יד לקהלות טרנסילבניה"
חדרה, רח' הגבורים 57

זר־ברכות
לרעיתי — מלכה
הודות לעידודה יכולתי
לסיים את הספר.

הקדמה

בספר שלפנינו אוסף של חומר היסטורי־דוקומנטרי על תולדות קהלות ישראל בטרנסילבניה, הספר מקיף את מאבק הזרמים בעניני דת (אורטודוקסים ניאולוגים), את שלבי התפתחות הקהלות, מוסדותיהם, שמות המיסדים, הפעילים ואת המנהיגים הרוחניים.

הספר מתאר את הערך המדיני והכלכלי, המבנה החברתי, הפעילות בתחומי החנוך והתרבות, השיגי הספרות והעתונות בתקופת הפריחה ובמדרון לקראת הסיום הטראגי. יש בו פירוט על תקופת השואה והגבורה להצלה ולהגנה עצמית. על כך עדיין לא נכתב מספיק. לקהל הרחב היו עד כה על יהדות זו ועל התנהגותן בתקופה זו מושגים מסולפים.

הקהלות בערים ובעירות אלו הכילו את נפש העם, בהן נשאר ההוי הדתי הלאומי רענן. נשרפו ונחרבו בתי המדרש, הישיבות, בתי הכנסיות ומוסדות תלמוד־תורה, נשתתק קול התורה של יהודים שכל נשימה ונשימה אצלם היתה — דבר תורה, החברות והאגודות שהיו מוקדשות למעשי חסד ולצדקה, שמהן יצא אור ואחוה לנצרכים אף הן אינן עוד.

בספר נמצא את קוי האופי של יהדות הונגריה־טרנסילבניה בעת פריחתה ונוכל להציץ לנפשה בעת עניה ומרודיה. לפנינו תמונה על אבדן שבט יקר זה וכאן רשומות שעותיהם האחרונות.

בספר יש פירוט גם על חלקם של הניצולים בהקמת המדינה ובבנינה.

הבאנו סקירה תמציתית על קהלות אלו — שהיו ואינן — במטרה לתת חומר מתאים בידי בתי ספר, הרוצים להנציח אחת מקהלות אלו, שעוד לא הונצחו מפאת חוסר בחומר למודי אינפורמטיבי. איש אינו מפקפק בכך, כי יש להחדיר את תודעת השואה בקרב הנוער היהודי, אם כחובה קדושה כלפי אותם המיליונים שהושמדו בשואה ואם כלפי העם היהודי בעתיד, אולם בגלגלי החיים שוחקים בהדרגה את זכר השואה, בעיקר אצל הדור הצעיר.

משרד החנוך והתרבות החליט לפתוח במפעל הנצחת קהלות ישראל ע״י בתי הספר בדרך לימוד תולדותיה של הקהלה מראשית קיומה ועד חורבנה בימי מלחמת העולם השניה, מאז הועלה רעיון ההנצחה חלפו כחמש עשרה שנה ורבות עדיין הקהלות שלא מצאו לעצמן מאמץ מחוסר חומר מודפס להנצחה מסוג זה.

איננו מתימרים לתת כאן מחקר מדעי על תולדות הקהלות בטרנסילבניה, זה ודאי ייעשה ע״י מומחים מקצועיים לכך, אלא מטרתנו היא להעמיק בלב צעירינו את תודעת השואה ולחזק בהם את התחושה של רציפות היסטורית מן הימים ההם והזמן הזה.

חשוב להכיר את כוחות היצירה של יהודים אלה בשטח הדתי התרבותי החברתי במדע ובכלכלה, רצוי לדעת את סבלותיהם ומאבקיהם, את עמידתם האיתנה, את מעשי לחימתם ואת פרטי התגוננותם, אם צעירינו ילמדו להכיר זאת יחד עם כוחות הרוח והמעשה שנתן ישוב זה למען הקמת מדינת ישראל, ידעו להבין ולהעריך את פעלם וישאפו להתיחד עמם ולאהבם, — בספר זה ימצאו ענין גם שרידי הקהלות מטרנסילבניה.

טרנסילבניה היא חבל ארץ שעד מלחמת העולם הראשונה היה שייך להונגריה ובין שתי מלחמות העולם — לרומניה. בשנת 1940 בהכרעת בוררות וינאית שניה — חזר החלק הצפוני להונגריה ואילו החלק הדרומי נשאר גם הלאה בידי רומניה.

כל אותן הקהלות שעברו להונגריה הושמדו, עלה עליהן הכורת, לעומת זאת הקהלות שבחלק הרומני נעזבו עם עליית היהודים לישראל.

עלינו לציין גם, שחלק ניכר מהקהלות שבספר היו מתקדמות (ניאולוגית), כי עליהן ועל פעולותיהן הופיע בזמנו חומר אינפורמטיבי, קהלות אלו שבספר מהוים חלק קטן מהקהלות אשר ראויים היו להזכירן ורק מפאת חוסר הפרטים הדרושים לא הוזכרו.

חובה נעימה היא לי להודות על עזרתו האדיבה של כב׳ סגן ראש הממשלה ושר החוץ יגאל אלון. הנני מודה לכב׳ ח״כ — אבא אבן, שר החוץ לשעבר על דברי הערכה שכתב להנצחת זכרו של שמואל בנצור ז״ל, לו מוקדש הספר, תודה על עזרתם של ראש הטכס במשרד החוץ — מר אפרים אלדר, למר זאב שיק, סמנכ״ל משרד החוץ. רב תודות על עזרתה של הנהלת מפעלי הניר בחדרה.

תודתי נתונה בזה לידידי הפרופ. מ. צ. קדרי, רקטור אוניברסיטת „בר אילן" לשעבר על סקירת החומר והדרכתו המאלפת. על הכל אני אסיר תודה לחברנו הדגול מ״מ ראש עיריית חדרה, מר מרדכי קוסטליץ — אשר רתם עצמו לרעיון הספר ובפעילותו הברוכה הביא להוצאתו לאור, הערכתי והוקרתי העמוקה לידידי היקר המהנדס וידה שמחה, שהעמיד לרשותי את אוסף התמונות שלו על בתי הכנסת בטרנסילבניה והיה לי לאחיעזר בכל עת בחומר וברוח. יבוא על הברכה החבר והידיד מרדכי רסל, אשר סיפק לי חומר חשוב לכתיבת הספר וחיזק אותי בעצה ובתושיה.

תודה וברכה מיוחדת למר פרץ שמחה על עזרתו הרבה, לחבר דוד מוזס ולשמעון טיבור על עזרתם, יישר־כוח לחברי האגודה „יד לקהלות טרנסילבניה", במיוחד לד״ר דיקר צבי, למר פזקש, ד״ר מיכאל מ., ליעקב מכלוף, למר ש. אלבוים ולכל אלה שסייעו בידי בהכנת הספר, בהתקנתו ובהדפסתו.

שורץ יהודה

חדרה, ר״ח כסלו תשל״ו.

מימי בראשית עד לשואה

הקהלה מהי ? מגלות בבל עד השואה, הקהלות בהונגריה,

חוק שווי זכויות, הקונגרס והרפורמה, מאבק האורטודוקסים נגד הניולוגים.

הברית העברית הלאומית, המפלגה היהודית,

הלשכה האורטודוקסית, הלשכה הניולוגית,

ספרות תורנית רבנית, יהדות וציונות, ספרי דת, מחקר ומדע, עתונים וירחונים,

תולדות התישבות היהודים בטרנסילבניה.

מצב יהודי דרום טרנסילבניה עם פרוץ מלחמת העולם השניה.

רביים וחסידים בטרנסילבניה, קריות רביים וחסידים מטרנס. — בישראל

הישיבות הגדולות בטרנסילבניה,

ביבליוגרפיה.

הקהלה מהי?

בשם זה ציינו את הגוף המנהלתי של הצבור. שורשי מוסד זה נעוצים בארגון עדות היהודים לפנים בבבל. ליהודי בבל היתה האפשרות עוד מזמן קדום לסדר את חייהם כחפצם. בדבר זה, ביצירת ארגון פנימי חזק שיתן לחבריו את האפשרות לחיות את חייהם העצמאיים גם בתוך הסביבה הזרה המקיפה אותם, שימשה בבל דוגמה לשאר ארצות הגולה, ממנה ראו וכן עשו יהודי שאר הארצות, כמובן בשינויים ידועים, הכל לפי הזמן והמקום.

הקהלות ובתי־הדין אלה הם יסודות ההנהגה העצמית היהודית מחורבן הבית ועד קרוב לזמננו, ואת שני אלה אנו מוצאים מפותחים יפה בבבל. קהלות ישראל בבבל הן העתיקות ביותר בגולה. בתקופת התלמוד אנו מוצאים חומר רב על דבר סדרי הקהלות הבבליות ובספרות הגאונים מקבלים עליהם תמונה מלאה.

הקהלות היו עוסקות בגביית מסי הממשלה. תפקיד זה הוטל אח״כ בימי הבינים גם על הקהלות ברוב ארצות אירופה ובזכות זאת נתנו להם הממשלות שלטון על חברי הקהלה. הממשלה ושלטונות הערים לא ידעו ולא הכירו את היהודי בתור פרט ולא באו אתו בדברים באופן ישיר. גם מס גולגולת נגבה ע״י הקהלה, ועל כל קהלה היו מטילים סכום ידוע שהיה מתחלק ע״י ראשי הקהלה בין כל החברים. כמו כן היו הקהלות עוסקות בעניני הגנה על התושבים, כגון תיקון חומות העיר ושכירת שומרים ורכישת נשק. הקהלות היו עוסקות בהספקת מים לבני הקהלה, בהשגחה על הנקיון וכו׳, בידן היתה מסורה ההשגחה על השוקים, המידות והשערים, לראות שלא יפקיעו את השערים, דאגו שלא יקפח אחד את השני.

לתלמידי חכמים היו הקהלות נותנות זכויות מיוחדות בהקלת עול המסים. הקהלה היתה מתוכת בין הפועלים ונותני העבודה, היתה משגיחה על בתי הכנסיות ובתי המדרשות, דואגת לעניני חנוך, משלמת שכר למלמדים ולרישי דוכנא.

בראש הקהלה עמדו שבעה טובי העיר, להם ניתן יפוי כוח לנהל את כל עניני הקהלה. הם היו פועלים בהסכמה עם דעתו של חכם העיר, במיוחד שהיה מדובר על תקנה חדשה. עניני הצדקה והעזרה לעניים נמסרו לגבאים מיוחדים.

חוץ מגבאי צדקה יש להזכיר את גבאי בתי הכנסת ובתי המדרש. במשך כל תקופת ימי הבינים היו כל עניני היהודים נתונים בידי ראשי הקהל והם היו השתדלנים לפני הממשלה וגבו המכס והמס שהוטל על היהודים ומסרו את הכסף למלכות. בעבור זה ניתנה להם זכות הישיבה במדינה ולדון בדיני ישראל ולהתנהג על פי דתם כחפצם וכך היתה הקהילה כעין ממשלה בתוך ממשלה, הרבנים וראשי הקהל עשו תקנות לחזק את הדת ולבצר את מעמדם נגד שנאת העמים אשר ישבו בקרבם.

בתקופה מסוימת בספרד היתה הרשות בידי הקהלה לדון גם דיני נפשות וכמעט בכל המדינות היו דנים דיני קנסות וחרמות, כפי ראות עיני בית הדין. לא פעם הגיע כח השלטון של ראש הקהלה לידי עריצות.

היו מקומות שמתפקידה של ועדת החנוך היה לפקח על הלמודים וגם על המוסריות של חברי הקהלה. הועדה השגיחה לא להפריז בהידור מלבושים, חגיגות חתונה, רעש ברחובות וכו׳.[1]

מגלות בבל עד השואה

כשנתרבו פיזורי ישראל בימי הבית השני בתקופה ההלניסטית, החל מכיבושי אלכסנדר מוקדון בארצות הקולוניזציה היונית ואחר כך בתקופה הרומית נתארגנו קהלות יהודים בערים באימפריה ההלנית־הרומית.

כמופת יכולה לשמש הקהלה היהודית באלכסנדריה שבמצרים. החיים שם נתרכזו סביב המקדש של חניו, שהפליא ביופיו ובגדלו. בדומה לאלכסנדריה התנהלו חיי הקהלה באנטיוכיה (סוריה), בקורינו (קפריסין) ובשאר התפוצות של האימפריה הרומית.

חיי הקהלה נתרכזו סביב לבית הכנסת (ומכאן השמות היוניים: לקהלה — סינאגוגוס, לפרנס הקהלה — ארכי סינאגוגוס וביהכנ"ס — סינאגוגה).

אחרי הקאטאסטרופה הלאומית של שנת 70 ואבדן שרידי העצמאות המדינית במולדת היו כבר קהלות ישראל בתפוצות תחליף יעיל להמשכות ארגון חיי הצבור והחברה היהודית בכל אתר ואתר לפי אורח ייחודם הלאומי־הדתי.

החיים בקהלה היהודית התנהלו על פי חוקים ומצוות שבתורה שבכתב ושבתורה שבעל פה. חז"ל תיקנו תקנות שהיוו את המסגרת הארגונית של הקהלה. לפי הוראות התלמוד הבבלי והירושלמי צריכים היו להתקיים בכל קהלה: בית דין, קופת גמילות חסדים, בית תפלה, בית מרחץ, בית שמוש צבורי, רופא, סופר, שוחט, בית ספר לילדים ומלמד תינוקות.

בראש הקהלה יעמדו שלשה „בני הכנסת" ובתוכם „ראש הכנסת" ושבעה מבני העיר.

באיטליה התארגנו הקהלות עוד בתקופה העתיקה והמשיכו להתקיים גם בימי הביניים. במאה ה־15 עמדו בראש הקהלה שלשה ראשים ועשרים „קרואי העדה".

בגרמניה ובצרפת של המאה 10—11 מגלות הקהלות פעילות ארגונית ותרבותית חשובה. מנהיגיה הרוחניים הרגילים כרבנו גרשון, מאור הגולה, חכמי לותר (לותרינגיה), רש"י ובעלי התוספות תרמו רבות בתקנותיהם לעיצוב פני הקהלה היהודית בגרמניה ואחר כך בקהלות מזרח אירופה (צ'כיה, הונגריה, פולין, רייסן, ליטא ואוקראינה).

בשלהי המאה ה־11 עבר על קהלות גרמניה גל פרעות, רדיפות ושחיטות (בעת מסעי הצלב). האוכלוסיה היהודית הגיעה לבידוד צבורי וחברתי, אולם שליטי הארצות והערים (הנסיכים, הבישופים) ראו צורך כלכלי ופיסקאלי בהענקת זכויות קיום לקהלות היהודים. הם ראו במסים המרובים ובארנונות השונות שהוטלו על היהודים את המקור הממלא את האוצר הריק שלהם, היהודים הוכרזו לכן כעבדי האוצר.

מגמה זו הלמה את האינטרס היהודי, מאחר שהיא איפשרה את המשך קיומה של האוטונומיה הלאומית במסגרת הקהלות; זהו מקור „הזכויות" שהוענקו לקהלות אשכנז במאות 11—13 לנהל את חייהן לפי חוקי דתן ולפי האורח המסורתי במקומות מגוריהן. זכויות כאלה הוענקו לקהלות: בשפייר בשנת 1084, בוורמס בשנת 1090, בראטיזבון ב־1182 ובאוסטריה בשנים 1236, 1238, 1244 (פריווילגיות של הקיסר פרידריך הגדול ופרידריך האמיץ).

הארגון האוטונומי של היהודים בפולין קם מאותן הסיבות שבארצות אחרות בימי

הביניים. את צורת הארגון הביאו מאשכנז. הקהלה היתה המתווך בין היהודים ובין השלטונות העירוניים והממלכתיים. מחוץ לתפקידים חברתיים־דתיים הוקמו ועדות מיוחדות לכמה מהתפקידים החברתיים והפילאנטרופיים האלה. ועדה לעניני אדמיניסטראציה של הרובע היהודי ולבקורת על השוק (ההשגחה על הנקיון ברובע, על המדות והמשקלות בשוק). חברי הועדה השגיחו שלא להפריע את שינת הלילה, פיקחו על דרכי המוסר של העדה, לחמו במותרות והיו האפוטרופסים על בתי תלמוד תורה ועל היתומים.

החנוך הדתי למבוגרים היה בידי חברות, כגון חברת עין יעקב ומשניות, חברת „אמירת תהלים", חברת ש"ס, ראויה לציון חברת „שומרים לבוקר" (חבריה היו משכימים ובאים לבית הכנסת, כדי לקונן על חורבן בית המקדש). הרב היה הפוסק בעניני דת והלכה, החליט על הענקת תואר „חבר" ו„מורנו" לחברי הקהלה ולו הסמכות להכריז „חרם", ששימש אמצעי חשוב בכפיית עול הנהלת הקהלה על חבריה. העוברים על החוק נענשו במלקות 40, בקנסי כסף, או בעמידה ב„קונה" (כעין עמוד הקלון בפרוזדור בית הכנסת). העונש החמור ביותר היה ה„חרם" (שורשו בנידוי מתקופת התלמוד). לרוב הוא השתמש כאמצעי להגנת הקהלה מפני מלשינים ופורצי גדר.

בסוף המאה ה־16 נתארגן הועד המרכזי (הנקרא ועד ג' ארצות, אחר כך ועד ד' ארצות). הם דנו בסכסוכים בין הקהלות, ייצוג כלפי המלכות, שיטות בהטלת מסים, בחירת רבנים, עניני שמירת דת ומוסר וכו'.

במאות ה־16—18 (תקופת האבסולוטיזם הנאור, המהפכה הצרפתית וכיבושי נאפוליון) התנהלו הקהלות באירופה לפי האורח המסורתי. תמורת (הבטחת) שיווי זכויות נדרשו הקהלות (החל מהצוים של הקיסר יוסף השני, המלך פרידריך הגדול, הקיסרית החסות — יאקאטארינה, דרך הרפורמות של נאפוליון, נסיכות ווארשה ומלכות פולין הקונגרסאית) לבטל את האופי הלאומי שלהן ולצמצם את פעולתן לתחום הדתי של אזרחי כל ארץ וארץ בני דת משה. תפקידי הקהלה הצטמצמו לחיי דת גרידה, מאידך ביצעו השלטונות את מתן הזכויות טיפין טיפין.

בשלהי התקופה הפיאודלית מתרבים מקרי התמרדות של פשוטי העם נגד המשטר האוליגארכי. סימנים לכך אפשר לראות אף בתנועה החסידית (מחצית השניה של המאה ה־18) ולהבדיל בתנועה הפראנקיסטית באותה תקופה. החילונות והאירופיזאציה ההולכת וגוברת בסוף המאה ה־19 ובמאה ה־20 הטביעה את חותמה על צורת הארגון.

בתקופה ההיא ובעיקר בתקופה שבין שתי המלחמות מתפתחות מפלגות פוליטיות והן המיצגות את האינטרסים המדיניים והציבוריים של האוכלוסיה היהודית כמיעוט לאומי לגבי השלטונות הממלכתיים והמוניציפאליים. ההסתדרות הציונית על זרמיה השונים ועל ארגוני הנוער שלהם התפתחה לגוף אדיר. מלבד הפעולה הציונית ומלבד פעולה פוליטית עשתה רבות בתחום חיי הכלכלה, החברה והתרבות היהודית. נפתחים בתי ספר יסודיים ותיכוניים, ששפת ההוראה בהם היא עברית, אידיש ושפת המדינה. („תרבות", „יסודי תורה", „בית יעקב" וכו'.)

בספרות הרבנית והחסידית במאה ה־18 וה־20 יצאו לאור „חידושים", שו"ת, ספרי פרשנות, „תורות" של גדולי תורה, רבנים ואדמו"רים.[2]

הקהלות בהונגריה

אחרי שהיהודים באירופה זכו לשווי זכויות הופסק השלטון העצמי של הקהלה, מכיון שהשתחררו והיו שוים לאזרחי המדינה. הקהלות המשיכו לפעול רק בשטח הדתי והסוציאלי. החלטה זו נתקבלה כסעיף ראשון בקונגרס יהודי הונגריה בשנת 1868—69 לפיו עוסקות הקהלות רק בעניני תפלה, דת ומנהגים, בהחזקת מוסדות חנוך, צדקה וחסד והנהלתם ע״י פקידים מתאימים לרוחם.

הקהלות אושרו בחוק מלכותי — הקונגרסאית ב־1869, האורטוקדוקסית ב־1871 ואילו קהלות סטטוס־קוו רק ב־1928.

החוקה המופיעה ב־1888 מדגישה שאין ליסד אף קהלה השייכת לאחת משלושת הקהלות רק אחרי שהתקנון שלה אושר קודם ע״י הממשלה. הגבלה כזאת לא היתה קיימת אצל אף עדה של אומה אחרת. לעומת זאת היתה הקהלה עצמאית.

מלבד הקהלות הנ״ל היו קיימות קהלות „ספרד״, אשר פעלו במסגרת הקהלה האורטודוקסית. הקימו בתי כנסת נפרדים, התפללו בנוסח ספרד והתנהגו לפי אורח חיים חסידי. לחברים היתה הזכות לפנות למוסדות הקהלה והקהלה היתה זכאית לגבות מחבריה דמי חבר או כל מס אחר.

הקהלה ומוסדותיה

בכל קהלה קטנה מסודרת נקבעה מועצה בת 11 חברים (טובי העיר) ביניהם נשיא וסגנו, גזבר ומבקר חשבונות ושבעה חברים במועצה ללא תפקיד. תקנות חדשות נתקבלו באסיפה הכללית ונשארו מבחינת חוק ולא יעבור. עיקר דאגתם של נבחרי הקהלה ופרנסיה היו פעולות כלפי פנים. הרפרזנטציה כלפי המוסדות הממשלתיים לא היתה אלא תפקיד שני במעלה.

לפי התקנות היו הבחירות אישיות, נבחר מי שהשיג יותר קולות. למועצת קהלה גדולה נבחרו 60 חבר ואלה בחרו מתוכם 21 חבר להנהלה. ההנהלה הורכבה מנשיא ושני סגנים. שני הגבאים הראשיים של ביהכנ״ס הגדול, גזבר ושני מבקרי חשבונות ויתרם בלא תפקידים מיוחדים. סגני הנשיא עמדו בראש מוסדות הקהלה, האחד עמד בראש ביה״ס העממי של הקהלה והשני בראש ועדת הכשרות: תלמוד תורה, שחיטה, מצות, עירובין וכד׳ והוא נבחר מבין החסידים.

הכנסותיה של הקהלה באו ממסים, מס ישיר לפי הערכת ועדת מסים מיוחדת ומסי עקיפין: מס שחיטה, הכנסות המקוה והמצות. מסי העקיפין הכניסו לקהלה את רוב תקציבה של הקהלה. תקציב ההוצאות של הקהלה הכיל מלבד החזקת המנגנון: הפקידות וכלי קודש (רבנים, שוחטים ומשגיחים) גם את החזקת המוסדות: המקוה, מאפיית המצות, עירובין וכד׳ וכן גם תמיכות והקצבות כגון תוספת לביה״ס היהודי, תמיכות למוסדות צדקה וכו׳.

הרבנות

הקהלות מאשרות בתקנון שלהן, שהרבנים הם הממלאים בקהלה את המשרה האחראית והמכובדת ביותר. למינויו של הרב היה דרוש הסכמת ההנהלה וגם של האספה הכללית בהשתתפות חברי הקהלה. הרב נבחר רק אם שני שלישים הצביעו בעדו ורק אם הוא אזרח המדינה וקבל סמיכות לרבנות בארץ.

את זכויות הרב וחובותיו נהגו לכתוב בפנקס מיוחד „ספר הברית" (כונסס). הרב קיבל לו ולמשפחתו דירה מיוחדת בבנין מיוחד ללא שכנים באותו הבנין. עם פטירת הרב היתה המשפחה חייבת לפנות הדירה לטובת הרב החדש ולעבור לדירה אחרת שכורה על חשבון הקהלה. הרב וחברי בית דינו היו פטורים מכל תשלום מס ישיר לקופת הקהלה. הרב היה מחויב לדרוש פעמיים בשנה בבית הכנסת הגדול: בשבת תשובה ובשבת הגדול. בז' אדר היה מחויב לדרוש בבית הכנסת הגדול לפי דרישתה של החברה קדישא בעיר. על דרישתה זו היתה חייבת החברה קדישא לשלם לו את הרח"ש (רב, חזן, שמש) מס נדוניא קיבל הרב לבדו וכן דמי גטין וחליצה. בדמי פסק דין היה עליו להתחלק שוה בשוה עם אותם החברים בבית דינו שעמהם ישב במשפט זה.

רב העיר נבחר ע"י אסיפה כללית של כל חברי הקהלה ללא יוצא מהכלל בין ששלמו ובין שלא שלמו את מסיהם לקופת הקהל. באסיפה הכללית זו לבחירת הרב השתתפו גם אנשי הסביבה. וגם להם היתה זכות הצבעה. רב העיר היה גם רב לכל הקהלות שבגליל. זכויות וחובות אלו נכללו בכתב הרבנות שנמסר לכל רב בבואו לשבת על כסא הרבנות.

תלמודי תורה — חדרים

בתי האולפנה הראשונים היו „החדרים". בין המלמדים היו גם מצוינים שהורו לפי תכנית למודים מסודרת, אך „פרטיותם" השפיעה לרעה. מחוסר השגחה צבורית מתמדת יכול היה כל אדם להיעשות „מלמד" ללא בחירה וללא מינוי ע"י הקהלה, או מוסד אחר בעיר וההתחרות הפרועה בינם לבין עצמם הוסיפה עוד סבל על צרותיהם הקשות גם בלאו הכי.

דירת המלמד, שהיתה צרה ודלה שימשה גם חדר למודים ל־20—30 ילד, מובן שבתנאים אלה לא נתאפשרו אפילו חוקי ההיגיינה האלמנטריים, אולם שלטונות העיר העלימו עין ולא התענינו בכך. לבסוף התעוררו ונגשו לשיפור המצב ע"י הקמת מבנים מתאימים לחדרים שיתאימו גם לחוקי ההיגיינה. למטרה זו נוסדו שלוש חברות והן: 1) חברת תלמוד תורה; 2) חברת מחזיקי הדת; 3) חברת תומכי תורה. שלושת החברות היו ברשות הקהלה והמלמדים היו כמו שאר פקידי הקהלה לכל דבר. זו שילמה את משכורתם כמו לכל פקידיה. המלמדים נתקבלו ע"י הנהלת הקהלה באישור הרב דמתא. סעיף מיוחד הבטיח לכל רב את ההכרעה בבחירת המלמדים.

סידור זה השפיע לטובה על מצבם הכלכלי הירוד של המלמדים. הושם קץ להתחרות הפרועה בין המלמדים. הפיקוח נעשה יותר יעיל. עובדה תכנית למודים אחידה והלמודים עמדו על הגובה. סידור זה, שהמלמד נעשה בלתי תלוי בהורים העלה את כבוד המלמד

בעיני ההורים והתלמידים כאחד. התלמידים נבחנו בכל שבת ושבת ע״י בעלי בתים תלמידי חכמים בעיר. גם הרב ביקר מדי פעם בפעם בתלמוד תורה לשם בחינת התלמידים. התלמוד תורה נהפך במשך הזמן לאחד המוסדות החשובים והמפוארים בעיר, שתשומת לב רבה הוקדשה לו מצד הנהלת הקהלה.

הישיבה

בדרך כלל היה בפנקס הרבנות סעיף מיוחד, הדן בעניני הישיבה, הנהלתה והחזקתה. הקהלה היתה דואגת להחזקת כלו׳ הקציבה סכום מסוים להחזקת בית תבשיל בשביל בחורי הישיבה, אולם סכום זה לא הספיק לכלכל את כל בחורי הישיבה, לפיכך היו הבחורים מחוסרי יכולת אוכלים „ימים" על שולחן הנדיבים. שום איש לא ראה בזה פחיתת כבוד. בישיבה התקיימו חברות שהיו קשורות עם הישיבה כמו „חברה מגידות", „חברה מזונות", בית תבשיל, חברת בחורים, קנין ספרים ו„משכיל אל דל".

השכלה ולמודי חול לא היו נסבלים בכלל בין כתלי הישיבה, אם כי ברובם המכריע למדו תלמידיה וידעו שפות אירופיות ולמודי חול, אבל את אלה למדו לפני כניסתם לישיבה או לאחר שעזבוה.

בית־ספר עממי יהודי

בערים גדולות הקימו בתי ספר יהודיים, בהם היתה לשון ההוראה לשון המדינה. תכנית הלמודים היתה תכנית הלמודים של בתי הספר הממשלתיים, אלא שהמורים היו יהודים והתלמידים לא למדו בו בשבתות. המורים נתמכו ע״י הקהלה באשור המפקח הממשלתי. במקרים מיוחדים היה המכריע מפקח המחוז. בתי הספר עמדו על רמה גבוהה וצוינו לשבח ע״י המפקחים הממשלתיים שבקרו בהם לעתים קרובות. אולם בתי ספר אלה לא הצליחו לפתור בדרך כלל את שאלת חנוכם של הילדים היהודים משתי סיבות: 1) ביה״ס היה צר מלהכיל את כל התלמידים היהודיים וכך יצא שחלק ניכר ביקר בבתי הספר העממים הממשלתיים או עדתיים אחרים. 2) חובת ביקור בביה״ס חלה מגיל 6 עד גיל 14. ביה״ס היהודי העממי היה רק בן 4 כתות, עד גיל 10. הושג, שבשבתות ובחגים שוחררו התלמידים היהודים מכתיבת שעורים בביה״ס העממי הממשלתי. בכלל סודרה תכנית הלמודים בצורה זו, שכמעט לא היה צורך בכתיבה בשבתות ובחגים.[8]

התנאים לאמנציפאציה

עם התעוררות התנועה הלאומית ההונגרית החל תהליך של מאדיאריזאציה וההכרעה אם להזדהות עם ההונגרית ולסגל את לשונה היתה לעתים אישית ומודעת לחלוטין.

נסיבות אלה יצרו תנאים אידיאליים גם להתבוללות היהודים. כל דובר הונגרית שהראה נכונות להזדקק ללשון הלאומית, או לחנך את ילדיו בשפה זו נחשב על בני האומה המתהווה או המתעוררת לתחיה.

הפרלמנט המהפכני של קושוט קיבל בשנת 1849 את עקרון האמנציפאציה וזו

הוגשמה ע"י המדינאי הליברלי יוסף אטבש אחרי הפשרה עם אוסטריה, אולם פתיחותה הלאומית של הונגריה תובעת תמורה מוחשית — הסתגלות רדיקאלית לדפוסי התרבות הלאומית ע"י מחיקת סימני ההיכר של המוצא האתני והתרבותי הזר.

בדבר האמנציפאציה נכלל סעיף המחייב את היהודים לכנס אספה של רבנים שינהיגו רפורמה בדת היהודית. מגשימי האמנציפאציה הגו את הציפיה, כי זאת תהיה ראשיתה של הסתגלות שסופה התמזגות המיעוט היהודי בגוף הלאומי ההונגרי.

חלק מן הצבוריות היהודית בהונגריה קלט את הקריאה להתפרקות מן הישן ולהסתגלות לחדש ונענה לה ברצון. המרץ, היזמה והמחשבה של היהודים הופעלו לא רק בתחומי המסחר, התעשיה והמקצועות החפשיים, כי אם גם בתחום החקלאות. היהודים ראו את עצמם כשותפים ליצירת חברה לאומית חדשה.

חוית היצירה המשותפת הקלה על הניתוק מחברת המוצא וטישטוש סימניה המבדילים. התבוללות מדעת היא תופעה שכיחה ביהדות הונגריה. ההחלטה להנתק מן היהדות ניתוק גמור אינה אלא הקיצונית בקשת התגובות לסיטואציה זו. בקצה האחר של הקשת מופיעה הדחיה הגמורה של כל מגע עם התרבות הסובבת, היא תגובתם של חרדים על סכנת ההתבוללות ואבדן היהדות.

אסיפת הרבנים בעיר נאגי־מיהאי בשנת 1865, שנתיים לפני השגת האמנציפאציה, החליטה לאסור על עצמם ועל נאמניהם לא רק כל תיקון בטכסי בית הכנסת שריח של ריפורמה נודף מהם, אלא אף לימוד לשונות ורכישת השכלה. איסור זה כלל גם למודי ילדיהם בבתי הספר שבחסות הממשלה.

החרדים בהונגריה ביקשו לשמור על כל סימני ההיכר של חיי העירה, הלבוש המיוחד, הדיבור באידיש, החנוך בחדרים ובישיבות וכד'.

האורטודוקסים ניהלו את חייהם בקהלות בצביון שמרני מובהק. חלק מן החרדים — ביחוד בצפון־מזרח המדינה ובטרנסילבניה — ניהל את חייו בהנהגת אדמו"רים חסידים, הללו היו שרויים בפרישות גמורה ובאדישות כלפי המתרחש מחוץ לעולמם הם.[4]

קבלת החוק לשווי זכויות היהודים בהונגריה

ב־25 בנובמבר 1867 הגיש גראף יוליוס אנדראש את הצעת החוק הבאה לפרלמנט:

1) מוצהר בזה, שכל התושבים היהודים בהונגריה יש להם הזכויות האזרחיות והפוליטיות כמו התושבים הנוצרים.

2) כל חוק, מנהג או תקנה הנמצאים בניגוד לכך מתבטלים בזה.

ב־20 בדצמבר 1867 נתקבל החוק בפרלמנט ההונגרי פה אחד.

ב־22 בדצמבר דן בו הבית העליון והצביעו בעדו 64 מ־68 הצירים.

ב־27 בדצמבר אושר החוק ע"י המלך פרנץ יוסף הראשון.

עקב החוק הזה נפתח הקונגרס היהודי בבנין משרדי המחוז בבודפשט ב־14 בדצמבר 1868. כידוע הביא קונגרס זה לידי קרע בין יהודי הונגריה ומאז עמדו במלחמה קשה האורטודוקסים עם הקונגרסאים.[5]

קונגרס היהודים והרפורמה

כאשר תנועת הרפורמה התחילה להתפשט מזרחה להונגריה נאבקו הרבנים וראשי הקהלות נגד מגמה זו ובקונגרס ארצי, כאשר אנשי הרפורמה ניסו להשתלט על הקהלות ע"י רוב מקרי, יצאו שומרי הדת והתארגנו לקהלה נפרדת בשם אורטודוקסים וכך נתהוו שלשה סוגי קהלות: א) אורטודוקסים — שומרי הגחלת הישנה; ב) ניאולוגים — בעלי הרפורמה; ג) אלה שלא הצטרפו לא לכאן ולא לכאן, נשארו בבחינת — סטטוס־קוו.

למעשה היתה מטרת הקונגרס לאחד בארגון אחד את יהדות הונגריה ולהחליט על תקנון ארצי מאוחד. למרות זאת שתקנון זה קיבל אח"כ גם את האישור המלכותי הוא לא נתקבל ע"י הקהלות האורטודוקסיות והשיגו החלטת הממשלה, לפיה מחייב תקנון זה רק את אלה, השייכים אל הקהלה הקונגרסאית ואילו יתרם רשאים להצטרף לקהלה האור־טודוקסית, או להשאר מחוץ לשני ארגונים אלה — בסטטוס־קוו־אנטה. לכן נשאר התקנון בתקפו לקהלה הקונגרסאית בלבד. ארגון שומרי הדת פנה לפרלמנט נגד התקנון בשם היהודים הקונסרבטיבים, אשר החליט ב־18 במרץ 1870, שאין להכריח מיעוט דתי לקבל החלטת הרוב בניגוד לרצונם, שהוא נגד חופש הדת ולכן מתבקש שר הדתות — לבטל את התקנון

ב־15 בנובמבר 1871 הופיעה חוקה באישור ממלכתי, לפיה אושר תקנון הקהלה האורטודוקסית, בדומה לזה של הקהלה הקונגרסאית. לפי תקנון זה — הקהלות שהן בהשגחתן מתנהלות לפי המנהגים והעקרונות שנקבעו בשלחן ערוך והחלטותיהן חייבות להיות ברוח זאת. כל חבר בועד ההנהלה, או פקיד שיביא הצעה בנגוד לכך יאבד אוטומטית את זכויותיו.

בראש הארגון עומדים נציגי הקהלות, הועד המרכזי והמשרד המרכזי. הארץ חולקה למחוזות וכל מחוז בחר בנציגו. מתפקידם היה: 1) לדון בסכסוכים שהתעוררו בין הקהלה ועובדיה; 2) לפתור את הבעיות והויכוחים בין קהלה לקהלה. נציגי המחוזות בחרו מחבריהם את היושב ראש של המשרד הארצי, אשר קבל את הוראות הממשלה.

מאבק האורטודוקסים נגד הניאולוגים

הרבנים וראשי הקהלות נכנסו למאבק נגד הניאולוגים בחינת „יהרג ואל יעבור". הנה מספר קוים על פעולות הרבנים האורטודוקסים נגד הרפורמה עוד לפני שהתקיים הקונגרס היהודי.

הממשלה ההונגרית פנתה ב־1850 למנהיגי היהודים בבקשה שימסרו לה דו"ח על מצב החנוך היהודי, מה הם האמצעים שעל ידם אפשר יהיה לתקן את החנוך היהודי? מה מצב הקהלות, מה הם היחסים השוררים בין הרב והקהלה ומה מספר הכתות היהודיות בקהלות? מנהיגי היהדות החרדית פנו לר' מאיר א"ש, רבה של אונגבר, שיחבר את תשובתם לממשלה.

ר' מאיר א"ש ידע שיד המתקנים באמצע והם הם שעוררו את הממשלה לכך, בתזכיריהם השונים כתבו במפורש, שמרעילים את הילדים בחדרים ושצריך לחבר ספרי

למוד חדשים המתאימים לרוח הזמן וכן יש למנות במקום המלמדים מטיפוס הישן מחנכים מודרניים היודעים ומבינים כיצד לחנך. לפיכך חיבר הוא את התשובה שאינה משתמעת לשתי פנים. הוא קבע בתשובתו:

מצב „החדרים" הוא טוב ומשביע את רצון ההורים. לומדים בהם תורה והילדים מקבלים חנוך דתי. אין צורך — ממשיך ר' מאיר א"ש בתשובתו — להדפיס ספרי למוד חדשים, כיון שיש ברשותנו ספרים, כמו חומשים ונ"ך, משניות וגמרא, שלחן ערוך ופוסקים. הוא התנגד התנגדות מוחלטת לבתי הספר המודרניים ולמחנכיהם כאחד, ראה בהם את הסכנה הגדולה ביותר לתורה ולמסורה ולכן ענה, שבנוגע להשכלה כללית ילמדו ילדינו את המקצועות הכלליים מפי מורים לא יהודים.

בדבר הקהלות היהודיות — ממשיך הרב בתשובתו — ברובן המצב משביע רצון, ביחוד במקומות שאין בהם מקדמים בעלי שאיפות רפורמה ומה שנוגע לעתידן של הקהלות הוא מבקש מאת הממשלה לא להרשות לחפשיים לנהל את הקהלות ושרק רבנים חרדים יפקחו על החנוך.

באותה תשובה מתבקשת הממשלה לתת אפשרות להעניש אותם יהודים העוברים על חוקי התורה. יש גם לעשות משהו בדבר סמיכת רבנים צעירים ע"י הקמת ועדה רבנית מורכבת משמונה רבנים גדולי תורה, שרק היא תהא רשאית כבעלת סמכות ממשלתית לתת סמיכה לרבנים צעירים.

הממשלה כמובן לא הסכימה להצעותיו ובקשותיו של ר' מאיר א"ש, אולם מבוקשו הושג. במשך תקופה ארוכה לא התערבה הממשלה יותר בענינים יהודיים.

גם בנו ר' מנחם א"ש — רבה של סרדנא, חוסט ואח"כ באונגבר היה מראשי המדברים באסיפות הרבנים החרדים ופעמיים התיצב בראש משלחת רבנים בפני המלך פרנץ יוסף הראשון למען חיזוק הדת במדינה.

בימיו אמרו „המתחדשים" להקים „בית מדרש לרבנים" מודרני בבירת המדינה. בשנת תרכ"ד נתנה כבר הממשלה הסכמתה לכך, אז נתאספו בנירדיהז י"ח רבנים מבין החשובים שבמדינה וגמרו אומר לשלוח שליחים לווינה הבירה, לבקש מאת המלך להעביר את הגזירה. הרב מנחם א"ש היה מראשי המדברים במשלחת זו.

בשנת תרכ"ו השתתף באסיפת רבנים במיהילוביץ וחתם על פסק דין המפורסם שבא לעצור בעד חדירת הרפורמה לתוך כתלי בית־הכנסת.

החרדים עזבו את הקונגרס אשר בו היה רוב למתבוללים. המיניסטר לעניני השכלה, הבארון אטבש קיים ואישר בכל זאת את התקנון ואת חוקי הקונגרס. סיעת החרדים „שומרי הדת" החליטה להגיש את משפטה למלך ושיגרו משלחת של חמשה רבנים, שבה השתתף ר' מנחם א"ש. חברי המשלחת נתנו את עיניהם בו, שהוא יהיה להם לפה לפני המלך, אבל לא היה יכול להוציא מלה מפיו והתאושש רק, כשהמלך פנה אליו ואז אמר את דבריו.

כידוע נטה המלך חסד למשלחת הרבנים ומילא אחר בקשתם וכך השיגה היהדות החרדית אי תלות מחוקי הקונגרס והתקנון שהובא שם.

בין האישים הרבנים הפעילים נגד הקונגרס ושאיפתו לרפורמה היו גם המהר"ם שיק, רבה המפורסם של חוסט וגם הרב שלמה גנצפריד, שהתפרסם בעולם התורני בספרו הידוע „קצור שלחן ערוך", אשר יצא גם הוא במאבק נגד הרפורמה והתקנון של הקונגרס היהודי ופרסם בנידון „ספר גלוי" בעברית ובגרמנית.

יש לציין, כי העתיד הוכיח את צדקת חששות הרבנים נגד „המתחדשים" שנעשו אחר כך לקן ההתבוללות המסוכנת, נתערטלו מכל זיק ליהדות, עזבו רוב מצוות התורה, נתרבו במידה מבהילה נשואי התערובת ורבים הגיעו לידי שמד רח"ל. המאבק העקרי התרכז לכאורה בדברים משניים, כגון בימה באמצע ביה"כנ, נגד הטפה בלשון הגויים, אולם הוכיח סופו על תחלתו, כי ההתבוללות העמידה בסכנה איומה את קיומו ועתידו של העם. ההתבוללות הקיצונית הזאת הביאה לחדירת יהודים בתרבות, באמנות, בחברה עד לאצולה הגבוהה. דבר זה עורר במיוחד את שנאת הגוים ותוצאותיה היו עגומות מאד בעת השואה.[6]

כסיכום: א) הואיל ונפסקו הקשר וההשפעה ההדדית בין שני חלקי היהדות, השתלט בשני הצדדים הכיוון הקיצוני. בקהלות שהתארגנו על בסיס החלטות הקונגרס — והן היו כשני שליש מתושביה היהודים של הונגריה — התפשטה במהירות ההתבוללות וההתרחקות מן הדת ומן העם היהודי. הפעולות התרבותיות של הקהלות הקונגרסאיות נעשו ברובן בלשון ההונגרית.

ב) האמונה המשיחית שהיתה אחד הגורמים לקיומה של היהדות בכל שנות גלותה נתרוקנה אצל רובם של יהודי הונגריה מתוכנה המקורית וקבלה פירוש אליגורי. כתוצאה מכך ניטל הבסיס של תנועת „חבת ציון" בחוגים האלה, שהתחילו להאמין, כי גאולתם תבא בגולה עצמה.

ג) רוב יהודי הונגריה ניתקו את קשריהם הטבעיים עם שבטי ישראל שבחוץ לארץ והשתדלו להסתגר בתוך התרבות ההונגרית. הם פחדו מכל קשר תנועתי עם אחיהם בשאר הארצות, כדי שההונגרים לא יראו בכך חוסר פטריוטיות.

ואילו הן תוצאות הקרע ביהדות האורטודוקסית. הם התרחקו מכל תנועה יהודית עולמית מחשש, שיריביהם „היהודים הקונגרסאים" וההונגרים עצמם יחשדו בהם בחוסר פטריוטיות הונגרית.

טעות המתבוללים והאורטודוקסים

בקשר למגמה המסוכנת הזאת מוכיח בספרו „הציונות באור האמונה" הרב משה ש. גלזנר, מיסד התנועה הציונית הדתית בטראנסילבניה את טעותם של היהודים המתבוללים וגם של האורטודוקסים, שהצהירו, כי היהודים הם בעלי אמונה דתית ולא אומה — באמרו, שכל מי שאינו מאמין בעתידו של העם היהודי בארצו ההיסטורית מערטל את התורה ממשמעותה... ההצהרה על השתיכות לעדת דת ישראל ויחד עם זה על לאומיות הונגרית, גרמנית או סלבית — כמוה ככפירה גמורה ואיסורה בגדר „ייהרג ואל יעבור".

משום כך לא אבין — כותב הרב גלזנר — כיצד התירו רבנינו להנהלת עדת האורטודוקסים ההונגרית להצהיר רשמית, שהיהודים האורטודוקסים מחזיקים ביהדות, כעדה דתית ודבר אין להם עם היהדות כאומה, שהם רואים עצמם כהונגרים ממעלה ראשונה ואינם מרגישים את ההבדל בינם לבין ההונגרים השורשיים, אלא בדת לבדה.

הצהרה זו תישאר בדברי ימי ישראל ככתם מחפיר בל ימחה על האורטודוקסיה ההונגרית. — הננו עם בעל שאיפות לאומיות לארץ משלנו, ללשון משלנו, ואלמלא היינו כזה, או אלמלא ויתרנו על לאומיותנו, כי אז הדלנו להיות עדה דתית.[7]

האנטישמיות וליכוד השורות

החרדים הקיצונים לא ראו את פורקי העול, כמו שאינם יהודים. היו, אשר ראו את אנשי הרפורמה ככותים או כקראים, אך בפועל לא הוכרז עליהם איסור חיתון ולא הָיָה מעצור פורמאלי לבן עדה הרפורמית להסתפח לעדה האורטודוקסית.

ההתגוננות מפני התקפות מבחוץ מנעו התפרקות גמורה של חלקיה. האהבה ליהודים ולקליטתם בחברה לא היתה מעולם כללית. לא עברו עשר שנים לאחר השגת האמנציפציה וכבר נראו הניצנים הראשונים של האנטישמיות המודרנית.

נאומיו של אישטוצי היתה האזהרה לחברה ההונגרית מפני חדירת היהודים ודחיקת רגלי המדיארים. האנטישמיות לא הבחינה בין יהודי ליהודי וההתגוננות מפניה ליכדה את חלקי הצבור היהודי, העומדים בקצוות הַשונות.

הקנאה על הצלחת היהודים בכלכלה ובתעשיה, הפחד מפני חדירתם לתוך תוכה של החברה ההונגרית פרצו החוצה ללא הבחנה בין יהודי ליהודי.

המעבר מתרעומת והפליה לביטוי האנטישמי האלים אירע בהונגריה כבר בשלהי מלחמת העולם הראשונה. ראיית היהודים כחטיבה נפרדת בחברה ההונגרית באה לידי ביטוי בפניית הטרור הלבן נגדה עם נפילת הממשלה הקומוניסטית לאחר שלטון של חצי שנה באוגוסט 1919.

פעילות היהודים הקומוניסטים היתה עילה לערוך טבח ביהודים ולהפגנת מורת רוח נגד יהודים כיהודים.[8]

גדודי ההגנה הציוניים בהונגריה בשנים 1919—1918

בסוף מלחמת העולם הראשונה עם רציחתו של מי שהיה ראש ממשלת הונגריה — גראף שטיפן טיסה, באוקטובר 1918 התחילה תקופה של מהפכה במדינה והתפוררותה של ממלכת אוסטריה־הונגריה.

חייהם של כמיליון יהודים היו בסכנה. החוזרים מן החזית התנפלו בהרבה מקומות על בתי יהודים, שדדו את רכושם וגם הרגו בהם. אחרי האישור של שטיפן פרידריך, המנהל הכללי של משרד הבטחון, הוקמה — לפי בקשת קצינים יהודים לשעבר — מפקדה לגדודי ההגנה בראשותו של הקפיטן בנימין ברגי.

השם הרשמי של חיל ההגנה היה „גדוד כוח מתנדבים", אבל השם הנפוץ היה „הגדודים הציוניים". במפקדה השתתפו הקצינים היהודים דלהלן: יוסף אנגלברג, שלמה ברין, דוד וידר, סגן מטון, דוד פריידיגר (רב צבאי), סג"מ קולטאי, ישראל רפפורט, רב צבאי — שורץ, משה שורץ נהרי וד"ר משה גרוטו — רופא הגדודים.

לרשותם היו 40 גדודים מלבד המפקדים והשתתפו בהם 1319 חייל. בכל פלוגה השתתפו בין 7 ל־74 חיילים. חיילים אלה, לא רק החזירו את הסדר על כנו, אלא גם נאלצו לפעמים להלחם בכנופיות שודדים, באמצעות שימוש בנשק. ההוצאות הגיעו עד לסך 35 כתר הונגריים ליום.

מכיון שלא כולם הסכימו לקבל תשלום בעד שירותם הצבאי, הוחלט לממן בכך את ההוצאות של ההסתדרות הציונית לכל אגפיה בתקופת שלטון הקומוניסטים ובתקופת הטרור הלבן בהונגריה

קהלות קטנות מעיירות וכפרים נידחים ביקשו עזרה והצלתם היתה תלויה בגדודי ההגנה. מפלוגות הגנה יהודיות אלו הגיעו גם לטראנסילבניה, למקומות: סיגט, סטמר, שימלאו, סאליש, סינר־וארוליה, ז'יבאו, קארולי ואראד.

יש לציין, שחיל ההגנה היהודי הזה פעל לא במחתרת, אלא באישור הממשלה והיא העמידה לרשות הגדודים את הציוד הצבאי הדרוש, כי היו אלה הכוח הצבאי היחיד במדינה. היה זה חיל ההגנה היהודי הגדול ביותר במספר שפעל אי־פעם בגולה באירופה.[9]

הברית העברית הלאומית

קריעתה של טראנסילבניה מעל גוף הונגריה — על 200 אלף היהודים שבה — בתום מלחמת העולם הראשונה והעמדתה תחת שלטון רומני, יצרה את הברירה ההיסטורית, שאי־אפשר היה להתעלם ממנה. יהודיה לא יכלו עוד להיות הונגרים, כי הרי זה כמו בגידה בשלטון הרומני ולהיהפך לרומנים בין לילה אי אפשר — גם גאותם היתה נפגמת. ממילא הפכו למיעוט לאומי יהודי, לגוף לאומי בפני עצמו של ההסתדרות הציונית ונקרא בשם: „הברית העברית הלאומית של יהודי טראנסילבניה", כי נותני השם והטון ביהדות זו מיד אחרי בא השלטון הרומני היו הציונים והם הבחינו בתמורה שחלה והסיקו מסקנה נכונה.

ההתאחדות היהודים הלאומית הזאת נוסדה בקולוז'בר — קלוז' בסתיו 1918. היא מילאה את תפקידה של ההסתדרות הציונית הכלל טראנסילבנית. מועצת האומה בבאנאט הכירה בזכותו של הלאום היהודי לשלוח נציגים למועצה העממית האיזורית. ההתאחדות בקלוז' ראתה עצמה כנציגת המיעוט היהודי בטראנסילבניה ולחמה למען הזכויות והאוטו־נומיה של המיעוט היהודי בטראנסילבניה. לצדה התיצבה גם ההתאחדות בטמשבר — טימישורה ומשנת 1920 הצטרפו גם אראד, דבה, האצג, מדיאש, לוגוש, קאראנסבש וכו'.

במרכזים הגדולים יותר נוסדו גם ארגונים יהודיים להגנה עצמית. הברית העברית הלאומית התקשרה להסתדרות הציונית העולמית ב־1920, כשהחלה ביתר עוז ובהצלחה להפיץ את הרעיון הציוני. המיוחד שבאירגון זה של יהודי טראנסילבניה היה לא רק שארגן

בתוכו כל הארגונים הציוניים, אלא היו כפופים למרותו המוחלטת, דבר שלא היה קיים בארגונים הציוניים בכל העולם.

כפועל יוצא היתה בטראנסילבניה מסוף מלחמת העולם הראשונה תנועה ציונית רבת חשיבות ומעש על כל גוניה של התנועה וכל המתלוה אליה בצורות גילוי שונות. הגורם החשוב בכך היה רבי משה שמואל גלזנר, אשר הניף את הדגל הלאומי במדינה. בעקבות מסעו מעיר לעיר קמה תנועה עממית חזקה. הרב משה ש. גלזנר דור רביעי לר׳ משה סופר באישיותו החזיר העטרה ליושנה במשפחתו של מיסד תנועת „חבת ציון״ בהונגריה.

למעלה משלושה רבעים של יהודי טראנסילבניה נמנו מבחינה ארגונית עם האורטודוקסיה. רוב הרבנים האורטודוקסים נקטו עמדה אנטי ציונית לוחמת, ביחוד בתקופה הראשונה. בראש עמדו הרבנים טייטלבוים ופרוינד מחוגי החסידים, הרב שאול בראך מקרולי והרב ארנרייך מסילאדי שימלאו, מחוגי המתנגדים. למרות התנגדות קשה זו עלה בידי הרב משה ש. גלזנר לבצר בסיס איתן לציונות בטראנסילבניה בקרב היהדות החרדית.

שותפו הנאמן היה ד״ר חיים ויסבורג, יוצרה ומנהיגה של ההסתדרות הציונות בטראנסילבניה, אשר עשה רבות למען הרעיון הציוני והקמת הארגונים והמוסדות השייכים לכך. מלבד המשרד הא״י והמשרדים לקרנות הלאומיים הקים ארגון לייסוד בתי״ס עבריים „תרבות״, את תנועת הצופים „השומר״, ארגון ספורט „הגבור ו„הזמיר״ להפצת השירה העברית.

עוזריו הראשיים של ד״ר ויסבורג היו חברי המערכת „אוי־קלט״ ובראשם עורכו הראשי ונציג יהודי טראנסילבניה בפרלמנט הרומני — ד״ר יחזקאל מרטון — ד״ר יוסף פישר וד״ר טיאודור פישר ג״כ חברי הפרלמנט ואישים אחרים, כמו הרב אליהו קלין, אינג׳ נוסין ושורץ מיקשה ועוזרים רבים אחרים.[10]

המצב הפוליטי

לפי החוק זכו היהודים לשווי זכויות, בדומה לשאר אזרחי המדינה, אבל זה לא בוצע הלכה למעשה והסיבה לכך היא החלפת המשטרים לעתים קרובות. הממשלה הראתה אזלת יד נגד התעמולה האנטישמית הארסית נגד היהודים והשנאה הבוערת בקרב הנוער הלומד והחוגים האינטלקטואלים. כתוצאה מכך מנעו מהסטודנטים היהודיים המשך למודים באוניברסיטת קולוז׳בר ובשאר בתיה״ס הגבוהים. במחצית הראשונה של שנת הלמודים 1913—14 מבין 2302 הסטודנטים בקולוז׳בר למדו 296 יהודים, לעומת זאת בשנת 1926—27 מבין 2428 הסטודנטים היו רק 127 יהודים ולכן היו שהפסיקו את למודיהם, או שנאלצו לצאת לחו״ל להמשיך בלמודיהם בתנאים קשים ובעוני בל יתואר.

לעזרת הסטודנטים היהודיים קם בקולוז׳בר ב־1923 ארגון ארצי לתמיכת תלמידים נזקקים ומקרים דחופים. פתחו בית אוכל גדול ומדי שנה אספו למטרה זו כרבע מיליון ליי. הקהלות המבוססות יותר יצרו קרן מיוחדת לתמיכת תלמידים מבני עירם.

בשנת 1927 נאסר על תלמידים יהודיים לבקר בבתי הספר של המיעוט ההונגרי ואף בבתיה"ס הממשלתיים הורשו לקבל מהם רק מספר מצומצם. המיעוטים לא נתקבלו בעין יפה וגם לא שוחררו מכתיבה בשבת ומהכנת שעורים, בחדר המורים כמעט ולא היה בנמצא יהודי. המצב לא היה שונה גם בענפים אחרים הן בשטח הכלכלה, בפקידות והממשל העירוני. יהודים הסתדרו אך ורק במשרות קטנות שאינן בעלות חשיבות.

חמור מזה היתה השתוללותם של הסטודנטים, שמתוך שנאה גלויה התקיפו את היהודים בקלויזנבורג, בגרויס-ווארדין, צ'יוצ'ה ובאנפי הוניוד, מרטו את זקניהם, ערכו הפגנות, פוצצו חלונות ראוה של חנויות היהודים, גזלו רצחו, התפרצו לבתי־כנסת שדדו דברי ערך, חיללו ושרפו ספרי תורה וכ"ו. הממשלה השתדלה ללא הצלחה להשתיק את הרוחות, שעורר בתעמולתו הנבזית לאנטישמיות באוניברסיטה ביאסי־הפרופסור קוזה. על מעשה האיבה של הפורעים בחילול הקודש הוכרז בכל הארץ יום צום בי"ג בכסלו.

המפלגה היהודית

בהתחלה לא הצטרפו היהודים לאף מפלגה פוליטית, פרט למפלגה הסוציאליסטית. אחרי שנוסדה „המפלגה ההונגרית" נרשמו בה מספר ניכר של יהודים והצביעו בעת הבחירות על נציגיהם. בבחירות בשנת 1927 היו קבוצות שכרתו ברית עם הליברלים ואחרות עם מפלגת האכרים והיו מועמדים משלהם, מהם גם נבחרו לפרלמנט ובחלקם השתתפו במועצות העירוניות.

אחרי התלכדות לאומית יהודית נוסדה „המפלגה היהודית" ב־4.5.31 בבחירות נבחרו נציגיהם לפרלמנט הרומני ד"ר יוסף פישר, ד"ר טיאודור פישר, ד"ר ארנסט מרטון וד"ר מאיר אבנר, אשר שמרו באומץ ובעוז על האינטרסים של המעוט היהודי ואחרי מאבקים קשים הגיעו להישגים ניכרים. בפרלמנט הרומני פעל גם כנציג היהודי ד"ר מיכאל לנדאו מקישינוב, כיום מנהל ראשי של מפעל הפיס בארץ והעו"ד מקס דיאמנט, כמו"כ ד"ר בנבנישטי, ד"ר מישו ויסמן, ד"ר רייפר וסאמי זינגר. מצד מפלגת הליבראלים — מיכאל סמוק (סיגט), ד"ר אמיל יעקובי וד"ר שטרויכר. ממפלגת ההונגרים — ד"ר ש. ווייס וד"ר הגדיש שאנדור.[11]

היהודים בטרנסילבניה

אחר ההסכם בין אוסטריה לבין הונגריה ב־1867 נעשה טרנסילבניה רשמית חלק מהונגריה. במאה ה־19 ועד סוף מלחמת עולם ראשונה אין היסטוריה ליהודי טרנסילבניה. הם זוכים יחד עם כל יהודי הונגריה במאבקם על האמנציפציה וגם הקהלות היהודיות זכו למעמד ניכר.

יהודי הונגריה זכו לעמדות מפתח בכל שטחי החיים, עם השתלבותם בחברה ההונגרית גברה ההתבוללות. הקהלות, כולל דתיות לא ראו סתירה בין הדת לבין הנאמנות למולדת המאדיארית.

ב־1919 בחוזה טריאנון צירפו את טרנסילבניה לרומניה עם כל האיזורים אשר שייכו אליה, ארדיאל, קרישאנה, באנאט ומאראמורוש, שטח של 110,200 קמ״מ עם אוכלוסיה כוללת מעל ל 50 מיליון נפש עם 218 קהלות יהודיות, קרוב ל 200 אלף נפש, מהם 65 אלף יהודים בארדלי, 33 אלף במאראמורוש ו־110 אלף בבאנאט.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, עם התפוררות הממלכה ההבסבורגית התעוררו המעוטים הלאומיים בהונגריה ודרשו הגדרה עצמית, מה שנתן אותותיו גם בטרנסילבניה. יהודים שעמדו תחת השפעה ציונית התארגנו בערים אחדות ביחידות לאומיות. ארגונים כאלה, אשר רואים את היהדות כיחידה לאומית נפרדת הוקמו בטמשבר בהנהלתו של ד״ר דוהאני ופרופ. מרמורק, במאראמורוש סיגט בראשותו של ד״ר בלאנק והרב ד״ר דנציג ובדעש בהנהלתו של ד״ר אגאי.

בסוף — 1918 פונה בקריאה לבני קהלתו רבה האורטודוקסי של קולוז׳בר, הרב משה שמואל גלאזר ומבקש להצטרף לתנועה הציונית. בספרו „הציונות לאור האמונה״ מדגיש. כל מי שאינו מאמין בעתידו של העם היהודי בארצו ההיסטורית מערטל את התורה ממשמעותה.

להתעוררות ציונית ספונטנית הגיעו יהודי טרנסילבניה ב־1919 עם שובם של שבויי המלחמה מרוסיה. ד״ר חיים ווייסבורג מפרסם מאמר ב„אוי־קלט״ ב־9 לינואר 1919 בשם „ברכתו של ציוני שחזר משבי רוסי״, בו הוא כותב — שפתו של עם אחר הפך לשפתנו, תרבותו לתרבותנו, רק לבנו נשאר עד היום הזה יהודי אמיתי.

הרעיון הציוני עשתה נפשות בטרנסילבניה עקב השגיה המדיניים של התנועה הציונית (הצהרת בלפור והעליה השלישית) והפגישה עם יהודי המזרח בתקופת המלחמה.

עד שלהי מלחמת העולם הראשונה נרשמו יהודי טרנסילבניה ברובם כהונגרים. השלטונות עם שינוי המשטר היו הרומנים מעונינים בהקטנת מספר ההונגרים ולחצו על היהודים שירשמו במפקד כבני הלאום היהודי.

מבחינה לשונית, רוב המכריע של יהודי טרנסילבניה דיבר הונגרית, אך במארמורש ובמרכז טרנסילבניה דיברו יידיש. עד 1918 לא מופיעה העברית כשפה מדוברת, משתמשים בה רק כלשון קודש מבוטאת בניב אשכנזי.[12] [13]

המרכזים הארציים של הקהלות

הלשכה האורטודוקסית בטרנסילבניה ובאנאט

גם עם חלופי המשטר, אחרי שטרנסילבניה עברה לשלטון רומני שמרו הקהלות היהודיות על אופין. האורטודוקסים קיימו ועידה באורדיה ב־10.8.920 והקימו משרד מרכזי שמושבו היה בביסטריץ, באסיפה כללית זו נבחרה ועדת הנהלה (5 רבנים ושני סגנים). לנשיא הארגון נבחר רבה של ביסטריץ — ר׳ שלמה זלמן אולמן. מתפקידי הארגון — פיקוח בעניני דת, תיווך בין הקהלות ורבניהן, גישור בינן לבין הממשל והקמת ישיבות.

בשנים 1932—1940 כיהן כנשיא הלשכה הרב בנציון ווייזל מטורדה וסגנו ר' חיים ויוסף פריינד מסטמר. אולמן מאורדיה, ציטרון ממדיאש, הרב משה לוי וסיני זייף מקלוז', מנהל המשרד היה צבי יעקב אברהם המזכיר הכללי יוסף רוזנר מקלוז ועוזרו יצחק גליק מביסטריץ. הנהלה זו פעלה עד השואה, הלשכה טיפלה גם במתן חופשה לחיילים יהודים בחגי ישראל, אישור תקנות הקהלות והגשתן לשר הדתות, סידור תעודותיהם של רבנים, שיחרור תלמידים יהודים בבתי"ס ממלכתיים מכתיבה בשבת וחגים, תמיכה ממשלתית ברבנים ובקהלות, בחינות במקצועות כלליים בהם חויבו הרבנים, מורים יהודים שעמדו בפני סכנת פיטורין. ללשכה המרכזית היו שייכים 86 קהלות אורטודוקסיות עם 135 אלף חברים. מרכז הכובד נטה אמנם לחלק הצפוני של טרנסילבניה — ביסטריץ, סטמר, סיגט וקלוז', אך עם זאת מילאה גם קהלת טורדה תפקיד נכבד, בלטו בחשיבותם גם הקהלות במדיאש ואלבה יוליה. הקהלות באיזור הצפון — סיגט, סטמר, אורדיה, דעש היו בעלות משקל עם צביון יהודי מובהק. מרכז הלשכה, שהיה אחרי שנוסד ב־1921 בביסטריץ עבר אחר כך לקלוז'.

באסיפה הכללית אחר השואה שהתקיימה בקלוז' ב־6 ליוני 945 נבחר ליו"ר הלשכה ר' אברהם שלמה כץ הרב מריסקאווע. מחוץ לבעיות הסוציאליות, כמו הקמת בתי יתומים, בתים לנערות, בתי חולים, בתי הבראה והחלפת בגדי השבויים התעוררה השאלה — איך להקים מחדש משפחות, איך להתיר את הבעל השב ממחנות השמדה בלי אשתו ואיך להתיר את האשה השבה בלי בעלה מכבלי העיגון. באסיפת רבנים שהתקיימה בקלוז' בו' אלול תש"ה נתקבלה פה אחד הצעתו של הגאון ר' חיים מרדכי רולר אב"ד טג. ניאמץ והג"ר ר' אברהם שלמה כץ, שכל איש, אשר יכול להעמיד לפחות עד אחד לפני הרב או הבי"ד שאשתו נשלחה באושביץ לצד שמאל, וכד' — מותר להם להתחתן.[14]

הלשכה של הקהלות הניאולוגיות — והסטטוס־קבו בטרנסילבניה ובאנאט

הקהלות הקונגרסאיות והסטטוס קבו — לאחר שניסו להצטרף לארגון האורטודוקסי ולא נתקבלו התכנסו בקלוז' ב־20.11.921 והתארגנו בלשכה שהוכרזה בעלת „ריט־מערבי". הנחת היסוד לארגון התקיימה באראד ב־22 ביוני 1922. באותה ישיבה נבחרה לנשיאות הרב ד"ר מתתיהו איזלר, ד"ר יוסף פישר (קלוז'), ד"ר ארמון אדורין (אורדיה), ד"ר הנריק שיץ (אראד) ואנטל שורץ (טג. מורש). הנשיא בפועל היה ד"ר מ. אייזלר.

הארגון דאג להשיג תמיכה כספית מהממשלה עבור מוסדות החנוך היהודיים ולכוחות הוראה מתאימים. ב־1927 התקיים בטג. מורש בהנהלתו של הרב ד"ר פנחס לוי חוג להכשרת פקידים ושוחטים לקהלות, ב־1935 פירסמו שנתון שהכיל מאמרים מדעיים, נוסף למדורי הארגון הרשמי, מטפלים בהכנת תכנית למודים אחידה להוראת היהדות בבתיה"ס. הוחלט כמר"כ הקמת לשכות סוציאליות בקהלות, לשם הידוק הקשרים בין הקהלות הוציאו לאור בשם „ידיעת הקהלה", בעריכת הרב ד"ר משה ווייגברגר. מזכיר הכללי של הלשכה המרכזית היה פרופ' לקס סלבטור — ללשכה היו שייכים 21 קהלות ניאולוגיות ו־13 קהלות של סטטוס־קבו. הלשכה גילתה פעילות בהוצאת פרסומים

ושנתונים ופעלה כמו"כ בתחומי הקניית השכלה, לימוד מלאכה, חיי תרבות, דת, סעד וספורט.

השלטונות הרומנים. הכירו בעובדה שיש גונים בדת היהודית והתירו שלש קהלות בישוב אחד — אורטודוקסית, קונגרסאית וספרדית. בשנות העשרים והשלושים הפך התואר „ספרדים" לשם נרדף לחרדים וחסידים.[15]

הקשר עם הקהלות ברומניה

עם הניתוק מהונגריה הפכה יהדות טרנסילבניה לחלק מיהודי רומניה, יהודי טרנסילבניה חיפשו דרך ע"י נציגיהם ליצור קשר עם יהודי ריגאט, שהיו משולבים יותר במשטר וידעו את סדרי המינהל ואורחם של השליטים, כדי להקל על תהליכי ההסתגלות.

האמנציפציה שהגיעה לסיומה בטרנסילבניה טרם הושלמה ברגאט. היהודים ברגאט היו מקופחים מבחינת זכויותיהם לעומת יהודי טרנסילבניה. כתוצאה מכך היו יהודי טרנסילבניה היוזמים להתארגנות יהודית ארצית על בסיס לאומי והקימו את המפלגה הלאומית, שהבטיחה נציגות יהודית עצמאית בבית המחוקקים הרומני.[16]

המעמד החוקי של ביה"ס היהודי

אחרי תום מלחמת העולם השניה וקביעת גבולות חדשים באירופה, פעלו בועידת השלום בפריס בדבר הגנת המעוטים, אשר באו להבטיח את זכויותיהם. המדינות חויבו להקים בתי"ס למיעוטים בשפתם הם. הממשלות חייבות להבטיח להם זאת מתקציב החנוך והדת.

ליהודים הובטח להקים — במסגרת הקהלה — ועדת חנוך, אשר תקבל ותחלק את ההקצבות הניתנות לבתי"ס יהודיים, תארגן ותנהל בתי"ס אלה. כמו"כ הובטח להם הזכות לחוג את השבת ואסרו קביעת בחינות בגרות בשבת. לגבי זכויות המיעוטים בטרנסילבניה הוחלט באסיפה הלאומית הרומנית ב־1.12.918 באלבה־יוליה על שויון מלא למעוטים ועל אוטונומיה בענינים התרבותיים החינוכיים והדתיים. אחר איחודה של טרנסילבניה עם הרגאט לא היה תוקף להחלטה זו, במיוחד כשבראש השלטון עמדו מדינאים קיצוניים לאומיים.

המאבקים להבטחת הזכויות של ביה"ס היהודי ליכדו את הציבור היהודי לאחידה אחת, למרות ההבדלים בהשקפות השונות בקשר לעיצוב דמותו של ביה"ס היהודי מניאולוגים ועד לחסידים, ממתבוללים הונגרים, ציונים ותומכי השלטון הרומני.

במשך שנות ה־20 וה־30 ניהלו יהודי טרנסילבניה ורומניה מאבק ציבורי לקיום הבטחותיה שרומניה קבלה על עצמה, החוק למעשה הבטיח שויון מלא לכל אזרחיה, כולל „חנוך" ולכן דרשו לא רק השגת רשיון לבתי"ס חדשים, אלא גם הקצבות כספיות, הבטחת מעמדם של המורים היהודים ושיחרור תלמידים יהודים מכתיבה בשבת בבתי"ס ממלכתיים.

ב־1938 נתקבלו חוקים של הפליה גלויה והמאבק לשויון אזרחי ירד מהפרק.

החנוך

כמעט ליד כל קהלה פעל תלמוד תורה, מוסדות תורה חדרים וישיבות, אבל בחנוך הכללי חלה ירידה, וב־1928 חויבו כל בתיה״ס להנהיג כשפת למוד את השפה הרומנית.

ל־32 בתי ספר יסודיים יהודיים ותיכון יהודי אחד, שהועברו מהשלטון ההונגרי התוספו עוד ששה בתי״ס יסודיים וחמשה בתי״ס תיכוניים — בטמשבר ובאורדיה, אבל משום קשיים בשפה נסגרו חמשה בתי״ס יסודיים ושני בתי״ס תיכוניים.

בשנת הלמודים 1923—24 היו בבתי״ס התיכוניים היהודיים — 1586 תלמידים, אשר הופחת אחר כך ב 1926—27 למספר 905 בלבד. בבתיה״ס היסודיים היה מספר התלמידים 3500. ב־17 בתי״ס אלה עבדו 90 מורים מוסמכים.[17]

חברה, תרבות ומוסדות צדקה

בשנת 1925 נפתחו בערים הגדולות (קלוז׳ — אורדיה — בראשוב וסאטמר) סניפי „בני ברית״ ובסוף 1922 נוסדו בעזרתו הכספית של הג׳וינט ובתמיכת יהודי טרנסילבניה שני מרכזים בקלוז׳ ובסיגט „בתי יתומים״. מרכזים אלה פעלו ב־12 איזורים וב־32 סניפים — בתקציב שנתי של 5 מיליון ל״י וחבריו, מספר משלמי דמי חבר הגיעו לחמשת אלפים איש. החזיקו בתי מלאכה עם פנימיות ליתומים בקלוז׳, סיגט, סאטמר ואיקלוד. מחוץ לזה דאגו להלבשתם ומתן עזרה כספית לאמהות האלמנות.

פעלו כמו״כ כ־40 ארגוני נשים, עליהם היה להבטיח החזקת מוסדות הצדקה ומתן עזרה לנזקקים. בערים הגדולות היו בעלי המלאכה מאורגנים בחברת „פועלי־צדק״ ובבתי הכנסת שהקימו — מחוץ לתפלה — היו קיימים שעורי תורה ותרבות.

בקולז׳בר ובגרויס־ווארדיין פתחו בכוחות עצמם בית זקנים יפה. במסגרת „הברית העברית הלאומית״ קיימו בארגוני הנוער פעולות בשטח התרבותי־החלוצי והגיעו לתוצאות יפות בעבודות לטובת הקרנות הלאומיים. בערים פעלו כמו״כ תנועות הצופים „השומר״ וארגוני ספורט „הגבור״.

יהודים בתעשיה ובכלכלה

היהודים פעלו רבות למען שיפור המצב הכלכלי על ידי הקמת מפעלים חשובים ובתי חרושת. מהם, כתוצאה מהישגים בשטח הכלכלה והמדע זכו גם לתאר אצולה.

מפעלים ובתי חרושת

מפעלים ובתי חרושת: ד״ר פורקש מוזש „דרמטה״ עורות ונעלים — קלוז׳, האחים ברוין־נימן יי״ש ואריגה — אראד, מנחם ושמעון לאזאר „שכר ולבנים״ — טורדה, ציטרון ודייטש עבוד עורות, מדיאש, פישר רז׳א „ויקטוריה״ רהיטים — קלוז׳ הירש ינוש, „יציקת־ברזל״ — קלוז׳, רוזמן ופרגר „נפט״ — טג. מורש, אחים פריד „י״ש״ — שסבורג, ליב מיקשה — סבון — קלוז׳ מושקוביץ יי״ש. טמשבר גיאר־וואררוש, ירמיה טלסר — יי״ש, גלב לסלוי זכוכית — קלוז׳, בורגר — שכר — טג. מורש, שפיצר יעקב — זכוכית, וודאס — רפפורט — נחושת. קולמר מיהאי — צבעים, א. הירש — יי״ש, דיאמנט איז׳ו — ברזל, שורץ

מיקלויש ופיש לאסלו — יי"ש קלוז' ריטר מוריץ קרונות „אוניו" — סטמר, שטינפלד זכוכית באיה־מארה, זוננפלד ארנולד מוצרי ברזל ונחושת — אורדיה, קאמר טקסטיל — לוגוז', בד"א — צבעים, וכימיקאלים — באיה־מארה, פרידמן איזק מפעל כימי לנפט — דעש, בורגר אלברט צבעים טג. מורש, קובץ קרולי „פלסטיק" דעש, באראט — לאנג'ל „טקסטיל" לוגוז', אחים גוט „פקקים" סטמר, דיאמנט איז'ו יציקת ברזל קלוז', חיים פריינד — אריגה טריקוטז' סטמר, לבל ינ"א גרבי נשים — קלוז', מושקוביץ דרבי — וקרמן — אורדיה.

טחנות קמח: האחים ברוין־אראד, ליב וואלף, מיכל קרץ — אויבר וישא, שטרנברג — מורוש אויבר, אדלר שמואל — קלוז' הלר וגולדשטין — טג. מורש, מולנר פינטר — קלוז' קרניאל — בורגין פרונד, גולדשטין לאיוש — קלוז'. קלין — לדרר — אורדיה, אחים ברוין — אראד, נימן אלפרד — מיהאי פאלבה.

אחוזות: ברוין ונימן — אראד, קארל פלדמן, זולטן בנדק, רוזנפלד הנריק — מיהאי — פאלבה. גליק דה ואראדיה — קארלסבורג, מנחם ושמעון לאזאר — טורדה, מאיר הירש — גערענד, אלמנת רוזנפלד — אפא הידה, אלימלך רוזנפלד קיקילא סיפלאק, משה טישלר — דה נאג' איקלוד — קלוז', רוזנברגר. גיולה, שורץ — מארוש איליה ועוד.

יערות: (מסחר — ועבוד עץ) שטינמץ, ורצברגר, מרקוביץ, פרוכטר, פריד, פרל — בורשה, זוסיה עלעפאנט, אליעזר פרוכטר — אויבר ווישא, משה טישלר — דה נאג' איקלוד — קלוז', ברוין וגראדל — סיגט, אחים זנזיב — טג. מורש.

יהודים שזכו לתואר „אצולה"

משה טישלר דה נאג' איקלוד — קלוז', ד"ר יוסף רז"א שעבשטין דה סקלי הידוש — קלוז', בער רוזנברג דה גיולה — גיולה, שולומון ושנדור מאיר דה־צ'נגר — סאטמר, בארון גראדל — סיגט, האחים ברוין — נימן אראד, ד"ר שמואל פקטה דה סאטמר — סאטמר, גליק דה מארוש ואראדיה — קארלסבורג, אלברט בירגר דה בארוש קראקו — טג. מורש, פרקש דה ביסטרה, פישר דה פרקש האזי — קלוז', פרץ שורץ דה פאנצ'וקה — אורדיה וליפוט דה אפאליה — אורדיה.[18]

ספרות תורנית־רבנית

היתה פעילות נרחבת בשטח הספרות התורנית־רבנית: הרב מרדכי בריסק — „שו"ת מהרם בריסק" (טאשנד תרצ"ט), הרב שמואל היימן „זכרון שמואל" — (גרויס ווארדיין תש"א) חיבור „על התורה (דבה), הרב יהושע אהרן צבי וויינברגר „שו"ת מהריאץ" (מארגיטה תרע"ג), הרב חיים יהודה ארנרייך — „הדפוס העברי בדבה", „אוצר החיים" (הומונה תרצ"ו), „שאלת השעה" (תרפ"ו) הרב דוד שפרבר — „שו"ת אפרקסתא דעניא" (סאטמר ת"ש), הרב יצחק פאנט „שו"ת מראה יחזקאל" (סיגט תרל"ה), הרב ישעיה יונגריז — משנה התלמוד על סוגיות הש"ס (טיסא סאספולו תרע"ג), משנה התלמוד על תקנות עגונות (סאיני תרע"ה), חזון ישעיה על התורה חלק א—ב (שם תרפ"ד — תרצ"א), תקון אליעזר — משנה התלמוד חלק ג' (שם תרפ"ח), „חזון ישעיה" על פרקי אבות

(שם תרצ״ו), נפלאות אשר (גרויס ווארדייין תש״ב), הרב הלל ליכטנשטין „שו״ת בית הלל״ חלק א׳ (סאטמר תרפ״ח), דרוש ומוסר, עת לעשות, משכיל אל דל ואבקת רוכל. הרב יקותיאל יהודה רוזנברגר שו״ת תורת יקותיאל״ (בארדיוב תר״פ), הרב מנחם מנדל פאנט „שו״ת שערי צדק״ חלק יורה דעה (מונקץ 1183), הרב יהודה גרינולד שו״ת זכרון יהודה חלק א׳ (בודפשט תרפ״ג), הרב אליעזר דוד גרינולד „שו״ת קרן לדוד״ חלק א׳ אורח חיים. (סאטמר תרפ״ט) „הישיבה״ שנה א׳ (סאטמר תרפ״ט), הרב יהודה אשר אנצ׳ל מילר „לחם אשר״ (סאיני פרפ״ט) „פרורי לחם״ (דבה תרצ״ב וקרבן אשר חיפה תשכ״א), הרב שלמה זלמן ארנריך „שו״ת לחם שלמה״ אורח חיים (שימלאול סילבניה תרפ״ד), הרב חיים צבי טיטלבוים שו״ת עצי חיים (סיגט תרצ״ט), הרב משה שמואל גלזנר „אור בהיר״ על הלכה, „הלכה למשה״ — ענין שחיטה, חקור דבר — בשאלת נשואי תערובת, שביבי אש בענין אגדה, „הציונות לאור התורה״ „דור רביעי״ על מסכת חולין, הרב עקיבא גלזנר — „דור דורים״ „עקבי הצאן״, הרב חיים בצלאל פאנט „דרך יבחר״ — שו״ת ונאומים (טאשנד), לוי בר׳ יצחק ירושלמי (רב ספרדי בטשמבר) בית אבות הלוי״, אפרים פישל סופר „זרע אפרים״ רב בסנאיקלאול מארה, ר׳ יהודה הכהן פלר — „קונטרס הספיקות״ — סיגט, „תרומות הכרי״ — סיגט, הרב שלמה טאבאק „ערך שי״ „תשורת שי״ סיגט, הרב אריה כהנא „דברי גאונים״ סיגט, הרב נחמן כהנא „ארחות חיים״ סיגט, הרב חיים טיטלבוים ייטב לב, קדושת יו״ט „עצי חיים״ סיגט, הרב ר׳ ישראל מויז׳ניץ אהבת ישראל, דמשק אליעזר אוצר דברי צדיקים. הרב יואל טיטלבוים „ויואל משה״ פולמוס נגד ציונות, חידושי תורה סאטמר, הרב יהודה ארנריך (דבה) „ספר הפרדס לרש״י (925) ספר אבודרהם (927) תשובת רב שרירא גאון (927), תשובת הגאונים ומנהגי ר׳ אברהם קלויזנר, הרב יחזקאל פאנט „כנסת יחזקאל״ דרשות על התורה (דעש תרצ״א אויארה) הרב שמעון פולאק „שם משמעון״ שו״ת (סאיני תרצ״ב) ביוש ואורדיה, הרב זאב וואלף רוזנבליט „מלחמת חובה״ על המאבק נגד הניאולוגים טרנאבן הרב דוד אופנהים „נחלת דוד״ חלק א (בקליאן תרצ״ב) חלק ב׳ (בודפשט תרצ״ד) (טמשבר־טנקה), הרב שלמה זלמן פרידמן, ברכה משולשת על התורה, חידושים בתלמוד ושו״ת (אורדיה תרצ״ג), הרב גרשון שטרן ילקוט הגרשוני, ברכת הנפש, אבל כבד, מקור דמעה — (לודוש) הרב ד״ר שמואל פלדמן — תורה עם דרך ארץ (אורדיה 930), הרב נתן צבי בריסק „נחלת צבי״ על מסכת אבות (קלין ווארדיין תרע״ו), נחלת אבות על הגדה של פסח (שם תרע״ט), נחל דמעה — הספד על אביו (קלוז׳ תרפ״ג) מאמר אסתר על התורה (אורדיה תרצ״ג צ׳יקה, הרב מרדכי רוטשטין „בית ועד לחכמים״ שערי פרנסה טובה — פירוש על תהלים (ווארלי) הרב זאב וולף גינצלר תולדות ישראל על ספר בראשית (פהר גיארמאט).[19]

יהדות וציונות — ספרי דת מחקר ומדע

הרב משה שמואל גלזנר — הציונות ותופעותיה לאור הדת, הרב דוד מושקוביץ — רגלי מבשר, על יהדות בשפה ההונגרית כתבו — ד״ר קצ׳קמטי ליפוט רבה של הקהלה הניאולוגית באורדיה „ישעיהו״ ג׳ כרכים „וירמיהו״ ג׳ כרכים (בודפשט 932). הגיהנום

בשירת ימי הביניים (בודפשט 1888), דת ישראל אחת ויחידה (אורדיה 1913), יהדות דתית ויהדות לאומית (922) „דת וצדקה" ויהדות טרנסילבניה. (מחקר) ע"י הרב הניאולוגי של קלוז' — ד"ר איזלר מטיאס. ד"ר זינגר יעקב — רבה הניאולוגי של טמשבר כתב על תולדות הקהלות בטמשבר ובאנאט וגם על תולדות המשפחות. ד"ר לוי פרנץ רבה של טג. מורש — פצ'י שמעון ופעולותיו למען כת שומרי שבת, ד"ר לוי משה על תולדות קהלת טמשבר, ד"ר וונציאנר לאיוש — תולדות יהודי לוגוש, פרקש אלברט — תקנון לקהלות האוטודוקסיות, תירגם את האמלט להונגרית (שימלאו), ד"ר ווגבאלדי לאדיסלאו — רבנו משה בין מימון", נאומי שבת וחג", ד"ר רוזנברג אלכסנדר — תכנית למודים בסמינר לרבנים ונאומים (אראד), הרב שטינהרט יעקב „הדוגמאטיקה ביהדות", הרב סקרינקה ל. „חכמת הרבנות" (אראד), ד"ר וויינברגר משה — משוררים עבריים בטרנסילבניה (סיני), הרב יקותיאל יהודה גרינוולד — תולדות יהודי הונגריה, אלף שנים של חיים יהודיים בהונגריה, כהן יוסף — 70 שנה כתבי עת תורניים בטרנסילבניה „ארשת" (ירושלים תשי"ט) אברהם צבי יעקב — לקורות היהדות בטרנסילבניה (ניו יורק תשי"א), שורץ פנחס זליג — שם הגדולים מארץ הגר (קלינוואורדיין תרע"ב), יהודה ליב פלישר — על אבן עזרא (טמשבר).

על נושא יהודי־ציוני בשפה ההונגרית כתבו בעקר העתונאים — הסופרים במסגרת העתון אוי־קלט והם: אויברי פטר, גיסקאלאי יאנוש, סאבוי אימרה, שין (דז'א) דוד, קוצר אילש, בן עמי שנדור, שאש לאסלו, ברזילי אישטבן, ואדלר הוברט.

מפרי עטו של סאבו אימרה הופיעו בקלוז' — הרומנים: יהודונים (921), כוכבים נופלים (922), עליז הקדושה (923), החולצה האדומה (924), אורליק והמגמגם (924), הקומדיאנטים היהודים (925), בת החצרן (926), המבצר המדומה (926), טולדו (934), בשערי המזרח (937), יהודי טראנסילבניה (938), שמעון הנגיד (940), בבל ויהודה (942), רומה ויהודה (943), חיי רש"י ותקופתו (935), הרחוב היהודי בפרשבורג, המוקד האחרון והגבורה היהודית.

פרק מיוחד יש להקדיש לספרות היהודית הפוריה של גיסקלאי יאנוש (יוחנן גוש חלב). את שיריו המצוינים דיקלמו בהתלהבות גדולה בכנסים שונים והיו מורה דרך לנוער העברי. חזונו של גוש חלב (קלוז' 925) את הרצל הוא מתאר בשירו המפורסם „שליחו של משיח" מבין הרומנים שלו ידועים: עוד יבא יום כפור (שם 925), שועלים בין החורבות (שם 925), שלשת הדרכים של בניהו הגבור (שם 928), בהוצאת קרית ספר בלוגוז' הופיעו בשני כרכים ספריו על תולדות ישראל, חייו הנפלאים של עקיבא, אנסקי, מקס ברוד, תמר מספרת והנביא החדש.

ברומן ההיסטורי „שוחרי ה' מתחת לקרפטים" (קלוז' 935) מתאר שין דז'א (דוד) את השתלשלות החסידות בטראנסילבניה. הספר זכה להוצאה חדשה בתל־אביב. גם ספר „הירושה" הופיע בתל־אביב ב־1960, כמו כן — משפט איכמן בירושלים. ספר שירים של ברזילי אישטבן „שירים מרחוק" הופיע בדבה ב־1925 ובתל־אביב ב־1968. בתל־אביב הופיע בשנת 1937 „עדיין" ושני הרומנם שלו — „כוכב מעל המחנה (960), „מדרון" (969),

הופיעו גם כן בתל־אביב. מצבי בר מאיר הופיעו „שירי הדאגה" (945) ו„חוזר חייל לא"י" (947). הוא מצטיין בתרגומיו לעברית את ספריו של פרופ' נלסון גליק, על אדמת הגר (962) של גרבאי שנדור, תירגם את יומנה של הימן אבה, ירושלים (964) וילקוט הרעיון הציוני (ירושלים 967). בן עמי שנדור: ספור על שלש מיטות (ברלין 923), טיולים בעולם הגדול (957), הייתי אורח באירופה (948), וחזרה למלחמה שהוצג בתיאטרון ההונגרי בקלוז'.

קוצר אילש — האשה המצרית „כפרית" (916), המלך רוצה לישון (917), התרנגול השחור (918), חליל הכסף (923), יונצ'י (923), שושנה והזקנים (923), המושבניק (924), ד"ר הולה (926), שלשה הם הכוכבים (תל־אביב 956), אל תירא עבדי יעקב, הופיע גם בתרגום עברי מאת יהודה אידלשטין (969), איקוגנו לא מת — הופיע גם כן בתרגום עברי והראי של העוור (923). מחזות — המשיח בא (921), גולם רוצה להיות אדם (922), אש (922), והתאומים מסיאם.

מרקוביץ רודיון אחרי שובו משבי הרוסי אחרי מלחמת העולם הראשונה, התפרסם בספרו „הגרניזון מסיביר". הוא גם כתב — שוב נפגשתי עם באלטאזאר, (סטמר 925), הליצן הפיסח (923), ר' אנצ'ל וספורים על יהודי אבאש (טמשבר 939), יומנו של פרטיזן זקן (קלוז' 945) ואנשי סילאגי. כהנא מוזש — ששה ימים ויום השביעי (קלוז' 940), תחת הקרפטים (שם 940), העתונאי הלל דנציג התפרסם בספרו „הבעיה היהודית" שהיה לספר למוד מובהק לארגוני הנוער והתנועה הציונית בטראנסילבניה.

עתונים, ירחונים וכתבי עת

מלבד בטאון עובדי הקהלה קול מבשר בקלויזנבורג (1898) הופיע בעריכתו של יצחק וינשטין (1908—12) עתון בשם „השחר". הרב ארנרייך — רבה של דבה הוציא ירחון, קובץ לפלפול וחריפות בשם „אוצר החיים", עתון הישיבות בעריכת ש. זמרוני „הבחור" (תרפ"ז), ב־1920 הופיע ה„נייע יידישע פרעסע" ברוח האורטודוקסית המתנגדת לציונות בעריכתו של רובין 1920), כשנה לאחר מכן הופיע ברוח דומה השבועון „ישורון", העורך ד"ר בלאופלד (921), ר' בנימין גלזנר הוציא כתבי עת תורניים וספרותיים ואת הירחון לתורה ומחקר וספרות עברית בשם „באהלי־שם". בית ועד לחכמים — הרב יוסף שמעון פולק, לקט שושנה — הרב שמואל שורץ, אהל יצחק — הרב יצחק קלין, ילקוט יוסף — הג"ר יוסף שורץ אורדיה, מגד ירחים — סטמר — הרב אברהם וז. מושקוביץ ובית ועד לחכמים ע"י הג"ר יהודה ליב לנדסברג (אורדיה 1880).

הלשכה האורטודוקסית הוציאה שבועון בשם „האמת" (קלוז' 938) בעריכתו של ו. גאבל. באותה שנה הוציא ד"ר משה וינברגר „ידיעון הקהלה היהודית בקולוז'בר" וגם „ידיעון בני ברית" (926—36) ובשומקוט — יידישע צייטונג. הופיעו ירחונים לנוער בשם „נוער" בעריכת ד"ר אלכסנדר רוזנפלד ועתון הצופים היהודיים „הדרך", ברית הנוער „עזרא" (929), השבועון „בריסיה" (926—29) בעריכת דנציג הלל. עתון היומי (מאוגוסט 920 אוי־קלט „מזרח חדש" בעריכתו של ד"ר יחזקאל מרטון, הממשיך להופיע

גם בארץ. במסגרת עתון זה הוציאו לאור גם את הירחון „האדמה". שבועון „עמנו" בעריכת ש. וסרשטרום וז. ליטנר, „דרכנו" בהוצאת תנועת תורה ועבודה בעריכת משה קופלר וא. איזראל, אח"כ בעריכתו של בלקני קוהן יצחק „מולדת" בעריכת רסל מרדכי ולנבקופ ק. „העתיד היהודי" —בעריכת ד"ר פרישמן דז'א (סטמר 40—930). „תקופה חדשה" בהוצאת התנועה הציונית בטראנסילבניה — בעריכת ד"ר רוזנפלד שנדור. „חזרה למולדת" בעריכת האחים מירוביץ מאיר יהודה ומירוביץ אדה־דעש.

הסופרים שהנציחו את שמם ביצירותיהם החשובות הם גם: קלטי שנדור, גראי לאיוש, ד"ר סאני גיזה, באלדבין גרולד, גיורג סאנטו, פטא טיבור, מאט פקץ, קוהני מניהרט, אדם ראפי הטסגי ארנא וכו'.

על הספרות והעתונות בעברית וביידיש. במדור מאראמורש.[20]

בתי דפוס עבריים

להדפסת ספרי קודש — ירחמיאל רוזנטל סיגט, בלומנפלד ודור — סיגט, פאנט — דעש יעקב גולדשטין — דעש, וינשטין את פרידמן — קלוז', רובינשטין וקלמן — אוראדיה, מושקוביץ — מארגארעטין, וידער — וארול ודבה.[21]

תולדות התישבות היהודים בטרנסילבניה

חוקרים יגלו בטרנסילבניה עקבות יהודים עוד מימי שלטון הרומאים. טרנסלבניה היתה לפנים חלק מדאצ'יה מתחת שלטון רומאי. בשנת 88 נלחמו הדאצ'ים ברומאים וניצחו אותם, כך נשתחררה טרנסילבניה מעול רומא ונתאחדה עם דאצ'יה. אולם בשנת 107 שוב כבשו הרומאים את הארץ ונשארה תחת ממשלתם עד — 247. אז — לפי האגדה פנה דצ'באל גם ליהודים וביקש מהם להשתתף במלחמתו נגד הרומאים וכתמורה ירשה את התישבותם בארצו. היהודים שהיו „נע־ונד" אחר חורבן בית המקדש נענו לבקשתו, אולי גם כדי להתנקם מן הרומאים מחריבי ארצם. עם נצחונו של דצ'באל איפשר ליהודים להתישב ולסחור בארצו. היהודים התישבו בטרנסילבניה וגם הקימו לעצמם עיר בשם „תלמוד" הנקרא טאלמאצ'. (סמוך להרמנשטט — בראשוב).[22]

מצבות יהודיות במוזיאונים ותעודות מספרות על גדודים יהודיים ששמרו על בטחון האימפריה הרומית בגבולותיה המרוחקים האלה, אולם הוכחות בדוקות לקיום ישוב יהודי ישנן רק מלפני 460 שנה ואילו הפנקס העתיק ביותר הוא מלפני 280 שנה בלבד. היה זה פנקס של קהלה ספרדית שהקימה מוסדותיה באלבה יוליה — קארלסבורג במאה ה־18. יהודים אלה באו עם הצבאות הטורקיים מחצי האי הבלקני במחצית השניה של המאה ה־15. הם עשו מסחר ברחבי המדינה, אבל מקום מגוריהם הקבועים היו באותה עיר שנקבעה להם בתחום המושבה. יהודים ספרדים אלה נדדו והתישבו כאן לאחר גירוש ספרד, בשנת 1492. ביחוד גברה ההגירה לכאן מאיזור הבלקנים לאחר המלחמה הטורקית—הונגרית בשנת 1526.

היהודים נזכרים בפעם הראשונה בדו"ח של כנס ארצי שנערך בקולוז'בר ב־1578, כשהוגשה תלונה נגד התישבות יהודית.[23]

ההוכחה שהמתישבים היהודים הראשונים היו ספרדים היא — לפי תעודות — שהמושל בטלן גאבור (1623) נתן זכות כניסה וישיבה ליהודים מטורקיה וגם המושל פצ'י שמעון שעמד אחר כך בראש כת „שומרי שבת" (1630) מאפשר לארגן תפלות לשומרי שבת לפי נוסח ספרדי. לרגל השפעתם של הספרדים התפללו גם יהודי אשכנז בקארלסבורג בנוסח ספרד וגם כתבו בכתב ספרדי. גם ספרי קהלת קאלרסבורג כתובים בלשון ספרד־עברי. הרבנים הראשונים בקארלסבורג וטמשבר היו ספרדים. בימי הג"ר ר' יוחנן בן יצחק פרץ בקארלסבורג סכסוך בין היהודים הספרדים והאשכנזים שהביא להפרדה בין העדות. הספרדים הטילו חרם על חבריהם בל ילכו להתפלל בביהכנ"ס של אשכנזים. ב־793 ניסה הרב ב"ר שמואל להשקיט את הריב ללא הצלחה. החרם בוטל כשמספר החברים בקהלה הספרדית הלך וקטן וההנהלה הועברה לידי הקהלה האשכנזית.[24,25,26,27,28]

יהודים כוזרים השתתפו בצבא ארפאד הנשיא הראשון של ההונגרים, אשר בא מדרום רוסיה וכבש את הונגריה (895), שהתישבו גם בטרנסילבניה. על כך מעיד גם הכפר „כוזר־וואר" כלומר „מצודת הכוזרים", הנמצא עד היום סמוך לעיר דעש.

השליט בטלן גאבור נתן ליהודים חופש בשמירת הדת והמסחר בלי לענוד סמני היכר מיוחדים — כפי שהיה נהוג בארצות אחרות — ומעמד היהדות הגיע לכלל יציבות. היחס הנוח ליהודים נבע מן הרפורמאציה בטרנסילבניה, ששאבה ממקורות מקראיים ונטתה לליבראליות בעניני דת. על רקע זה צמחה במאה ה־17 הכת של שומרי שבת בהנהלתו של שמעון פצ'י שהיה מקורב לשליטי טרנסילבניה, שאנשיה התגיירו ב־1868.

כך מסופר שב־1567 קבל האציל טאַמאַש אמאד יחד עם שליטי טרנסילבניה את הדת הלוטרנית. אחרי שעברו עליו ועל משפחתו סבל רב — התנזר. בהתבודדותו מצא את האמונה הנכונה — את היהדות, הניח את יסודות האמונה, שפירשו והרחיבו אח"כ תלמידיו מיקלויש פאזיקוש והמדינאי המפורסם פצי שמעון. ב־1618 חידש נגדם את החוק בטלן גאבור בכנס הארצי בגיולה־פהר־באר ב־1595.

שומרי שבת אלה היו מפשוטי העם הנקראים „סקלי" לפי אחדים מהחוקרים, שמקורם הוא מהכוזרים. בית הנבחרים משנת 1635 החליט עונש מות והחרמת רכוש על חברי אמונה זו, רק אלה ניצלו, אשר התנצרו מחדש, אבל רבים מהם נמלטו לטורקיה ושם עברו בפרהסיא אל דת ישראל והנשארים מסרו את נפשם למשפט האינקביזיציה. כמה מהם נדונו למות ולמאסר עולם. בשנת 1630 הוצאו להורג יהודים שנאשמו בכך, שמכרו ספרי קודש למיסד כת שומרי שבת שמעון פצ'י.. בני הכת האמינו בתנ"ך ובהתאם לכך גם שמרו את השבת כהלכתה.

התרגום הראשון של התנ"ך להונגרית נעשה ע"י קרולי גשפר וקאמני ז'יגמונד ממנהיגי הכת, אשר דיברו מספר שפות, כולל עברית. האחרון שימש כנשיא המדינה ועשה נפשות רבות לאמונתו החדשה בסיורו בעולם הגדול. בהשפעתו התגיירו בהונגריה כ־20 אלף איש משבט ה־סקלי ועברו לדת של שומרי־שבת. אבל כאמור לא רק שסולקו ממשרותיהם ורכושם הוחרם, אלא מהם גם נדונו למות. חלק חזרו לנצרות כ„אנוסים"

וחלק המשיכו לחיות לפי הדת החדשה בקהלה הפרוזליטאית בבוזוד־אויפאלו (ליד טגי מורש) שם עברו ליהדות 105 איש בשנת 1868. ב־1874 הקימו בית כנסת. לפני השואה היו עוד בכפר הזה כ־80 משפחות מבני הכת הזו, אשר השתייכו לקהלה האורטודוקסית והתנהגו לפי אורח חיים דתי ברוח ישראל סבא, אף שהתהלכו בלבוש העממי המיוחד של שבט סקלי ההונגרי היו מנהלים בית כשר, מגודלי פיאות וזקן, גם בעבודתם בשדה היו לבושים מעל לחולצותיהם בארבע כנפות וציציות כשרות.[29]

יש לציין — פצ׳י שמעון, כנשיא טרנסילבניה הצליח בתקופת כהונתו לא רק לרסן את השתלטות הטורקית והגרמנית בארצו, אלא גם פעל בהצלחה בהפצת הדת החדשה־הישנה. הוא עצמו התקרב אל היהדות יותר ויותר. במקום יום ראשון הנהיג את שמירת השבת ומועדי ישראל, בהתאם לזמנים שנקבעו בלוח השנה העברי, תירגם ופרש חלקים ניכרים מספר הספרים וברוח הסידור העברי גם חיבר סדר תפלות שבת עבור הכת של „שומרי שבת״.

לתנועה זו הצטרפו בתחילה רבבות מבני עדת הסקלים, אבל הממשל ב־1595 אחרי חקיקת חוק מיוחד בעיר דעש דן אותם למיתה ולהחרמת הרכוש. כתוצאה מכך גם הנשיא פצ׳י שמעון נאלץ להתפטר מתפקידו הרם.

ב־1638 חידש נגדם את הגזרה רקוצי גיורג הראשון והיו מקרים שהחליפו את גזר דין המות במאסר עולם. גם פצ׳י שמעון אחרי החרמת רכושו העצום הושם במאסר ושוהרר רק אחרי שהמיר את דתו בדת „הקלביני״. בשנת 1642 מת בעוני ובחוסר כל כאנוס.

בני הדור החדש המשיכו במאבקם הקשה למען היהדות וקיימו את המצוות בסתר. גם חוק הסובלנות של המלך יוסף השני לא הביא לשינויים, רק ב־1868 הצליחו לקבל עליהם את הדת היהודית בפומבי ובאין מפריע, למרות ההתנגדות הנמרצת של הכנסיה הנוצרית. הבארון אטבאש, שר הדתות דאז — הזהיר בזמנו את הכמרים הקנאים, שלטובת המדינה, אין להמשיך בכפיה הדתית הנוגדת את חוק חופש הדת, וכך הצליחה להתארגן הקהלה היהודית הפרוזליטאית בבוזוד־אויפולו.

הסקלים היהודים המשיכו לעמוד בעוז ובאומץ נגד הלחצים של השלטונות הטרנסילב־ניים ושל ראשי הכנסיות הגרמניים והרומניים גם יחד.

ב־1940 כשחבל ארץ הסקלים חזר להונגריה השליטים שוב העמידו אותם בפני הברירה של המרת הדת, או החרמת רכושם ואדמתם, אבל הם נשארו תקיפים בדעותיהם כיהודים. ד״ר באלאז׳ גיורג, שנשלח לשם מטעם המוזיאון היהודי ההונגרי בבודפשט כתב בסיכומו: הם משכימים לקום וקודם מאכילים את בקרם ואת עופות הבית. אחרי תפלת שחרית — בטלית ותפלין — יוצאים כולם לעבודת השדה. המזוזות שבפתח בתיהם מעידות על יהדותם. בשר אוכלים רק אחרי שחיטה כשרה ושומרים לא רק על השלחן הטהור, אלא גם על טהרת המשפחה. נשותיהם שומרות בקפדנות על טבילה במקוה כשרה, שומרים על דת ישראל ועל הקשר עם א״י. בכל בית נמצא קופסת „הקרן־הקימת״.[30]

באלאז׳ אורבן מביא פרטים מכתב ידו של שנדור אירמושי — כומר קתולי מקולוזבר אשר למד להכיר מקרוב את מנהגיהם של בני העדה. — מתפללים שחרית בטלית ותפלין ליד חלונות מוגפים, בתפלתם פונים לצד מזרח. כנהוג אצל יהודי מזרח אירופה גוזרים

את שערות הכלה מיד אחרי החופה, מכניסים את בניהם בבריתו של אברהם אבינו, קוברים את מתיהם ביום המיתה, מאמינים בחבוט־הקבר „בגלגול הנשמות" ומדליקים „נר־נשמה". מקיימים את ימי הצום לפי הלוח העברי ומוסיפים יום תענית — יום ד' — בשבוע לסליחת ומחילת עוונות. נוהגים להחליף את רבם לעתים קרובות, כדי לשמור בכך על סודיות של יהדותם בפני הנוצרים. הרב לשעבר חייב להמשיך לגדל פיאות וזקן.[21]

הרב החכם הראשון היה ספרדי ושמו אברהם בן יצחק רוסו, אשר ניהל את פנקס הקהלה ב־1736. אחרי מותו — לפי בקשת יהודי גיולה־פהר־וואר מסכימים עם כל הקהלות שבטרנסילבניה למנות רב כולל, שכיהנו לפי הרשימה דלהלן: יוסף רייס אורבך 1742—50, יונתן טריביץ 1752, שלום זליג בן שאול הכהן 1754—57, יוחנן בן יצחק 1758—60, בנימין זאב וואלף 1764—77. משה בן שמואל הלוי מרגליות 1778—1817, יעקב בן משה 1818, מנחם בן יהושע מנדל 1818—23, יחזקאל בן יוסף פאנט 1823—45 ופרידמן אברהם 1846—72. הרבנים האלה היו ברובם מהעדה האשכנזית.[22]

אנטישמיות ופרעות

היהודים בטרנסילבניה עברו תקופות קשות. כשגדל מספר היהודים בהונגריה ובטרנסילבניה, בפקודת המלך קרל השלישי והששי העבירו מפקד. כשהתברר לו בנובמבר 1621 שהיהודים בהונגריה שליש מהם ילידי הארץ ויתרם באו במפולין, ב"אמן ומארן — גזר עליהם לא להתרבות ואסור היה לסדר קידושין ללא רשיון מיוחד. מאחר ובבאמן ביצעו את החוק בהתאם להוראה גדל מספר היהודים בהונגריה ובטרנסילבניה מהפליטים שהיו מעונינים לבנות את ביתם ומשפחתם.

זומים שונים נספגו מדי פעם בעורקיה של יהדות זו. יהודי גליציה באו דרך הקרפטים. יהודי מולדובה דרך האלפים הטרנסילבניים. הבארונים והגראפים הביאו מוכסנים מיהודי בוהמיה ומורביה.

המלכה מריה טרזיה (740—80) שנאה את היהודים ושלמו לה מסים מיוחדים. הם הוכרחו לשלם „מס־סובלנות", „דמי מלכה" — מלכה געלט ו„מס צבא" — רעקרוטן געלט. אחרי מותה מלך בנה יוסף השני (780—90), אשר הקל מעליהם את העול הכבד, העניק להם שווי זכויות ונתן רשות ליהודים להתישב ברחבי המדינה, לעסוק בכל עבודה, ללמוד בבתיה"ס, לשרת בצבא ולהיות ככל אזרחי הארץ.

ב־1092 קרא לאסיפה סנט לאסלו מלך הונגריה, בה הביא החלטות נגד היהודים, גם המלך ההונגרי קלמען (1094—1114) הוציא חוק נגד היהודים בשנת 1104, הנקרא על שמו. בימי המלך אנדרה השני (1205—35) היו היהודים חוכרי מסים ומפקחים על עשיית מטבעות. עם התנגדות שרי המלך ניתן „פתשגן הכתב" לפיו הגבילו זכויות היהודים, שהוחזר להם תחת בעלה הרביעי (1235—70). לפי החלטת האסיפה באובן (בודה) הוכרחו לשאת אות קלון על בגדיהם. במאה ה־14 נרדפו ובימי המגפה השחורה (1349) וב־1360 גזר

עליהם לודביק (1332—82) המרת הדת וגירוש, עד שבשנת 1526 הוכה לודביק השני בקרב מוהאץ ע״י השולטן סולימן, אשר כבש את הונגריה.[33]

אחרי הכיבוש הטורקי נדדו לשם הרבה יהודים מטורקיה, כמו״כ בתקופת גירוש ספרד (1492) נדדו יהודים לטרנסילבניה. מרן „הבית יוסף״ אשר נולד בטולדו (ספרד) ונדד לקושטא ולאדריאנופול. נקרא בשנת 1523 מניקופולי שעל שפת הנהר דונה בגבול רומניה לעמוד בראש הישיבה מול העיר טרגו מאגורלה, שם חיבר את חיבורו הגדול „בית יוסף״ ומשם עלה לא״י ב־1536.

לטרנסילבניה הגיעו גם יהודים מפולין לרגל גזרת ת״ח—ת״ט ע״י חמלניצקי. באו יהודים גם מבאמן, כתוצאה מהרדיפות ואיסור נישואין, מי שאינו בכור.

ממאה ה־18 היתה טרנסילבניה המקורית עצמאית. מחוזי טרנסילבניה הצפונית והמערבית השתייכו להונגריה ומחוז טמשבר והעיר היו שייכים בשנות 1716—79 לאוסטריה, הנקרא טעמעש — באנשאג.משנת 1867 התאחדה עם הונגריה ונקראה בשם הכולל ארדלי — ארדיאל ואילו בשנת 1920 התאחדו ונקראה בשם „טרנסילבניה״, כלומר מעבר ליערים, כשנמסרה לשלטונה של רומניה.

טרנסילבניה המקורית כללה בתוכה את המחוזות — בראשוב, סיביו—סבן, טורדה, הוניוד—הונידיורה, קלוז׳—קלוז׳בר, סלאז׳—סילאג׳, סאמוש—סומש (סולנוק דובוקה) בסטרצה נאסויד, מארוש, מורש (מארוש—טורדה), צ׳יק—הארום—סעק, אודבור הלי—אודורהלי, סקלי אודבור הלי, טירנאבה מארה — נאג׳ קיקילא.

המחוזות שנתוספו לרומניה — חצי מארמורש (לדרומה של נהר טיסה) סטמר, ביהור, ארד, טמש, קאראש וסברין.

נקראת ברומנית ארדיאל, בהונגרית ארדלי, בגרמנית זיבנבירגן, על שם שבע ערים בצורות, אשר בתוכה יהן קלויזנבורג, קרלסבורג, שעסבורג, קיקילאבורג, סאמש־אויבר, מארוש אויבר וטהרנבורג (טורדה).

גלי אנטישמיות עברו בטרנסילבניה בפרעות שערכו בימי 3—6.12.1927 הסטודנטים אחרי האסיפה שלהם באורדיה התנפלו על בתי הכנסת שם והחריבו מהם ארבעה. את הספרים והטליתות קרעו ושרפו 14 ספרי תורה. בדומה לכך עשו בצ׳יוצ׳ה, הוניוד, וקלוז׳. בקלוז׳ החריבו תשעה בתי כנסת ושרפו 42 ספרי תורה. על חילול הקודש נקבע י״ג בכסלו כתענית ציבור. ביום זה הובאו לקבורה גוילי ספרי התורה וספרי הקודש.מ. טישלר, ראש הקהל מקלוז׳ — בעל האחוזות הידוע, עם הלאמת חלק ניכר מיערותיו הופיע למשפט בבוקרסט, ושם נרצח ע״י שיאנקו, חבר „שומרי הברזל״ ב־11 ביוני 1932.

בשנת 1940 ע״י פסק הדין הוינאי — הקהלות הגדולות יותר והרבנים המובהקים השתייכו מעכשיו להונגריה. מה־153 הקהלות האורטודוקסיות בטרנסילבניה נסתפחו 106 קהלות ובתוכן קלוז׳, אורדיה, סאטמר, סיגט, דעש והסמוכות להן להונגריה, עד שבטרנסיל־בניה הרומנית נשארו לא יותר מ־47 קהלות אורטודוקסיות.[34]

מצב יהודי דרום טרנסילבניה עם פרוץ מלחה"ע השניה

עם פסק הדין הוינאי היו היהודים לשעיר לעזאזל. התחילו להשליך יהודים מהרכבות, להכותם בריש גלי, הקימו אותם בחצות הלילה, עונו והוכו באכזריות והכריחום לחתום על שטר מכירה של בתי החרושת, חנויות ובתים ונכסי דנידי ודלא־נידי. יהודים לאלפים הובלו למחנות הסגר בטרגו ז'יול וגם לטרנס־ניסטריה. בבוקרשט נרצחו 123 יהודים, אחרי שהובלו לבית המטבחיים נתלו על מסמרים וכתובת על חזיהם „כשר".

בסוף יוני 1941 נאלצו לעזוב את מגוריהם בכפרים ובערי השדה והועברו לערי הבירה במחוז בגיטאות. בני 50—18 הובלו למחנות עבודה לתיקון דרכים, מסילות ברזל וכריתת יערות וכו'. אסרו עליהם לנסוע ברכבת ובאוטובוס וגם הקניה וההליכה ברחובות מותרת רק בשעות קבועות.

אחרי שביתת הנשק נמצא בלשכתו של ראש הממשלה אנטונסקו פרטי־כל מהישיבה ב־28—26 בספטמבר 1942, בה הוחלט לשלוח 280 אלף יהודי רומניה למחנות ההשמדה בבלזץ. גזרת הגירוש בוטלה בחסדי ה', בהשתדלותם של צירי מדינות שונות, יוליו מאניו, יהודים הקרובים למלכות והמלכה הלנה ועוד גם כתוצאה מהמפלה שנחלו צבאות היטלר בסטלינגרד והקרונות היו תפוסים לצורך נסיגה והובלת פצועים.

בחודש מאי 1944 בעת הדפורטאציה של יהודי הונגריה וטרנסילבניה לאושביץ נמלטו לטרנסילבניה הרומנית כחמשת אלפים יהודים מהונגריה, פולין, ליטא וסלובקיה, שהתחבאו בעזרת תעודות מזויפות. בני הקהלות — טורדה, בעלענעש, אראד וטמשבר, למרות הסכנות והאיומים הושיטו להם את העזרה הדרושה לפליטי החרב ואיפשרו להם את הנסיעה לבוקרסט, שם קבלו את עזרת הג'וינט.

פעולות ההצלה בתקופה ההיא של השואה הוא דף מזהיר בתולדות עמנו. על גורלם המר של בני אותן הקהלות שנסתפחו להונגריה יש פירוט במקום אחר בספר.[35]

רביים וחסידים בטרנסילבניה

גלי הזרמים הרוחניים ביהדות במאה ה־18 וה־19 לא פסחו גם על טרנסילבניה שבצד המערב של הקרפטים, מקום שם היה המפגש הגיאוגרפי של זרמים אלה. מסופר על בקורם המשותף של ר' לוי יצחק מברדיצ'וב ור' אהרן מז'יטומיר בעיר קרולי שבטרנסיל־בניה, כנראה כדי להפיץ את רעיון החסידות. באותה עיר ישב גאון תורה ר' מאיר יהודה שלא הסכים לקבל את פני הבאים וכאשר השנים נכנסו לחדרו קפץ דרך החלון ונמלט מפניהם.

מספרים כמו כן על ביקורו של אבי התניא — ר' ברוך, אבי ר' שניאור זלמן מלאדי, שבדרכי נדודיו בטרנסילבניה הגיע לעיר סליש, בה שימש אח"כ כמלמד תינוקות ושם גם מנוחתו כבוד. מיחסים את נדודיו להתנגדותו לשיטת החסידות ולבריחתו בפני בנו, שאחרי פטירתו בא להשטתח על קברו.

בו בזמן שבסיגט היה המרכז לחסידות הקפדנית מבית מדרשה של שושלת טיטלבוים, היה בגרויס־ואראדין המרכז לחסידות המתונה מבית מדרשה של שושלת ויז'ניץ. שהצטיינה

במדת אהבת ישראל. אולם הגנן השותל את החסידות הוא הרב הכולל בעל „מראה יחזקאל" הגאון ר' יחזקאל פאנט, שבתוקף תפקידו היה נודד ממקום למקום, מקים קהלות, מושיב רבנים, ושובים על מכונם, מחבר תקנות וגודר את גדרי היהדות ויחד עם זה היה מביא עמו לכל מקום גם את רעיון החסידות בו נדבק (שו"ת מראה יחזקאל ס"י ק"ד).

ואף על פי כן לא פשטה החסידות על פני מרחביה של טרנסילבניה והיא נשארה ברובה מתנגדת, כי עיקר השפעתה קבלה יחד עם רוב חבליה של הונגריה מבירת התורה זו פרשבורג, שהטביעה את חותמה גם על חבל ארץ זו. החסידות הצטמצמה למחוזות הקרובים לקרפטים (מונקץ'—סיגט) וכן לאיזור הכרמים לגידול יינות שבתחומו היתה קאליב, שם קבע מושבו ר' יצחק איזיק טויב, מיסד החסידות בהונגריה.

ערי טרנסילבניה היו למקלט להמון רב שמבין יהודי פולין, גליציה ורוסיה, שנאחזו כאן בימים שקדמו לטרגדיה. בשלב הפתיחה של מלחמת העולם הראשונה פרצו הגיסות אל השטחים שמעבר לשרשרת הרי הקרפטים, שם היו מאות אלפי ישראל מדורי דורות ועתה עם הכיבוש נפוצו ונעו נדו בעולם רבבות פליטי חרב הללו, נאחזו בהונגריה ורבים דבקו בה. בסמטאות של בתים ישנים התגוררו המוני חסידים, המסתפחים על חצרות הרביים בעלי הנסים ודבוקים באורח היים של אבותיהם מבוקובינה ומגאליציה, הנתונה בחזית המלחמה נמלטו לכאן כמה מגדולי החסידות, מהם „רביים", „נכדים" של רביים מפורסמים. כמעט בכל עיר היו הצרות של רביים. בחורים מישיבות חסידיות ואברכים שהתהלכו בקאפוטות משי ובפאות מסולסלות השתייכו לנוף המקום.[36]

הפצת החסידות

בחירתו של ר' יואל טיטלבוים לקהלת סאטמר הטביעה הותמה על כל מוסדות הקהלה, אולם להפצת החסידות בטרנסילבניה גרמו גם אדמו"רים אחרים, כל אחד בחוג שלו ובין חסידיו.

האדמו"רים מסיגט. שושלת הזהב של משפחת טיטלבוים נמשכת מהרה"צ „ישמח משה" נכדו של הגה"ק „ייטב-לב", הגה"ק „קדושת יוט" והגה"ק „עצי חיים", כולם כיהנו כרבנים בעיר סיגט. משפחה זו בנתה את החסידות בכל הונגריה דור אחר דור והשפיעו על אלפים ורבבות מאחינו בני ישראל.

האדמו"רים מדעש. החל מהגה"ק „המראה יחזקאל" רב כולל טרנסילבניה „המעגלי צדק" ר' משה כנסת יחזקאל עד הגה"צ ר' יעקב אלימלך פאנט, כולם כיהנו כרבנים בדעש, גאונים מובהקים וקדושים, השפיעו ברוב אישיותם בהפצת תורה, קדושה והסידות בטרנסיל-בניה זה 150 שנה.

האדמו"ים מויז'ניץ. משפחת בית האגר היו הראשונים אשר נטעו שיטת החסידות ויותר מכולם הצטיין הגה"ק ר ישראל האגר אשר ע"י אהבת ישראל, מדותיו וקדושתו משך אליו הרבה מתנגדים ואשכנזים מגרויס ווארדיין. אחרי פטירתו מילא את מקומו הגה"צ ר' חיים מאיר האגר, כעת בבני ברק אשר הולך בעקבות אביו הצדיק ומושך אליו

חסידים בפרט ע״י נעים זמירותיו המושכות לב, בנו הגה״צ ר׳ מנחם מנדל זצ״ל מאויבר ווישא, בנו הגה״צ ר׳ אליעזר זצ״ל, אב״ד ויז׳ניץ וריש מתיבתא בית ישראל ודמשק אליעזר, אשר פעל גדולות במשך שנות המלחמה בטמשבר בדבר הצלת נפשות ישראל בטרנסילבניה והגה״צ ר׳ ברוך שליט״א אב״ד סערעט, כעת בחיפה גאון וצדיק מפורסם. (פרטים בפרק הבא).

הגה״ק ר׳ אברהם יהושע פריינד זצ״ל אב״ד אנטרדאם ונאסויד. אחיו של ר׳ חיים פריינד מסאטמר — שהיה קנאי נלהב ולא נשא פנים לאיש. לא קיבל קויטל מיהודי מחלל שבת ח״ו וכו׳, היה מגדולי חסידיו של „דברי חיים״ מצאנז.

האדמו״ור הגה״צ ר׳ אליעזר פיש „הרב מביקסאד״ גר בסאטמר וניהל ישיבה. היה חלוש מהסיגופים והתענויות הרבים, אכל רק ביצה בת יומא שיהודי ראה כשנולדה. ביתו היה פתוח לרעבים ולמבקשי עזרתו. נשרף על קדוש השם באושביץ.

האדמו״רים מהגה״ק ר׳ מרדכילה מנאדבורנה—בושטינה לבית לייפר. מצדיקים אלה היו כמעט בכל קהלה גדולה בטרנסילבניה — סאטמר, אורדיה, קלוז׳ טג, מורש, אראד, טמשבר, האלמין, באיה מארה — כולם זכו לשם טוב ולהשפעה גדולה.

משושלת הצדיק מנאדבורנה ידועים גם האדמו״רים מקרעצ׳ינוב, והם: ר׳ מאיר רוזנבוים שהתפרסם בתפלתו בדבקות, ר׳ אליעזר זאב בר׳ מאיר, הוא הצטיין באהבת ישראל ובתפלתו הנלהבת, ר׳ איתמר רוזנבוים בר׳ מאיר, בהיותו בן חמש עשרה נתמנה אדמו״ר בצ׳רנוביץ. עלה לישראל מאמריקה בתשכ״ט והתישב בתל-אביב. היה ידוע בחכמתו הרבה, בחוש הומור המיוחד שלו ובקירוב לבבות. בנו, ר׳ אשר ישעיהו כיהן כאדמו״ר בבוקרשט, עלה לישראל מארצות הברית והקים את בית מדרשו בחדרה, הקים „כולל״ והצליח למשוך קהל חסידים ואוהדים רבים. ר׳ משה דוד בר׳ אליעזר זאב — אחרי שעבר את עינויי השואה עלה ארצה והשתקע ברחובות. (ראה פרטים בפרק הבא). ור׳ צבי בר׳ ניסן חיים, אשר הקים את בית מדרשו בכפר אתא.

עוד היו בטרנסילבניה אדמו״רים, מבית הלברשטם, קנר, רובין, גודלברגר, ליכטנשין, טויב, שפירא, איכנשטין מיכאלוביץ, הורוביץ, הייליפרין ועוד. כולם ממקור קודש מחצבתם, אשר מצאו חסידים והשפיעו עליהם. כסיכום — יהודי טרנסילבניה אשר בעצם היו אשכנזים-מתנגדים ברבות הימים נטו לחסידות.[37]

אשכנזים וספרדים

יהודי טרנסילבניה והונגריה החזיקו בעוז במסורת ומנהגי ישראל והיו מאד רגישים לכל שינוי או סטיה קלה, זה הביא אותם בתחילה להסתייגות מן החסידות. יש לציין, כי לא היו שם „מתנגדים״ שכן לא היתה התנגדות פעילה, אלא הסתייגות פאסיבית, הם קראו לעצמם „אשכנזים״ והחסידים נקראו „ספרדים״, כי נוסח התפלה היה דומה לנוסח ספרד. השינויים הבולטים היו: האשכנזים התחילו את התפלה ב„מזמור שיר חנוכת״ והספרדים

ב„הודו". הספרדים הוסיפו בקדיש „יצמח פורקניה", בליל פסח אמרו בבהכנ"ס „הלל", בליל ראש השנה „לדוד מזמור" בליל שמיני עצרת „הקפות".

שינויים אלה גרמו למתיחות בחיי הקהלה, מאחר שלקהלה היה מעמד רשמי מטעם השלטונות ולא היה אפשרי לפתוח בית תפלה בלי רשיון הקהלה, בתחילה סירבו לתת רשיונות לנוסח „ספרד" ורק אחרי לחץ חזק מצד הצבור, לאחר שהחסידות התפשטה בעם התחילו לאפשר להתפלל בבית המדרש בנוסח ספרד, אך לא בבית הכנסת הגדול הרשמי.

גם בשטח החסידות היה להונגריה צביון מיוחד, לא כמו בפולין, בה היו שתי רשויות נפרדות והאדמו"ר הצדיק ניהל את עדתו ללא קשר עם הרבנות המקומית, הנה בהונגריה היו האדמו"רים גם רבנים רשמיים של הקהלה ולפעמים גם ראשי הישיבה.

הצדיק מקאלוב, רבי יצחק איזיק טויב, הידוע בשירו שתורגם לעברית „קרא התרנגול", הצדיק מספינקה — רבי יוסף מאיר ויס בעל „אמרי יוסף", הצדיק מסיגט, רבי חנניה יום טוב ליפא טיטלבוים בעל „קדושת יום טוב", רבי יואל טיטלבוים האדמו"ר מקארולי וסאטמר, הרב האגר מוישו והאדמו"ר מקלויזנבורג, רבי יקותיאל יהודה הלברשטם, כל אלה היו רבנים וראשי הישיבות בקהלתם. נוסף לזה נמשכו אליהם החסידים בעבותות אהבה. יוצא מן הכלל הזה רבי ישעיהו שטינר — הצדיק מקרסטור, הצדיק מביקסד — שישב בסאטמר, רבי ישראל האגר מויז'ניץ — בהיותם אישי החסד המופלאים ובעלי מופת, אם כי לא היו להם תפקידים רשמיים בקהלה.[38]

עמידתם של רביים וחסידים בשואה

בשנים של הסתרת פנים הלכו הצדיקים יחד עם חסידיהם אל מחנות ההשמדה. אותם חיפשו הצוררים הראשונים והם יחדיו עם קהל החסידים נכלאו בגיטאות. אך עד הרגע האחרון התחזקו בעצמם באמונתם וחיזקו ברכיים כושלות של אחרים.

גם במחנות, בתוך ים של שכול ויסורים המשיכו במלאכת הקודש שלהם. בשבתות ובמועדי ישראל היה הרבי מכנס את העדה במקום מוסתר מעין הצוררים בצריף נידח, אמר לפניהם דברי עידוד ומאמרי חסידות ויחד עם בני העדה היו מפזמים בלחש את הנגונים שהיו רגילים לשיר כשבית המדרש היה עומד על תלו.

דבר זה נתן להם כוח לשאת ביתר קלות את הסבל והעינויים. היו צדיקים, שכדורי מרצחים פילחו את לבם, משום שלא רצו להשמע להוראותיהם של הממונים על המחנות והיו אדמו"רים שצעדו בקומה זקופה אל תאי המשרפות, כששירת „אני מאמין" לא פסקה מפיהם.

החסידות בישראל

אחרי ששקעה החסידות בתוך נהרות דם ואש, משקמת החסידות מחדש את קנה לחסידות. לעינינו קם ונהיה הנס של התחדשות החסידות, יחד עם תקומתנו הלאומית קמו לתחיה בתי מדרש חדשים לחסידות, מתחדשות והולכות השושלות החסידיות. שוב

מתכנסים אלפים להתועדויות בחצרות של אדמו״רים; ושוב מפעימה החסידות לבבות של רבבות יהודים והצלילים של הזמר החסידי מתרעדים מחדש גם בישראל החדשה. שרידים מן העולם שנחרב, המוסיפים לתת את הלהט החיוני היוקד לחיים יהודיים הדתיים בארץ, בין היתר גם משארית הפליטה של הרביים והחסידים מטרנסילבניה אשר הקימו מרכזים חסידיים לאחר שעברו גלגולים לאין ספור והביאו אתם את הקסם האישי של כל אחד ואחד.[39]

קריות של רביים מטרנסילבניה בישראל

קרית ויז׳ניץ בבני־ברק משתרעת על 130 דונאם ונוסדה בידי הרב חיים מאיר האגר זצ״ל. קיימים בה בית חרושת לליטוש יהלומים, בתי מלאכה ומאפיות. במקום קיימת ישיבה „בית ישראל ודמשק אליעזר״ קיים גם כולל אברכים, בי״ס לבנות, מושב זקנים „בית שלום״. התקציב השנתי הוא קרוב למיליון ל״י.

הנה כמה קוים ביוגרפיים בדרך חייו של הצדיק. ר׳ חיים מאיר הנו הדור השביעי של ר׳ קופל „החסיד״ תלמידו של הבעש״ט, אשר עשה נפשות לחסידות בישובים שבין הרי הקרפטים. בנו ניהל ברמה את „חצרו״ בקוסוב שבגליציה ואילו נכדו ר׳ מנדל הניח את היסודות לחסידות בויז׳ניץ שבבוקובינה. בתקופת מלחמת עולם ראשונה — הרבי ר׳ ישראל אביו של ר׳ חיים מאיר וחסידיו ברחו משם מפני הגיסות הרוסיות המתקדמות וברשיון מיוחד של מיניסטריון הפנים התישב באורדיה. בתום מלחמת העולם לא חזר לויז׳ניץ וכך היתה אורדיה למרכז חסידות ויז׳ניץ. מבין חמשת בניו בחרו בר׳ חיים מאיר לראש השושלת. הוא היה ידוע בשם הרב מוילכוביץ (במראמורש). בהיותו בן 18 בחרו בו בני עירה זו לרבם ולמרות שלא שימש בכהונה זו נשאר עליו כנוי זה.

יתר הבנים של הרבי שימשו כרבנים. ר׳ מנדל בוישו, ר׳ אליעזר בויז׳ניץ, ר׳ ברוך בסרט ואילו ר׳ חיים מאירל נשאר ליד אביו. לכן עם פטירתו של הצדיק ב־1936 היה לראש ומנהיג לחסידות ויז׳ניץ, אף אם לא הוא היה הבן הבכור.

ר׳ חיים מאיר היה הממשיך הנאמן והמסור לתורת ויז׳ניץ, היה נגד קנאות קיצונית, אוהב ישראל מובהק. הוא היה אומר: חפש אצל כל יהודי את הטוב והחיובי שבו, עליך לצעוד עם הזמן, אחרת תאבד את הקשר עם החברה, בה אתה חי.

ר׳ חיים מאיר עלה ארצה ב־1947. למרות אוירת המלחמה התחיל מיד בבניית הקריה בבני ברק. שיכון ויז׳ניץ מצטיין לא רק כמקום מגורים אלא גם בתעשייתה המפותחת. ר׳ חיים מאיר היה חבר במועצת גדולי התורה של אגודת ישראל והיה ידוע בדעותיו המתונות. היה לו חלק רב בכך שאגודה, אשר הלכה בדרכה של הנטורא קרתא הצטרפה עם קום המדינה אל בוני הארץ והשתתפה בחיים המדיניים והמוניציפאליים של המדינה. הרבי פעל גם בדבר שרות הצבאי של בחורי הישיבה, הקים מסגרת „נחל ישיבתי״ ליד רצועת עזה.

הרב זצ״ל נפטר בשיבה טובה בתשל״ב והשאיר אחריו כיורשו את בנו ר׳ משה האגר שליט״א ושרשרת חסידות ויז׳ניץ נמשכת.

אחיו ר׳ ברוך האגר (הרבי מסרט) יצר חוג חסידי בחיפה, הדר הכרמל וברמת ויז׳ניץ הקים כולל אברכים ומעון ילדים, תלמוד תורה וישיבה.[40]

קרית חסידי ויז׳ניץ בחיפה מצטיינת בשירה החסידית. לה מעריצים רבים. בקריה פועלת תזמורת חסידית ומקהלת ילדים, בהנהלתו ובניצוחו של המלחין הידוע — ר׳ חיים בנט, אשר פירסם חוברת ותקליט בשם ״רננו חסידים״.

קרית צנז בנתניה. את הקריה, בה גרים כיום כ־360 משפחות, המונות כאלפיים נפש, החלו לבנות ב־1957. האדמו״ר מצנז, הרב יקותיאל יהודה הלברשטם הוא נכדו של ר׳ חיים אריה ליב, אשר ישב בצנז לפני כ־140 שנה ויסד שם את שושלת האדמו״רים מצנז. חסידות זו נוסדה מתוך רצון לשוב למקורות של החסידות הקדומה ובמיוחד מתוך התנגדות לחיי הפאר והראותנות של חצר חסידי רוז׳ין.

האדמו״ר עלה לכאן מארצות הברית בסוף 1957. חסידיו הכירוהו עוד בהיותו באושביץ, בורשה ובדכאו, שם איבד את אשתו ואחד עשר ילדיו והצטיין שם בפעילותו הברוכה. עם תום המלחמה הקים ועד ״שארית הפליטה״, אסף מאות ילדים מכפרים גרמניים ופתח ישיבה, בה למדו 300 תלמידים. הקים בתי כנסיות ומקואות, אלפי גויות יהודיות הביא לקבורת ישראל והתישב אחר כך באמריקה, מאחר שהגנרל איזנהואר התידד עמו בקבלת הפנים שערכו לכבודו בדכאו. עד לשנות השואה כיהן כרבה של הקהלה הספרדית בקלויזנבורג.

הקריה נמצאת ליד שפת הים. מחוץ לשתי הישיבות עם 150 תלמידים, פועלים בה תלמוד תורה, בי״ס יסודי לבנות, בי״ס תיכון לבנות עם סמינר, בי״ס מקצועי לבנות ו״בית אבות״ עם 45 איש. הבריכה שבקריה מחוממת ומקורה גג ובה מים מסוננים. הסאונה משמשת גם כמקוה והאמבטיות שבה הם עם מי ים.

בבית החולים ״לאניאדו״ שהוקם בקצה הקריה כמה מחלקות, בפנימית — 30 מיטות, בכירורגית — 25, ביולדות ונשים — 30, בילדים — 25, ס״ה 110 מיטות. בבית החולים פועלים שירותי ריפוי ויעוץ בתחומי רנטגן, חדרי ניתוח, מעבדות וכו׳. בבנין — חימום מרכזי, מיזוג אויר מרכזי וצנורות אספקת חמצן מרכזית המגיעים לכל מיטה ומיטה. בקומה הראשונה נמצאים השרותים הרפואיים — מרפאת חוץ, מעבדת רנטגן חדרי סטריליזציה בי״ס לאחיות, חדרי כביסה וכו׳. בקריה גם בית חרושת ליהלומים.[41]

חצר האדמו״ר מספינקא בבני־ברק. ר׳ יעקב מאיר ויס שליט״א האדמו״ר מספינקא אחרי שנות נדודים בארה״ב הקים חצר חסידות ספינקא בבני ברק עם ישיבה מפוארת וכולל אברכים. הוא נכדו של בעל ה״אמרי יוסף״ זצ״ל, הצדיק ר׳ יוסף מאיר ויס זצ״ל, אשר הקים את שושלת האדמו״ים של ספינקא, עיירה סמוכה לעיר סיגט, עמד בקשר מתמיד עם ה״ייטיב־לב״ וכן עם הצדיק ר׳ מנדלי מויז׳ניץ בעל ״הצמח צדיק״. הוא היה צדיק וקדוש ומורה דרך לרבים, קירב את יהודי מרמורש הפשוטים לתורה ולחסידות.

העיירה ספינקא היתה לתל תלפיות ובאו לשם מקרוב ומרחוק אם ללמוד תורה וחסידות, אם לשמוע פרק בעבודת ה׳ ואם כדי להוושע בישועה, כי היה צדיק ובעל מופת. העיירה הפכה על ידי כך למרכז חסידי עצום, אף שהגישה אליה היתה קשה. נפטר בהיותו בן 72 ובנו ר׳ אייזיקל בעל „החקל יצחק" מילא את מקומו בספינקא.

ר׳ אייזיקל נספה בשואה ונשאר לפליטה נכדו האדמו״ר מספינקא, ר׳ יעקב מאיר שליט״א. עם פטירת בנו בכורו של האדמו״ר ר׳ אברהם אביש זצ״ל, אחרי שאלת חכם החליט להעלות ארונו ארצה והובא מספינקא לקבורה בפתח תקוה, בחלקה המיוחדת לשושלת האדמו״רים מספינקא.

קרית יואל בבני־ברק. הוקמה ע״י רבי יואל טיטלבוים, האדמו״ר מסאטמר, בנו של רבי חנניה יום טוב ליפא טיטלבוים, בעל קדושת יו״ט מסיגט, גורש לברגן בלזן ונוצל מן התופת הנאצי ע״י התערבותו המיוחדת של קאסטנר אצל הימלר ימ״ש. אחרי שהיה קצרה בשויץ התישב בניו יורק. הקים בוויליאמסבורג קהלה בלתי תלויה המשמשת מבצר לחסידות קיצונית־קפדנית. בקריה בבני־ברק יושבים הסידיו של רבי יואל, הנקראים חסידי סאטמר. בקריה הרבה ישיבות, בתי מדרשות ומוסדות תורה. החיים בקריה הם לפי רוח חסידי קיצוני־קפדני, נוסח סאטמר.

קרית הרבי דוד משה רוזנבוים ברחובות. האדמו״ר מקרצונוף ליד סיגט. בתחילה בבית קטן קומה ואח״כ הפך בית זה למעין קריה חסידית הומה בעשרות רבות של תלמידי הישיבה הקטנה והגדולה ובמאות חסידים שהיו פוקדים את בית הרבי בכל ימות השנה, מכל פנות הארץ והעולם. הצטיין בכשרון ריפוי ובידע רחב בעסקי רפואה. אגדות אין ספור נרקמו עליו ועל פעלו.

הרבי היה נין ונכד לאדמו״ר מנדבורנה. אביו ר׳ אליעזר זאב זצ״ל היה מפורסם בצדקתו ובהכנסת האורחים. בימי השואה סיכן את עצמו בהסתרת פליטי גליציה ופולין שבאו אליו. בנו הרד״מ זצ״ל נוצל מהשואה. עלה ארצה בגיל 21 וקבע את מושבו ברחובות. כאן הקים קריה ושיכון לאנ״ש. ביקר ברומניה וטיפל בהעלאת ארון סבו זצ״ל. בדרכו חזרה ארצה נפטר באופן פתאומי בגיל 46.

שני בניו הבכירים (תאומים) הוכתרו אחרי פטירתו, אחד — ר׳ מנחם אליעזר זאב כאדמו״ר, מ״מ אבותיו והשני ר׳ ישראל ניסן כראש הישיבה, שהאדמו״ר זצ״ל הקים.[42]

לעת עתה לומדים בישיבה 70 בחורים וב„כולל" 12 איש. בקריה חיים 48 משפחות. כעת בבניה בית מלון גדול וגם בית זקנים. חדר ההמתנה היה דחוס בעשרות אנשים מדי יום מכל השכבות והעדות, מי בעצה, מי ברפואה, מי בתשועה ומי במילת נוחם ועידוד.

כאל מטה קסמים נהרו אליו אלפים ורבבות, הרבי היתה אוזן קשבת לכל פרט וכלל, דומה היה כאילו כאן הוא המוקד המרכזי והציר הענק, עליו נשען העולם. הרמוניה נפלאה תחת קורת גג אחת איחדה את כל הבאים בצל קורתו, רבנים וחסידים בצד מתנגדים ו„עמך". בכוחו הרוחני העצום השפיע שפע קודש ואצילות רוח על כל הסובב אותו. ככה הצליח לקרב את לבותיהם של ישראל לאביהם שבשמים.[43]

הצלת הרבי מבלז מן הגיטו בפולין ע״י חסידיו בהונגריה ועלייתו לא״י

לר׳ אהרן רוקח מבלז היו חסידים רבים בהונגריה. עם הקמת הגיטו ביקשו להצילו. הציר של פולין בבודפשט, שנשאר בהונגריה אחרי כיבוש פולין ע״י הנאצים, אכל במסעדה הכשרה של שטרן יחד עם ידידו, רב סרן בצבא ההונגרי. קבוצה מחסידיו של הרב הבטיחה לקצין זה חצי מיליון פורינטים, אם יציל את הרבי עם המקורבים שלו מן הגיטו בפולין ויביא אותם להונגריה. הרב סרן בא לקראקא. שם נודע לו שהרבי נמצא בגיטו בוכניה. ע״י הקצין נמסר לו מכתב בעברית, שכתבו חסידיו, בו נתבקש הרבי לסמוך על הרב סרן. הלה הכין תצלומים של הרבי ואחיו הרבי מבילגורוי וכן של משמשו ר׳ דוד שפירא. הקצין חזר אח״כ עם תעודות מזויפות, לפיהן הרבי הוא גנרל רוסי ושני המלוים שלו הם קצינים רוסיים שנפלו יחד בשבי ועל הרב סרן הוטל להביאם לבודפשט לשם חקירה.

המבצע הצליח, הרבי ומלוויו הגיעו לבודפשט בשלום ונתקבלו בשמחה ע״י קהל החסידים. ראש מחלקת הסוכנות דאז ר׳ משה שפירא ז״ל שלח עבורם סרטיפיקטים וב־18 בינואר 1844 יצאו הרבי ומלוויו מהונגריה לארץ ישראל.[44]

הישיבות

למעשה היתה יהדות טרנסילבניה לשבט בפני עצמו. רק בתקופה הרומנית ואותן עשרים השנים מ־1918 עד 1938 היו להם שנות הזוהר והפריחה בכל שטחי הפעילות והיצירה הלאומית והתורנית. קודם לכן היו שולחים את הבנים לישיבת פרשבורג. שם היתה ישיבה גדולה של 400 תלמידים מאז נוסדה ע״י „החתם סופר" ואחרי פטירתו עברה הישיבה לידי בנו ר׳ אברהם שמואל בנימין סופר בעל „כתב סופר" ואחריו ניהל את הישיבה בנו הרב ר׳ שמחה בונם סופר בעל „שכט סופר" ולפני השואה היתה הישיבה בהנהלתו של בנו ר׳ עקיבא סופר. מלבד הישיבה הזאת שלחו את בניהם לישיבת אנסדורף לבעל „באור שמואל", לישיבה בחוסט לר׳ משה גרינואלד בעל „ערוגות הבושם", לגאלנטה לר׳ יוסף צבי דושינסקי, שעלה אח״כ לירושלים ולנייטרא לישיבתו של ר׳ שמואל דוד אונגר ושאר המקומות שבחבל העליון בהונגריה ולהם עצמם היתה רק ישיבה אחת שיצאו לה מוניטין, זו ישיבתו של הרב יהודה גרינואלד בסאטמר.

ואילו עתה קמו מרכזי תורה ויראה חשובים בתוך עריהם ומהם יצאו אלפי תלמידי חכמים שהפריחו שממות הקהלות. ישיבות כאלו היו בקארולי, סאטמר, טאשנד (בהנהלת הרב מרדכי בריסק בעל מהר״ם בריסק), האלמין, סקלי־היד, שימלוי, מרגרטן, הוניוד, סיגט, קלויזנבורג, נאדי־באניה וטרגומורש — אם להזכיר רק את החשובות שבהן.

תהליך זה התחיל אחרי שנפוצו תלמידי „החתם סופר" בכל רחבי המדינה והפיצו מעינותם חוצה והקימו תלמידים ותלמידי תלמידים שהלכו וכבשו עיר אחר עיר ובשליש הראשון של מאה זו הגיע תהליך זה למלא היקפו. הערים האלו היו בתי יוצר לנפש האומה שבטבור חייהן היהודיים היה בית המדרש והישיבה, הם הציר שעליו סובבו גלגלי כל גלוי חיצוני ופנימי.

היתה כאן מסורת, כי כל רב הקים במקומו ישיבה לפחות לעשרה תלמידים שבאו ללמוד מחוץ למקום, לקיים „הוי גולה למקום תורה". בני הישיבה קבלו ארוחתם על שולחן בעלי בתים בסבר פנים יפות. נוסף לזה היו כמה ישיבות מרכזיות, שנאספו בהן מאות תלמידים מכל קצוי טרנסילבניה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כדי לא להעמיס את כלכלתם של בחורי הישיבה על יהודי המקום נעשה ארגון ארצי של „תומכי ישיבות", אשר דאג לתקציב שוטף של הישיבות לקיומן ולביסוסן ובעיקר להקמת המנזה, בהן אכלו בחורי הישיבות בצורה מכובדת יותר. המגמה בישיבות הללו לא היתה להוציא „אנשי דת", אלא למוד תורה לשמה והפצתה לקיים תלמור תורה ויר"ש בדרג גבוה, שטת הלמוד בדרך כלל היתה הבהרת הלמוד כפשוטו ללא פלפול מיותר.

מלבד יורה דעה והשעורים הרגילים של המסכת, היו לומדים במשך השנה מחמש עד שש סוגיות עם כל המפרשים הראשונים והאחרונים, במסגרת הישיבות פעלו כמו כן „חברה מגידות" ובשבתות היו באים לשמוע את החידושים בפרשת השבוע במגידות, בפלפול ובחריפות מראשי הישיבה.

כבוד הרב

הרב היה „מרא דאתרא" במלא מובן המלה וכל בני הקהלה התיחסו אליו ביראת כבוד. כשאחד מבני הקהלה זלזל ח"ו בשמירת השבת, בחנוך הבנים והבנות, בטהרת המשפחה וכו׳ הוזמן אליו לשיחה אישית וגם דרש על כך בשבת ללא חת. בני הקהלה קבלו את תוכחת הרב, כי בזה מילא הרב את תפקידו. הרב נבחר לכל ימי חייו. כל אחד מן הרבנים החשובים ניהל בדרך כלל ישיבה שלא על מנת לקבל פרס.

הישיבות הגדולות בטרנסילבניה

בסאטמר היו ארבע ישיבות של

1) הגאון ר׳ יואל טייטלבוים ובה 334 תלמידים.

2) הגה"צ ר׳ אליעזר פיש, האדמו"ר מביקסאד ובה 80 תלמידים.

3) הגה"צ ר׳ אליעזר גרינוולד „קרן לדוד" עם 45 תלמידים.

4) ישיבת „אהל תורה" עם 38 תלמידים.

בטאשנד, 310 תלמידים, המנהל הגה"צ ר׳ מרדכי בריסק וחתנו ר׳ שמואל גרינברג. בסקלי־היד 220 תלמידים בהנהלתו של הגה"צ ר׳ יהודה סגל רוזנר ובנו ר׳ שמואל חיים.

בקראלי 150 תלמידים. המנהל הג"ר שמואל גרוס ובהנהלתו של הג"ר אביש הורוביץ 100 תלמידים.

באויבר־ווישא 200 תלמידים. המנהל הגה״צ ר׳ מנדל האגר.

בלאפוש 140 תלמידים בהנהלתו של הג״ר אהרן גרוס.

במארגארעטן 130 תלמידים — המנהל הג״ר מרדכי עזריאל וויינברגר.

בשימלאו 120 תלמידים — המנהל הגה״צ ר׳ שלמה זלמן ארנרייך ובנו ר׳ חיים.

בהאלמין 120 תלמידים, בהנהלתו של הרה״ג ר׳ יעקב שלום קליין.

בדעש 100 תלמידים. המנהל הגה״צ ר׳ יעקב אלימלך פאנט והגה״צ ר׳ יהושע גרינוולד.

בסיגט 100 תלמידים. בהנהלתו של הגה״צ ר׳ יקותיאל יהודה טיטלבוים והג״ר יקותיאל יהודה גרוס.

בקראסנה 80 תלמידים. המנהל הג״ר הלל ליכטנשטיין.

בטג. מורש 75 תלמידים. המנהל הג״ר מנחם סופר ובנו הג״ר שמואל חיים.

במארוש־אויבר 60 תלמידים בהנהלתו של הג״ר ר׳ משה יוסף מייזליש.

במיהאי פאלבה 50 תלמידים בהנהלתו של ה״ר יחזקאל שינפלד.

פחות מ־50 תלמידים למדו בישיבות — קלוז׳,באיא־מארה, ניגרשט, מונושטור, ראדנה, ביסטריץ, נימוז׳א, רעטיאג, אילונדה, נאגי־פאלו, אורדיה, סאלונטה, אראד, טמשבר, סבן, שעסבורג, גיערעש טורדה שארמאש,, סאמוש־אויבר, הוניוד בוצ׳ום, סאניסלו, לודוש, ארדא־סנט־גיורג, איקלויד.

סדר הלמוד: לרוב למדו את מסכתות בבית — חולין, שבת, עירובין, פסחים, ביצה, שבועות, מכות, נדרים, גיטין, כתובות וקדושין. בבוקר אחר התפלה לימד הרב ש״ע — אורח חיים, בערב ש״ע — יורה דעה. לפני הצהרים — שעור עיון — „סוגיא״ עם ראשונים ואחרונים. אחר הצהרים שעור פשוט המסכת לפי הסדר. בימים ד—ה חזרה וביום חמשי בערב בחינה. בש״ק — דרש בחור. בסעודת ש״ק באו הבחורים לשולחן רבם, כדי ללמוד מהנהגותיו ומדותיו. בישיבות הנוטות לחסידות הרגלו לטבול במקוה טהרה כמעט יום יום. בכל חודש סיימו סוגיא. בחודש אדר ואלול היו חזרות ובחינה מסכמת.

סדר למוד הסוגיא — למדו ענין א׳ בכל המקומות בש״ס ועליהם למדו פני יהושע, פליתי, שו״ת נודע ביהודה וחתם סופר, שיטה מקובצת, מנחת חנוך. דרך הלמוד על יסוד מרן החתם סופר, המטרה היתה שאלה המסדרים את חייהם כבעלי בתים ידעו לסדר את אורח חייהם מבוקר עד ערב, בשבתות ויו״ט מראשית השנה ועד אחרית השנה. עליו היה לדעת הלכות שבת למען לא יכשל בחילול שבת ח״ו. למודי חול לא למדו כלל וכלל בישיבות.

עצם הדבר שבעלי הבתים בכל קהלה הזמינו תלמידי הישיבות לסעוד על שולחנם סייע במדה רבה לחיזוק הדת והמוסר מצד משפחות בעלי הבתים ומצד הבחור. בסעודת ש״ק רגיל היה הבחור לומר דברי תורה ליד השלחן. הבחור האורח גם סיפר בהתפעלות על גדולתו וקדושת רבו בכל מקום בואו ועי״ז גרם להרמת כבוד התורה בכלל וכבוד הרב בפרט.[45,46]

תורה ומלאכה

כאשר החמיר המצב הכלכלי וחששו לעזיבת הישיבות, שילכו לרעות בשדות זרים, הוחלט ליסד ישיבות „תורה ומלאכה", בהן ילמדו חצי יום למודי קודש וחצי יום מקצוע, ממנו יתפרנסו. שתי ישיבות תו"מ נוסדו בטרנסילבניה בתמיכת הג'וינט — אחת באיקלוד ע"י הג"ר חיים יהודא ברוין זצ"ל. כאן למדו נגרות. והשניה בסיגט, בהנהלת הג"ר יקותיאל יהודה גרוס זצ"ל אב"ד בערבעשט ואח"כ דומ"ץ בסיגט. כאן למדו אריגה.

ביבליוגרפיה

1. אוריאל ש. זלמן, אנציקלופדיה „מאיר נתיב", עמ' 386.
2. אברהם וויין, „הקהלה", יד ושם תשל"א, עמ' 5—2, 15—8.
3. שפיגל יהודה, „אינגבר" ערים ואמהות בישראל, מוסד הרב קוק תש"י.
4. כץ יעקב, יחודה של יהדות הונגריה, „מולד", כרך י', חוב' 32, עמ' 198—193.
5. זהבי צבי, „מהחתם סופר ועד הרצל", הספריה הציונית תשכ"ו, עמ' 190.
8. כץ יעקב, שם, „מולד", עמ' 193—198.
9. זהבי צבי, שם.
10. לקסיקון יהודי—הונגרי, בודפשט 1929, טרנסילבניה, עמ' 232.
11. ש. זמרוני — י. שורץ, לזכר קהלות קולוז'בר, עמ' 69—68, 58.
12. לקסיקון יהודי—הונגרי, בודפשט, שם.
13. זמרוני—שורץ, שם, עמ' 53.
14. אברהם יעקב צבי, „לקורות היהדות בטרנסילבניה", הלשכה האורטודוקסית.
15. לקס ס., הלשכה הניאולוגית, ספר זכרון קולוז'בר, מ. כרמלי, ניו־יורק, עמ' 155.
16. אברהם יעקב הקשר עם הקהלות ברומניה שם.
17. יצחקי שלמה, בתי"ס יהודיים בטרנסילבניה בין שתי מלחה"ע, עמ' 18.
18. אברהם יעקב צבי, אחוזות וטחנות קמח, שם, עמ' 109.
19. זמרוני—שורץ, שם, עמ' 61—60.
20. לקסיקון יהודי, ספרות יהודית, עמ' 234—233.
21. אברהם יעקב צבי, שם, עמ' 111 — בתי דפוס עבריים, עמ' 110.
22. יקותיאל גרינולד, „אלף שנים חיים יהודיים בהונגריה", קולומבוס, אוהיו, 1945, ואברהם יעקב צבי, שם, עמ' 16—15.
23. יקותיאל גרינולד, שם, עמ' — הערה מס' 1 וראה אברהם, שם, עמ' 16—15.
24. גלעדי דוד, „ארץ שבעת ההרים", הצפה 11.10.1954.
25. לקסיקון יהודי, „יהודי טרנסילבניה", עמ' 235.
26. אנציקלופדיה עברית, כרך י"ט, עמ' 56, וקצבורג נתן, אנטישמיות בהונגריה, „דביר", תל־אביב.
27. אברהם, שם, עמ' 21, ראה יידישעס לקסיקון כרך 5, עמ' 396, „זיבנבירגן". ראה פנקס הקהלות, רומניה, ירושלים, תש"ל, כרך א', עמ' 262.
28. גרינולד, שם, עמ' 181, ראה אנציקלופדיה עברית, כרך י"ג, עמ' 864.
29. לקסיקון יהודי, שם, עמ' 865.
30. ג. ב. ד"ר, „ראי השבוע", גליון 184, מ־5.10.1972.
31. דן רוברט, ספר השנה 1971/72 בהוצאת הועדה הארצית ליהודי הונגריה, בודפשט, עמ' 206.

32. איזלר, מאמר על רבני טרנסילבניה, „אימיט", כרך 13 (1901), עמ' 844—228, וראה אברהם, שם, עמ' 29.
33. קצבורג נתן, אנטישמיות בהונגריה (1867—1944), „דביר", תל־אביב, עמ' 100—50.
34. אברהם, יעקב צבי, אנטישמיות, שם, עמ' 19.
35. אברהם יעקב צבי, „טרנסילבניה הרומנית", עמ' 170—73.
36. פרידמן נתן צבי, רב „יהדות מפוארת", הצפה 5.6.1969.
37. אברהם יעקב צבי, שם, הפצת החסידות, עמ' 155—154.
38. רבינוביץ, רב בחצרות אדמור"ים, הצפה.
39. מאיר אורין, החסידות בישראל, הצפה.
40. שין דוד, „פטירתו של הרבי מויז'ניץ", אוי־קלט 26.3.1972.
41. נאדל ברוך, „קריה למלך רב", ידיעות אחרונות, ספטמבר 1972.
42. נחשוני יהודה, „האמרי יוסף", במארמורש סיגט, חשון תשל"ג.
43. ד. א., האדמו"ר דוד מ. רוזנבוים במרמורש סיגט, תשרי תש"ל.
44. ש. אהרוני, הצפה, ח' תמוז תשל"ד — 28.6.1974.
45. זהבי צבי, מהתבוללות לציונות, עמ' 412.
46. אברהם יעקב צבי, הישיבות הגדולות בטרנסילבניה, שם, עמ' 107—106.

קהלות הקודש שמסרו נפשם על קדושת ה׳ וינקום דם עבדיו השפוך...

קלוז׳ — קולוז׳בר — קלויזנבורג והסביבה. מוצ׳יו, שרמש, סרמשלול קלוצלו, גרלה, איקלויד, הידה, הועדין, דעש, בטלן, לאפוש, אילונדה, מרגרטן, קראסנה, ארישור, נאסויד, טורדה, גירש, לודוש.

טג. מורש — מארושוואשארהלי והסביבה. נאזנאנפאלבה, רגין, בוזוד אויפאלו, ביסטריץ, סנט גיורג, דיצא — סנט מארטין, בלאז.

סיביו — סבן והסביבה. פוגורוש, שגשבר, דבה, בראד, הונידיאורה, הצג.

סאטו־מארה — סאטמר והסביבה. קארי — מארה — נאג׳י — קארוי, נאגי באניה, שומקוס, ארדוד, סאיבי, האלמין טורץ, קיש־גרץ.

קולוז'בר—קלוז'
קלויזנבורג

JUD. CLUJ KOLOZS MEGYE
KOLOZSVÁR CLUJ KLAUSENBURG

התישבות והתערות היהודים בעיר נתקלה בראשית בגזרות והגבלות ממשלתיות חמורות, במשך מאות בשנים לא הורשו יהודים להכנס לגבולות העיר, רק כסוחרים המבקרים בירידים, בפעם הראשונה מוזכרים בשנת 1591 בפקודה ממשלתית, הקובעת מחירי הסחורות המובאות לשוק ע"י תגרנים יונים, טורקים ויהודים.

בדברי ימי המלחמה שהיתה בשנת 1600 מוזכר כי הצבאות של המצביא ג'ורג' באשטיא מצאו במקום מספר סרבים רומנים ויהודים וצוה לשחוט אותם, כמו"כ מוזכר במקום אחר, בשנת 1630, כי הוצאו להורג יהודים שנאשמו בכך שמכרו ספרי קודש למיסדי כת „שומרי שבת" שמעון פצ"י.

באסיפה הכללית של העיר שהתקיימה ביום 7.3.1663 נקבעו מקומות עמידה בשוק על יד שאר התגרנים גם ליהודים הבאים למכור סחורותיהם — בשנת 1770 מקבל יהודי בשם לייבל דייטש זכות ישיבה, אולם ברישום האוכלוסין בשנים 1779—82 לא מזכירים כלל יהודים, למרות שבמהוז גרו כבר 8 משפחות יהודים. בשנת — 1782 מעיר צו ממשלתי את תשומת לב מועצת העיר שידאגו לכך שמספר היהודים בעיר לא יגדל. בתקופה שלאחרי כן מקבל מיכאל הרש מהכפר איקלוד זכות שכירה על מספר מגרשים, כנראה כהצרות חניה לבאים ליריד ובשנת — 1786 מקבל פיליפ ליבל זכות מסחר ביריד, אך בלי זכות ישיבה בעיר.

בשנת — 1811 הופיעה פקודה המגבילה את זכות היהודים בעיר למסחר זעיר ולרוכלות בלבד. בשנת 1807 מקיימים תפלה בצבור בבית פרטי וב־1818 שכרו בפרברי העיר מבנה לבית כנסת אשר קירותיו היו מענפי עץ קלועים בשכר שנתי של 50 פורינט. מספר חברי הקהלה הגיע אז ל־40, אך מועצת העיר גרמה להם קשיים והגבלות, בשנת 1839 הרשתה רק ל־15 משפחות בלבד להיות תושבי העיר החוקיים. ליתר היהודים אסור לתת אפילו לינת לילה אחת. באותה שנה מאשרת מחדש מועצת העיר את החוק כי ליהודי אסור לרכוש נכסי דלא ניידי ואסור להתישב בעיר.

בשנת 1837 יסדו יהודי העיר בחשאי „חברה קדישא" ובחלקת שדה שע"י חצר בית הכנסת אשר ברובע מונושטיר התחילו לקבור מתים בלי רשיון. שנתיים אחרי כן הגישו בקשה לעיריה לרכישת שטח „לבית עלמין", אך בקשתם נדחתה מתוך נימוק פשוט והגיוני לכאורה, כי בעיר אין רשות חוקית להתישבות יהודים ולכן אין כל יסוד לבקשתם לקבור מתיהם במקום. באיחור של שנתיים, אושרה בקשה לגדור את שטח בית הקברות היהודי, בזמן שהיו כבר 50 מצבות של יהודי העיר והסביבה.

ב־1846 קבלו כבר 40 משפחה זכות ישיבה חוקית, לעומת זאת 16 משפחות קבלו פקודה לעזוב את העיר, אך אחרי השתדלויות רבות נדחתה הגזרה. באותה שנה ביקש יהודי בשם ישראל גרונר רשיון לפתיחת בית מסחר לספרי קודש, אך בקשתו נדחתה. אחרי שנת — 1848 הופסקה ההטרדות כלפי היהודים ומספרם התחיל לעלות, בשנת 1857

קבלת הפנים לציר ישראל בהגיעו לוינה

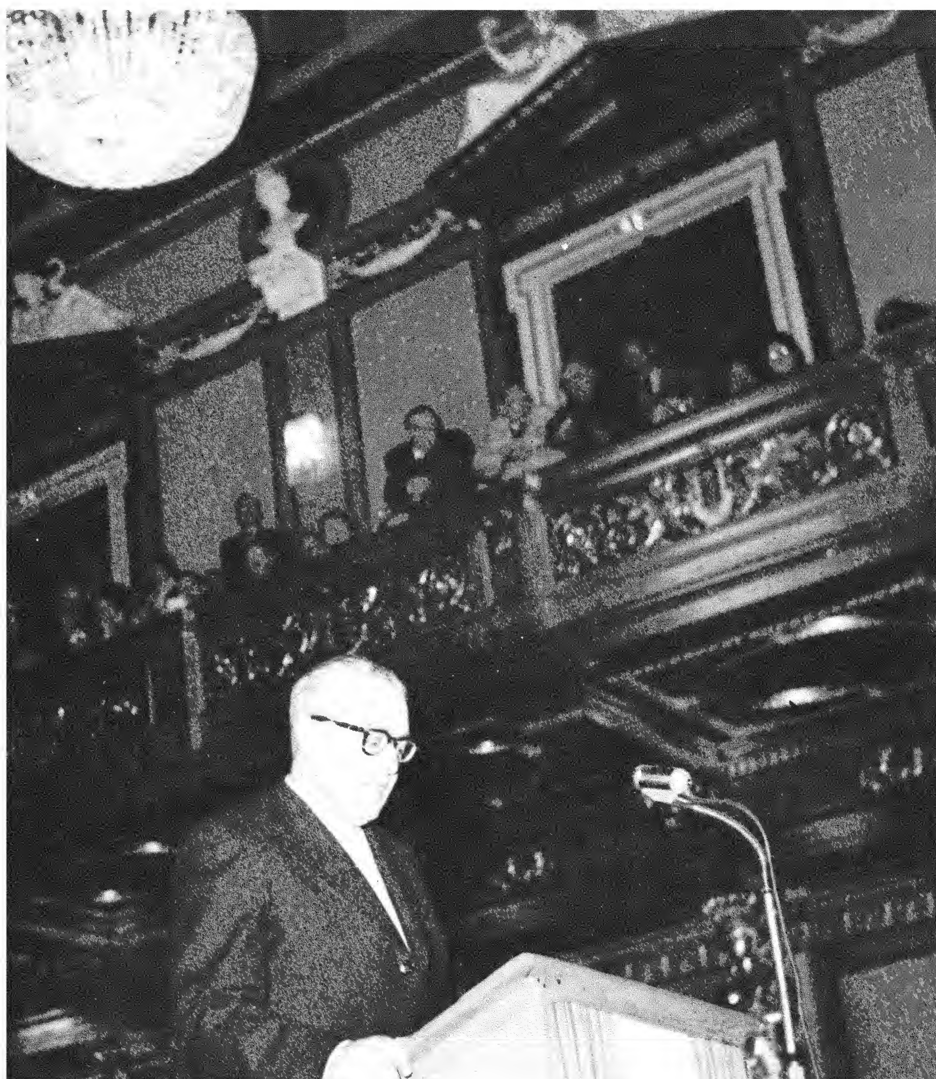

בארמון נשיא המדינה בהונגריה

נשיא הונגריה עם חברי הצירות

ש. בנצור בעת הגשת העתק כתב האמנה לשר החוץ בוינה

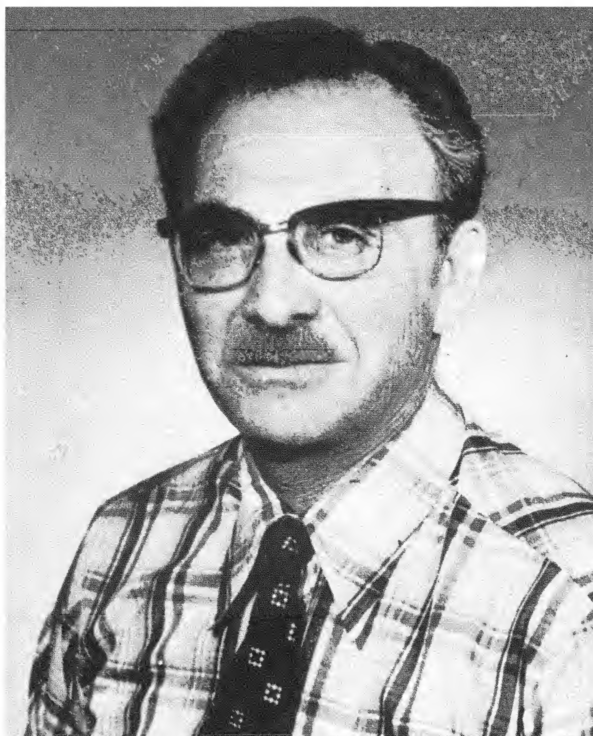
ש. בנצור נואם באולם הקונצרטים בוינה בחגיגת יום העצמאות

שמואל בנצור ז"ל

שמואל בנצור נולד בקלויזנבורג בשנת 1906. היה מפעילי תנועת הנוער הציונית „אביבה באריסיה" ואחר כך מזכיר כללי של הקרן הקיימת בטרנסילבניה.

עלה לארץ בשנת 1934. בשנת — 1948 נתמנה לקונסול ישראל בבודפשט. בשנת 1953 שירת כמנהל מחלקת אירופה המזרחית במשרד החוץ. בשנת — 1955 נתמנה לקונסול כללי בוינה.

בשנים 1958—1962 שירת כסגן המנהל הכללי של משרד החוץ ובשנים 1962—1968 כציר ישראל בשווייץ. בשנת 1969 נתמנה למפקח כללי על צירויות ישראל בעולם.

קוסטליץ מרדכי, מ"מ ראש עיריית חדרה

לידידנו הדגול רב הפעלים והמעש, מרדכי קוסטליץ **— מ"מ ראש עיריית חדרה ויו"ר האגודה „יד לקהלות טרנסילבניה"**

לציון גבורתך תוך הקרבה עצמית להצלת יהודים במחתרת בבודפשט בעבר ופעולתך הצבורית המבורכת בהוה
להגשמת רעיון התחיה, ההתחדשות ועזרתך לזולת במדינת ישראל, כה לחי! תודה והוקרה על עזרתך האדיבה וטפולך המסור בהוצאת הספר.

לידידנו היקר והמסור, מחבר „בתי כנסיות בהונגריה", המהנדס וידה שמחה, **ראש התאחדות עולי הונגריה בחדרה, סגן הנשיא הארצי שלה וסגן יו"ר „יד קהלות טרנסילבניה" הערכה ותודה לבבית על העידוד והעזרה הבלתי מוגבלת להופעת הספר.**

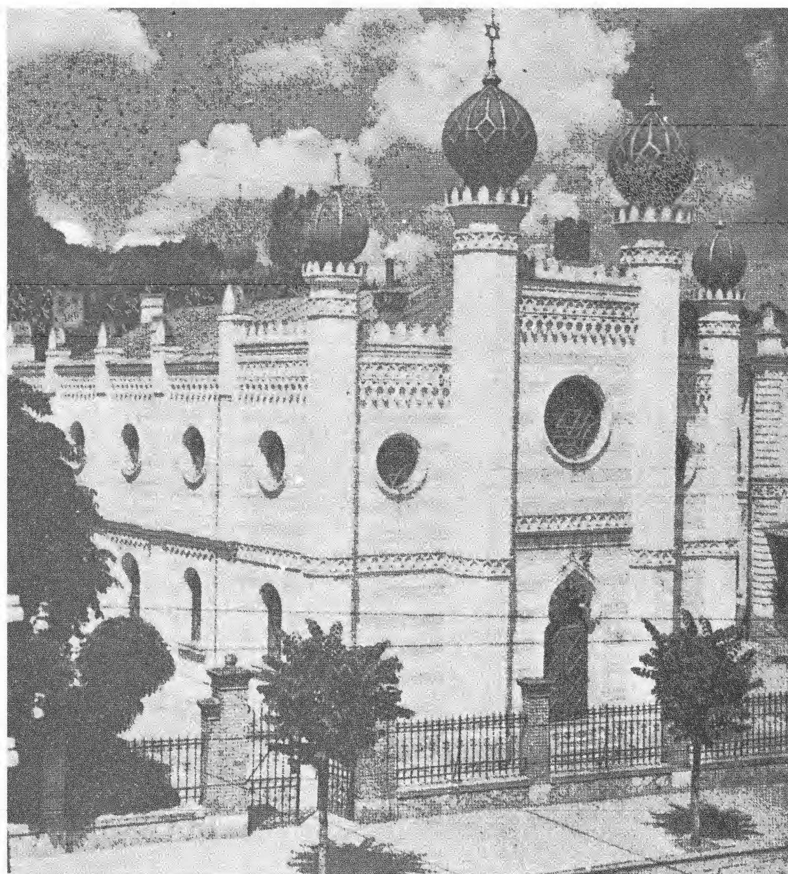
תודה מיוחדת לחברי האגודה — ד"ר דיקר צבי, פרץ שמחה, פזקש אליעזר, בן דוד אליעזר, רויט יצחק, בנט יוסף ולב שלמה אשר לא חסכו עמל וטורח בכדי לבצע משימה קדושה זו.
יבורכו כל אלה, אשר הביאו לסיום מוצלח של הספר, שנועד להנציח את זכר יקירנו ואת זכר הקהלות שנשמדו בשואה — והיה זה שכרם!

קהילות הקודש שמסרו נפשם על קדה"ש

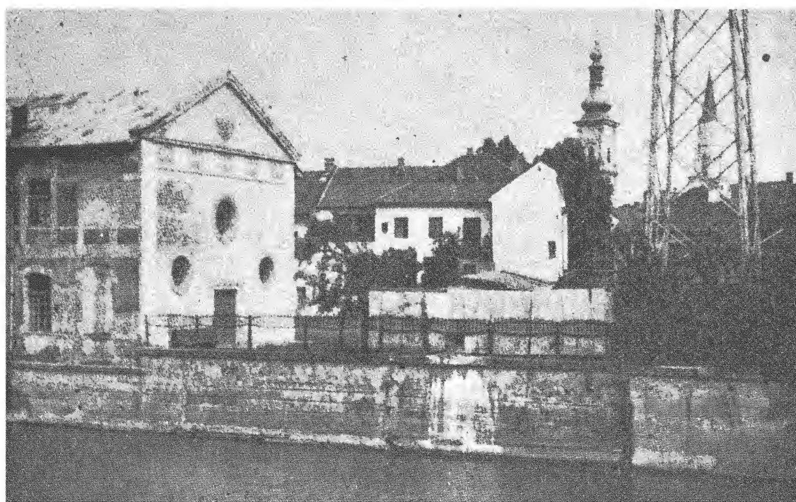
חרב משח שמואל גלזנר, קלויזנבורג קלוז׳־קולוז׳בר

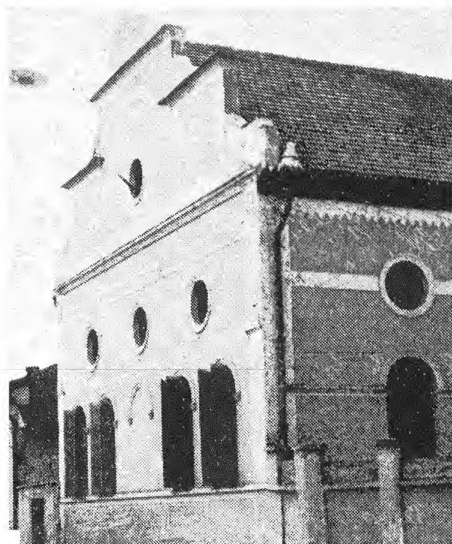
חרב עקיבא גלזנר קלויזנבורג־קלוז׳־קולוז׳בר

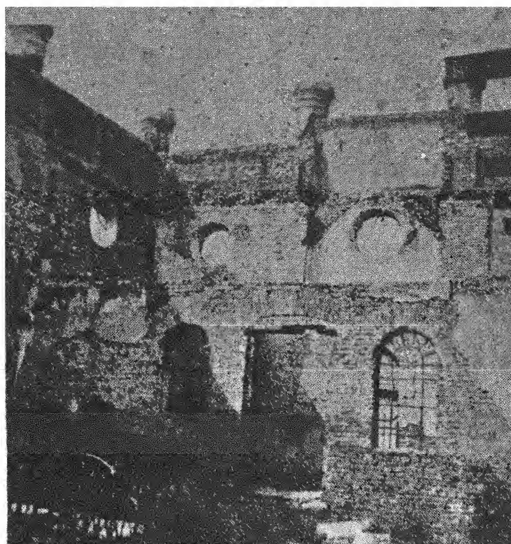
בית הכנסת הניולוגי בקלוז׳־קולז׳בר

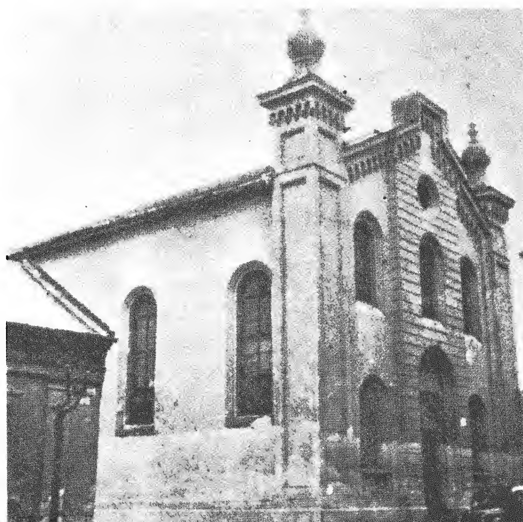
בית הכנסת „פועלי צדק" בקלוז׳־קולוז׳בר

בית הכנסת של „הקהלה הספרדית" בקלויזנבורג

חורבות בית הכנסת שפוצץ בספטמבר 1944
במ. לודוש

קאלוצ'ה

האדמו"ר מקלויזנבורג שליט"א

בית הכנסת בטורדה

רבי כלב פייבל ווזועל, טורדא

רבי בן ציון ווזועל, טורדא,
נשיא־הלשכה

הרב יוסף אדלער, טורדא, ירושלים,
נשיא־הלשכה

סאמושאויואר

הרב יהודה ברוין איקלויד

רבי יחיאל מאיר פאנעט, חידאלמאש

בית הכנסת הגדול, דעש

רבי יחזקאל פאנעט, דעש

רבי יעקב אלימלך פאנעט, דעש

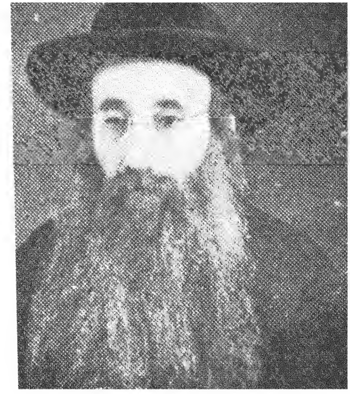
רבי צבי מאיר מדעש

רבי יוסף, מדעש

מצבת זכרון בדעש

רבי יוסף פאנעט, אילאנדא, דעש

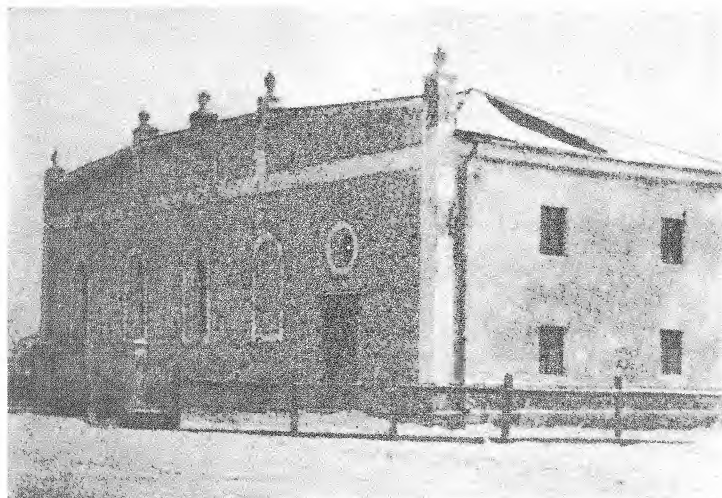

רבי אברהם יושיע פריינד, נאסאד

רמי משה דוד טייטלבוים, לאפאש

הרב יעקב חזקי' גרינוולד, הוניאד, פאפא

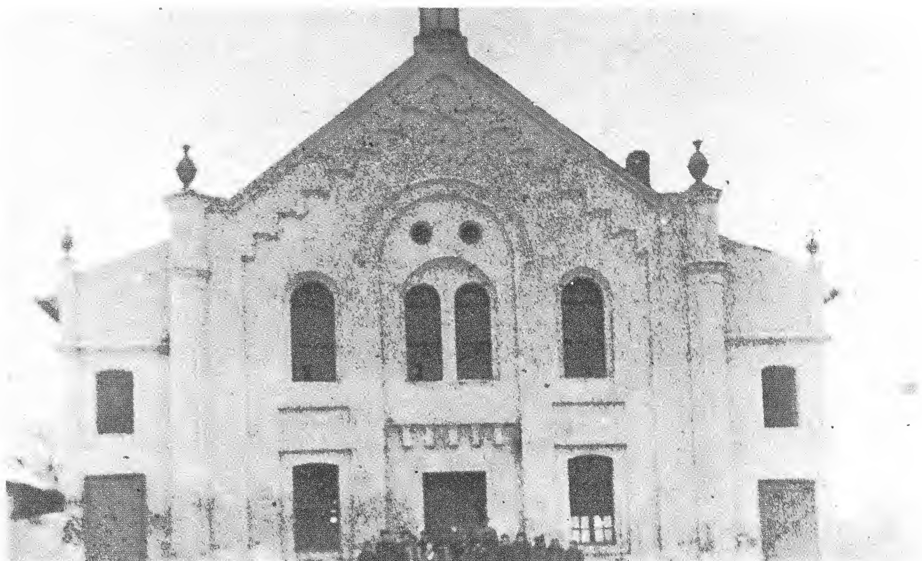

רבי ברוך בענדיט ליכטנשטיין, קראסנא

ישיבת ביסטריץ בשנת תרצ"ח

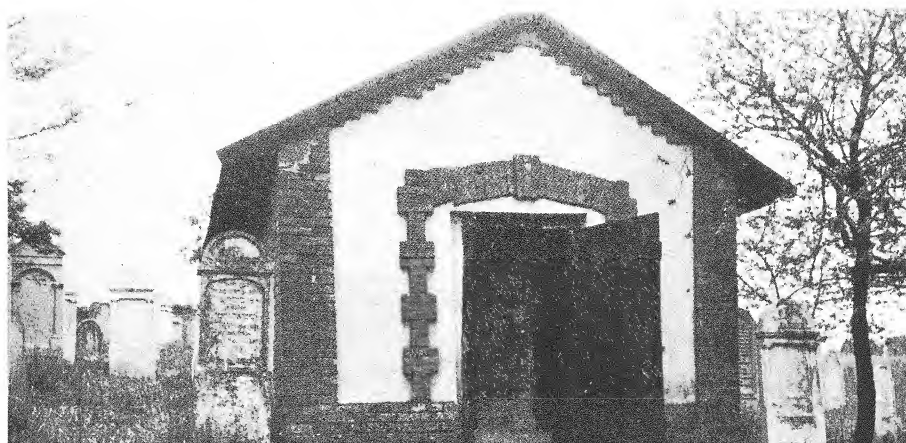

בתלן

בית הכנסת — מרגרטן

ואהל של המהרי"אץ במרגרטן

יושיע אהרן צבי וויינברגר, מארגארעטען

שמואל זלמן וויינברגר, מארגארעטען

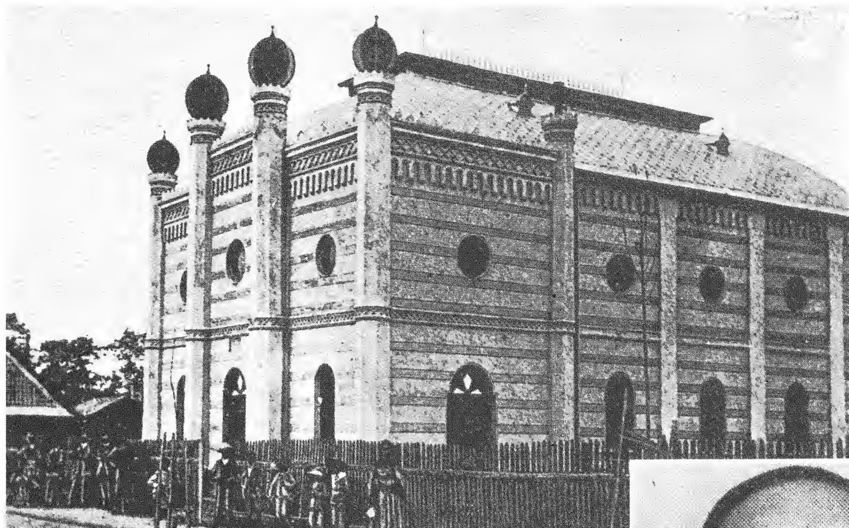

האוהל של הרב יחיאל יהודה מראזדל במרגרטו

מצבת הרב שמואל זלמן וינברגר — מרגטן

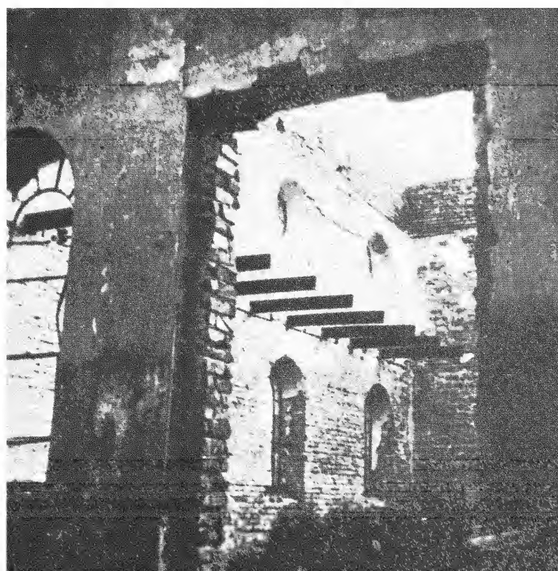

בית הכנסת במארושלודוש

הרב משה יוסף מייזליש, מ. אויוואר

חורבן בית הכנסת הנ"ל

הרב ישעי' פידסס, מ. וואשארהעלי, וויען, שיפשוהל

היו בעיר 231 משפחות יהודיות. בשנת 1869 עלה מספרם ל־994. בשנת 1910 למעלה מ־7000 נפש, בשנת — 1920 — 10633 ובשנת 1927 היה מספרם — 14000 שהם 13,4% של כלל תושבי העיר.

רבני העיר

בראשית התארגנות החיים היהודיים בעיר, מלאו את תפקידי הרבנות אישים שונים, אשר נשלחו ע״י הרב הכולל ״לאנדעס־ראבינער״ של המדינה אשר מקום מושבו היה בעיר קרלסבורג. בתקופה אחת שימש בתפקיד זה הרב יחזקאל פנט זצ״ל, בעל המראה יחזקאל, שהיה אז אחד מגדולי הדור, המיסד של שושלת הרבנים בעיר דעש אשר בטרנסילבניה.

בשנת — 1812 נשלח לעיר לתפקידי רבנות ר׳ אפרים או ר׳ פרץ אבעל, בשנת 1816 — ר׳ יוסף קין, בשנת 1837 ר׳ משה נש ור׳ יוסף רוזנפלד — ב־1852 הודיעה קהלת קלוזנבורג, כי אין היא מכירה עוד בסמכותה של קרלסבורג למנות לה רבנים ובחרו כרבה הראשון את אחד מגדולי תלמידיו של „החתם סופר״ את הגאון ר׳ הלל ליכטנשטין זצ״ל, אשר שימש לפני כן כרבה של העירה מרגרטין. אחר כך נתקבל כרב בקולומייא אשר בגאליציה, הוציא ספרי דרוש ומוסר בשם „עת לעשות״, „משכיל אל דל״ ו„אבקת רוכל״. אחריו נתקבל כרב בשנת — 1861 רבה של טעלעגד — הרב הגאון ר׳ פייש פישמן שהיה מפורסם כמגיד ודרשן וקהילת פרעסבורג בחרה בו „כמגיד העיר״.

ב־1863 נבחר הרב אברהם גלזנר מיסד שושלת גלזנר לרבה של קלויזנבורג. בשנת — 1868 בקונגרס המפורסם של יהודי הונגריה יצג את הקהלה ר׳ ישראל גרין. בקונגרס זה בא הקרע בין החרדים והמתקדמים. בא כוח הודיע כי קהלתו מצטרפת לזרם החרדי האורטודוקסי, כתוצאה מכך נתהוה פילוג בקהלה ותחת הנהלת העו״ד לויס פישר נוסדה הקהלה המתקדמת, שהתפרקה אחר כך, עם פטירתו של ר׳ אברהם גלזנר, נבחר במקומו בנו בן ה־22 הרב משה שמואל גלזנר אשר ניחן במוח חריף ובתפיסה מהירה ונתפרסם לאחד הגאונים של רבני הונגריה, אמרו עליו את הפתגם: „ממשה עד משה לא קם כמשה״ כלומר ממשה סופר עד ר׳ משה גלזנר לא קם גאון כמוהו, פירסם ספרים וקונטרסים בעניני הלכה „אור בהיר״, „הלכה למשה״ בעניני שחיטה „חקור דבר״ בשאלת נשואי תערובת „שביבי אש״ בעניני אגדה „הציונות לאור התורה״ „דור רביעי״ על מסכת חולין הקים ישיבה בעיר לפי שיטת „החתם סופר״. הוא נחשב לאחד מאבות הציונות הדתית, נבחר כחבר ההנהלה העולמית בועידת היסוד של המזרחי, בהשתתפות הרב ריינס שהתקיימה בפרסבורג. בשנת — 1923, אחרי שכיהן ברבנות העיר 44 שנה התפטר ועלה לא״י בשנת 1925 נפטר ונקבר בהר הזיתים בירושלים.

אחרי התפטרותו של הרב משה ש. גלזנר נבחר בנו ר׳ עקיבא, ששימש בתפקידו — 21 שנה עד לחיסולה הטראגית של יהודי טרנסילבניה בשנת 1944, היה גאון בתורה. יסד ישיבה, חיבר ספרים: „דור דורים״ ו„עקבי הצאן״.

החלק המתקדם של יהודי העיר לא הסכים לבחירתו של הרב משה גלזנר, תחת הנהלתם של אלעזר אלנברג, וילהלם פישר, לאופולד הונוולד ומשה ויס יסדו קהלה סטטוס־קוו, שהצטרפה אחרי שלש שנים „לניאולוגים" בשנת 1891 בחרו להם רב את ד"ר מטיס איזלר ז"ל אשר נתמנה אחר כך גם כמרצה באוניברסיטה בקלאוזנבורג ואחרי פטירתו נבחר במקומו הרב ד"ר משה וינברגר חוקר וסופר, שימש בתפקידו עד להקמת הגיטו ב־1944, הוברח לרומניה להזעיק את מצפון העולם, עם הקמת המדינה היה קונסול ישראל בבודפשט, כיום הוא פרופסור בישיבת האוניברסיטה בניו־יורק.

בשנת 22—1921 התפלגה הקהלה וכמה עשרות משפחות ניסו להקים קהלה נפרדת, מאחר ולפי חוקת המדינה לא יכלו להיות בעיר אחת שתי קהלות זהות, קראו לעצמם מבחינה חוקית בשם „הקהלה הספרדית שפניולית" היות והתפללו בנוסח החסידים הנקרא „נ־סח ספרד". כרבה של הקהלה נבחר הרב יקותיאל הלברשטם חתנו של הגאון הרב חיים צבי טיטלבוים זצ"ל מסיגט. שימש בתפקידו עד לשנות השואה, בזמן שנלקח למחנות השמדה, בה ניספו אשתו ואחד עשר ילדיו.

אחרי השחרור התישב בארה"ב ומשם עלה לארץ ישראל והקים את „קרית צנז" בנתניה עם מוסדות תורה וחסד.

היו שני בתי"ס עממיים, ביה"ס של הקהלה הניאולוגית נוסד ב־1904, בין שתי מלחמות העולם גדל ביה"ס עד ל־11 כתות, בדרגת כתות א־ד היו כתות מקבילות בגלל מספר הגדול של תלמידים, כתות ה—ו—ז היו פחות מאוכלסות, כי החלק הגדול ממסיימי כתה ד' המשיכו „בתרבות" או בתיכון אחר, מס' התלמידים היה 350, המנהלים היו — זדור, פריי ובריף, המורה לדת ולעברית היה הרב אליהו קלין, המורות — ל. זדור וא. סילאדי, האוירה הכללית היתה יהודית לאומית, ביה"ס של הקהלה האוטודוקסית היה קודם בחצר בית המרחץ — ארז'בט ואחרי שמספר הילדים גדל הקימו את ביה"ס ברח' אטבש בהנהלתו של ר' שמואל ב. בוקסבוים ואח"כ ביהורי.

בעיר פעל גן ילדים עברי המוחזק ע"י ויצ"ו והקהלה הניאולוגית, בשנת 1919 נסגרו בתיה"ס ההונגרים בפקודת השלטון הרומני, על בתיה"ס הכנסיתים אסרו לקבל תלמידים שלא מבני דתם, התלמידים היהודים שלמדו בבתי"ס הונגריים נפלטו ובבתי"ס ממלכתיים רומניים לא היה מקום וגם לא ידעו את השפה הרומנית, חלק ניכר מהיהודים לא הסכים להמיר ברומנית את תרבות ההונגרית שעורר את רוגז השלטונות, ב־1919 כבר קבלה הקהלה האורטודוקסית רשיון להקמת בי"ס תיכון לבנים והקהלה הניאולוגית רשיון לתיכון לבנות.

ביזמתו של ד"ר חיים ויסבורג הוקמה רשת „תרבות", הרקע להקמת רשת בתי"ס עבריים נוצר על יסוד הברית בין חוגים אורטודוקסים מתקדמים שהצטופפו סביב הרב משה ש. גלזנר שרצו להבטיח חנוך דתי לאומי לבניהם בין התנועה הציונית שרצה להבטיח דרך ניטרלית בין השלטון הרומני לבין האירידנטיזם ההונגרי.

ד"ר ויסבורג הביא לקולוז'בר גולים יהודים מהונגריה שהצטופפו בוינה, את אנטל מרק, ד"ר סאני גזה, ד"ר פירסט אוסקר, לבנקופ קלמן, ד"ר קוהני מניהרט וכו', בראש חבר הנאמנים עמדו פרקש שמעון, מולנר ינא — וד"ר פישר יוסף.

הישיבה המיסדת להקמת תיכון תרבות התכנסה ב־20.9.920 למנהל ראשי נבחר אנטל מרק אישיות חינוכית דגולה, מטרתה של תרבות היתה א. הפצת השפה העברית כשפה חיה מדוברת. ב. טיפוח הרעיון הלאומי היהודי. ג. חנוך לאזרחות טובה. בחדשי קיץ 1920 נפתח בקולוז׳בר אולפן למורים וגננות בעלי ידיעה ראשונית בעברית, המטרה היתה להנחיל להם מבטא ספרדי ומושגים ראשונים בעברית מודרנית, למדו בשלש קבוצות בהדרכת יהודה אידלשטין, קלמן לבנקופ, חיים ויסבורג וד״ר צבי אלינור שהיה מנהל האולפן, רומנית למדו בהדרכת ג. ראציו. המסיימים קבלו תעודה חתומה ע״י הרב גלזנר ויו״ר התנועה הציונית, כן נבחנו המועמדים בשפה הרומנית ע״י נציג משרד החנוך.

רובם הפכו במשך הזמן למפיציה הנלהבים והנאמנים של השפה העברית. נוכח התנכלותם של השלטונות ניטלה זכות הפומביות של תיכון תרבות אחרי שהתקיים 7 שנים והפיץ ע״י מאות תלמידיו ועשרות מוריו תודעה יהודית חיובית על טהרת השפה העברית והתחדשות לאומית.

הגורמים שהביאו לסגירתה היו גם המשבר הכלכלי שבא בעקבות ניתוקה של טרנסילבניה מהונגריה, היו גם הורים שלא רצו להכביד על ילדיהם מחוץ לשפת המדינה למיד שפה נוספת והאורטודוקסים הקיצונים ראו בביה״ס העברי סכנה חמורה לדת.

תלמידי תרבות כיהנו בתורנות בתפלה בשבתות וחגים, בנוסף לשעורי דת פעמיים בשבוע פעל „תלמוד תורה״ אחרי שעות הלמוד, שהוקם ע״י הקהלה האורט, בתלמוד תורה לימדו 3 מורים בפיקוח הרב, המטרה היתה למעט בכמות ולהקפיד על האיכות, מורי התלמוד תורה השגיחו על תלמידיהם בקיום מצוות הלכה למעשה, המורים לעברית השתדלו לאחד את החנוך הדתי עם הלאומי. התלמידים הכירו את התפתחות העם מימי התנך ועד ימינו והתחזקו בהכרה הלאומית והאהבה אל עמם, תורתם, שפתם וארצם.

במסגרת ביה״ס פעל הסתדרות התלמידים בשם „שחר״ אשר קימו פגישות חפשיות בשבתות ולפנות ערב, השיחות ומשחקי החברה התנהלו בעברית, „שחר״ התחלק לד׳ קבוצות „אחוה״ „דרור״ „מרץ״ ו„עתיד״. במרתפי בנין ביה״ס פעלו חדרי מלאכה לנגרות, סנדלרות, כריכיה ופחחות, בהם עבדו התלמידים אחה״צ, בביה״ס פעלה מקהלת „הזמיר״ ותזמורת כלי־קשת. בעיר פעלו מוסדות צדקה וחסד „עוזר דלים״ בהנהלתם של מיקלוש שורץ, בנימין גלזנר, גזבר — פיליפ, רגר ומרדכי וועג. העניים קבלו מידי המוסד את ההקצבה מבלי שיצטרכו לכתת רגליהם לבתים ולחנויות, המוסד „לאם ולילד״ בראשות הגב׳ ניברגר שימש אב טיפוס למוסדות דומים ביתר קהלות ישראל במדינה.

המוסד היהודי העתיק ביותר בעיר היה „החברה קדישא״ אשר נוסד ב־1837 נתנה גם עזרה לחולים ותמיכה לעניים.

על החיים הרוחניים הדתיים, בעיר השפיעו גם האדמורי״ם; ר׳ אשר אנצ׳ל ליכטנשטין, בן אחיו וחתנו של ר׳ הלל ליכטנשטין מקולומייא, ר׳ מנחם מנדל מבורגו פרונד — נכדו של ר׳ משה מדעש, ר׳ יחזקאל רוטר, הנקרא האדמו״ר מהרדוס, ר׳ בנימין מבורשה, ר׳ שמעין שיף — חתנו של ר׳ נפתלי מליז׳נסק, ר׳ מנשה יצחק מאיר — חתנו

של ר׳ שמעון, הרבי מליז׳נסק. אחר השואה עלה ארצה והשתקע בפתח תקוה, כאן הקים מרכז חסידי גדול, ר׳ שמעון קאנר מצ׳חויב ואחרון אחרון הרב מיכאלוביץ מברוד.

עם תנועת התחיה הלאומית הוקמו ביזמת „ד״ר חיים וויסבורג המשרד הארץ ישראלי בראשות ד״ר פיליפ ויס, המשרד לקרנות קק״ל וקרן היסוד, חוות הכשרה, עתון יומי ציוני בהנהלת ד״ר יחזקאל מרטון, גן ילדים עברי, קבוצת ספורט „הגבור״ באחריות דוד יעקובי ואחריו קרל ויזל, תנועת צופים יהודית „השומר״ בראשותם של משה שורץ (נהרי) ועמנואל דוקס, ארגון נוער רב מעשים והשפעה „בריסיה״ בהדרכתם של אינג׳ משה נוסין, ד״ר ארמון קרמר, ארנסט קסטנר, הלל דנציג, לסלו דנש ושלום בנצור וארגון סטודנטיות „אביבה״ בהדרכתן של אסתר ווייסבורג, אלישבע מרקוביץ והאחיות שרה ואסתר וינשטין.

ארגוני נוער אלה הוציאו ירחון בשם „הנוער״, בראש תנועת הנוער הציוני עמדו אברהם פלורנטל, משה גרטנר דוד מווס ושמעון טיבור „של ויצו״ אשת לאב ינא ומלבינה שיוביץ, מיטב בני הנוער הדתי היו מאורגנים ב„צעירי מזרחי ובני עקיבא״ המנהיג והמדריך הרוחני היה הרב אליהו קלין ועוזריו היו משה ויס, אחים אולמן, שרה אינגבר, משה שלמה ויס יעקב נימן, אחים זמרוני, דוב סגל, יהודה שורץ, יעקב כהן, אילש ליב, לאה גרוס וישראל גלזר, בבני עקיבא דוד פינקלשטין, משה יוסף אורדנטליך פיק מיקי וואהל, ליב וילהלם ברוך לאוינגר יהודה רוזנברג ומשה וינברגר. מענין לציין, כתוצאה מכך שלמרכז הפועל המזרחי באורדיה היו נטיות „ימניות״ פרשו ממנו הסניפים בקלוז׳, דעש, טג׳ מורש וכ״ו. כמו״כ סניפי „החלוץ הדתי״ ויצרו ב־1935 באישורו של המרכז העולמי בארץ ישראל תנועה דתית פועלית עצמאית בשם „תורה ומלאכה״, בועידה שהתקיימה בדעש נתקבלו החלטות לתקנון חדש, בראש הארגון החדש עמדו: הרב אליהו קלין, מירוביץ מאיר יהודה, שורץ יהודה, שלום אידלשטין, אלברט, נוסבוים וכהן.

בן העיר הוא שמואל בנצור ז״ל (פטרפי), שלהנצחת זכרו מוקדש ספר זה. בנצור כיהן כציר ישראל בבודפשט בוינה ובשויץ, חלק רב לו בארגון שירות החוץ במשרדים של צירות ישראל בחו״ל, בארץ התפרסם בשטח המוסיקה יליד קולוז׳בר המלחין הנודע — בוסקוביץ. נכדו של ר׳ חיים בנט, מהנהלת הקהלה הספרדית בקלויזנבורג — חייים בנט, קנה לו שם בהופעתו בפסטיבל החסידי בארץ כמנצח וכמלחין, חיבר מנגינות חסידיות שיצאו לאור בחוברת ובתקליט „רננו חסידים״.

בהנהלת פועלי אגודה היו שלום מיכאלוביץ, אשר רונזציג, בנציון סאבוי, נאגי־פולודי, ביקסנשפנר ואלכסנדר וינשטין.

מובן שמפעילי העבודה הציונית למען א״י היו בהנהלת התנועה הציונית, בראשם עמדו: ד״ר תיאדור פישר, ד״ר יוסף פישר, ליפוט פישר, ד״ר אוגן ויס, עו״ד ננדור וינברגר ואשתו יוז׳ה.

שיא הפעילות הברוכה היתה בית החולים היהודי. המגרש נתרם ע״י דוד פון סבסטיאן, בחלק הארגוני התעמולתי והרפואי טיפלו ד״ר יוסף המבורג, משה רוז׳ה ופרופ׳ ד״ר שטינר, המנהל האדמיניסטרטיבי היה המורה גאבל. —

ביבליוגרפיה

הלקסיקון היהודי בודפשט 1929 עמ' 497
ש. זמרוני ויהודה שורץ לזכר קהלת קולוזבר עמ' 1—52
כרמלי וינברגר מ. ספר זכרון ליהדות קולוז'בר עמ' טז—לט
יצחקי ש. בתי"ס יהודיים בטרנס, בין שתי מלחה"ע עמ' 164
אלפסי: חסידות 75, 49, 192, 222, 285,

מוצ'יו MOCIU MÓCS

השתייכה קודם לקהלת קלוז' הסמוכה, רק אחרי שנעשתה מרכז הנפה לישובים הסמוכים בראשית המאה ה־20 היתה לקהלה עצמאית, הקהלה נוסדה במחצית המאה ה־19. ביהכנ"ס הוקם ב־1880 גם מקוה טהרה ובאותו רכשו גם חלקה לבית עלמין, המקום שימש מרכז לגידול בקר ותוצרת חקלאית ופרנסת היהודים היתה על מסחר בתבואה עם אכרי הכפרים הסמוכים, יהודי הכפרים השתתפו בהחזקת הרב והשוחט וביתר הוצאות הקהלה.

הרב הראשון היה ר' פנחס ליכטנשטין, הוא נבחר לרב ב־1899 ועלה ארצה ב־1923. היה בין מיסדי המושב החרדי כפר גדעון בעמק יזרעאל ושם כיהן כרבו הראשון, במוצ'יו כיהן אחריו ברבנות בן גיסו ר' יהושע ליכטנשטין, שעבר משם לקלוז' (1940) יהודי המקום היו חרדים קיצונים והתנגדו לתנועה הציונית, כולל אגודת ישראל.

ביבליוגרפיה: אברהם צבי יעקב: לקורות היהדות בטרנס. עמ' 142

שרמש SĂRMAŞ NAGYSÁRMÁS

הקהלה נוסדה בראשית שנות ה־30 של המאה ה־20 בראשותו של יצחק לוי, היא עיירה בחבל טרנסילבניה במחוז קלוז', תושבי המקום היו חרדים קיצוניים, יהודי בשם פרקש פישר התישב כאן כבר בשנות ה־80 של המאה ה־19. הקהלה התפלגה כתוצאה מכוח שפרץ ביניהם בדבר קבלתו של איגנץ הניג שהוזמן לשם לכהן ברבנות. הריב הביא לידי כך שהתפללו בבתיכנ"ס נפרדים והחזיקו שני מקואות טהרה, רק החברה קדישא וההדר נשארו משותפים, מאוחר יותר הוקם גם בית עלמין נוסף, במקום כיהן כרב — ר' אברהם משה שטין.

יהודי שרמש עסקו בתוצרת הקלאית וגם בהחזקת טחנות ואחוזות, העירה שימשה נקודת מעבר בדרכי המסחר לעבר קלוז', טג, מורש וטורדה.

שרמש נכבשה ע״י הצבאות ההונגרים ב־5 בספטמבר — 944, יהדי המקום — אחרי שבתיהם סומנו במגן דוד צהוב רוכזו בגיטו, שם הוחזקו במשך שבוע ימים ללא אוכל ועונו קשות. בחרו מהם כ־20 איש שהובאו לתל הנקרא סוסקוט לשם חפירת בורות, הנותרים בגיטו נשלחו למחרת היום ב־18 לספטמבר — 944 למקום בלתי ידוע, בדרכם לכוון קלוז׳ נתקבלה לידו של הסרן לנץ, מפקד השיירה פקודה סודית, שהובאה ע״י חייל רוכב אופנוע, למקום הגיעו חיילים מצויידיו אתים, אשר פקדו עליהם לחפור בור בגודל 8/3 מ׳ ובעומק של מטר וחצי, אחרי שנצטוו להתפשט נורו כולם למות ונקברו בבור כל אנשי השיירה היהודים 126 במספר, איש מהם לא נשאר בחיים.

העירה נכבשה חזרה ע״י הצבא הרוסי באוקטובר 944, בית המשפט בסיביו נתן פקודה לחקיר בדבר ובינתים שוחררו הנאשמים, הסרן לנץ שהצליח להמלט הועמד לדין בבודפשט ב־1946 ונדון למות, בעזרת הג׳וינט הוקם „גלעד״ עליו חרותים שמות ההרוגים ועל 126 הקברים הוקמו מצבות.

ביבליוגרפיה:
וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ׳ 324
רסל מרדכי, בשרמש לא קרה נס, אוי קלט —

סרמשלול קיש — שארמאש SĂRMĂSELUL KISSÁRMÁS

הקהלה היתה מסונפת לשרמש הסמוכה ועמדה תחת השגחתה, עם פרוץ המלחמה ב־1941 גירשו יהודי הכפר לטורדה, בשנת 1942 קבלו רשות לצאת את העיר, רק לא לחזור לכפרם, רובם ככולם התישבו בשרמש ובספטמבר 944 נרצחו גם הם ע״י ההונגרים וניצלו רק מעטים שנשארו בטורדה.

ביבליוגרפיה:
וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית, פנקס הקהלות רומניה עמ׳ 326

קאלוצ׳לה — קיש קאלוטה CĂLĂȚELE KISKALOTA

כפר במחוז קלוז׳־טורדה, לאיזור זה הגיעו יהודים כבר בשנת — 1740, אבל הקהלה התארגנה רק בסוף המאה ה־19. הקימו ביכנ״ס והעסיקו שוחט, בקרבתו היה הכפר צ׳יולן — אינצ׳ל, אשר השתייך עד לשנת 1940 לקהלת הואדין. הם העסיקו שוחט והקימו בית כנסת ומקוה טהרה, היהודים התישבו כאן ב־1740, בין התושבים היהודים היו גם תלמידי חכמים אשר באו ממוראביה.

ביבליוגרפיה:
וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ׳ 339

הבתים בעיר זו נבנו בצורת ארמונות והיכלים, חדרים מרווחים ומקומרים, שסגנון המזרח ואופי המערב נישארו בהם, ובכך היו יוצאי דופן בסביבה כולה. ליהודים ניתנה הרשות להתישב בה רק אחרי 1848. קודם לכן ישבו בכפרי הסביבה ומהם ביקרו בעיר בימי השוק הסואנים. בערב היו לנים בדרך כלל באיקלויד.

במשך הזמן התפתחו חיי הקהלה, בנו ביכנ״ס מפואר, תלמוד תורה ובי״ס עממי לידו מקוה טהרה משוכלל, ששימש גם בית מרחץ עירוני ועוד מוסדות קהלתיים לשם ולתפארת, כאחת הקהלות הגדולות שבמדינה, עד אז היה בא אליהם השוחט מקלויזנבורג.

בשנת ה־70 למאה הי״ט בחרו להם מנהיג רוחני שהיה השוחט הראשון שלהם ר׳ חיים יוסף הכהן שהיה תלמידו של ה„כתב סופר״, היה נוטה לחסידות וביקר אצל בעל „דברי היים״ מצאנז ואח״כ אצל בנו של ה„דברי יחזקאל״ משינאבא, הקהלה היתה אשכנזית ולא אהבה את גינוני החסידות, הראשון שחבש שטריימל היה ר׳ פייבל שיוביץ, חסיד ויז׳ניץ, שעזב את צ׳רנוביץ שבבוקובינה ופתח כאן מחסן עצים וחמרי בניה, עם התישבותו של הרב הצ׳ ר׳ ברוך רובין זצל נצר לבית רופשיץ (קולומייר — רבי) נפתח בביתו „בית מדרש״ ובו התרכזו החסידים המעטים שבעיר.

ממלא מקום וממשיך דרכו בהנהגת הקהלה היה חתנו ר׳ אברהם שלמה עליאש, הוא היה כח דינאמי וא״ש תוסס, שותף נאמן לכל פעולה קהלתית ותרבותית, רבה האחרון של הקהלה היה בנו ר׳ יעקב שמואל עליאש הי״ד.

לפני שהקהלה נוסדה הורשו לגור בעיר באופן קבוע יוסף שנירמכר, קירשנר, איזיקוביץ ועקיבא שינפלד. בקהלה פעלה חברה קדישא, בראשה עמד יהודה דוד ונעזר ע״י משפחת שיוביץ, החברה נתנה לחבריה עזרה רפואית ותרופות — חנם.

ארגון הנשים בהנהלתה של הגב׳ פלדמן, דייטש ופישר, מאוחר יותר ע״י הגבירות סלומון, אינגבר, ברויז, הירש, גודל ופריגד — דאגו להתרמה שבועית, בהן עזרו לנזקקים. פעמיים בשנה ארגנו הצגות, שהכנסותיהן היו קודש למפעל ההסקה בחורף לעניים.

חברת גמ״ח נתנה הלואות לנזקקים בלי רבית, מיסד החברה היה פייבל שיוביץ. בלימוד „בחברה משניות״ השתתפו מדי בוקר עד 50 איש, בהנהלה השתתפו ר׳ משה שיוביץ, יהודה לורינץ והלל כהן הי״ד.

בקהלה פעלה גם חברת „לינת צדק״ משה פרקש, הנחתום העמיד את דירתו לרשות „האורחים״ כמקום לינה, שם קיבלו גם ארוחת ערב ובוקר. מאוחר יותר הועמד לרשות העוברים ושבים חדר בחצר ביהכנ״ס עם כל האביזרים הדרושים — עם שש מטות, חברת „מתן בסתר״ בהנהלתו של מנחם פרוינד ואהרן קלין נתנה עזרה בסתר לנצרכים.

בעיר זו רוכזו בתקופה שלפני השואה — היהודים מהסביבה שגויסו למחנות עבודה ומכאן הובלו למחנות עבודה באוקרינה, משם חזרו רק מתי מספר.

שמות ראשי הקהלה במשך השנים — יעקב פלדמן, יהודה דוד, איזיקוביץ, דוב נאש, ליפוט נאש, ושמחה טלקי, משה קליין, יהודה ברוך פישר, שמחה קלין, אליה וידה וארטור

פרישמן חברי הנהלה היו: מור קופל, אדולף הרשקוביץ, דז'א שולומון, א. רוזנברג, יצחק גודל, מור הירש, אנטל גוטליב, דוד ויס ואיזק דייטל.

ביבליוגרפיה:

בר־און מיכאל ספר זכרון סאמוש אויבר עמ' 24—27
כהן יצחק יוסף ספר זכרון עמ' 104—105

איקלוד ICLEAN IKLÓD

על חיי היהודים במקום זה בדורות הראשונים אין לנו ידיעה של ממש. במחצית השניה של המאה ה־19 הוקם כאן בית כנסת עם מעל למאה מקומות ישיבה, אליו באו להתפלל בחגים וביחוד בימים הנוראים גם יהודים מהכפרים.

ברכוש הקהלה היו גם בית מרחץ ומקוה טהרה, דירה לשמש ביהכנ"ס, שעסק גם באחזקת המקוה, בנין לבי"ס, „לחדר" ודירה בשביל השוחט, כולם בחצר אחת.

הקהלה זכתה אחרי מלחמת העולם הראשונה לקנות לה שם וזכר בתולדות ישראל טרנסילבניה כעיר ואם בישראל.

מאחר ובית הירש — טישלר הגדול עודדו בחירת רב, נבחר לרבה של איקלויד הרב הצעיר ר' חיים יהודה ברוין, על המגרש, שנדב האציל טושלר מוריץ נבנתה דירת הרב, דומה בהידורו ובסידוריו לחוילה כפרית של אציל.

הרב לא רק שעזר לנזקקים אלא גם ריכז סביבו את הנוער מהמקום ומחוצה לו בישיבה, בישיבה למדו תורה ומלאכה ונקראה בשם ישיבת „תורה עם דרך ארץ", הרב נעזר ע"י הג'וינט בהקמת מבנים מתאימים ובקבלת הציוד הדרוש. בפנימיה קבלו עשרות תלמידים דיור ומזון. קודם פעלו שם שתי מגמות מקצועיות נגרות והייטות אחרי זה המשיכו בנגרות רהיטים בלבד. מתלמידי הישיבה המשיכו בישיבה המקצועית גם אחרי הנשואין. בעלי מקצוע מעולים לימדו את בני הישיבה, שש שעות לפנה"צ למדו תלמוד ולמודי קודש ושש שעות אחה"צ עסקו במלאכה ללא תיאוריות מיוחדות, הישיבה המקצועית פעלה ללא הכרה ממשלתית.

ביבליוגרפיה:

לאזאר משה מרדכי ודוד ספר זכרון סאמוש אויבר ואיקלוד עמ' 127—130
יצחק, ש. בתיה"ס היהודיים בטרנס. בין שתי מלחהה"ע,

הידה, היד — אלמאש HIDA HIDALMÁS

במחוז קלוז', הקהלה נוסדה ב־1820 ע"י מיכאל רוזמן, צבי לזר, לרינץ קופרשטין לסלו עזרא ואליעזר שולמן, הרב הראשון ר' אברהם ליכטאג כיהן בה גם כאדמו"ר עד יום פטירתו בשנת 1889, אחריו כיהן כראב"ד הרב ר' אשר שמואל פנט, בנו של הרב

הכולל לטרנסילבניה — הרב יחזקאל פנט בעל „מראה יחזקאל" שהניח את היסודות לחסידות וללמוד התלמוד בטרנסילבניה, כמו"כ שימש כרב — ר' אהרן ויס.

בקהלה פעלו חברה קדישא ומקוה טהרה, בראש הקהלה עמדו שמואל שין — ת"ח ידוע — ונכדו של החתם סופר ושלמה שריבר.

בחיי הכלכלה של העירה היה תפקיד חשוב ליעקב ברונר עם הקמת ביח"ר למשקאות חריפים ומשק לדוגמא ליוסף הירש בהקמת טחנות הקמח.

תקציב הקהלה הסתכם ב־80 אלף ליי, מזה הוצא סכום ניכר למטרות סוציאליות. העירה שימשה מרכז איזורי ל־34 כפרים עם 342 נפשות ב־70 המשפחות שבעירה, מהם 40 משלמי מסים לקהלה, —

יליד המקום הוא דוד שין, העורך האחראי של עתון היומי בשפה ההונגרית אוי־קלט, אשר הצטין כעתונאי, חוקר מוכשר וסופר פורה זה שנים. חיבר ספר היסטורי דוקומנטרי על התפתחות החסידות במארמורוש בשם: מחפשי ה' מתחת לקרפטים, שיצא לאור גם בארץ במהדורה שניה מורחבת, „הירושה" ב־1940, „שפתם של עשרה מיליון יהודים" ואילו „המשפט בירושלים" (משפט איכמן) ב־1962, בו תיאור אוטנטי על סבל יהודי הונגריה בתקופת השואה, על השיגיו הספרותיים, והפובליציסטיים זכה לקבלת פרס „הרצל" ופרס „נורדוי". בהיותו מזכיר התנועה הציונית בסיגט ב־1927 היה עורך שבועון ביידיש וכתב העתונים העבריים בתל־אביב ובורשה.

הפעילים בועד הנהלת הקהלה: הרב ר' מאיר פאנט — מרא דאתרא, יוסף הרש — יו"ר, פרנץ קורנהאוזר — גבאי, שלמה שריבר, שמואל שין, אליעזר הרש, מנחם אברהם והמזכיר יוסף שין. —

ביבליוגרפיה:

הלקסיקון היהודי בודפשט 1929 עמ' 89

דן עופרי: ישראל בת העשרים עמ' 412

באנפי — הוניוד, הואדין,

JUD. HUEDIN HUNYAD MEGYE
HUEDIN BÁNFYHUNYAD

המסמכים על קיום הקהלה הם משנת 1853, אבל אין ספק שחיו כאן יהודים גם לפני כן, התעודות המעידות על הקמת בית הכנסת הראשון בצריף עץ ב־1853, כשהקהלה מנתה 12 משפחות — נשמרו בארון ברזל, יתר המסמכים — דוחות ומכתבים על עברה של הקהלה הושמדו בעת הפרעות ושריפת בית הכנסת בדצמבר 1927.

בית כנסת שני הוקם ב־1868, אז כבר היו לקהלה 50 חברים. כרבה הראשון כיהן הרב אברהם שטאריס, על פעולותיו לא ידוע לנו מלבד שהנהיג את צאן מרעיתו בתבונה, בדרכי התורה והדת, החברה קדישא התארגנה בראשותו של שאמו ויס ב־1853.

בעירה פעל גם ארגון נשים בהדרכת הגב' שמעון מור, מאז — 1923, המוסדות

החשובים הדתיים שפעלו בקהלה היו הישיבה והתלמוד תורה, בישיבה למדו 80 תלמידים ונוסדה ב־1923. בשנת 1923 נוסד גם התלמוד־תורה, במסגרת זו למדו 45 תלמידים.

ברבנות כיהנו גם ר׳ מנחם מנדל פאנט, ר׳ אברהם שטרק ור׳ יעקב גרינולד. ב־1924 פתח המורה מ. גנץ בית ספר פרטי לתלמידים יהודים. בסוף השנה נבחנו בביה״ס הרומני, בית הספר הוקם לאחר שנאסר על היהודים לבקר בבית הספר ההונגרי במקום. ב־1929 פרץ סכסוך עם הקהלה, כי התלמידים בעידודו של המורה אספו בטו בשבט תרומות לקהק״ל, ההנהגה האנטיציונית של הקהלה הכריחה את גנץ לסגור את ביה״ס.

לדיסלו זיכרמן הקים בעירה בית חרושת גדול למוצרי גבס, בו עבדו כ־30 פועלים התקציב השנתי של הקהלה הסתכם ב־600 אלף ליי, מזה הוציאו חלק ניכר למטרות סוציאליות. בקהלה היו 1050 נפשות ו־220 משפחות.

בהנהלת הקהלה פעלו: רבה הראשי — ר׳ יעקב גרינולד והרב הדיין ר׳ ישראל פרינד, ר׳ אברהם ברגר — יו״ר, צובל משה — סגן, יוסף הלפרין ונגדור דימנדשטין — גבאים, לדיסלו נימן — גזבר, שולומון כהן — רואה חשבון והמזכיר הכללי — ישראל דוד.

במקום פעל סניף הפועל המזרחי, אשר התפרסם הודות לפעילותו המבורכת של מדריכו — כהן (קוהן) יצחק, יצחק היה מלא מרץ ורצון, ער וזריז, נסע מסניף לסניף לעורר ולעודד לעליה, בועידות היה מראשי המדברים ונמנה במשך הזמן מראשי הצמרת, היה בעל כושר הבעה בדבור ובכתב, סופר ומשורר ועורך בטאון התנועה „דרכנו״, נפטר לפני זמנו, בהיותו עוד צעיר לימים.

בהוניוד חי (אח״כ עבר לקלוז׳בר) ר׳ יעקב קלין מפעילי הציונות בטרנסילבניה וממעמיקי ההגות בבעיות הדת והתרבות העברית. בספרו העברי „הציונות, התרבות העברית והדת״ (קלויזנבורג תרפ״א עמ׳ 35—34) מקדיש פרק מיוחד לענין הפירוד בין יהודי הונגריה בספרו זה הוא טוען, כי אין מן הצורך להיות מחונן בכשרון גאוני, כדי להכיר בבהירות את המשבר הגדול בו אנו נמצאים, בנינו ובנותינו נתונים לעם אחר ועינינו רואות וכלות... נבוא גם אנחנו לידי ההכרה, שרק הציונות לכל פרטיה ודקדוקיה היא התריס היחידי נגד ההתבוללות והיא רק היא תוכל להבטיח את קיומנו בעתיד.

הוניוד היא אחת העירות, בה השתוללו הסטודנטים ב־1927, גזלו, רצחו, חיללו ושרפו ספרי תורה וכ״ו, כתוצאה מהתעמולה לאנטישמיות של הפרופ׳ קוזה. על מעשי חילול הקודש הוכרז בכל הארץ יום צום בי״ג בכסלו.

בתקופה שלפני השואה ניהל את הישיבה בהוניוד הרב מאיר ישראל. ב־1944 הוכנס לגיטו קלוז׳בר. אחרי המלחמה נבחר למזכיר הכללי של הלשכה האורטודוקסית בקולוז׳בר ובאותו הזמן כיהן כרב הכולל של קהלת הוניוד והידה. מאחר שהרגיש, שהאוטונומיה של הלשכה בסכנה עזב עם עוד מספר רבנים את רומניה ועבר לוינה, כאן נבחר לרבה של קהלת „שארית הפליטה״, היה פעיל בעבודת ה„אונרא״, ז׳וינט ואורט והיה גם כאחד נציגו של משרד הדתות בישראל.

מאז 1950 חי בברוקלין, בארה״ב נבחר למנהל ישיבת „חתם סופר״ והיה לאחד ממיסדי „קרית מטרסדורף״ בירושלים, ב־1960 הוציא לאור ספר בשם „אמרי אברהם״ על התורה, „תולדות איש חי״, „בית צדיק״ — מונוגרפיה על משפחת פאנט „וילקוט המאירי״.

ביבליוגרפיה

לקסיקון יהודי בודפשט 929, עמ׳ 48,

אוי־קלט שנת 1974.

דעש

SZOLNOK DOBOKA MEGYE
DEJ DÉZS

עיר מחוז של סלוניק דובוקה — סומוש, בקרבתה (2 ק״מ) נמצא „קאזאר — וואר״ סמל להתישבות הכוזרים שם. הכוזרים קבלו במאה ה־8 את הדת היהודית ואחד משבטיו התישב במקום.

בשנת 1800 גרו באלור (3 ק״מ מדיש) כ־70 יהודים, כתוצאה מרדיפות היהודים ברוסיה ובפולין ברחו לכאן דרך מרמורש בסרביה ומולדובה, ב־1870 מחנכים את ביהכנ״ס באלור, בפנקס החברה קדישא, שהתנהל ע״י הרב הראשי לטרנס. הרב פאנט יש רישום החל משנת — 1835.

במונוגרפיה של גיורג מנזט מ־1962 כתוב שלפני 1850 לא הורשו יהודי אלור לצאת ללא רשיון את תחומי הכפר, ב־1818 הגיש בינדר, תושב אלור למועצת העיר דיש תכנית לבניית גשר מעל הסומש, שבין אלור ודיש (בתקופה ההיא עברו את הנהר ברפסודה) אותו יהודי הציע גם להלוות את הכסף הדרוש לכיסוי הוצאות בניית הגשר ללא רבית, למרות זאת ההצעה לא נתקבלה.

התישבות

ב־1834 התחילו תושבי הכפרים היהודים שבסביבה להתישב בעיר דיש ומ־1840 הורשו להתישב בה לפי בקשת רשיון. ב־1848 הופיע החוק לשווי זכויות, אשר הביא לשינוי במעמד היהודים והורשו להתישב גם בערים. ישנן דיעות שהקיסר פרנץ יוסף בכבודו ובעצמו נתן הוראה להנהלת העיר דיש בקשר להתישבות היהודים.

הרופא מדיש ד״ר נתן פרידלנדר מביא בהמגיד שבאמצע המאה ה־19 המציא והתקין וואלף בייניש פרקש שעון ענקי עבור מגדל הכנסיה הרפורמית שארכו היה 69 מטרים, מתפיקדו היה גם בשנים הבאות הכוונת השעון.בעת בקורו של הקיסר פרנץ יוסף בעיר דיש — מספרת האגדה — מסר לו וואלף בייניש בדבר התישבות היהודים בעיר, בקשה, שהיתה חקוקה בנחושת עם תארה מיוחדת בשמן זית, וואלף בייניש עלה לא״י והתישב בצפת, שם גם נפטר.

על קיר הכנסיה בעיר דיש, שנבנה ב־1442 ועל בימת הנאומים שבה, רשומים באותיות עבריות „ה׳ — נסי״ כאות שבח לה׳ על גמר המלאכה.

הקהלה

בחמשת השנים הראשונות התפללו בבתים פרטיים, ב־1855 שכרו למטרה זו דירה של שלשה חדרים בקומה של מסעדת „צבי״, באותה שנה הוזמן בנו של הרב משימלאו — מר פרנץ הרטמן למנהל רוחני וממלא מקום הרב, הוא התחיל ברישום הילודה וגם התקין את תקנות הקהלה, שאושרו ע״י משרד הפנים ההונגרי ב־1862.

הקהלה קנתה ב־1863 מגרש ברח׳ קודור, עליו הקימו את בית הכנסת, המקוה, בית המטבחיים, האיטליזים ואת בית ההרושת למצות, באותה תקופה רכשו גם שטח על גבעת קוקוש למטרת בית העלמין.

בהנהלת הקהלה פעלו הירש לאיוש יו״ר, קופל כהן, זיגמונד רוזנברג, אהרן וסרשטרום, יעקב קלוש, אדולף אורדנטליך ופרנץ הרטמן — מזכיר, ב־1857 נוסדה החברה קדישה בהנהלתו של ד״ר נתן פריד, אחריו היה היו״ר דוד קלין. במשך השנים פעלו כראשי החברה קדישה: זיגמונד קלוש, גרשון אברהם, ברנט שורץ, נגדור ברגר, דז׳א ברנט לאיוש באש ואחרים.

ר׳ מנחם מנדל פאנט נבחר לרב הקהלה ב־1855 , בנו — ר׳ משה פאנט נבחר לכהונה זו אחרי פטירת אביו בשנת 1884, בתקופה ההיא היה ראש הקהל אדולף קלרמן ואחריו אדולף אורדנטליך.

ב־1887 אוסר מפקד המשטרה בעיר דיש הבארון טירוצקאי הופעת היהודים במקומות צבור בשבתות ובחגים בשטריימל וקפטן. גזרה זו גרמה לזעזוע בקרב היהודים לא רק בעיר דעש, אלא בכל רחבי הארץ.

בית הספר

בהנהלתו של איגנץ קלין נפתח בית הספר של הקהלה, בו למדו 65 תלמידים, הלמודים התקיימו בבנין שבחצר הרב, לפני הצהרים ללמודים כלליים ואחרי הצהרים במסגרת „החדר״ ללמודי חודש. ב־1898 הקימו בנין מתאים לביה״ס, מספר התלמידים הגיע באותה תקופה ל־260, גם ילדי הסביבה קבלו כאן את החנוך היסודי, צות המורים פעל בהנהלתו של איגנץ קלין, המורים היו: שאמו אברהם, ארנולד וינשטין ושאמו בראוור. ביה״ס היה לבנים בלבד, הברית העברית הלאומית נתנה תמיכה מלאה לביה״ס והשתתף בתקציבו. גן ילדים עברי פעל באחריותה של הגב׳ הודוש בבנין הברית העברית הלאומית.

ב־1915 נפתח גם בי״ס תיכון יהודי, בו פעל כמנהל שאמו ישראל, לשעבר מנהל ביה״ס הממשלתי בקאזור־וואר. משום קשיים בהשגת מורים מתאימים והשינוי בשלטון נסגר ביה״ס ב־1918. כתוצאה משינוי זה נאלצו גם להחליף את צות המורים בביה״ס במורים שידעו את השפה הרומנית, והם: יעקב שולומון, ינא פרל, ינא גולדנברג ושלמה קנר.

מ־12500 התושבם היו — 3224 יהודים.

ב־1903 נפטר ר׳ משה פאנט, השאיר צואה, בה הוא מבקש לבחור על מקומו את בנו הצעיר, את ר׳ יחזקאל, ואילו הבכור — ר׳ איציק מיכאל נתמנה לנשיא „הכולל לזיבנבירגן

בא״י״, ב־1909 קיימו ברוב פאר את חנוכת בית הכנסת החדש, אשר נחשב לאחד מבתי הכנסת הגדולים והיפים ביותר בטרנסילבניה, בית הכנסת הישן נמסר לרשות 250 משפחות של החסידים למטרת בית מדרש, ליו״ר נבחר ר׳ אברהם אוישפיץ.

בדיש פעלו גם שני רביים, „הרבי משיניוב״ והרבי מבורגו פרונד — ר׳ נפתלי הורוביץ, נכדו של הרבי מרופשיץ וגיסו של הרב, אשר שימש גם כ„מגיד״ וקיים בית מדרש נפרד.

מוסדות תורה וצדקה

ב־1922 נוסד בהנהלתו של ר׳ יצחק קרפר „חברת מחזיקי תורה״, למטרת „החדרים״ שכרו ברח׳ קודור 5 מספר בנינים והעסיקו את המלמדים ב־6 חדרים. רוב התלמידים היו מבני החסידים. במסגרת זו פעל גם בית מדרש, ב־1930 רכשו בנין מתאים, בו התקיימו הלמודים עד תקופת השואה. ב־1933 נוסד „התלמוד תורה״ ב־1925 הקימו בנין יפה למטרת החדרים בחצר בית הכנסת הגדול, בו למדו מאות תלמידים, האמידים שילמו שכר למוד ואילו העניים היו פטורים מכל תשלום. בבית הכנסת שליד התלמוד תורה היו כ־300 מקומות ישיבה, כמו כן פעל במסגרת הת״ת חברת „תפארת בחורים״.

פועלי צדק

ב־1924 נוסדה החברה לבעלי המלאכה, המיסדים היו: דוד הירש, אדולף שולומון, גיזה שטרן, משה פרידמן יעקב זלמנוביץ, טוביה רוזמן, איגנץ רוזנטל וד״ר מנחם וינברגר. ב־1925 הקימו בית כנסת יפה עם 260 מקומות ישיבה נוסף ל־150 מקומות הישיבה שהותקנו ביציע של עזרת הנשים, בפרוזדור היו מקיימים למודים סדירים עבור ילדי החברים, ר׳ דוד ביבר כיהן כאן כמגיד ומנהל רוחני של החברה, הוא לימד מדי שבת בשבתו את פרשת השבוע ושימש גם מזכיר. —

ב־1928 נבחר לראש הקהלה פרנץ אורדנטליך, בנה מקוה מודרני ובית מטבחיים גדול חדש, ב־1930 אחרי פטירתו של ר׳ יחזקאל פאנט נבחר לכהונה זו ר׳ יעקב אלימלך פאנט רבה של מארוש־איבר לשעבר, בקבלת הפנים שערכו לכבודו היו הרחובות ליער פרחים עד לביהכנ״ס הגדול, שם קיים את נאום הבכורה שלו, החגיגות במסגרת „סעודת מצוה״ המשיכו עד אור הבוקר. כדיינים פעלו ר׳ יצחק וירצברגר. אחרי מותו בא על מקומו ר׳ בריש שאנצר. בנו הבכור של הרב — ר׳ חיים ברוך פאנט נבחר ב־1935 לראש בית דין, ב־1942 גויס למחנה עבודה, משם לא חזר.

ישיבות

בישיבה למדו 250 בחורים. במסגרת הישיבה פעלה מנזה. אחרי פטירתו של הרב ב־1930 נקראה הישיבה על שם מיסדה „ישיבת כנסת יחזקאל״ המנהל וראש הישיבה היה ר׳ יעקב אלימלך פאנט, מלבד ישיבה זו פעלו בעיר מספר ישיבות, של ר׳ אלישע הורוביץ, של הרבי משיניבא, של ר׳ משה מיזלס וישיבתו של ר׳ יהודה ברוין.

ארגונים סוציאליים ובנקים

בדיש פעל ארגון נשים משנת — 1920 הקימו מטבח עממי לנצרכים, בו פעלו בתורנות יום יום 7—5 נשים, האופים סיפקו את הלחם הדרוש ללא כל תשלום. במסגרת „בית זקנים" הפעילו בית מלאכה לסנדלרות ולחייטות עבור קשישים המסוגלים עוד לעבודה. ב־1930 התארגנה בהנהלתה של הגב' ד"ר סקלי אסתר ארגון הצעירות. ב־1933 הקים גם ארגון זה „בית זקנים" הרהוט נתרם ע"י הג'וינט. במסגרת „פועלי צדק" פעלה גם „קופת גמ"ח" למטרת מתן הלואות ללא רבית עבור בעלי מלאכה זעירים.

בשנת 1930 התחילה את פעילותו הברוכה „בנק להלואה" בהנהלתם של 15 חברים והיו"ר יצחק פרידמן. מאוחר יותר פעלו כמנהלי הבנק קלמן בארנה, מרדכי הירש ושמואל ריגלר. במסגרת הג'וינט פעל כמו כן ארגון ה„דואג ליתומים" בהנהלתה של הגב' ד"ר אגאי אנדור ואחרים, שרות רפואי חנם — ד"ר הירש גיולה.

בעיר פעלו מוסדות סוציאליים, „לינת הצדק" נוסד ב־1925 — בנין עם ששה חדרים במטרה לתת לינה לעוברי אורח ללא תשלום, המנהלים היו ר' אליה שמואל ויעקב וינשטין. „מטבח כשר" לחיילים — נוסד ב־1933 עבור חיילים יהודיים ששירתו במקום. חברי הועד היו: פהר בנצה, לייבו גוטליב ואברהם קופל. „נוה סנדקאות" בהנהלתם של אברהם גרשון וארנולד וינשטין, תפקיד הארגון היה לדאוג לכיסוי הוצאית ה„ברית" של בני העניים בקשר לעריכת הסעודה וכן יתר ההוצאות. „מתן בסתר" מתן עזרה כספית ורפואית לזקוקים לכך, „אור־זה" במסגרת הג'וינט מתן עזרה רפואית חנם עבור ילדים, בהנהלתם של ד"ר וינברגר מאנו ושמואל ריגלר. „אומז'ה" נתנה עזרה לכל אלה שהבעלים גויסו למחנה עבודה, או שנשארו ללא פרנסה, כתוצאה מחוקים אנטי יהודיים.

יהודים בחיים הכלכליים

לאיוש הירש יסד ב־1865 בית חרושת לספורט, ב־1903 ליבר ופרשטין ביח"ר לסבון ב־1905 מפעל כימי לנפט — איזק פרידמן, טוביה לרמן, חנוך ויס משה שטינברגר, טחנת קמח — פסטינגר את וינברגר, הנץ יעקב — ביח"ר לטריקוטז'. ביח"ר לרום וליקר — בילה שורץ ובצלאל פאנט, ביח"ר למברשות — האחים כץ, אחרי מלחמת העולם הראשונה פותח ירמיה טסלר וארנא קלרמן ביח"ר לליקר, ברל אלטמן ופרנץ הילברון — ביח"ר לנרות שאמו מנדלסון — ביח"ר לשקיות ניר, ינא גרינפלד — מפעל לכובעי קש, ינא גרינפלד — ביח"ר למטאטאים, טוביה לרמן ביח"ר לנקניק וקרולי קובץ' — ביח"ר לדברי פלסטיק.

מנהלי הבנקים היו ברובם יהודים — בבנק להלואה וכלכלה — אברהם אוישפיץ. בבנק האזרחי — ד"ר ינא האוואש ובילה הוכשטט, בבנק למסחר ולתעשיה ד"ר אנדור אגאי.

הרבנים:

ב־1848 נבחר בנו הקטן של ר' יחזקאל פאנט, אשר כיהן כרבה הראשי של טרנסילבניה — ר' מנחם מנדל לרבה של אלור, אחרי שהורשו התישבות היהודים בעיר

דיש ב־1850 עברו לשם הרב ומשפחתו ב־1862 ונבחר לכהן כרב העיר, ספריו שהופיעו במונקץ' הם: „שערי צדק" על יו"ד ואו"ח (1883) „מעגלי צדק" על התורה (1884) „משפט צדק" על חושן משפט (1884) „אבני צדק" על אבן העזר, הוא גם הכין לדפוס את ספר אביו „מראה יחקזאל", נפטר ב־1885, בהתאם להחלטת החברה קדישא הקימו אוהל על קברו וביום היארצייט היו מדליקים על קברו 365 — נרות נשמה.

בנו בכורו — ר' משה פאנט נבחר לדיין עוד בתקופת כהונת אביו ואחרי מותו כיהן כרב העיר. התפרסם בבקיאותו הרבה בתורה ויר"ש, הוזמן לוינה להשתתף בטקס הכתרת הקיסר פרנץ יוסף, לשם הגיע במרכבה מפוארת רתומה לארבעה סוסים, המרכבה נשמרה בחצרו של הרב, הקיסר העניק לו תואר „אציל", ב־1894 הופיע ספרו „עבודת הכהנים, ב־1902 „תקנת חבורת מנחם ציון בעיר הקודש צפת", הוא היה ידוע כצדיק ובעל מופת, נפטר ב־1903 והוטמן באוהל ליד אביו הקדוש.

בנו הצעיר ר' יחזקאל פאנט נבחר לרבה של העיר אחרי פטירת אביו, בנו הבכור ר' איציק מיכאל נתמנה לנשיא הכולל אהבת ציון, שנוסד ע"י אביו ב־1870. בישיבה שבהנהלתו למדו מאות תלמידים. נפטר ב־1930. גם הוא נטמן באוהל של הוריו הגדולים. תלמידיו אספו את דרשותיו וב־1931 הדפיסו את ספרו בשם „כנסת יחזקאל" וגם את „הגדת פסח.

ר' יעקב אלימלך פאנט היה קודם רבה של מארוש אויבר משנת 1926, אחרי מות אביו בא על מקומו גיסו הרב מיסלס ואילו ר' יעקב אלימלך עבר לכהן כרבה של דיש. הוא גם היה הרב האחרון של הקהלה. ב־1934 ביקר בארץ במטרה להכיר מקרוב את החיים בא"י. ב־1944 הועבר לגיטו יחד עם בני הקהלה, בגיטו עבר מחצר לחצר מאוהל לאוהל ועורר אותם למרד ולבריחה, לעומת זאת הוא נשאר עם קהלתו, אף שבאו לקחתו, כדי לצרפו לטרנספורט הנוסע לשויץ. עלה למוקד באושביץ בגיל 56 יחד עם כל בני משפחתו.

ציונות

במסגרת ההסתדרות הציונית בהנהלתם של דוקס משה וד"ר הורשאני ינ"א הוציאו ירחון ב־1919 בשם „חיים חדשים". העורכים היו: מירוביץ מאיר יהודה, ד"ר משה הרניק ואלברט קלין, ב־1921 מפעילים גן ילדים עברי בהנהלתה של שושנה מתיאס, בראש תנועת „בריסיה" עמדו: דז'א קלמן ברנה, דז'א הכשטט ונגדור נאי, בראש אביבה היו: פריד הג'ישי, באבי זינגר ועליזה הירש. תנועת „ויצו" התארגנה בהנהלתן של עליז וינברגר ומגדה בר. ב־1927, תנועת בית"ר בהנהלתו של קלמן פירשטין, שהצליח לארגן באותה תקופה ועידה, בה השתתף גם המשורר אביגדור המאירי.

ב־1931 התארגן הפועל המזרחי, אחרי בקורו של ש.ז. שרגאי בעיר, בראשותם של יוסף זינגר ויקרוס הירש, בראש צעירות מזרחי עמדו — אירן שולומון ורחל הירש, לראשי בני עקיבא נבחרו — מרדכי ביבר ושלום אדלשטין. במסגרת התנועה התארגנה לערך ב־1935 „הפועל הדתי" בהנהלתו של מרדכי מרקוביץ וב־1937, מאחר שחלק ניכר נפרד

מתנועת האם התארגנו בתנועה נפרדת ,,בתורה ומלאכה עצמאית" בהנהלתו של מירוביץ מאיר יהודה בעריכתו של הנ"ל הופיע ב־1938 ירחון בשפה העברית והונגרית בשם ,,מולדת" הוזו־טיריש.

,,השומר הצעיר" התארגן ב־1933 בהנהלתו של באנדי שמואל ,,ובני עבודה" בהנהלתם של יעקב ואלברג ועזריאל שינפלד, ,,הנוער הציוני" פעל מ־1935. מנחם גוטליב נבחר ליו"ר הסניף, ה,,עובד "ציוני" פעל בהנהלתו של ארנסט פיליפ מ־1936. ,,דרור הבונים של פהר לאצי משנת 1934.

יליד דעש היה יוסף זינגר ז"ל, תלמידו של ר' אלימלך פנט, אלוף במשטרת ישראל ואחראי ,,ללשכה 06", קבל מנוי — כמפקד המדור ההונגרי — לאסוף את החומר הדוקומנטרי לקטגוריה במשפט איכמן להאשמתו בהשמדת 600 אלף יהודי הונגריה, חי ברחובות והיה נשיא התאחדות עולי הונגריה במקום.

בכניסה לבית הכנסת הוקמה מצבת זכרון לקדושי השואה, יצירתו האומנותית של איזאק מארטון.

היצירה מתארת: גירוש משפחה לגיטו, במרכז הקבוצה ניראה אדם גבה־קומה, ראש המשפחה ועל גבו חבילה, שתי דמויות נשים — הסבתה ואשתו, המחזיקה בחיקה תנוקת. בקצה הקבוצה — נראית גם נערה צעירה, תופסת בכנף שמלת האם ומסתכלת אחורה לכוון העיר, בה נולדה ולמדה.

דמות הנערה שונה מיתר הדמויות של בני המשפחה, הם כאילו מדברים, מתמרמרים ושואלים, היתכן ?! הם זועקים לעזרה השמימה... ולעזרת בני האדם.. הם פונים בתפלה לא־ל האב הרחמן אשר צוה לבריותיו ,,אל תעמוד על דם רעיך"... הם לפני שעוזבים את ביתם, את עירם בה פעלו ועבדו במשך כל חייהם, בה קבורים אבותיהם ואבות אבותהם — הם רוצים לומר משהוא, רק הנערה שותקת... היא, כאילו הבינה שברגע זה כשהם נמצאים על פני התהום, אין מה לדבר, היא הבינה את ההבדלים העצומים בין הדיבור לבין המעשה הדיבור אינו מסוגל להביע ולהעריך את הנעשה כעת.

בני המשפחה שייכים לאותו דור המאמינים עוד בכוח הדיבור, הם ימשיכו להאמין בכך גם ברגע האחרון, כשרעל הציקלון כבר יגיע אל לבותיהם, הם גם אז ידברו ויתפרצו בקריאת ,,שמע ישראל", הנערה אינה אומרת דבר, היא שייכת אל דור השותקים, אל דור העושים.

הנני נכנס לבית הכנסת הגדול, שהוא הגדול בבתי הכנסת שבטרנסילבניה, בפתח הכניסה ערימה גדולה של ספרי קודש. אני פותח אחד מהם וקורא בו: הכל שוחטין... ושחיטתן כשירה... בספר השני אשר פתחתי, מצאתי כתוב; שומר ה' את כל אוהביו ואת כל הרשעים ישמיד...

ביבליוגרפיה:

דיש — זינגר זולטן (ספר זכרון) כרך א'

עמ' 29—23, 31—30, 90—40, 119

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 196

יצחקי ש. בתיה"ס היהודיים בטרנסילבניה בין
שתי מלחמות העולם
רפפורט — „זעקת הדממה" — אוי קלט 24.1.75

בטלן (בית לחם) BECLEAN BETHLEN

התישבות. אין לדעת כעת מי נזכר לתת למקום מרוחק זה מארץ הקדושה שם תנכי — בית לחם? גם הגראפים לא בכדי קבלו כנוי זה כשם משפחה. יכול להיות שתושביו היהודים לא יחסו לשם זה חשיבות מיוחדת, אף שהיו קשורים לו בכל נימי לבם ונפשם, אבל היה זה חלום שלא ידעו אם זה יתגשם אי־פעם בחייהם.

העירה נמצאת במרחק של 6 ק"מ מחוף נהר סומש, על פרשת דרכים שבין דיש וביסטריץ, דבר זה הביא להתפתחות העירה והסביבה מבחינה כלכלית. בטלן הצטיינה גם בתעשיית עצים, בעצי פרי ובגידול בקר, דרך הנהרות הסומש והטיסה העבירו על גבי רפסודות את עצי היער והסחורות לפנים הארץ.

במונוגרפיה על איזור סולונוק דובוקה מזכיר יוסף קאדאר שהמלך אולאסלוי השני נתן משק זה כשי למשפחת בטלן בשנת 1946. ביזמנו של טורמה יאנוש נזכר, שבמחצית הראשונה של המאה שעבר תמכה משפחה זו ביהודי המקום, היהודים שלמו להם על כך מסים מיוחדים, היהודים בקשו וקבלו רשיון להעסקת רופא קהלתי.

מסמכים רשמיים קובעים שבשנת 1857 גרו כאן 177 יהודים, ב־1886 גדל המספר ל־281 ואילו ב־1891 חיו במקום 285 יהודים ב־1914 הגיע מספרם ל־480, בתקופה שבין 936—1944 עלה המספר ל־944 יהודים.

הרבנים. ר' שמואל ארנפלד כיהן כרב הקהלה החל מ־1866. הוא היה גאון ידוע, חיבר ספר בשם „החתם סופר", ניהל ישיבה. מכאן עבר לסיקסו ואחר כך למטרסדורף, על מקומו נתקבל לרב ר' יעקב קופל ליכטנשטין, הוא היה מעריצו הגדול של הרבי מצאנז, אחרי ששדדו את כל רכושו במ. לאפוש קיבל כאן את הרבנות בהמלצת הצדיק מצאנז וגם ניהל את הישיבה הרמה. אחרי שנתקבל כרבה של מ. ואשרהלי ומאוחר יותר ברדוביץ המשיך לכהן כרב הקהלה בנו ר' יהודה ליכטנשטין כשלושים שנה התמסר בפיתוחה הרוחני והדתי של הקהלה ונפטר בשנת 1920 בגיל 67. חיבר ספר בשם „חנוך בית יהודה", ניהל את הישיבה, בה למדו מאות תלמידים ניהל שולחן, כמקובל אצל רביים, היה עורך „חצות", בכה על חורבן ביהמ"ק וחכה כל ערב לביאת המשיח מוכן לדרך, כשמחזיק את מקלו עם ראש הכסף בידו. היה מתומכיו הנלהבים של ר' משה שמואל גלזנר, אשר פעל כה רבות למען הרעיון הציוני הדתי, בנו ר' שלמה זלמן ליכטנשטין, אחרי שכיהן קודם ברבנות בשגשבר ובסקלי קרסטור אחרי פטירת אביו נתקבל על מקומו. היה גאון וצדיק, תלמידו של „הקדושת יוט" מסיגט, הוא כיהן כרב המקום עד הגירוש, ניהל ישיבה ממנה יצאו רבנים וגדולי תורה.

בדומה לאביו הגדול היה גם הוא בעד התחיה הלאומית הדתית בא"י. כדיינים וראשי הישיבות פעלו גם ר' מרדכי פאראהאנד ור' אפרים ביליצר.

המוסדות ומנהליהם. המיסדים וראשי הקהלות הראשונים היו גיזה מרק ומיכאל גרוסמן, כיו"ר הקהלה כיהנו ר' אשר איזידור־ויס ואחריו שאול ליב רוזנברג, האחרון היה חסיד נלהב של הרבי מויז'ניץ, חבר ללשכה האורטודוקסית המרכזית בטרנסילבניה. בנו הקטן פישל רוזנברג הוא חזן מפורסם בעל שם עולמי, אשר שימש כחזן בלונדון בתל־אביב וכיום בארצות הברית.

בראש הקהלה עמדו גם יוסף שינברגר, מתתיהו פריד, יחיאל מיכאל מאנדל, צבי ראט, אליעזר לאזאר אינדיג, מרדכי אדלהיט ור' אהרן יוסף הירש.

ציונות בסניף המקומי של ההסתדרות הציונית פעלו בהנהלתו של ד"ר אנגלברג אוסקר, ד"ר הרמן אידינגר, גרובר מאנו, ד"ר פריד אנדור ופרנץ באלאז', החוג ללמוד עברית התנהל ע"י יהודה אידלשטין, שעבר מכאן אחרי שנתמנה להיות מורה בתיכון „תרבות" בקולוז'בר ואחרי עלייתו ארצה היה לעורך עתון „הבוקר" וידוע גם היום כמתרגם ספרים לעברית.

יו"ר ארגון הציונים הצעירים היו פריד מיקשה, אירשאי ליפוט ושינברגר. אנדיג יהודה היה ראש ביתר, במקום פעלה חות הכשרה לחלוצים מאגודת ישראל.

הירש אילנה היתה נשיאת „ויצ"ו יחד עם מיהאי בלנקה. פעלו כמו"כ ארגון נשים בהנהלתה של הגב' ויסברגר זיגמונד וקופת גמ"ח להלוואות.

בכלכלה. המפעלים ובתי חרושת שהוקמו ע"י יהודים, בית חרושת לרהיטים של מקס ברנדר בו העסיקו כ־100 פועלים, ביח"ר לאריגה — גם לטליתות — של ליכטנשטין, מפעל לתריסים של מרקוס והאחים ויס, גרוסמן מיקשה ואידינגר ניהלו את טחנת הקמח של הגרף בטלן. —

דיש — כרך ב' (ספר זכרון)
ד"ר פריד מיקשה עמ' 296—331

מ. לאפוש — TG. LĂPUŞULUI MAGYARLÁPOS

עירה על חוף הנהר לאפוש הגובל עם מאראמורוש בקרבת יערות נרחבים. התושבים היו ברובם איכרים שעסקו בגידול בקר ובתעשיית עצים, יהודים הגיעו לכאן בתקופה שלאחרי זרימת היהודים מגרמניה וממורביה להונגריה במאה ה־18. גם מיהודי רוסיה ופולין הגיעו לכאן קודם במספר קטן, כתוצאה מהעונשים והסכנות בהם היו כרוכים הברחת הגבול דרך ההרים והיערות שליד העירה אחר כך גדל מספרם עם הפורגרומים בתקופת חמלניצקי בשנים — 1648, הוכחה לכך הוא גם סוגי השמות, נוסחאות התפלה ואורח החיים של יהודי לאפוש.

בבית עלמין ישנה מצבה ע"ש גילה בת מרדכי שנפטרה בתקנ"ט — 1799, וזהי הוכחה ברורה, שכבר לפני המאה ה־18 חיו כאן יהודים.

רבנים. רבה הראשון של הקהלה היה ר' צבי הירש ויס, שנבחר בשנת 1865, כיהן ברבנות כ־15 שנה והוציא במשך השנים ספרים יקרי ערך, כמו — זכרון יהודה, מנהגות רבנו מאיר אש, ועמודי אש לבית יוסף, ב־1882 ישב על כסא הרבנות ר' משה דוד טיטלבוים, נכדו של ה„ישמח משה" הגאון מאיהלי, — הוא הוציא לאור את ספרי „ייטיב לב".

בחצר בית הכנסת הקימו בית מדרש גדול למטרת ישיבה, בה למדו ברמה גבוהה כ־90 בחורים. הוא הוציא לאור את ספריו של סבו ה„ישמח משה" וגם כתב את תולדות חייו, היותו גאון ידוע פנו אליו בשאלות הלכתיות ובאו להתדיין אצלו, ב־1910 ביקר בא"י. לפני מותו הסכים להקמת חות הכשרה ע"י ארגון פועלי אגודת ישראל במ. לאפוש, אחרי מלחמת העולם הראשונה ניהל את הישיבה חתן בנו — ר' אהרון גרוס, אז עלה מס' הלומדים ל־200 תלמידים, במסגרת הישיבה פעלה „מנזה" בהנהלתו של עזריאל רוטנר, נפטר ב־1935 ועל מקומו נתמנה — ר' אהרון גרוס.

כשו"ב פעל ר' פייש ויס, אשר הביא לדפוס ב־1909 את חבור סבו הגדול ר' שלמה גנצפריד בעל הקיצור שלחן ערוך בשם „לחם ושמלה" שנשאר בכתב יד. כן יש להזכיר את ר' ישראל ברגר, יליד המקום אשר כיהן ברבנות בבוז'או ואחר כך בבוקרשט, שהצטיין בספרו שכתב על החסידות, אחיו — ר' מאיר ברגר עלה בצעירותו לא"י כיהן ברבנות בצפת וב־1912 הוציא ספר בשם „אמרי ישראל" בנושא הרפואה וסגולות.

הקהלה ומוסדותיה. הקהלה נוסדה ב־1280, ראש הקהל היה איגנץ הירש. המיסדים שמעון ליאופולד, יצחק ברגר, פוקס איזיק, משה מתיאס, זלמן שולומון, אברהם שטסל ונתן ליב. באותה תקופה התפללו בבית כנסת זמני, ב־1885 כשמספר החברים הגיע ל־500 נפשות הקימו בית כנסת יפה. ר' דוד יהודה פולק, תלמידו של „החתם־סופר" ובנו של הרב מבוינהאד ארגנו את החברה קדישה וניהלו אותה. ב־1910 היה מנחם ברקוביץ לראש החברה קדישא, אחריו מטס מתיאש ועד לגירוש זאב פולק.

ב1905 בהנהלתו של יעקב פנקס ויוסף לרנר הקימו מקוה מודרני, אשר שרת גם את יתר אזרחי המקום.

מלמדים מצוינים לימדו בתלמוד תורה, שהתנהל ע"י לאיוש מרקוביץ. בהנהלת הקהלה פעלו — יואל ישראל, מיכאל מרקוביץ, ארמון רוזנפלד, שלום גרינשטין, קרל לאזאר, ברוך בינר, ד"ר שולומון מיקשה וברל מטיאש.

מוסדות סוציאליים. בעירה פעלה קופת גמ"ח בהנהלתו של מיכאל דוד, מתפקידו של ה־„פועלי צדק" היה תמיכת בעלי מלאכה זעירים בהלוואות, ארגון הנשים פעל בהנהלת הרבנית והגב' גרוס אברהם, ב„לינת צדק" קיבלו „אשל" עוברי אורח.

בנקים

מלבד המסחר היו בידי היהודים הבנקים, הבנק להלוואות בהנהלתו של ד"ר דוד ארדלי וצבי מרקוביץ, הבנק למסחר בידי קארל מיהאי, בירו שולומון ופאל דייטש ו„קופת העזרה" בהנהלתם של יעקב פנקס ומנחם מרקוביץ.

בקהלה היו 170 משפחות עם 900 נפשות, מהם 150 משלמי מסים. הציונים הצעירים

פעלו בהנהלתם של מאיר ברסי, מיקשה פולק ושושנה מטיאס, בהנהלתו של שלום מרקוביץ פתחו סניף אגודת ישראל הכשרה לחלוצים. ב־1923 נוסד גם בית יתומים. התקציב השנתי היה 300 אלף ליי מזה הוציאו 200 אלף ליי לצרכי דת וצדקה.

כמנהל האדמיניסטרטיבי של הקהלה היה יוסף לייזר יו״ר, מיקשה פולק — סגן ליופולד פאנט, גזבר. ברצי מתיאס — ר״ח וזאב פולק מזכיר.

ביבליוגרפיה:

דיש — כרך ב׳ (ספר זכרון)

גייזה נמש עמ׳ 339—366

לקסיקון יהודי בודה־פשט עמ׳ 552

אלפסי חסידות עמ׳ 146

רטיאג RETEAG RETEG

היהודים הראשונים. על סמך המצבות שבבית העלמין אפשר לקבוע, שהתישבות היהודים בעירה היא מ־1700 לערך, המשפחות הראשונות היו מגליציה ומספרד. ב־1750 כבר היתה כאן קהלה מאורגנת.

ב־1857 הקימו בית כנסת מעץ, באותה שנה היו 187 נפשות, ב־1886 היה מספרם 280 ואילו ב־1891 גדל המספר עד ל־343 נפשות.

בראש וראשונה יש להזכיר את תושב המקום, את ליפא וינקלר שהצטיין בכל הסביבה בידיעותיו בשפה העברית, הוא היה כתב ידוע בעתונו הספרותי של מ. שטרן, בו הופיעו שיריו ומאמריו בשפה העברית, מפרי עטו הוציא ספר בשם „בית יהודה״ שהופיע בוינה.

ישראל פוקס וישראל פנץ השתתפו במלחמת השחרור של קושוט ב־1848, יו״ר הקהלה היה בתקופה ההיא — אברהם דימנטשטין.

רבנים וישיבות. ב־1873 הוקם בית כנסת יפה (במקום ביהכנ״ס של עץ). באותו זמן בנו כמו כן מקום טהרה ובית הרב.

בנו של הרב מדיש — ר׳ יעקב פאנט נבחר לרב הקהלה, עם פטירתו בא על מקומו בנו — ר׳ חיים בצלאל, נפטר ב־1818. לבסוף עד השואה כיהן כרב בנו של הרב מזנטה — ר׳ יהושע הימן. הוא ניהל ישיבה וגם לר׳ יהושע פרנקל היתה ישיבה משלו.

בנו נבחר לרב בז׳יבו ובנו השני מנחם, אשר למד בישיבת פרשבורג היה לחזן מפורסם, שימש בתפקיד זה בבודפשט ואחר כך בוין.

ר׳ יעקב פאנט הוציא ספר בשם „שארית יעקב״ על התורה (קלין וארדין 917) ר׳ חיים בצלאל פאנט „דברי בצלאל״ על התורה (סטמר 943) ור׳ יהושע ליבוביץ הביא לדפוס את ספר סבו בשם „דמשק אליעזר״ על שלחן ערוך או״ח.

ראשי הקהלה, כראשי הקהלה כיהנו מהתקופה הראשונה ועד לתקופת השואה: אברהם דיאמנטשטין, משה קפש, אברהם אדלר, איגנץ מתיאס, שאמו אדלר, אדולף מטיאס

והרמן קופל. הגבאים היו: יואל משה לגמן, יצחק דימנטשטין, אברהם גרינשטין, מרדכי פרקש, מיקשה מנדלסון אברהם שטין, מנחם פרידמן, מנחם ברנט, משה שורץ, ומשה צבי אדלהיט.

מוסדות סוציאליים. מלבד התלמוד תורה פעלו בעירה החברה קדישא, בהנהלתו של משה צבי אדלהיט, את ביקור חולים ניהל שמואל אריה גרין אחריו מרדכי פרקש, אשתו של אברהם אדלר ניהלה את ארגון הנשים אחריה ברטה מתיאס.

ציונות, בראש ארגון אביבה עמדו ינקה גרין, רוזי פרקש, איבוליה הורביץ ויוליאן שולומון, סניף ביתר התנהל ע״י מתיאס אלכסנדר ואולגה שטסל „ובריסיה" ע״י יעקב לגמן, אלכסנדר מתיאס וד״ר קפש, תנועת המזרחי התארגנה ב־1933 ומנהלה היה מנחם פרקש, עזרו לידו צילה לוינגר ורוזי מתיאס.

החיים הכלכליים. ברטיאג היה מרכז מסחרי, מכאן היו שולחים את הבקר לשחיטה לכל איזורי הארץ ומכאן היו מיצאים ביצים לאנגליה לצ׳כיה ולגרמניה. עסקו כמו״כ גם ביצוא תפוח־עץ לבודאפשט, פרג וברלין. —

דיש — כרך ג׳ (ספר זכרון)
מתתיהו אלכסנדר עמ׳ 373—407

ILANDA ILONDA אילונדה

מספרים, שכבר בתקופת נאפוליון גרו כאן יהודים, במלחמת השחרור של קושוט ב־1848 כבר השתתפו יהודים מן המקום.

לאילונדה היו מתאספים לתפלה בשבתות וחגים יהודי הסביבה, לעתים בא לכאן הרב מדיש להשמיע דברי תורה ומוסר במסגרת „הדרשה", בעירה פעל חדר ושוחט משלהם, את רישום הילודה ניהלו מאז — 1840.

הקהלה התפתחה אחרי שנבחר לדיין ר׳ יעקב יוסף הכהן צוקרמאנדל ולשוחט ר׳ משה בריף, בתקופת כהונתם הקימו בית הכנסת, את המקוה ואת הבתים עבור המשמשים בקודש, הפעילו את „החברה משניות", החברה ש״ס ואת החוג „לתהלים". כמו כן פעל במקום התלמוד תורה והחברה קדישא.

בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה פעלו בהנהלת הקהלה: יעקב וינשטין, משה ליברמן, אמיל זינגר, זליג דוד, משה צוקרמנדל, משה דוקס, יוסף ליפוט, ד״ר משה ויס, ד״ר מיכאל מרקוביץ, אברהם אדלר וסיני זייף.

אחרי מות הדיין נבחר לכהן כרב בנו של ר׳ יחזקאל פאנט מדיש — ר׳ יוסף פאנט, הוא ניהל ישיבה, בתקופת כהונתו גדל מספר הלומדים וגם בנו בנין לתלמוד תורה.

בחיים הקהלתיים לקחו חלק פעיל: משה קליין, אדולף רוטשילד, מרקוס פרידמן,

דוד פרידמן, מתיאס מרקוביץ, שמעון מרקוביץ, יעקב זינגר, שלום דויטש, איגנץ ירמיאש, פרנץ ליב, יחזקאל שמואל, ד״ר שאנדור ואגנר, משה הרשקוביץ וד״ר יוסף הרטמן.

הרעיון הציוני התחיל לחדור בשנים 1933 בעזרת העתונים אוי־קלט, ניפונק, א ז״דו יאווא. תנועת המזרחי התארגנה בהנהלת ד״ר יוסף הרטשטין, משה פרידמן ומשה הרשקוביץ, בני עקיבא בראשותו של שאנדור ולאיוש פיליפ, אגודת ישראל ע״י ארנסט ברוין, יצחק בריף ואיגנץ פיליפ.

סניף הסתדרות הציונית פעל בהנהלתם של איגנץ ירמיאש ושנדור וואגנר, היתה פעולת תרבות מסונפת בהשתתפותו של העו״ד יוסף הרטמן, במקום פעלו כמו״כ קופת גמ״ח וארגון נשים.

יש להזכיר את ר׳ סיני זייף שהתפרסם כתלמיד חכם ופעל כמזכיר הכללי בלשכה האורטודוקסית המרכזית.

דיש — כרך ב׳ (ספר זכרון)
עמ׳ 408—410

מרגרטן , MARGHITA MARGITA

מארגיטא! הנקרא בפי היהודים מרגרעטן עיר שדה במחוז ביהאר שבירתה אורדעא גרוס ורדיין.

לא קיימים שום רישומים ממתי קיימת העיר הזאת. מספרים שזו היתה חוה של הנסיך (גראף) צ׳אקי ואחרי שנהפכה לעיר נקראה על שם בתו של הנסיך מרגיט שהתאבדה בנהר בערטוי העובר על יד העיר. אבל אין לזה סימוכין.

התיישבות היהודים במרגיטא!

על התחלת הישוב היהודי בעיר ג״כ לא נמצאו שום רשומים אבל ישנם סימנים המעידים על כך שחיו שם יהודים לפני 250 שנה. בבית ספריה הלאומית בפרסבורג נמצא מסמך בשפה הלטינית ובו כתוב שראש המחוז דווח לממונים עליו ביום 1 בנובמבר 1721 כי כל היהודים ממרגיטא נמלטו על נפשם מפחד הוולחים (רומנים) לגרוו״ד ונאגי קארולי. לא ברור איזה נסיבות גרמו לבריחה ההמונית הזאת ומתי חזרו. בבית העלמין נמצאת מצבה עתיקה עליה צוין פ.נ. הרב גבריאל הכהן שנפטר בשנת תק״פ (1820). כותב הטורים האלו ראה פרוטוקול בחתימת 40—50 איש שייסדו את החברא קדישא בשנת תר״ד (1844). עד לפני מלחמת העולם הראשונה גרו בעיר בערך 150—200 משפחות, אחרי המלחמה עברו הרבה יהודים מהסביבה לגור בעיר, כשלשים משפחות ממחוז מרמורש באו להשתקע בה ועם רבוי הטבעי גדל מספר היהודים במשך דור אחד יותר מכפליים והגיע בשנת 1944 שנת החורבן והשואה ל־450 משפחות. לפי נתונים רשמיים חלה תנודה באוכלוסיית היהודים בעיר משנת 1872 עד שנת 1944 כדלהלן:

שנה	ס"ה מספר התושבים	מזה מספר היהודים	באחוזים
1872	3900	700	18
1900	5200	940	181
1930	6000	1620	27
1944	6800	2100	312

בינואר 1975 כותב הישיש צבי ולנר כי מתוך קריב ל־12000 תושבים גרים 12 נפשות יהודיות.

הקהלה וחיי תרבות:

הקהלה היתה מסודרת ומאורגנת היטב לפי המתכונת של שאר הקהלות האורטודוקסיות בהונגריה על כל מוסדותיה והמשמשים בקודש. חוץ ממוסדותיה הריטואליים פעל במסגרת הקהלה בית ספר עממי עם חינוך חובה עד 7 כתות. החברא קדישא והתלמוד תורה לא היו נספחים לקהלה, פעלו באופן עצמאי. החברא קדישא בנשיאותו של ר' יהושע הרץ היתה גם מוסד צדקה דאגו למחסורם של העניים ומוכי גורל. בתלמוד התורה בהנהלתו של ר' שמעון גומבו ור' ישראל ברנט קיבלו ילדי עניים חינוך חנם. החזיקו ששה מלמדים תלמידי חכמים, בלט בגאוניותו ר' חיים יהושע רזמיווש אביו של יהודה רזמיוש עורך עתון „שערים" בישראל. היו גם מוסדות צדקה כמו ויצו, אגודת נשים וגם קופת גמ"ח.

הזרמים והתנועות שהתפתחו במקומות אחרים לא הצליחו להכות שורש רק בקרב בני הנוער. בהתחלת שנות השלשים הוקם ארגון בשם הנוער הציוני ותנועת צעירי אגודת ישראל. היתה קיימת גם בית יעקב לבנות שפעלה עונה אחת. עם התגברות האנטיסימיטיזם ברומניה בשנת 1938 התנועות האלו נאלצו להתפרק.

אנשי הקהלה הותיקים היו ברובם אנשים פשוטים שומרי מסורת והתפללו בנוסח אשכנז. כמה שנים לפני מלחה"ע הראשונה באו לגור כמה חסידים אשר היו לצנינים בעיני ותיקי המקום. הקימו בית המדרש של חסידי סיגט. בשנת 1927 כבר היה צורך להרחיב את הבנין ונוסד גם בית מדרש נוסף של חסידי ויזניץ.

רבנים וישיבות:

הרב הראשון היה הגאון המפורסם ר' הלל ליכטנשטיין הנקרא בפי כל ר' הלל קאלאמער, מחבר הרבה ספרים. עבר לכהן בקלחנבורג. בכפר פעטרא הסמוך סעד על שלחן חמיו הרב אהרן צבי וינברגר תלמידו של החתם סופר וחבר טוב של ר' הלל. אחרי שחמיו ירדו מנכסים ראה לנכון ר' הלל לוותר על כסא הרבנות לטובת ר' אהרן צבי בסביבות שנת תר"י (1850). הרב ר' א"צ היה מהגאונים המפורסמים בזמנו, חבר ספר שו"ת שיצא לאור כעשרים שנה אחרי פטירתו ע"י בעל נכדתו הרב מרדכי בריסק שהיה

בזמנו דומ"ץ במרגרטן בשם מהריא"ץ. הוא הניח את היסודות של הקהלה ומוסדותיה, בזמנו נבנה בית הכנסת הגדול בשנת 1862, כהן כרב כארבעים שנה. בנו ר' שמואל זלמן מילא את מקומו עד פטירתו בשנת תרצ"ד. לממלא מקומו נבחר בנו הכי צעיר ר' מרדכי עזריאל שהספיק לכהן כעשר שנים עד שנספה בשואה עם בני עדתו. אחיו הרב יהושע פנחס היה אב"ד ספלאק. חתנו הראשון של הרב מהרש"ז כאמור היה דיין בעיר לפני שעבר לרב ומנהל ישיבה מפוארת בטאשנד. חתנו השני ר' יעקב צבי קופמן נבחר לדיין בשנת תרפ"ו, שימש בקדושה עד השואה, חתנו הכי צעיר ר' אברהם קליינמן כהן כרב בסנמיקלוש דרום רומניה אחרי השואה בא למלא את מקום אבותיו, אחרי שלש שנים עזב, כעת הוא גר בארה"ב, יש לו קהלה בשם ק"ק מרגרעטן והגלילות, הוא עומד להדפיס מחדש את ספר שו"ת מהריא"ץ.

כל הרבנים הללו ניהלו ישיבות שנהרו אליהם תלמידים מכל קצוות הארץ. גם ר' יעקב צבי שהיה דיין נהל ישיבה נפרדת.

אחרי מלחמת העולם הראשונה נמלט מגליציה למרגרטן הרב פנחס חיים טוב מראזדל, בעל מקובל ומחבר הרבה ספרים. הוא התפלל בבית המדרש של חסידי סיגט. בשנת תרפ"ג חזר לראזדל השאיר במקומו את בנו הרב יחיאל יהודה שנפטר בשנת תרצ"ז, הוא אביו של הרב מנחם מנדל טוב המתגורר בראשון לציון בשם הרבי מקאליב.

היהודים בחיי הכלכלה והתרבות!

הואיל ותושביה של הרחוב הראשי הארוך היה כשמונים אחוזים יהודים, היתה צביונה של העיר כמעט כולו יהודי, בשבתות וחגים לבשה העיר חג כל החנויות סגורות אין יוצא ואין בא המסחר התנהל רק ע"י יהודים, פה ושם היתה איזה מכלת קטנה של אינו יהודי. אם היריד השבועי חל במועד ישראל הזיזו אותו ליום אחר. שלשה הבנקים ושתי בתי המרקחת היו של יהודים, רופאים ורופאי שיניים היו רק יהודים, עורכי דין רובם יהודים. אפשר להגיד וזה היה גם מפורסם בזמנו כי העיר מרגרטן נמצאת בשליטתה של היהודים לא רק בחיי מסחר אלא בענינים מנהליים ותרבותיים.

השואה!

בספט. 1940 עברה העיר לשלטון הונגרי, בשנתיים הראשונות היו החיים די נסבלים. בשנת 1942 גייסו יותר ממאה וחמישים גברים עד גיל 42 למחנות עבודה, בחלקם הגדול לחזית הרוסית. אחרי פלישת הגרמנים בשנת 1944 היה גורלם כגורל כל יהודי הונגריה. בתוך שבעה ימים הוריקו את העיר מיהודיה, מדי יום ביומו הובילו את היהודים ברכבת לגרוסורדיין בגיטו שהקימו במיוחד ליהודי הסביבה. ההובלה נמשכה מיום 3 במאי עד 10 במאי וביום 25 במאי ג' סיון כבר הגיעו לאושויץ ואלה שנשלחו לצד שמאל מצאו את מותם באותו יום. מדי שנה בשנה ביום ג' סיון מתקיימת אזכרה לקדושי העיר והסביבה בנתניה בישיבת בריסק. מנהלי הישיבה הם הנכדים של הרב מטאשנד והנינים של הרב ממרגרעטן.

החיים אחרי השואה!

ממחנות עבודה בגרמניה וממקומות שונים שרדו כ־440 נפש, מהם כחמישים איש לא מצאו לנכון לחזור, אלא הגרו ישר מהמחנות לארצות שונות.

אלה שחזרו התחילו לבנות מחדש את החיים על גבי ההריסות. הקימו משפחות, פתחו בחיי מסחר ובחיי תרבות, ארגנו מחדש את הקהלה עם רב, שוחט ושמש, מקוה, אטליז כשר וכו' רק בבתי ספר ות"ת לא היה צורך כי לא היו ילדים. בקהלה של שנת 1946 היו 180 משפחות.

בקהלה המופחתת אחרי השואה התארגנו יותר ארגונים לאומיים עם הרבה יותר חברים כמקודם. פעל ארגון ציוני בשם „איחוד" בהנהלתו של אליעזר ולנר (עפולה) שהקיף את מחצית האוכלוסיה היהודית. התארגנה מחדש גם „אגודת ישראל" בהנהלתו של יעקב קליין (פתח־תקוה) נוסד גם ארגון הפועל המזרחי בהנהלתו של יצחק לרנר ז"ל (קרית אתא). הארגונים האלה השיגו כחמישים מקומות באניה המפורסמת שיצאה בסוף שנת 1947 והגיעה לקפריסין. אחרי זה התחילה העליה בשנת 1949 ונמשכה כשנתיים. בשנת 1960 התחדשה העליה עד שהאוכלוסיה היהודית הגיעה בשנת 1975 ל־12 נפש. בית הכנסת הגדול עומד על תלו, לא נגעו בו לרעה, בפעם האחרונה התפללו בו לפני ארבע שנים. המקוה המפוארת עברה לרשות העיריה, בית העלמין מוזנח.

אחרי עזיבתו של הרב קליגמן מלא את תפקיד הרבנות כשנתיים הרב אליזר קליין עד עלייתו ארצה. כעת הוא מכהן בתור רב בבאר שבע.

היהודים שעזבו את הקהלה — הפעם ברצון ולא באונס — נמצאים רובם בישראל. שני בחורים נפלו במלחמות ישראל. ישראל שטרן מחולון נפל במלחמת ששת הימים בפריצה לירושלים. אליהו שטיגליץ מכפר גדעון נפל במלחמת ההתשה.

על קורות זריחתה ושקיעתה של הקהלה הקדושה מרגרעטן בהרחבה, עם פירוט השמות של כל ראש בית אב עומדים להוציא ספר זכרון ביוזמתו של מר אהרן קליגמן מנתניה.

יצחק ברנט, נתניה

קרסנה CRASNA KRASZNA

במקום היתה קהלה מסודרת ומאורגנת היטב שהתנהלה ברוח התורה והיראה. בקהלה פעלו כל המוסדות הדרושים לחיי דת נאותים, כיהנו בה רבנים גדולי תורה, ששמם יצא לתהלה ברחבי המדינה, והם: ר' הלל לבנשטין, אשר ניהל ישיבה בעלת רמה, בה למדו 80 תלמידים, ר' ברוך בנדיקט ליכטנשטין ור' יהודה ליב לוינגר.

במקום משך אליו קהל חסידים האדמו"ר ר' חיים, אשר התפרסם כצדיק, אמרו עליו שמעולם לא הרים את ריסי עיניו שלא לצורך „עבודת ה'", ר' פנחס מקוריץ אמר עליו בהיותו חולה — אם אראה את ר' חיים, ארפא!

ביבליוגרפיה:

הרב אברהם יעקב צ. לקורות היהודים בטרנסילבניה — הרבנים.
אלפסי — חסידות עמ' 51

664 תושבים, מהם 103 יהודים. לפי המסמכים — גרו כאן יהודים כבר במאה ה־18 המצבה העתיקה ביותר היא מ־1807 ובאותה שנה חינכו גם את בית הכנסת.

בפנקס הקהלה יש אישור מהרב הכולל בטרנסילבניה — הרב יחזקאל פאנט על מכירת מקומות הישיבה בבית הכנסת ב־1824. בפנקס רשומים ששה פסקי דין שלו, שעוררו וכוח בדבר הבעלות על מקומות הישיבה וזכות השימוש בהם. גם הרישום בפנקס החברה קדישא משנת 1835 הוא מהרב יחזקאל פאנט.

בעירה כיהן כרב ראשי, בנו של הרב הכולל — הרב ר׳ מנדל פאנט מ־1853 עד ל־1862, ומכאן עבר לכהן כרבה הראשי של דעש, כי מספר הנפשות בקהלה הלך ופחת. בקרסנה נולד ב־1906 יואל בראנד, שהתפרסם בתקופת השואה כשליח בדבר „סחורה — תמורת דם", היה נכדו של ר׳ יואל בן ר׳ דוד בראנד, אשר היה חובב ציון ועלה לארץ ישראל ממונקץ׳. ב־1885 הקים „בבתי אונגרן" בירושלים בית מדרש ובתי דיור לעניים.

יואל למד בביה"ס הטכני הגבוה בליפציק, פירסם מאמרים בעתונים בעברית, באנגלית ובגרמנית על שליחותו להצלת יהודי אירופה. נפטר ב־1964, אחרי שהעיד בפרנקפורט במשפט הנאצים — קרומי והונשה, שפעלו בהונגריה.

אשתו האנזי דאגה לחלוצים ולפליטים, שרוכזו במחנות מיוחדים, ב־1941, בתקופת גירושם של עשרות אלפי יהודים מחוסרי נתינות הונגרית לגטאות פולין והשמדתם שם, הצליחה להחזיר מסביבת קאמניץ פודולסק לבודפשט כמה עשרות יהודים בעזרת קצין בולשת הונגרי, אחרי שבעלה יצא בשליחותה של יהדות הונגריה לקושטא בשנת 1944 צורפה לועדת העזרה וההצלה.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 1929 עמ׳ 31

אנטרדם — נאסוד
BESZTERCZE NASZÓD MEGYE
NĂSĂUD NASZÓD

עם — 297 תושבים, שהיו כמעט כולם יהודים, לפני 1948 היה מותר לגור ליהודים רק בסביבה הזאת ובסביבת וואשארהלי הקרובה. בשנת 1900 גרו כאן 257 יהודים, רובם ככולם התפרנסו מבישול יין שרף.

כרבני המקום כיהנו ר׳ אלימלך פרוינד, ר׳ יו"ט כהנא, אשר נרצח, ר׳ מרדכי יהודה לאוו והרב האחרון היה אחיו של ר׳ חיים פריינד מסטמר, אשר היה ידוע ברוב צדקתו וברוב עשרו, כבעל בית חרושת לטריקוטז׳ וכו׳, הוא — ר׳ אברהם יהושע פריינד.

הוא היה בנו של ראש הקהל בסיגט — ר׳ משה אריה, קודם למד בחוסט בישיבת המהר"ם שיק ואחר כך היה לתלמידו המובהק של הבעל „דברי חיים" מצאנז, נשא לאשה את בתו של ר׳ מרדכי לאוו, אב"ד מאנטרדם, מספרים עליו שלא רצה לעשות את התורה „קרדום לחפור בה", התנגד לקבל עליו את עול הרבנות ולכן פתח חנות לקמח, נתן מהקמח

בהקפה לכל דיכפין, הסחורה אזלה והקופה נשארה ריקה, במקום כסף היו לו קבלות, כשאמרו לו: „אם אין כסף אין קמח" ענה להם „במזומנים אפשר ואפשר לקנות בכל מקום, אך היכן יקנו אלה שאין להם כסף?!" וחסל סדר החנות.

ר' דודל מטולנא ברך אותו שיהיה פועל ישועות וכך היה עשה מעשי פלאים בתקופת כהונתו כרב בישובים: רודנא, אנטרדם ונאסוד, מסתגף מילדותו וחי חיי קדושה וטהרה. העירה שהיתה ידועה כמרכז לפורעים הקוזיסטים היתה בפעילותו הברוכה למרכז החסידות ולהרמת קרן התורה והדת.

התנהג כרב חסידי קיצוני, פעל בעקביות ובתקיפות. לא הסכים לקבל „קויטל" מיהודי מחלל שבת, או מיהודי שמתפרנס ממקורות בלתי מוסריים.

היה גם מ"מ הרב של החסידים בקלויזנבורג מיד אחרי פרישתם מקהלת האם.

בזמנו פרצה מחלוקת בקהלה, מכיון שאסר את שחיטתו של השוחט — ר' דוד מושקוביץ, אשר התפרסם כתלמיד חכם גדול, אבל נטה אחרי דיעותיו של ר' משה שמואל גלזנר, מיסד הציונות הדתית בטרנסילבניה.

ר' דוד מושקוביץ התיצב בראש העובדים והפעילים של הרב גלזנר והטיף למען ציון, הוא דירבן לעליה ולהפרחת השממה בארץ ע"י נאומיו הנפלאים, דרשות אלו באו לידי ביטוי בספרו „רגלי מבשר", אשר שימש בתקופה ההיא כספר יסוד ושימושי מאד לציונים הדתיים, המעורר לעליה ולבנין הארץ, הוא גם הוציא ספר שו"ת „עקד־הרועים" על התורה בשני חלקים, „גלילי הזהב", את „דברי אבות", „מקור התפלה", „משפט לעשוקים" וכו'. עלה ארצה בתרצ"ו ונתקבל לרב בשכונת פלורנטין בתל־אביב. ביתו היה בית ועד לחכמים, חינך לתורה, למעשים טובים, לאהבת העם והארץ, נפטר בתשי"ח.

במקום פעלו כאדמו"רים בנו ר' חנוך העניך, אב"ד רוגנה ובנו השני ר' ישראל כראש ישיבה, בנו — ר' משה אריה היה ראש ישיבת סטמר בירושלים וחבר הביד"ץ של העדה החרדית.

באנטרדם נולד גם האינג. שלמה סוד מוריה (סוטמארי זולטן) ב־1891, אביו היה מנהל ביה"ס הממשלתי ההונגרי. בבית ספר זה למד גם ניסן כהן, שהיה אחד ממנהיגיה של התנועה הציונית בהונגריה, כאן פעל יחד עם המהנדס קומולי אוטו.

שלמה בשובו מן החזית כקצין עם סיום מלחמת העולם הראשונה עזר בארגון הגנה יהודית בקישפשט, עלה ארצה בשנת 1924. פעל כמהנדס בהתקנת „בריכות שלמה" למען מפעל המים בירושלים, הקים בנינים, למען הפליטים היונים מתורכיה ביון; חזר לארץ, פעל בסלילת כביש ירושלים — יפו ואח"כ כמהנדס עיריית ירושלים.

רעיתו היתה במשך שנים מפקחת ראשית על מחלקת התזונה של משרד החנוך בממשלת ישראל, חיברה ספר בנושא זה ובכך הניחה את היסודות להוראת התזונה בארץ.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 229

זהבי צ. „מהתבוללות לציונות" עמ' 334

הרב טכורש „התורה והמדינה" קובץ ל' תשי"ח עמ' תרצ"ג

אלפסי — חסידות עמ' 221, 236.

JUD TURDA TORDA MEGYE
TURDA TORDA

טורדה

מרכז מסחרי ותעשייתי — עיר מחוז בחבל טרנסילבניה, היא עיר עתיקה אשר שימשה במאות ה־16 וה־17 כמקום מושב לאספות ממלכתיות של הנסיכות בטרנסילבניה, הקהלה שהיתה מרכז רישום נוסדה ב־1830 והשתייכה לזרם האורטודוקסי. היהודים השתתפו בחיים המדיניים והכלכליים של העיר, מהם היו בעלי בתיח"ר לזכוכית, מלט, מתכת ובעלי טחנות קמח, החרשתן שמעון לזר, אשר כיהן כסגן יו"ר ההסתדרות הארצית של התעשיינים היה גם ראש הקהלה.

הרב הראשון היה ר' כלב ויזל, בשנת 1931/2 נבנה ביכנ"ס חדש גדול ויפה, לידו הוקם בית מדרש, מקוה טהרה בי"ס יסודי ותלמוד תורה, חמש שנים לאחריה הוקם גם מועדון תרבות ומוסד מרכזי לצדקה, הקהלה תפסה בכל התקופות מקום מרכזי בחיי הקהלות הטרנסילבניים, מאחר וגם בנציון ויזל היה רב הקהלה (1900—938) וכיהן כאחד יו"ר הלשכה האורטודוקסית הטרנסילבנית במשך שנים, ממנהיגי היהדות האורטודוקסית בטרנסילבניה היה גם הרב יוסף אדלר (44—938) שנבחר אחריו לרב המקום, ואשר כיהן לפני כן בשיגשורה.

ביה"ס נוסד ב־1900 ע"י הקהלה, לרשות ביה"ס עמד בנין עם שני חדרי כתה. כתות א—ב, ג—ד, הכתות היו מצורפות והעסיקו שני מורים, מספר התלמידים היה 65. המנהל היה א. גרוסמן, המורה מ. פרנקל, אחר הצהרים למדו התלמידים בתלמוד תורה.

בתקופת השואה הוחרם רכוש היהודים ורכוש הקהלה. עם חלוקת טרנסילבניה (30.8.940) כעיר הגבול ההונגרי היתה לנקודה חשובה בטרנס. הדרומית לצורך בריחה מהונגריה, לממדים גדולים הגיעה הבריחה אחרי כיבוש הונגריה ע"י הנאצים ולאחר הקמת הגיטאות בטרנסילבניה הצפונת באביב — 944. בשיתוף עם המנהיגים היהודים בבוקרשט פעל כאן ארגון מחתרתי להצלת פליטים, אשר קיבלו לא רק תמיכה כספית, אלא גם הוסתרו וצוידו בתעודות מזויפות ונשלחו למקומות שונים ברומניה וחלקם הוכנו לעליה לא"י.

עד להפיכה האנטי גרמנית ברומניה (23.8.944) נוצלו בעזרת יהודי טורדה כ־1200 פליטים יהודים בחלקם הגדול מהונגריה מפולין ומיוגוסלביה. טורדה נכבשה ע"י הצבאות ההונגריים והגרמנים אחרי ההפיכה, אבל רוב היהודים הצליחו להימלט בעוד מועד ולמצוא מקום מסתור בהרים.

ביבליוגרפיה:

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 304

CÂMPIA TURZII ARANYOSGYÉRES

קאמפיה טורזי: אראנוש־גיורש

הקהלה השתייכה לטורדה ועברה להיות לקהלה עצמאית רק אחרי שהוכרה כמרכז רישום לכפרים הקרובים, אשר השתתפו אח"כ בהחזקת הרב וביתר הוצאות הקהלה, ר'

יקותיאל יהודה רוזנברגר נבחר לרב המקום, הוא כיהן מקודם כדיין בטג. מורש. הרב קנה לעצמו שם כת״ח ופוסק הלכות בר סמכא ע״י ספר שו״ת שחיבר בשם ,,תורת יקותיאל״, בו נדונו גם ענינים אקטואליים. מאימת הרב ופרנסי הקהלה לא פעלו כאן ארגוני נוער והסתדרות הציונית. בקיץ 1941 גורשו חלק מיהודי המקום לשרמש וניספו על קדוש השם יחד עם יהודי שרמש.

ביבליוגרפיה:

אברהם צבי יעקב לתולדות יהדות טרנסילב׳ עמ׳ 140

לודוש LUDUȘ LUDAS

עיירה בחבל טרנסילבניה בקרבת טג. מורש, בית הקברות של הקהלה נמנה עם העתיקים ביותר בטרנסילבניה, אבל הקהלה נוסדה רק ב־1872, לודוש היה מקום מרכז למסחר ולכן משכה אליה יהודים, רבה הראשון ר׳ גרשון שטרן נתקבל בשנת 1871 והמשיך לכהן בה במשך 52 שנה, בתקופה ההיא הוא גם חיבר ספרים תורניים ידועים: ילקוט הגרשוני, ברכת הנפש, אבל כבד, מקור דמעה ואחרים.

הקהלה היתה אורטודוקסית ושימשה מרכז רישום לכפרים שבסביבה, במקום הוקם ביכנ״ס מפואר כדוגמת ביהכנ״ס האורטודוקסי באורדיה והיה הבנין היפה ביותר בעירה, בית המדרש, המקוה ודירות לפקידי הקהלה הוקמו בחצר ביהכנ״ס, הוקם כמו״כ בי״ס יסודי ותלמוד תורה שהתפרסם בכל טרנסילבניה. ביה״ס היסודי נוסד בראשית המאה העשרים והוא התקיים עד לשואה, בהנהלתו של נ. שומר ופעלו בו ארבע כתות. —

גם ישיבתו של הרב משה מנדל רוזנברג התפרסמה ברבים ובחורי ישיבה מכל קצוות טרנסילבניה באו ללמוד שם, בעירה פעלו כמו״כ ארגוני סעד וארגונים דתיים.

עם עליית השלטון הפאשיסטי ביצעו בחומרה רבה השלטונות המקומיים את הגזרות האנטישמיות של הממשלה מבחינה נפשית וכלכלית. בספטמבר 944 אחר ההפיכה האנטי נאצית ברומניה כבש הצבא הונגרי את העירה וניצלו רק הבורחים משם, ששה עשר איש שהסתתרו במקום נרצחו אחרי שחפרו את קברותיהם במו ידיהם. באותו זמן גם פוצץ והוצת ביהכנ״ס, אבל משה מנדל רזנברג ושפילמן הצליחו להציל ולהעביר 13 ספרי תורה לדירתו של רוזנברג.

כאן נולד פרץ גולדשטין שהתגיס לפלמ״ח, התנדב לצנחנים לשליחות מיוחדת להונגריה, צנח יחד עם יואל פלגי ביוגוסלאביה, עבר להונגריה, שם נאסר ונחקר ע״י השלטונות ההונגריים והגרמניים ומת שם מות קדושים.

בבליוגרפיה:

וואגו: טרנס׳ דרומית פנקס קהלות רומניה עמ׳ 318

ש. יצחקי בתי״ס יהודיים בטנס׳ בין שתי מלחה״ע עמ׳ 167

מועצת העיר לא איפשרה קודם התישבות יהודים. המיסדים היו לפני כן חברי הקהלה המפוארת של מארוש־סנט־קיראלי; יוסף בלומנפלד, מיכאל מסיק, יעקב שורץ ושלמה שמשון.

אין לנו תאריך מדויק מתי נוסדה הקהלה, אבל ב־1851 כבר היו בה חיים קהלתיים סדירים. אחרי מלחמת השחרור ההונגרית ב־1848 גרו כבר בטג. מורש מספר ניכר של יהודים וב־1858 הניחו את היסודות לקהלה נאה ומפותחת.

באותו זמן נבחר ר׳ משה פירסט לרבם הראשי, אשר כיהן בתפקיד רם זה עד לפטירתו ב־1870. יורשו היה הרב ליפשיץ ואחר כך שימש בקודש כרב הקהלה זאב יהויקים. משנת 1903 ישב על כסא הרבנות ד״ר פרנץ לוי. אחרי הקונגרס (1869) הקהלה לא הצטרפה לאף אחד מן הזרמים ונשארה על יסוד סטטוס־קבו־אנטה.

כעבור זמן מה פרשו ממנה חלק ויסדו את הקהלה האורטודוקסית, בית הכנסת הראשון, הנמצא ברשות הקהלה האורטודוקסית הוקם ב־1873, ביכנ״ס זה נהרס למחצה ע״י השתוללותם של התושבים הנוצרים בעת עריכת המשפט של עלילת הדם בטיסה אסלר ורק בעזרת הצבא הצליחו להגן על התושבים היהודים ולבנותו מחדש.

בתקופה ההיא היה מנהיגם הרוחני הרב הדיין — אפרים פישר וב־1897 נתמנה לרב ר׳ זאב מאנדלבוים, כשהקהלה התפתחה בצעדים ניכרים, החיים הקהלתיים והדתיים הגיעו לשיאם בתקופת כהונתו של ר׳ מנחם סופר, נכד החתם סופר — מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה, לידו פעל כדיין ר׳ דוד שינברג. כרבני המקום כיהנו גם ר׳ שמואל חיים סופר ור׳ אברהם מנדלבוים. במקום ביהכנ״ס הישן (ברח׳ אישקולה) הוקם ב־1924 בית כנסת מפואר של שתי קומות ברח׳ קנפלר וילמוש. בשנת 1927 פתחו מקוה טהרה בשטח עירוני, אשר עמד בסכנה של החרמה ע״י הנהלת העיר. ב־1926 התארגנה גם החברה קדישא העצמאית עם בית־קברות נפרד (הישן נשאר בבעלותה של קהלת סטטוס קבו. ב־1928 נפתח בחצר ביהכנ״ס בית השחיטה החדש.

בבית הכנסת הישן התפללו חברי הקהלה הספרדית, אשר נשארה בהשגחת הרבנות של הקהלה האורטודוקסית בהנהלה נפרדת, בראש עמד בעל בית חרושת לזכוכית ר׳ יעקב ברגר. כאן התפללו כמו כן הרביים — מנצר, שיניבה, נאדבורנה, סיגט, סנט גיורג וחסידיהם. האדמו״רים אשר הרחיבו את להט החסידות הם: ר׳ יחיאל בר׳ יוסף מבורשה, הוא הצליח לקרב את בני הדור הצעיר, ר׳ מאיר בר׳ יחיאל, אשר התפרסם כמסתגף ובעל מופת וחתנו ר׳ בערצ׳ה לייפר.

בפיקוחו האישי של הרב פעל התלמוד תורה וב־1918 הקימו גם בית ספר יסודי ע״י יצחק זילברשץ, עד אז נאלצו ללמוד רוב תלמידי הקהלה האורטודוקסית בביה״ס היסודי של הקהלה המתקדמת — בסטטוסקבו. החברה קדישא הוקמה ב־1924.

מתקציב הקהלה של מעל למיליון וחצי הוציאו 50 אלף לצרכים סוציאליים מספר הנפשות אלפיים — מהם 500 משלמי מסים.

הרב סופר הוזמן ב־1924 לכהן פאר בקהלה האורטודוקסית בבודפשט, אבל לא הסכים להפרד מקהילתו, ממעריציו הרבים וניספה יחד אתם בשואה.

בהנהלת הקהלה פעלו — רבה הראשי, ר׳ מנחם סופר, שלמה גאבל — יו״ר, דוד דימנטשטין ודוד גולדשטין — סגנים, יעקב פינגר — גזבר, שמואל שמעון — ר״ח, משה כהן, שלמה דימנטשטין, ליב מושקוביץ — גבאים, יצחק אפשטין, צבי ציטרום, יעקב קוצר ויוסף רוזנפלד — יועצים, מלבד הנ״ל היו למועצה עוד 15 חברים.

ביהכנ״ס המפורסם בנאזון פאלבה הוקם מקרשים ב־1747, מבחוץ היה נראה להבדיל כמחסן, אבל בפנים היו בו פסלי־עץ וציורי קיר עתיקים אומנותיים, המבנה, למרות התחדשותו לא החזיק מעמד והתמוטט ב־1935, שני לוחות, הכתובים לטינית עם תוכן התפלות למען הקיסר יוסף השני ושלום האציל בורבלה מקרסטור הועברו אל קהלת סטטוסקבו בוואראשארהלי והותקנו על גבי קירות אולם התרבות של הקהלה.

בית הכנסת (סטטוסקבו) נבנה ב־1899 לפי תכניתו של האדריכל יעקב גרטנר מוינה, הוא מן הגדולים והיפים ביותר בטרנסילבניה, ביה״ס היסודי נפתח בהנהלתו של יעקב מושקוביץ. גן ילדים עברי הוחזק ע״י ארגון הנשים „דבורה" בהנהלת הגננת ברכה בלום ויעקב הירשהורן. ב־1907 פתחו גם תלמוד תורה ביזמתו של הרב לוי, בו למדו 78 תלמידים.

מוסדות הקהלה היו — חברה קדישא בהנהלתו של אנטל שורץ, חברת „מלבוש ערומים" בהנהלת ארמון מיטלמן, ארגון הנשים „דבורה" (לתרבות) בפעילותה של הגב׳ מרטין שימון. ארגון בעלי מלאכה „פועלי צדק" — היו״ר אנטל שורץ ובהנהלת אשתו היה המטבח העממי.

ליהודי המקום היה תפקיד חשוב בחיים החברתיים והכלכליים בעיר, רז׳א גרוסמן — רופא מחוזי, האלוף יעקב גרינפלד — חבר הסנט, אלברט בורגר — בעל ביח״ר לבירה ולכימיקלים, בו העסיקו 170 — פועלים, רטי את סקלי — ביח״ר לרהיטים עם 40 פועלים, האחים נוסבוים — ביח״ר למשחקים עם 50 עובדים.

מוואשארהלי עלו ארצה ב־1924 יוסף וצבי לאנצט, הם היו ממיסדי המושבה הרצליה ומחלוצי גידול הבננות בממטרות פעל כמו״כ בפיתוח העתונות בארץ. יוסף גם פיתח שיטות להבשלה מלאכותית של שזיפים מילונים, אגסים ופרי הדר והביא בזה תועלת רבה לחקלאות היהודית, בנו — ד״ר משה לאנצט הוא הגניקולוג המפורסם של בית החולים על שם קפלן ברחובות, בתו של צבי לאנצט היא שחקנית התיאטרון בתיה לאנצט, שהיתה חברה ב„הבימה" וה„קאמרי", בנו — משה יטבת (לאנצט) הוא אלוף משנה בצה״ל. היה נספח צבאי ביפן, אח״כ כיהן כשופט בבית הדין הצבאי ולאחרונה התמנה לראש משלחת העליה באנגליה.

תקציב הקהלה היה קרוב לשני מיליון, החצי של סכום זה שימש מטרות סוציאליות. בקהלה 3000 נפשות, 650 משפחות, מהם 625 משלמים מס קהלה, הפעילים בהנהלת הקהלה: רבה הראשי — ד״ר פרנץ לוי, אלברט בורגר — נשיא הכבוד, אנטל שורץ, משה רוטמן — יו״ר, אנטל שטרן ואליעזר ציטרום — סגנים, לאטה לאיוש — יו״ר ועדת

החנוך, משה טרויב ומנחם פישר — גבאים, ננדור קומיאצי וזאב רוביצ׳ק — רואי חשבון, דז׳א סיץ, אדולף גרט — גזבר, שלמה גרובר — חזן ראשי והנריק כהן — מזכיר כללי יו״ר האחרון היה זנגיב בלה.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 577
ד״ר אנגלברג א. — יהודי וואשארהלי אוי קלט
יצחקי „בתי״ס יהודיים בטרנס׳ בין שתי מלחה״ע״ עמ׳ 173
לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט
ספר זכרון ד״ר כרמלי עמ׳ 167
זהבי צ. מהתבוללות לציונות עמ׳ 342
אלפסי — חסידות עמ׳ 46—49

נאזנן פאלבה NÁZNÁNFALVA

המענין והמיוחד בישוב זה הוא בית הכנסת העתיק הבנוי מעץ והנמצא בקצה הכפר, בית כנסת זה שונה בצורתו מבחינה ארכיטקטונית ודומה לו אפשר לראות רק בפולניה, גדלו מוכיח, שפעם היתה כאן קהלה גדולה ונכון הוא שבמאה ה־18 אחרי קרונשטט — גיולה פהרבאר היתה הקהלה המאוכלסת ביותר בטרנסילבניה.

לפי הרשום בתעודה הוקם כאן ביהכנ״ס ב־1747 ע״י משה, אשר לפי הנתונים היה משה יצחק פרנקל ראש הקהלה גם בשנת 1802, שמביתו נשדדו באותה שנה כל דברי הערך של הקהלה שנשמרו אצלו, פרטי הנזקים הרשומים בדוח מוכיחים את גדלה של הקהלה. —

לפי מפקד האוכלוסין ב־1753 מתברר שבסביבה הזאת חיו 24 משלמי מסים, אשר לפי החישובים בתקופה ההיא היו 100—150 נפשות בלי לכלול בהם את הרב, השוחט, המלמד והרוקים שהיו פטורים מתשלום מסים.

כרב המקום כיהן גם כאן הרב מקרונשטט גיולה פהרבר, כי ר׳ בנימין זאב וואלף (1764—77) חותם את שמו כמרא דאתרא.

מבחוץ יש לבית הכנסת צורת מחסן לתבואה, אבל קירותיו מבפנים מקושטים בציורים פרימיטיביים. על הקירות קבועים שני לוחות. על כל אחד מודפסת תפלה בשפה לטינית, על הלוח הראשון תפלה למען שלומו של המלך יוסף השני ועל הלוח השני תפלה למען שלום בעלת האחוזה אלמנת לאסלוי בורצ׳אי.

אחרי שביהכנ״ס התמוטט ב־1935 הועברו שני הלוחות אל קהלת סטטוסקבו בטג. מורש והותקנו באולם התרבות של הקהלה.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי־בודפשט 929 עמ׳ 640

HAROMSZEK MEGYE, SF. GHEORGHE
SEPSZISZENTGYÖRGY

סנט גיורג

הקהלה נוסדה ב־1840, היתה זאת הקהלה המחוזית היחידה בהונגריה עד 1895. היה בה ביכנ"ס שהוקם ע"י ראש הקהל שלה במשך 50 שנה — יוסף קופרשמיט. חברי ההנהלה היו — אימרה מונטאג — יו"ר ואימרה רוזנברג — סגן, סנטגיורג נמצאת ממזרח וואשארהלי במרכזו של העמק קיש קיקולאי, כבר במאה ה־19 היה למרכז רוחני לכל העמק. בערים ובכפרים שבאיזור חיו כמה אלפי נפשות, בסנט גיורג כאלף נפשות ו־250 משלמי מסים, ביניהם תלמידיו ותלמידי תלמידיו של החתם סופר, אלה הניחו את היסודות של החיים הרוחניים בכל הסביבה, כמו משפחת הרבנים פאנט, שהתישבה בעיר.

ר' יחזקאל פאנט מזכיר בספרו „מראה יחזקאל" שבענינים הלכתיים פנו אליו מקהלת אדמס שבקיש קיקילאו. —

כמו החתם סופר היו גם תלמידיו חובבי ציון והראשונים שעלו לארץ ישראל, היה זה ר' נפתלי הרץ ויס, דיין ושוחט בסנט דמטר, שעלה ארצה בגיל 68 בשנת 1888 והביא אתו את בנו בן ה־10 את יהודה אהרן, אשר ייסד בירושלים את בית הדפוס העברי הגדול ביותר, בבית דפוס זה הוציאו לראשונה את התלמוד עם המפרשים, הוא גם יסד ב־1910 את העתון היומי הראשון את „מוריה" ואח"כ את „האחוה".

בסנט גיורג היתה קהלה גדולה כבר באמצע המאה ה־19, כרבה הראשון כיהן — ר' משה שטיין, אשר נפטר ב־1877, על מקומו נבחר ר' ישכר דוב קאהן, אשר היה בעל השפעה, פתח ישיבה והפך את העירה למרכז תורני גדול בכל המחוז.

כתלמידו של החתם סופר קבל בהתלהבות את הרעיון של התנועה הציונית, שנוסדה על ידי הרצל, הוא גם הציע לרבני הונגריה וטרנסילבניה להצטרף לתנועת „המזרחי" בשנת — 1904, כשהתקיים הקונגרס הראשון של הציונים הדתיים בפרשבורג.

בירחון העברי „תל תלפיות", שהופיע ב־1904 ב־וואץ בעריכתו של ר' דוד קצבורג (סבו של נתנאל קצבורג פרופ' בבר אילן) הוא כותב: בשמונה עשרה של החגים מתפללים אנו — מפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו ואין אנחנו יכולים לעלות ולראות ולהשתחוות לפניך ולעשות חובותינו בבית הגדול והקדוש... יכול להיות גם, שהתנועה הציונית היא סימן לאתחלתא דגאולה, אותם „החופשים", שקבלו על עצמם את גאולת עם ישראל, הרוצים לפדות את אחיהם היהודים ממצוקתם ומהרדיפות הקשות, למה ומדוע עושים את זאת?! כי יש להם הכשרון הדרוש לכך, יודעים שפות, מסוגלים להסביר את עצמם בעתונות ולהביע את דעותיהם ואת רעיונותיהם בפני מלכים ורוזנים, לכן גם יזכו להתישב בציון עוד בחייהם ויזכו לסליחת ולכפרת עוונותידהם. (תל תלפיות 904 עמ' 170)

מתוך לחץ הרבנים האנטי ציונים נאלץ, קאהן לחזור בו מדבריו והוכרח לחתום יחד עם 120 רבנים על „הקול קורא" נגד קונגרס המזרחי בפרשבורג, לא די בכך אלא כשנתארגנה התנועה הציונית בטרנסילבניה ע"י הרב משה ש. גלזנר רבה של קולוז'בר ד"ר חיים וייסבורג ועוזריהם הוכרח לכתוב חוברת בשם „רב לכם משכימי קום"...

דבר זה לא מנע מיהודי סנט גיורג להצטרף לדגל הציוני ובקונגרס הציוני, שהתקיים בקולוז'בר ב־2 לדצמבר 921 השתתף בועידה גם נציג הקהלה. הפעילים בתנועה הציונית בסנט גיורג היו: חיים יחיאל ברקוביץ, יעקב קליין, שמעון שמואל, משה ויס, יעקב פרקש, משפחת רוזמן, גולדשטין תיאודור גולדשטין שנדור ורוזנפלד בובי וכו'.

ילדי יהודי סנט גיורג למדו בחדר מגיל שלש ולפני שהכירו את נהרותיה של הונגריה, את הדונאו, טיסה, דרבה־סאבה וכו' כבר למדו לדעת את הירדן, ים כנרת וים המלח, כבר הכירו את ירושלים, הכותל המערבי, חברון, שכם ואת באר שבע. לכן אין פלא, שהנוצרים בסביבה הושפעו מן החיים התרבותיים הדתיים והמוסריים של היהודים, כך קרה ש„שומרי השבת" הסקלים מבאזוד — אויפאלו, שליד סנט גיורג החליטו ב־1869 להתגייר ולקבל את הדת היהודית.

גם זה לא מקרי, שמכאן — מעמק קיש קיקלאו יצא חלק ניכר מהאונטגארד של התנועה הציונית בטרנסילבניה, מבאלאז'־פאלבה, רונאי יאנוש — המנהיג הציוני הראשון בהונגריה, ד"ר חיים ויסבורג מיסד ובונה התנועה בטרנסילבניה ממדיש פאלבה (ליד דוצ'א) מדיצ'א סנט מארטון — ד"ר מארטון ארנסט, עורך האוי קלט ונציג יהודי טרנסילבניה בפרלמנט הרומני, נהרי משה (שורץ מיקשה) מיסד תנועת הצופים ומפקד „השומר" בטרנסילבניה מ־סנט־פאל ומפארויד הדיפלומט — ולטר משה וולטר אליעזר מיסד הקבוצה הטרנסילבנית בארץ ב־1924 „קבוצת־טל" ומנהל הבריסיה.

כרבה האחרון של הקהלה כיהן הרב איגנץ שורץ.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 785
לקס — תולדות הקהלות בטרנסילבניה ובנט ספר זכרון קולוז'בר — ד"ר כרמלי עמ' 176
זהבי צבי ד"ר סנט גיורג מרכז רוחני בעמק קישקוקולאו אוי קלט 3.8.973

טירנאבן, דיצא סנט מרטון

JUD. TĂRNAVA MICĂ, DICSŐ MEGYE TĂRNĂVEN, DICSŐSZENTMÁRTON

היהודים עברו לכאן מקהלת אדאמוש אחר שהמקום הוכרז לבירת המחוז שחובר ב־1890 למסילות הברזל, בין המתישבים הראשונים היו גם מיהודי ספרד שעברו לכאן מאלבה־יוליה, יהודים ספרדים אלה מצאצאי היהודים הראשונים בטרנסילבניה.

יהודי המקום לקחו חלק בחיים הכלכליים והחברתיים של העיר, מהם נתמנו מהנדסים עירוניים ומהנדסי חברת מסילות הברזל, רופאים ראשיים, בעלי אחוזה אמידים וכו' המקום נחשב למרכז תעשייתי.

רבה הראשון זאב רוזנבליט היה אדם משכיל ועמד בקשר עם גדולי הרבנים בטרנסילבניה, גם לקח חלק פעיל במאבק האורטודוקסים נגד הניולוגים, היה בעל מחבר

ספרים, בין היתר „מלחמת חובה", אחריו היה לרבה הראשי מיקשה מארטון, בפעילותו המבורכת הוקם ביכנ"ס (1902) לפי דוגמת ביהכנ"ס בפרשבורג, כמו"כ נבנו מקוה ויתר המבנים הדרושים לניהול יעיל של הקהלה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה בתקופת ההפיכות בהונגריה ארגנה הקהלה יחידות צבאיות להגנה עצמית.

רבה האחרון של הקהלה היה הרב ד"ר יוסף קרויס, בתקופת כהונתו הוקמו תלמוד תורה וישיבה, נוסדה גם קהלה קטנה שניה עם התוספות משפחות החסידים, הם בחרו לעצמם רב מקלוז' את הרב סטרול, כרבנים כיהנו גם ר' מרדכי צבי הכהן ור' בנציון ויזל, דו"מץ.

בעיר היתה פעילות ציונית ענפה, הגורם לכך היה פעילותו של בן הרב — ד"ר מרטון ארנא, עורך ראשי של ה„אוי־קלט" אשר נבחר אח"כ לציר בפרלמנט הרומני והיה לאחד ממנהיגיה הציוניים הדגולים ביותר של היהדות בהונגריה בכלל ושל טרנסילבניה בפרט.

ד"ר מרטון היה חבר ועד הפועל של ההסתדרות הציונית העולמית ונשיא התנועה הציונית בטרנסילבניה, באותו זמן כיהן כמו כן כסגן ראש עיריית קלוז', אחרי עלייתו ארצה נבחר ליו"ר התאחדות עולי הונגריה בארץ ולחבר הנהלת הברית העולמית של יהודי הונגריה. ב־1940 הופיע בפני ועדת הבירור האנגלו־אמריקאית (נפטר ב־1960).

לקהלה זו היתה מסונפת קהלת קרובה ירנוט ראדנוט, בקרבתה היתה גם דומבראבן — ארז'בט וארוש.

ביבליוגרפיה:

וואגו — טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 297

בלאז' — בלאז' — פאלבה BLAJ BALÁZSFALVA

מיסדה של הקהלה שהתארגנה ב־1871 היה נכדו של הרב הראשי האחרון של טרנסילבניה שמעון מנדל, עזר לידו בעל ביהח"ר למשקאות חריפים ובעל קרקעות אברהם פרידמן, אשר היותו עשיר תרם את הקרקע במרכז העיר לבנינים הקהלתיים הדרושים, בהנהלתו של שלמה שינברגר התפתחה הקהלה והקימו ביכנ"ס בן קומותים (1894) מקוה טהרה (1897) חדר (1905) בית מטבחיים ודירה לעובדי הקהלה.

כרבה הראשון של הקהלה כיהן תלמידו של החתם סופר — אברהם יוסף גרינבוים, שהצטיין כדרשן מחונן, בשנת 1905 חיבר ספר ציוני בשם „הארץ הקדושה לכול", הקהלה שהשתייכה לזרם האורטודוקסי. העסקן הציוני הראשון בטרנסילבניה העו"ד ד"ר ינוש רונאי פעל במקום כעורך־דין ובמשך שנים כתובע מחוזי רונאי היה בקשר הדוק עם ד"ר הרצל ועיבד עמו תכנית, איך לארגן את יהודי הונגריה בתנועה הציונית, הוא היה הציר היחידי מטרנסילבניה שהשתתף בקונגרס הציוני בבזל (1897) ונבחר ליו"ר הארצי של הסתדרות הציונית בהונגריה. היה לציוני בהשפעת ד"ר שמואל ירדן שהיה רבה של פוגורוש.

במקום פעל ארגון ציוני (1919) ארגון „ויצו" ומפלגה יהודית. שלשה נציגים מהמקום השתתפו בועידה הציונית בטרנסילבניה שהתקיימה בקלוז' ב־1921, לרבה השני של הקהלה נבחר הרב יהודה מאיר קרויס ב־1924 ופעל בה עד לעלייתו ארצה ב־1949.

למרות שמספר יהודיה לא היה גדול ביותר תפסה הקהלה מקום חשוב בחיי יהודי טרנסילבניה. הודות ליחס הטוב שבין האוכלוסיה הלא יהודית לבין התושבים היהודים בתקופת השואה לא ביצעו בקפדנות השלטונות המקומיים את ההוראות האנטישמיות נגד היהודים, אבל בשנת 1942 גורשו בחלקם לטרנס ניסטריה ורכושם רכוש הקהלה הוחרם. —

ביבליוגרפיה:
וואגו טרנסילבניה הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ' 288
זהבי צבי מחתם סופר עד הרצל עמ' — 298

רגין REGHIN SZÁSZRÉGEN

הקהלה היתה מאורגנת היטב ופעלו בה כל המוסדות הדרושים לניהול יעיל. במקום כיהנו הרבנים ר' ישראל פרינד ור' הלל פולק.

ברעגין הפיצו תורה וחסידות גם האדמורים ר' יעקב ישראל ישורון, חתנו של ר' משה מסוליצה. היו לו מאות חסידים, בתקופת השואה התגוררו בביתו מאות פליטים, בירושלים הוקם כולל בשם „תפארת קהלת יעקב" ע"י בנו — האדמור מסוליצה, בנו ר' מנחם מנדל היה ידוע כאדמו"ר בסליש לפני כן כיהן ראב"ד במוזשאי — מחבר ספר שו"ת „מנחת ישורון". אחרי השואה יצא לארה"ב כאן הקים ישיבה וכולל בשם „שארית הפליטה" בלייפהיים — קרומבך, בנו ר' שמואל שמלקה רובין,נמצא כיום בארה"ב וידוע כאדמו"ר מסוליצה, בעל מחבר ספר „תפארת אבות", מוציא לאור את הספר „רזיאל המלאך", חידושים, שות" פירושים ואגדה. בנו — ר' מרדכי חתן ר' יהושע איכנשטין מזיצאב הקים בית מדרש בניו־יורק ונקרא על שם אביו האדמו"ר מסאס רעגען.

ביה"ס נוסד ב־1910 ע"י הקהלה, לרשותו עמד בנין בעל שלשה חדרי כיתות. פעלו בו כתות א—ד ואחר כך כתות ה—ו—ז. מספר התלמידים הגיע ל־150, מנהל ביה"ס היה נתן ברגי והמורים ו. שריבר וא. ווייס.

ביבליוגרפיה:
יצחקי ש. בתי"ס יהודיים בין שתי מלחה"ע עמ' 170
אלפסי חסידות עמ' 132

בוזוד אויפאלו BÖZÖDUJFALU

בשנת — 1868 באמצעות הרב דאובן ישן (אוי־פשט) פנו תושבי הכפר בבקשת רשיון לשר הדתות דאז הבארון אטבאש להתגייר, המבקשים היו „שומרי שבת" מכת

סקלי, אשר היו קרובים לדת ישראל זה 500 שנה, למרות הרדיפות הקשות, במיוחד בימי המלכה טרזיה, הממשלה נענתה לבקשתם על אף התנגדות הכמרים.

כמאתיים איש הוכנסו בבריתו של אברהם אבינו ע״י הג״ר משה סופר (בנו של החתם סופר) ור׳ אליעזר רוזנפלד מסעפ־לאק.

רובם ככולם מגודלי פיאות וזקן שומרי תורה ומצוות מפשוטי העם ופניהם כמו של הסקלים, מלובשים בגדי איכרים של עובדי אדמה. בתמיכת הבארון הירש בנו לעצמם בית כנסת ובית ספר וקבלו להם רב את הג״ר יצחק הירש.

מסופר — אחרי שהתיהדו הוזמנו לבית המשפט העליון בוואשארהלי, איך עלה בדעתכם להתגייר?

— שאל השופט.

הזקן שבהם סיפר לשופט שגם אבות אבותיהם היו שומרי שבת ואוכלי כשר, אבל הם לא רצו להיות על אם הדרך והתגיירו מרצונם הטוב ומתוך הכרה ברורה, השופט החליט לנסוע לכפרם להוכח מנכונות הדברים ועל סמך זה לחרוץ משפט.

השופט, בהיותו בכפר נתן הוראה: מי שישאר יהודי רכושו יוחרם לאוצר, תושבי הכפר בשמעם את הגזרה הביאו את מקניהם ורכושם, כדי למסור לשופט, מכיון שהם חששו ממאסר ועינוים כדוגמת אבותיהם.

השופט ענה להם בחיוך — בשם המלך פרנץ יוזף הראשון נתונה לכם הרשות להשאר באמונתכם החדשה וקחו לכם חזרה את רכושכם, הייתי מעונין לראות, האם הנכם דבקים באמונתכם באמת ובלב שלם. ה׳ ישמור אתכם!

מאז ועד תש״ד — 1944 נשארו דבוקים באמונתם, הנאצים הבטיחו לשחררם מגירוש במדה וימירו את דתם, אולם הישרים והתמימים העדיפו ללכת עם אחיהם בני ישראל למחנות השמדה ומתו מות קדרשים באושביץ.

מן האנוסים הללו היו שהשתתפו בעבודת ההצלה והברחת הגבול מהונגריה לרומניה, עשו זאת מתוך רגש עמוק וסלידה מאנטישמיות ופאשיזם ומתוך אהדתם את היהדות ותורת ישראל.

ביבליוגרפיה:

אברהם יעקב צ. לקורות יהדות טרנסילבניה עמ׳ 80—79

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 865

ד״ר זהבי מהתבוללות לציונות עמ׳ 457

ביסטריץ

BISTRIȚA, BESZTERCZE
JUD. TÂRNAVA MARE

בראשית ימי הקהלה כיהן כרב המקום ר׳ דוד יצחק קויפטייל, ממקורביו של ר׳ חיים מצאנז. הוא היה ממניחי היסוד של חסידות צאנז־סיגט־ובלז בעיר, בנו — ר׳ מרדכי קויפטייל הרחיב את גבולות החסידות וביתו שימש להם כאכסניא.

מאוחר יותר היה מנהלו הרוחני של בית המדרש החסידי ר' מנדלי רוזנפלד, חתנו של ר' שלום אליעזר מראצפערד בו התמזגו המידות הטובות של אצילות ענות חן והדרת פנים, פיקחות תמימות ודביקות, הצליח למשוך אליו קהל מעריצים ע"י יצירת אוירת מיסתורין בעריכת השלחן. כמו"כ ר' יעקב רסלר חתנו של ר' יחיאל מבורשה.

רבה הדגול של ביסטריץ היה הרב אולמן, קברניטה של יהודי טרנסילבניה, פעלו הגדול הכה שורשים עמוקים בעיר ונשא פרי בהקמת מוסדות מפוארים, ביניהם את הישיבה הרמה, שהיתה למקום משיכה לנוער שבעיר. אחרי פטירתו בתרצ"ב ירש את מקומו ר' מאיר שפיץ הי"ד, שזה מכבר עמד בפועל בראש הישיבה ופעל כרב ומדריך בישובי הסביבה.

עם התמנותו למרא דאתרא, התמסר ר' מאיר לפתח ולבסס את הישיבה, להרחיב את גבולותיה ולהפכה למקום תורה ומרכז רוחני וחינוכי לכל הסביבה, הוא ניהל את הישיבה במאור פנים ובדרכי נועם, קירב כל תלמיד בחביבות והשרה אוירה לבבית ונעימה של אהבת תורה שקודמה דרך ארץ ומידות טובות בכתלי הישיבה.

מחוץ למוסדות הדתיים והסוציאליים הרגילים פעל בעירה בי"ס יסודי, אשר נוסד ב־1924 לרשותו עמד בנין ובו ארבע כתות מרווחות, מספר התלמידים הגיע ל־200, שפת ההוראה היתה רומנית ונוסף ללמודי דת למדו גם עברית, בעברית למדו את המקצועות תולדות ישראל וידיעת הארץ (א"י) שעורי זמרה הוקדשו ללמוד שירים עבריים, מנהל ביה"ס היה א. זוסמן והמורים מ. גבירץ, מ. הרשקוביץ, ב. גרינברג, ש. גולדשטין, א. דדו וא. שרף. במקום פעל גן עברי.

כרב דיין ומו"צ כיהן גם הרב עוזיאל בודנר, מחבר ספר „בן עוזיאל", הוא הצטיין בצדקתו ובלמדנותו, היה נתון כל כולו בד' אמות של הוראה לכל דורש דת ודין. משנות השלושים כיהן כדומ"ץ הרב ולדמן.

ביבליוגרפיה:
א. גפני בשערים י"ז אלול תשל"ג ובשערים כ"ז סיון תשל"ג
יצחקי ש. בתי"ס יהודיים בטרנסילבניה בין שתי מלחה"ע עמ' 162
אלפסי החסידות עמ' 49, 197

סיביו — סבן
ŞIBIU SZEBÉN

בתקופת השלטון ההאבסבורגי מסוף המאה ה־17 ועד לאמצע המאה ה־19 היתה בירת טרנסילבניה ובימי הבינים אחד המרכזים החשובים של התרבות הגרמנית ושל הכנסיה הלותראנית בדרום מזרח אירופה ומרכז מסחרי ותעשייתי חשוב.

ליהודים היה מותר להתישב בה רק מחוץ לחומת העיר ואף שאחרי 1848 כבר התחילו להתישב גם במרכז העיר, אבל נאסר עליהם לבנות בתים, ב־1860 התארגנו לתפלת שבת בככר פינגרלינג, אשר היה המרכז היהודי הראשון. ב־1867 עברו משם מוסדות הקהלה לבנין חדש, בשנת 1876 חוברה העיר לרשת הרכבת הראשית וכתוצאה מכך גדל בה מספר היהודים. —

מנוחת היהודים הופרעה במקום ע״י עלילת דם, הם הואשמו ברצח אשתו המומרת של רופא סאכסי ד״ר פריד וואנגר וברצח ילדיו ומשרתו. המתיחות בעיר שקטה רק אחרי שנעצרו הרוצחים הסאכסים.

הקהלה היתה אורטודוקסית והתארגנה ב־1878, הוקם ביכנ״ס ונבנו חדר, מקוה בית מטבחיים ודירות בשביל עובדי הקהלה. ראשי הקהלה היו בעלי בתיח״ר לכימיקאלים ולמשקאות חריפים — שמואל רובינשטין ורופא הרגימנט הד״ר יוסף שורץ.

בעיר פעל ביח״ר לנקניקים, ממנו סיפקו בשר כשר ברחבי טרנסילבניה. הרב הראשון ר׳ צבי הלוי הורוביץ נבחר ב־1890. בשנת 1898 הקימו ביכנ״ס חדיש וגדול ובחצר ביהכנ״ס דירות לעובדי הקהלה.

ביה״ס נוסד ב־1919, בשנת — 1928 עובר ביה״ס לבנין מודרני בעל קומותים, אשר כלל ארבעה אולמות, משרד, חדר מלאכה ושרותים, היו כ־90 תלמידים, המנהל היה י. מרק, המורים. י. פלייסיק, פאנט, א. מרק ול. מטיס, פעל גם גן ילדים עברי. כרבנים כיהנו גם ר׳ בצלאל שטרן ור׳ אברהם קרויס. —

בסיביו היה אחד הסניפים הראשונים של הארגון הציוני אשר נוסד ביזמתו של ד״ר יוסף רונאי, הוא נשא נאום נרגש על נושא הציונות בפני חברי הקהלה, אחרי שחזר מן הקונגרס הציוני הראשון בבאזל ונצטרפו אח״כ לפעולה ציונית.

ד״ר רונאי היה ציר בקונגרס הציוני הראשון בבזל והרצה שם על מצבם של יהודי הונגריה. כאמור — ארגן במקום ב־1897 את האגודה הציונית הראשונה בהונגריה, להנהלה נבחרו: פלטר מוריץ — יו״ר, ד״ר שורץ, רובינשטין, לוי ריגר, יצחק אשר, אלברט ויס, וילהלם הרשקוביץ, זיגמונד פלטר, נטליה לוי, סלי רובינשטין והעלמה פיליפינה ריגר. אגודה זו השיגה כבר בשנתה הראשונה את האפשרות לתרום בשעת העליה לתורה בביהכנ״ס למען הקרנות — קק״ל וקה״י.

מכאן עלה ארצה ישראל האינג׳ אהרן וינקלר בשנת 1919, הקים בנינים בתל־אביב ובירושלים, עבד בתיקון הדרך בין ירושלים ויריחו.

החוג „התרבות לנוער הציוני״ נוסד ב־1899, יהודי המקום דיברו גרמנית הונגרית ורומנית״.

היו ביניהם יהודים בעלי שם ארצי — בנימין מושקוביץ הביא לבודפסט את הקולנוע הראשון, אחיו המהנדס ליאופולד היה ממציא ידוע בתחום הטכניקה, אחרי התמוטטותה של המונרכיה האוסטרו הונגרית היתה סיביו למקום מושב הממשלה הרומנית הזמנית, אשר שלטה בטרנסילבניה, בחיים היהודיים לא גרמה העברת השלטון לקשיים מיוחדים. —

ב־1918 נוסדה במקום גם קהלה ספרדית אורטודוקסית ולה רב משלה, לקהלה זו היה ביכנ״ס נפרד, מקוה טהרה ותלמוד תורה, יהודי העיר תפסו מקום נכבד בחיים התרבותיים הדתיים והמדיניים של יהדות טרנסילבניה וגם בתנועה הלאומית היהודית בטרנסילבניה. בעיר פעלו מוסדות צדקה וחסד, חברה קדישא, אגודת „עץ חיים״, אגודת ספורט, „יהודה״, ארגונים ציוניים, אגודת נשים ובנות, סניף של המפלגה היהודית וארגון צופים. עם הלחץ האנטישמי בסוף שנות ה־30 היתה סיביו למרכז ארצי להדרכה

מקצועית של הנוער היהודי, הוקמו בתי מלאכה לתעשיית בית — להכשרה מקצועית של הנוער היהודי.

כאשר צבאות גרמניים והונגריים לאחר ה־13 באוגוסט 944 פלשו לתוך שטח דרום טרנסילבניה היתה העיר מרכז חשוב לקליטת פליטים יהודים מאיזור הגבול מטורדה, אראד ולודוש.

ביבליוגרפיה:
וואגו י. טרנסילבניה הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ׳ 327
זהבי צבי מהחתם סופר ועד הרצל עמ׳ 36—332

מדיש MEDIAŞ, MEDGYES

הקהלה נוסדה ב־1875, חברי ועד ההנהלה היו: דוד גרינפלד, שלמה קפל, ליפא מאנדל ושלמה הירש, רבה הראשון — ר׳ דוד בוימל כיהן בתפקידו עד יום פטירתו ב־1899.

בית הכנסת הוקם ב־1895 בתרומת חברי הקהלה, בית הספר היסודי נפתח ב־1928 והתלמוד תורה בשנת 1915 עם 57 תלמידים.

פיליפ — נחמיה ציטרון, בתכונותיו הנעלות והפקחיות שלו הניח את היסודות לבית חרושת מפואר לעיבוד עורות ותפס מקום נכבד בחיים הכלכליים והחברתיים בעיר.

בנו, בנימין ציטרון, הצליח להמשיך, להגדיל ולהרחיב את המפעל, בו עבדו 150 פועלים, רובם ככולם יהודים, מכיון שבאותו בית החרושת שבתה העבודה בשבת. בנימין בדומה לאביו — היה יהודי שומר מצוות מעשיות ובתוקף מעמדו המכובד אחת הדמויות הבולטות ביותר בלשכת הרבנים האורטודוקסית, בה פעל במסירות כחבר ההנהלה, משקלו הצבורי בלשכה זו ונדיבותו הרבה למוסדות צדקה וחסד בכלל ובעירו בפרט נתנו לקהלה פירסום רב.

רבה הכולל של מדיש — ר׳ משה רייך, שהיה בנו של ר׳ קופל רייך — הרב הראשי להונגריה וחבר הפרלמנט ההונגרי בבודפשט, הוסיף כבוד ויקר לקהלה, בלמדנותו ובמוסריותו הנעלה פעל רבות למען העלאת רמת חיי הרוח והדת בקהלה.
השוחטים:

ר׳ אשר זליג ברוין היה השוחט הראשון, הצטיין כתלמיד חכם וירא שמים. יהודה בנו, שהיה מן הציונים הראשונים הגשים את הרעיון הלכה למעשה ועלה ארצה, הצטרף אל „הגדוד העברי״ ולחם יחד אתם באיטליה, היום הוא אחד ממנהלי בית החרושת „נשר״ בחיפה.

השוחט השני — ר׳ יהושע ארנריך, בנו של הרב משימלאו — היה ידוע כגאון ואחרי פטירת אביו הוזמן לכהן פאר במקום אביו בקהלת שימלאו, בה פעלה ישיבה גדולה הקהלה התפרסמה לא רק בדתיותה ובלמוד התורה, אלא גם במוסדות הצדקה והחסד שבה.

המורים־המלמדים:

במסגרת בית הספר היהודי פעל כמנהל מורה ומחנך — ר׳ דניאל וינשטוק, הוא הרחיב את יסודות החנוך במקום, בכשרונו הרב הכניס בהוראת המקרא שיטות חדשות שהקלו על תפיסת התלמידים, הרחיב את אופקם להבנת תוכן הדברים, כדי למצוא בהם ענין ולחבב עליהם את החומר הנלמד, ר׳ דניאל וינשטוק, אחרי הגיעו ארצה ב־1950, שימש מנהל ביה״ס המ״ד במירון עד יציאתו לגימלאות.

בין המוסדות שהוקמו ע״י משפחת ציטרון יש לציין את בית העלמין, שגדר האבנים הגבוהה סביבו נתרם על ידן. החברה קדישא, שפעלה בהנהלת ר׳ שמואל שמלקא פיש, דאגה להחזקתו. במקום פעלה גם חברת „עוזר דלים״. יו״ר שלה היה — ר׳ שמואל לוי.

התקציב השנתי של הקהלה היה 800,000 ליי, מזה הוצאו 250,000 ליי למטרות סוציאליות, בתוך 130 המשפחות היו 700 נפשות ו־189 משלמי מסים, החלוקה לפי מקצועות — 2 סיטונאים, 18 סוחרים, עו״ד אחד, 10 פועלים, בעל בית חרושת אחד, רופא אחד, 4 פקידים, 10 בעלי מלאכה ושונות 142. —

בהנהלת הקהלה פעלו — בנימין ציטרון יו״ר, יוסף רוביצ׳ק — יו״ר תלמוד תורה, זאב פרקש ודוד דיקר — גזברים, בנו — ד״ר דיקר צבי הנו רופא כירורג בקופת חולים בחדרה ובנו השני — שמשון דיקר מכהן כמנהל אדמיניסטרטיבי בבית החולים „שרון״ בפתח תקוה, בארץ — כעת בחיפה, נמצא גם הרופא הראשון שפעל במדיש לפני מלחמת העולם השניה — ד״ר יוסף שוראני.

בשנות המצוקה:

בין 1944—1940 — אף שהעיר נשארה בשטחה של רומניה, טעמו יהודי המקום מכוס התרעלה. מדיש היה למרכז יהודי גדול. כתוצאה מן הגזרות הקשות שביצעה הממשלה האנטישמית, נאלצו יהודי הכפרים לעקור ממקום מגוריהם ולעבור למדיש אחרי שנשארו ללא מקורות פרנסה.

כל היהודים של המשפחות הותיקות הוכיחו את כושרם הארגוני והמעשי גם הפעם ומילאו את חובתם היהודית. יהודי הסביבה סודרו לא רק בבתי הכנסת ובבתי הקהלה, אלא גם בבתים של יהודים אמידים ופחות אמידים וקבלו את העזרה המלאה ביד רחבה. משפחות אלו לא חסכו עמל וממון כדי לספק בעין יפה את כל צרכי הפליטים, בין הפליטים מצאו מקלט והרגשת בית גם יהודי סרמשל.

בתקופה ההיא היה שו״ב הקהלה תלמיד חכם מופלג, מחונן בכשרונות רבים — ר׳ מנחם דראך, הוא שימש גם חזן והיה ידוע בקולו הערב והנעים. הודות לקסמו האישי היה בעל השפעה מוסרית.

האנטישמים הרומנים הנאצים שבעירה הכירו בחשיבותו ובערכו הרב בקהלה, גם כעוזרו הראשי ויד ימינו של בנימין ציטרון — התנכלו לו. באמתלה, שהוא יליד הונגריה,

ונגזר עליו להעבירו לשטח הונגריה. הוא נרצח על ידם טרם הגיע לשם, הי"ד. בנו — דראך שמואל, אדם מקובל ומעורב בין הבריות משמש כיום גזבר עיריית נתניה.

בניו של ציטרון ושל גיסו יוסף ליטנר היו ונשארו מעמודי התווך ומהתומכים ההשובים ביותר של הקהלה עד המעבר, כשנתאפשרה להם ולמשפחות ותיקות אחרות ההגירה לעולם החפשי. —

מאז 1944 נעזבה הקהלה מרוב תושביה היהודים, רובם עלו ארצה ונשארו בה כעת 5—10 משפחות בלבד.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 583
יצחקי ש. בתי"ס יהודיים בטרנסילבניה בין שתי מלחה"ע עמ' 168
עדות מפי ד"ר דיקר צבי, חדרה

סיגישוארה — שגש — וואר SIGHIŞOARA SEGESVÁR

הקהלה היתה אורטודוקסית ופעלו בה בית כנסת ותלמוד תורה. התישבות היהודים במקום התאפשרה באמצע המאה ה־19, לקהלה לא היה רב קבוע, היו נוהגים להביא למאורעות שונים רב מבחוץ, כדי שייצג את הקהלה בפני השלטונות. בשנת 1901 הוזמן הרב מיהי כהן רבה של מונור שבהונגריה שייצג את הקהלה בקבלת הפנים שנערכה למושל המחוז החדש, שנבחר אז.

רבה הראשון של הקהלה היה ר' שלמה זלמן ליכטנשטין, שכיהן בה מ־1903. בשנת 1913 הקימו ביכנ"ס חדש, שצורת בנייתו הביא לוכוח חריף ואי הבנה בין הרב ליכטנשטין והדתיים בקהלה מצד אחד ובין חברי הקהלה הליברלים שרצו לתת לביהכנ"ס אופי מודרני מצד שני. לבסוף הוקם ביהכנ"ס בצורה מסורתית אורטודוקסית בלחץ הרבנים בטרנסילבניה. במקום התקיימה ישיבה. בשנת — 1920 עבר הרב ליכטנשטין לבקליאן ובמקומו בא הרב יוסף אדלר, אשר נבחר אח"כ לנשיא הלשכה האורטודוקסית של רבני טרנסילבניה.

ב־1938 עבר לטורדה, אחר מלחמת העולם השניה עלה לא"י וחי כיום בירושלים. האחים הירש היו מנכבדי הקהלה, הם העסיקו מאות פועלים ופקידים — גם מיהודי המקום — בביהח"ר למשקאות חריפים שהיה בבעלותם.

ר' דוד ברקוביץ מהעיר אויפשט שבהונגריה היה רבה האחרון של הקהלה.

ביבליוגרפיה:
אברהם צבי יעקב לקורות היהודים בטרנסילבניה עמ' 101—109, 144, 161, 253

בה 6852 תושבים ומהם 457 יהודים, הקהלה היא ניאולוגית ונוסדה בסוף המאה ה־18. ב־1827 נוסדה החברה קדישא עם בית עלמין שהורחב ב־1861. ביה״ס היסודי נפתח ב־1840. לפי התעודות שישנן מתברר שכבר במאה השניה של המאה ה־17 היו יהודים בכפרים שבסביבה, בתעודות אלו כתוב שבכפר פורומאקול־דה־ז׳וס עסקו יהודים בתעשיית זכוכית, הם היו מראשוני חרושת הזכוכית.

רבה הראשון היה ליב זילברמן (נפטר 1864) ניהל יומן בשם „טאגע בוך" „היומן מפוגורוש" בין 1855 ל־1863 שהוא בכתב יד עם תוכן מענין, אשר יש לו ערך היסטורי על אותה תקופה. בתקופת כהונתו הוקם גם ביכנ״ס (1858).

בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים שמורים שלושת פנקסי הקהלה שנוהלו באותה תקופה: פנקס החברה קדישא (מ־1856) פנקס מקומות הישיבה בביהכנ״ס (מ־1864) ופנקס דוחות מישיבות הנהלת הקהלה (מ־1864). קדם להם פנקס שלא נשתמר ובו תקנון, רשימת חברים.

אחריו כיהן כרב — ר׳ יוסף כהנא קונדור בין 1864 — ל1874 וד״ר שנדור יורדן, — בהשפעתו נצטרפה הקהלה בימי הפילוג לקהילה הניולוגית — שנבחר אחר כך לכהן כרב בעיר סאטמר ועל מקומו בא אדולף קלמן, שנפטר ב־1916 כרב צבאי, את מקומו ירש ד״ר אברהם נבל, שעבר מכאן — אחרי תקופה קצרה לנאגי — סאלונטה הרבנים האחרונים היו ד״ר נימן אנדרי ואחריו הרב לוי יהושע מ־400 הנפשות היו 100 משלמי מסים.

ביה״ס נוסד ב־1867, שפת ההוראה היתה גרמנית עד — 1903, משנה זו והלאה הונגרית ואחר כך רומנית, לרשות ביה״ס עמד בנין בעל שני חדרי למוד, עד — 1934 היה המנהל מ. קלין והמורה רוזנפלד, בין 38—1934 היה מנהל ביה״ס הרב יהושע לוי והמורה ל. בוק.

מוסדות הקהלה היו חברה קדישא — יו״ר אדולף שינברגר, עוזר דלים — יו״ר הינריך שול, מנהלת ארגון הנשים — הגב׳ ליפוט פלייסיק. בחיי החברה והכלכלה של העיר לקחו חלק האלוף אהרון שפיזר, רופא צבאי — ננדור הוכמן, רופא מחוזי — הנריך לסמן, וטרינר אחראי ד״ר אדולף טאוכר, מהנדס רכבת ראשי מארטין האבר.

התקציב השנתי היה 270 אלף ליי שחלקו הגדול שימש מטרות סוציאליות ב־1925 נוסדה הקהלה האורטודוקסית, לרבם נבחר ר׳ יונה לוי, פעלו בה המוסדות והארגונים: חברה קדישא, ביכנ״ס, חדר, ארגון נשים, וארגון „מרים׳ לבנות, אגודה לתרבות עם ספריה רבת ערך, ארגונים ציוניים, ויצו ותזמורת. —

בהנהלת הקהלה — הרב איגנץ לוי, מור טירפלד — יו״ר, וילמוש דייטש — סגן, מנדל אוסקר — גזבר, יעקב גרינפלד — מזכיר, איזידור הלבריך — רואה חשבון הנריך נימן משק, אדולף ברקו ואמיל צ׳צ׳יק — גבאים וארטור טכואר — יו״ר ועד החנוך.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 1929 עמ׳ 284

לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ׳ 167

JUD. HUEDIN, HUNYAD MEGYE
DEVA DÉVA

דעבה

הקהלה נוסדה ב־1851 ע״י דוב הארטשטין, צבי רוט, שלמה ורנר יוסף פריסוש אברהם בינלר פיליפ בראיר, שלמה לאופר ואדולף הירש. לרבם הראשי הראשון נבחר ד״ר שמואל ויזל, אשר נבחר ב־1890 וכיהן כרב המחוז, אחריו כיהן כרב משה הרצוג בעל השכלה אקדמאית ונואם מחונן, הוא נשא את דרשותיו בשפה ההונגרית.

הקהלה התפתחה במהירות ובנתה כבר בשנת הוסדה ביכנ״ס מדירת מגורים שרכשה ותיקנה למטרה זו. בשנת 1852 נוסדה החברה קדישא וב־1900 ארגון הנשים, ב־1825 „בית היתומים״.
ב־1920 נבחר לרב ר׳ יוסף נימן ואחריו ד״ר שמחה יואל פישר, שהיה אחד הרבנים האורטודוקסים המעטים בטרנסילבניה בעלי השכלה אקדמאית, כתב מאמרים רבים בשאלות הזמן, שבהם הזדהה עם אגודת ישראל.

בין המוסדות החשובים שהקימו יש להזכיר את התלמוד תורה, שהוקם ב־1925 ע״י הרב הראשי גיולה פישר, יעקב דימנט, אברהם ריזל ומיכאל הלר וגם „תפארת בחורים״ שמטרתה היתה לחנך את הנוער ברוח דתית, כמו״כ נוסד ועד לתמיכה „בית חנוך היתומים״ בקלוז׳.

בשנת — 1821 הקימו ביכנ״ס אשר הורחב ב־1851 לפי תכניתו של המהנדס הראשי איגנץ מאלר. את הוצאות הבניה כיסו בתרומות חברי הקהלה. ליד ביהכנ״ס הוקמו דירות לרב ולפקידי הקהלה, ביזמתו של ראש הקהלה — פרנץ שטינר הוקם גם מקוה טהרה ואולם מפואר לקיום אסיפות הקהלה פעלו כמו״כ ארגוני נשים לצדקה וחברת „פועלי צדק״.

בשנת — 1920 התפלגה הקהלה ונוסדה הקהלה האורטודוקסית, בראשה עמד ר׳ יהודה ארנריך, שהיה ידוע כגאון בעל שעור קומה, הוא הצטין במחקריו בשטח התלמוד וההלכה ע״י כתב העת התורני המדעי שהוציא „אוצר החיים״, ב־1927 הקים ביזמתו בית דפוס עברי, שעבר אח״כ לאורדיה, בבית דפוס זה, שהתנהל ע״י אברהם יצחק פרידמן יצאו לאור כ־20 ספרים עבריים, ביניהם במהדורה מדעית חדשה ספר הפרדס לרש״י (925) ספר אבודרהם (927) תשובת רב שרירא גאון (927) תשובת הגאונים עם אברהם מרמרשטין ומנהגי ר׳ אברהם קלאוזנר, אחר ר׳ יהודה ארנריך נבחר ב־1930 ר׳ פישל קלין, בסוף 1920 התושב בעיר ר׳ שמואל דוד הימן שהרבה בתעניות ובסיגופים ושימש במקום כמורה הוראה, היה מקובל על כל החוגים.

התושבים היהודים העלו את רמת חיי העיר ע״י הקמת בתח״ר חשובים אדולף הירש הקים בית דפוס לספרים והוציא עתון יומי לכל המחוז, גוטליב — זיגר ביח״ר ליצוא דברי בשר שהעסיקו עשרה פקידים ו־52 פועלים, נגדור גאל, מנהל בנק להלואה וחסכון הקים טחנת קמח וביח״ר לשמן, זיגמונד בלום ביח״ר לרהיטים והמפעל לסחר פירות.

בקהלה ב־212 המשפחות היו — 829 נפשות עם 204 משלמי מסים, התקציב השנתי היה 562 אלף ליי.

בדעבה היתה פעילות ציונית גדולה, נערכו קורסים לעברית ומגביות לקרנות הלאומיים (קהק"ל וקה"י) הרוח החיה בנוער הציוני היה אישטבן קוגל, היום ברזילי חבר המערכת „אוי־קלט" ועתונאי ידוע שהוציא מספר עבודות ספרותיות.

בהנהלת הקהלה פעלו — הרב הראשי גיולה פישר, ד"ר יצחק לורינץ יו"ר, מיקלויש נוסבוים — סגן, פרנץ גרינולד — יו"ר ועדת הכספים, ד"ר ארטור ריינגולד יועץ משפטי, אלברט גרין — מזכיר, מוהי הלר — רואה חשבון, יעקב דימנטשטין ויצחק רפאל — גבאים, יצחק קלין — מזכיר, רודולף ורנר יו"ר חברה קדישא, גב' אלאדר אראש — ארגון נשים וגב' בלום זיגמונד — בית יתומים.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 199

אברהם צבי יעקב לקורות היהדות בטרנס. עמ' 109, 111, 138, 144

בראד BRAD

הקהלה שהיתה מפולגת לאורטודוקסים וניאולוגים השתיכה מבחינה ארגונית אדמיניסטרטיבית לקהלת דיבה, כמו כן הכפרים שמסביב לה.

בעירה פעל שוחט והיה להם בית עלמין משלהם. התישבות היהודים נתאפשרה כאן רק אחרי 1848, היותה עיירת מכרות, יהודי המקום התפרנסו מהמכרות כמהנדסים, מהם גם שעסקו במסחר, תיווך ופקידות.

בעירה נולד ב־1906 ברזילאי אישטבן חבר מערכת ‚אוי־קלט' מאז 1927, עלה ארצה בתור כתב של אותו עתון. מאמריו הופיעו גם „בידיעות אחרונות".

מפרי עטו הופיעו ספרים: שירים ממרחקים (925) „רחוב יפו 4" רומן, הופיע בהמשכים, „הכוכב מעל למחנה (960) „התהום" ושירים ישנים".

ליובלו ה־35 על השיגיו הספרותיים זכה בפרס „נורדוי"

ביבליוגרפיה:

דן עופרי ישראל בת עשרים עמ' 405

הונדזארה HUNEDOARA VAJDA HUNYAD

עד למהפכת 1848 לא ישבו כאן יהודים ישיבת קבע אף שרישומם היה ניכר בעיר כבר במאה ה־16.

בעיר מבצר עתיק מימי הביניים, כאשר נעשה נסיון למכור את המבצר היה המתווך היהודי מנדל מאופן, אשר קרוב לודאי שזה בעיר לשם ביצוע העיסקה.

הקהלה היתה אורטודוקסית והתארגנה רק ב־1860, כעבור זמן מה הקימו בית כנסת והתארגנה גם החברה קדישא.

בשנת 1883 היתה למרכז רישום הלידות, הנישואים והפטירות, הרישום נעשה ע״י המורה לדת יוסף רוזנפלד, בתחלת המאה ה־20 נבחר לרב הקהלה ר׳ שלום קרויס.

כאן היה מרכז לתעשיית מתכת ולגידול בקר, היהודים נטלו חלק בחיי הכלכלה והחברה בעיר, היו ביניהם רופאים, עורכי דין, מהנדסים וגם בעלי בתי חרושת.

ב־1938 נפתח סניף תנועת הנוער בריסיה.

ביבליוגרפיה:

וואגו: טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ׳ 300

האצג HAȚEG HÁTSZEG

הקהלה נוסדה ב־1860 ע״י אנטל קוסוביץ, שולומון ווייל, ברנט ברקוביץ, יוסף שטרן ומור שטרן. רבם הראשון היה אדמונד — אדה — פריש, יליד בראשוב (נפטר ב־1911) ביהכנ״ס הוקם ב־1870 וביהכנ״ס הגדול ב־1878, בשנת 1870 נבנו ליד ביהכנ״ס מקוה טהרה, חדרים, בית מטבחיים ובתים לעובדי הקהלה.

החברה קדישא התארגנה בהנהלתו של לאיוש ווייל ב־1892, בתקופה זו הלך וגדל מספר היהודים, כשהחל בנצולם של מכרות הפחם בעמק הג׳יו, השלטונות המקומיים, עודדו את התישבותם, ב־1896 נוסד ארגון הנשים, אשר יחד עם חברת „פועלי צדק" שנוסד ב־1919 פעלו יחד בשטח הסוציאלי והפילנטרופי, בתלמוד תורה, בה למדו 53 תלמידים הגיעו להשיגים נאותים, לקהלה היו מסונפים ב־1880 יהודי הכפרים פטרושן ודבה.

ב־1910 אחרי שהקהלה נתפלגה התארגנה הקהלה האורטודוקסית בראשותו של הרב פרידמן ואחר כך של הרב רוזנפלד, הקימו ביכנ״ס ובתים לרב ולשוחט. ב־1926 התמזגו שתי הקהלות לקהלה ארטודוקסית אחת.

משנת — 1919 פעל מחוץ לתלמוד תורה גם בי״ס יסודי, ששפת ההוראה בו היתה עברית. ביה״ס נוסד למעשה ב־1904 ע״י הקהלה הניאולוגית, פעלו בו שתי כתות מצורפות א—ב וג—ד, לרשות ביה״ס עמד בנין מיוחד בעל שני חדרי כתה, ב־1924 ניטל מביה״ס זכות הפומביות, כי המפקח מצא חומר בהונגרית וכו׳ ביום חורף קשה בא מפקח לבקור בביה״ס, היות והתנור באחת הכתות היה מקולקל העביר המורה את הילדים לאולם הישיבות של הקהלה, המפקח מצא על קירות האולם מפת א״י עם שמות רשומים בהונגרית, תמונה של הנהלת הקהלה מלפני 30 שנה ודיפלומות כתובות בהונגרית. המפקח הגיש תלונה על פעולות אירדנטיות בביה״ס והודיע במקום על סגירת ביה״ס עד הבירור, הביא שוטר, חתם את דלתות הכתות ושל האולם ופיזר את התלמידים, הקהלה ניסתה לפעול, אך אחרי חודש ימים נתקבלה הוראה מהמפקח הראשי במחוז סיביו, שהשר הורה לסגור את ביה״ס, המנהל היה ל. כץ, אח״כ מילר הנריק, המורים א. פוקס ומ. מרקוס. —

עם סיום מלחמת העולם הראשונה התקיפו איכרי הסביבה את הבתים וחנויות היהודים ושדדום.

עם הפעילות הציונית היתה העירה למרכז חשוב של התנועה, חברי תנועות הנוער הוכשרו בסניף המקומי להגנה עצמית, יוצאי העירה הם המיסדים של כפר סולד, אפיקים ומעגן. כאן נולד אהרן הטסגי (הנקרא על שם העירה), הסופר הפרלמנטרי לשעבר של העתון הציוני „אוי קלט״, מחבר הספר „קזבק״ בו מתאר הכנותיהם להגנה עצמית של יהודי קולוז׳בר ואת סבלם בתקופת השואה. „קזבק״ הוא שם האניה שהביאה אותו ואת העולים לא״י עד איסטנבול. משום קשיי שפה לא הצליח להסתדר בארץ כעתונאי ונאלץ לעבוד עבודה פיסית בבנין, בנפלו מן הפיגום נהרג בהיותו עוד צעיר.

ב„קזבק״ שתורגם גם לעברית הוא מתאר בצורה דרמטית ביותר את תקופת השואה ועליית השרידים ארצה ישראל. עם עלות אנטונסקו לשלטון ב־1942 מנע מפקד הגדוד שחנה בעיר את הטבח שהפאשיסטים תיכננו לבצע בעזרת איכרי הכפרים.

מספר הנפשות, 468, משפחות 140 ומשלמי מסים 126 התקציב השנתי היה 360 אלף ליי, מזה הוציאו 280 אלף ליי למטרות סוציאליות. —

בהנהלת הקהלה פעלו: לאיוש דיאק — יו״ר, איגנץ הירש — סגן יעקב צוקרמנדל, עמנואל פרידמן — גבאים, יוסף אברהם גזבר ויעקב שורץ — רואה חשבון.

כהשלמה הנני מביא ממאמרו של מילר ל., השופך אור על המתרחש ברומניה בעת מלחמת העולם השניה בישובים היהודים בטרנסילבניה הדרומית בכלל ובקהלת האצג בפרט.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 1929 עמ׳ 846
יצחקי ש. בתי״ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה״ע עמ׳ 166
וואגו א. טרנסילבניה הדרומית עמ׳ 298

האצג: מילר לאיוש.

הראשון שהפיץ את הרעיון הציוני במקום היה לוי ליפוט, פליט מהסביבה אחרי שהחיילים המשוחררים והאיכרים התקיפו את יהודי הכפרים עם תום מלחמת העולם הראשונה.

ארגון הנוער אביבה — באריסיה נוסד ב־1923, בהנהלתם של מרקוביץ אברהם, ויס ארנסט ומילר לאיוש.

עד למשטרו של קווה ב־1938 התנהלו החיים היהודיים ללא הפרעות מיוחדות, במקום התקיימו הועידות של החלוץ, של אביבה — באריסיה ושל דרור הבונים. חות ההכשרה שמטרתה היתה להכשיר חלוצים לעבודה חקלאית ולעליה לארץ פעלה על שטח אדמת הקהלה, מכאן יצאו החלוצים הראשונים בסוף שנות העשרים — גולדשטין יעקב, הירש איזידור וגרוסמן איזידור, חלוצים אלה, כתוצאה מהמצב הכלכלי החמור ששרר אז בארץ לא החזיקו מעמד ושבו כעבור שנה. לעומת זאת הקבוצה השניה נקלטה היטב ומהם חברים עד היום בכפר סולד ובאפיקים.

אחרי שנאסרה הפעילות הציונית ב־1937 הפכה חות ההכשרה למקום אימונים להגנה עצמית. עם עלות „משמר הברזל" לשלטון ב־1940, הלאימו את רכוש הקהלה ושל ההסתדרות הציונית, פרט לבית הכנסת.

המצוקה הלכה וגברה עד כדי כך, שהיהודים נאלצו למכור במחיר סמלי את בתיהם ואת נכסי דלא ניידי, בשנת 1941 בדומה לארצות השכנות, כהקדמה לדפורטאציה ביצעו גם במקום — בהתאם להוראה הגרמנית — את ריכוז יהודי הסביבה בערי המחוז, כך היה האצג מרכז משני לריכוז יהודים במחוז הוניוד, כי בדעבה בלבד לא נתאפשרה קליטת היהודים משום מספרם הגדול.

יהודי פטרושני, בולקני, לופני, פטרולה ואנינוסה רוכזו בשלוש טירות נטושות שהיו בסביבה שנרכשו ע"י ראשי קהלת האצג. כאן היה קל יותר להשיג דברי מאכל בתקופה קשה זו, כשליהודים נתנו על כרטיסים רק רבע מזה שקיבלו יתר התושבים.

מעמסה גדולה הוטלה על ראשי הקהלה כלכלת אלפיים יהודים נוספים מהמגורשים אשר רוכזו בהאצג, רובם נשים וילדים, כי הגברים מגיל 18 עד 60 גויסו בגדודי עבידה לעבודת כפיה, עזרת הג'וינט והמרכז היהודי בבוקרסט לא הספיקה לכיסוי ההוצאות המינימליות, יהודי האצג קלטו מדיירי הטירות 2—3 משפחות — נשים וילדים לבתיהם ובבתים שכורים.

המצב הכלכלי בהאצג הורע עוד יותר עם צירופה של צפון טרנסילבניה להונגריה עם העברת גדודי צבא שונים לעירה, כמו"כ פקידים ופליטים, שבתיהם נפגעו מהפצצות של בנות הברית, בהאצג מצאו מקלט גם עשרות משפחות שברחו מאיזור הגבול אחרי פלישת הצבא ההונגרי בספט. 1944.

ראשי הקהלה אשר פעלו ללא ליאות כדי להקל על מצב היהודים, היו: ד"ר דיאק לאיוש, מאיר יוסף, בארדי אדה, צוקרברגר אדולף הירש הנריק, גוטליב גיזה, לאזאר וכו'.

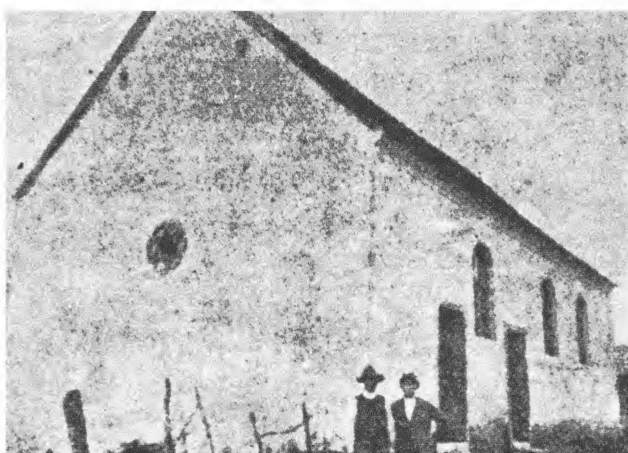
על כל סטיה קטנה מן החוק רחפה סכנת גירוש לטרנסניסטריה, מדי יום ביומו הופיעו גזירות חדשות. בין היתר — איסור השחיטה הכשרה, היציאה מן העיר, הנסיעות, איסור עריכת קניות, העסקת שפחות נוצריות במשק בית וכו'. על הנהלת הקהלה היה לטפל בהצלת נפשות של עוברי עברה כגון אלה ועל נשים שהעיזו לנסוע לבקר את בני המשפחה שעבדו בעבודת כפיה ליד פסי הרכבת.

השיחרור שחל ב־23 לאוגוסט 1945 היה רק סמלי, אף שהמגורשים הורשו — אחרי זמן מה — לחזור לבתיהם, אבל המשחררים מהצבא האדום שדדו את בתי התושבים ולא הבדילו בין יהודים לנוצרים וגם גדודי העבודה היהודיים נצטוו להמשיך בעבודתם, כפי שעבדו קודם לכן.

אחרי משטרו של מאניו — טטרסקו — גיורג'ו וגרוזה עברה הממשלה לידי הקומוניסטים, פעולתם הראשונה היתה הלאמת המפעלים הגדולים והקטנים וכליאתם של המדינאים הדמוקרטים. לחנם ניסו היהודים לשפר את מצבם הכלכלי. על עברות כלכליות נעצרו יהודים למאות ולאלפים, מהם גם נשפטו לעבודת פרך בחופי הים השחור והדונה. מתוך פחד מתמיד מהעונשים החמורים הללו העדיפו היהודים למכור את מטלטליהם ואת

מארוש — וואשארהלי טג מורש

בוודאויפאלו

בית הכנסת ביסטריץ — בסטרצה

רבי שלמה זלמן אולמן, ביסטריץ, נשיא־הלשכה

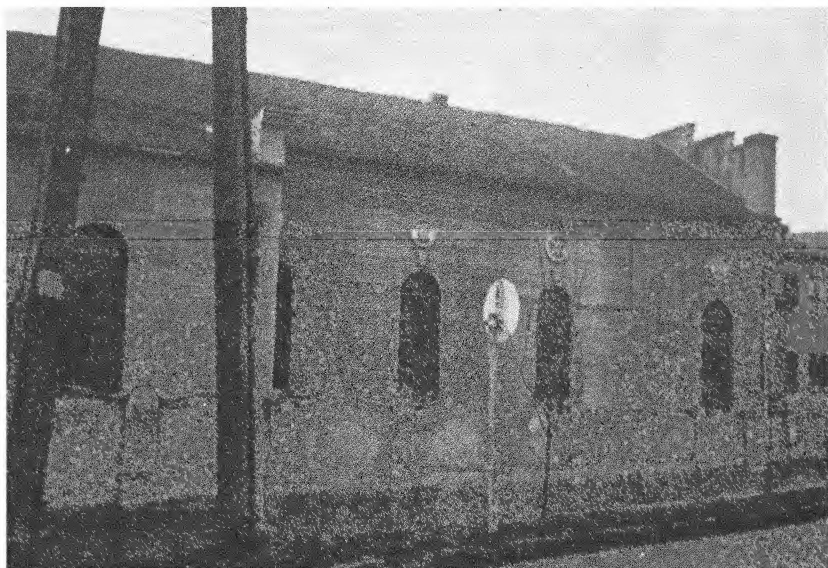
הרב מאיר שפיטץ, ביסטריץ

ר׳ משה רייך זצ״ל, אב״ד דק״ק מעדיאש

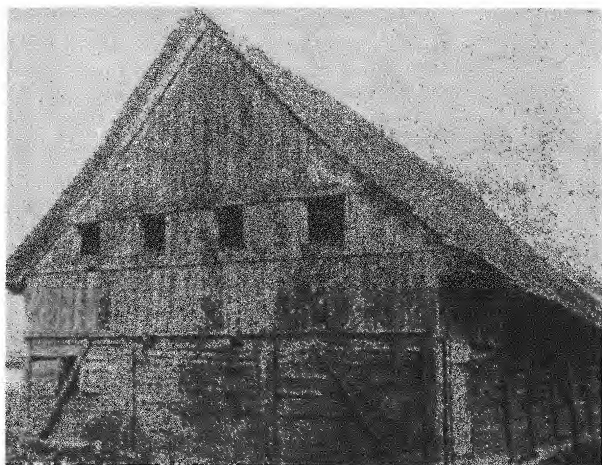
בית הכנסת במעדיאש

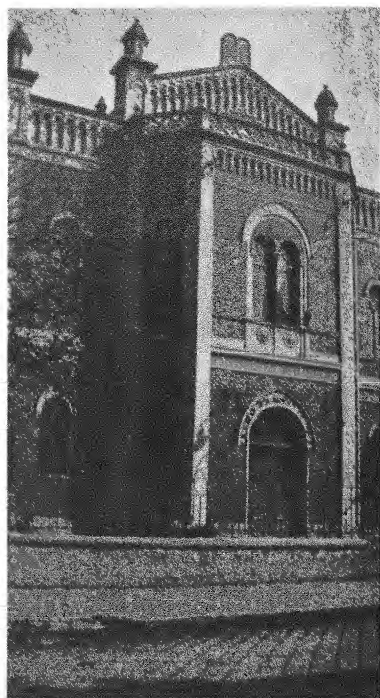
בית הכנסת במעדיאש

בחצר הקהלה — בית הספר (מעדיאש)

בית הכנסת
נאוזאנפאלבה

סיביו — סבן

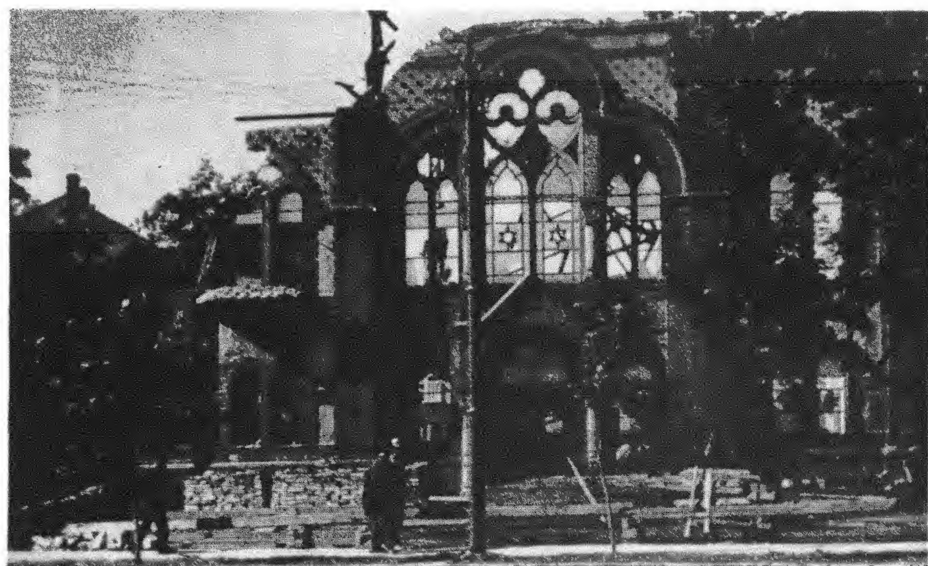

הרב צבי קינסטליכער, סיביו, ירושלים

בית הכנסת בשגשבר

דבח

סאטמר

רבי אליעזר דוד גרינולד, סאטמאר

רבי חיים ב"ר שלום אליעזר מסטמר

רבי יואל טייטלבוים, סאטמאר, ברוקלין

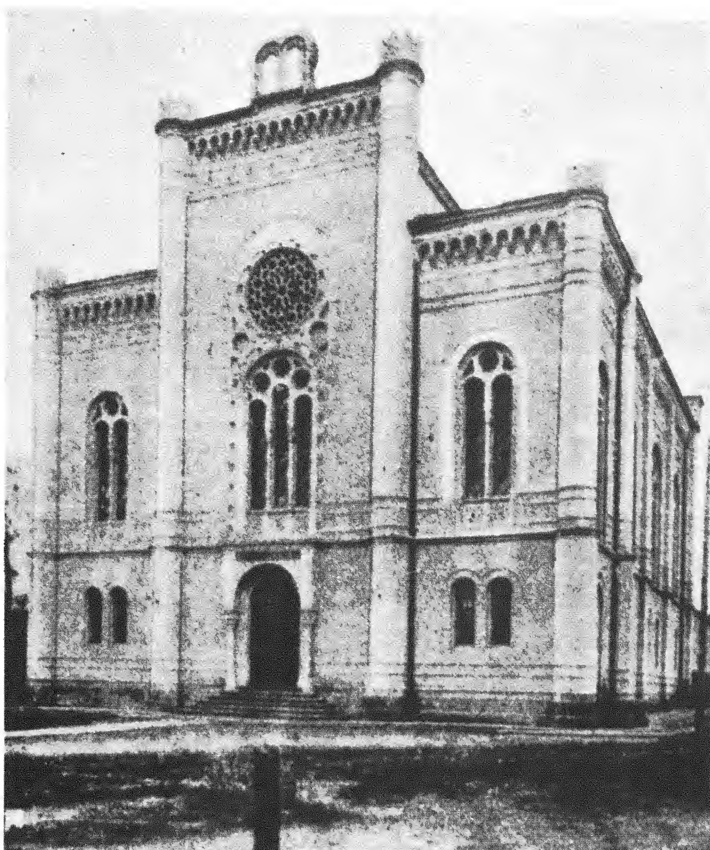
רבי אליעזר פיש, ביקסאד, סאטמאר

בדרך לכבשן

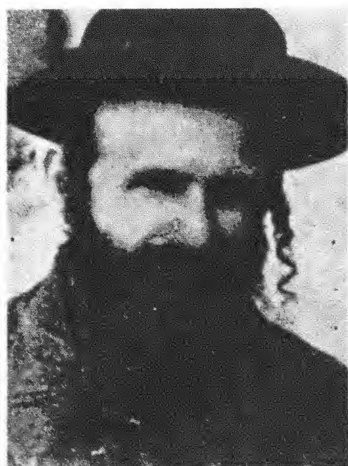
הרב יוסף גרינולד, סאטמאר, אנטוורפן

קראלי — קארולי

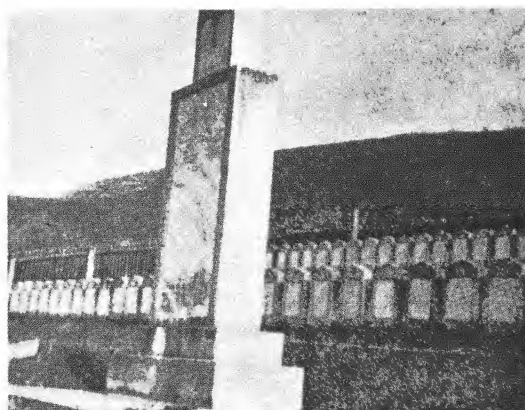
רבי שאול בראך, קראלי

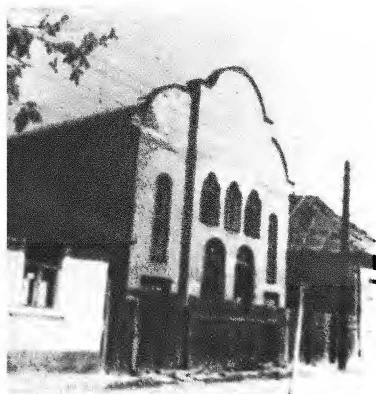
רבי יעקב ישראל מסאסרגין

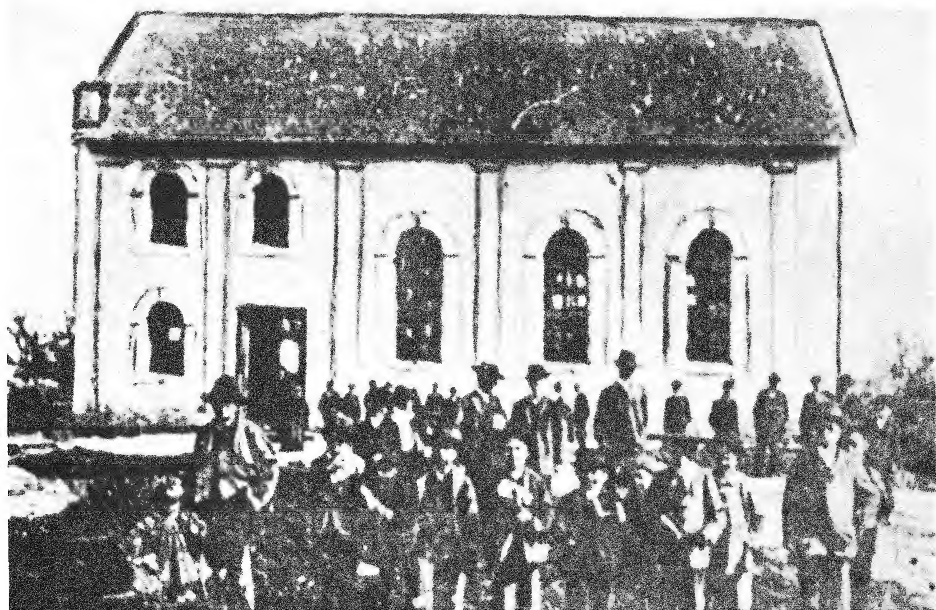
סילאגי־צ'ח

המצבות על קבריהם של 126 קרבנות הטבח
שבוצע בתקופת הכיבוש ההונגרי ב־סארמאש

נאגי־באניה

האלמין

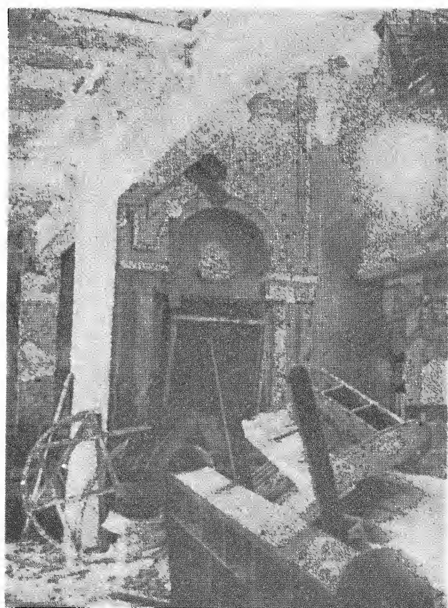
הרה״ג ר׳ יעקב שלום קלין זצ״ל
הראב״ד דק״ק האלמין ורבה האחרון

הרה״ג ר׳ אליהו קלין זצ״ל
הראב״ד דק״ק האלמין ורבה הראשון

בית הכנסת הגדול בסיגט בחורבנו

בית הכנסת הניולוגי בקולוז'בר בחורבנו

מארמארושסיגט, בית כנסת ספרדי

מארמארוסשיגט

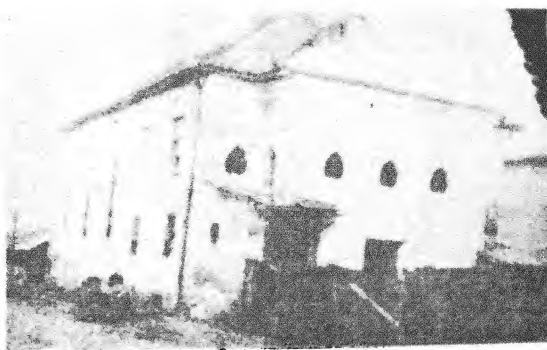
רבי יקותיאל יהודה מסיגעט

הרב משה טייטלבוים, סיגעט

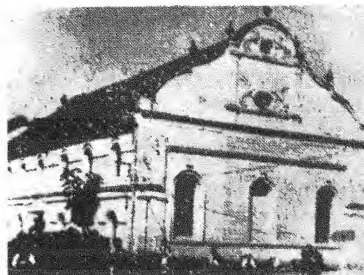
מארמארושסיגט

מארמארושסיגט, בית הכנסת תלמוד-תורה

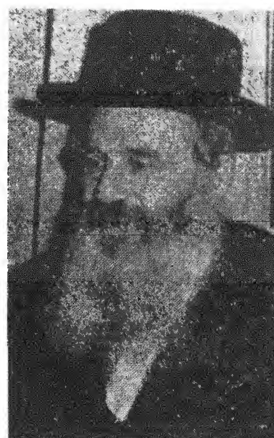
רבי חיים צבי טייטלבוים, סיגעט

בית הכנסת בווישו

בורשה

הרב חיים יהודה מאיר הגר זצ"ל

רבי מנחם מנדל מווישיווא

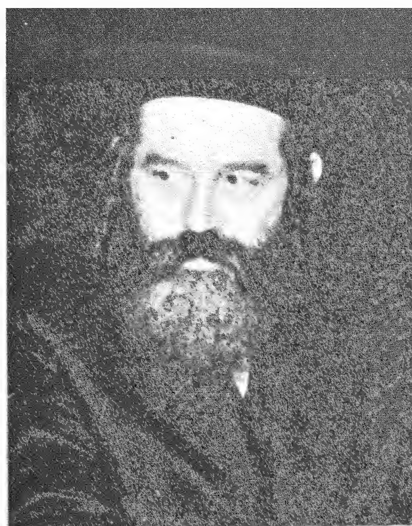
רבי יעקב יוסף מספינקא

רבי נחמן מספינקא

רבי איתמר מנדבורנא

רבי משה דוד מקרעטשניף

רבי יצחק אייזיק מספינקא

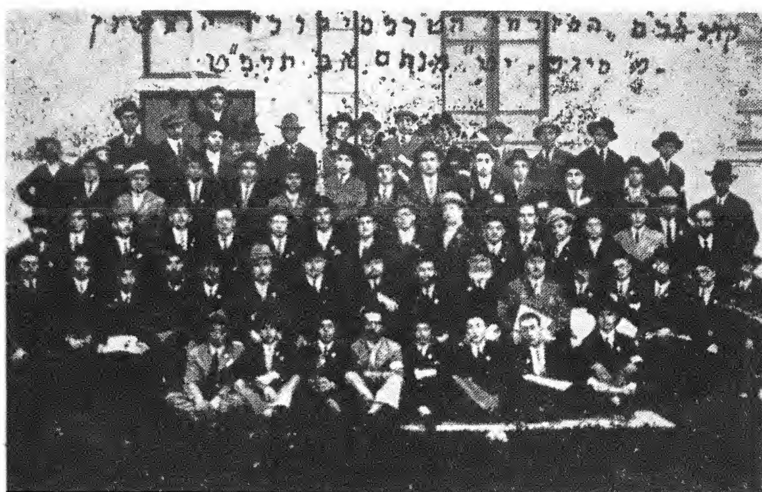

רבי יוסף מאיר מספינקא (חשני)

רבי צבי מספינקא

הועידה הארצית הראשונה של תנועת המזרחי בסינט בשנת תרפ"ט

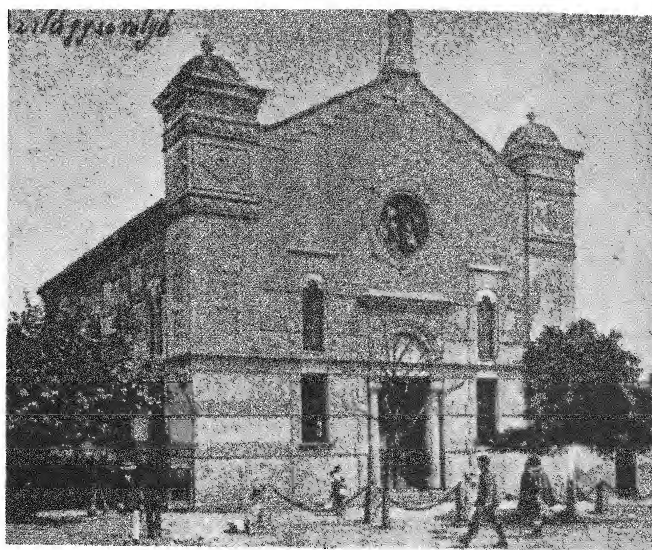
בשורה הראשונה: י. רוזנפלד, ש. זמרוני, צ. רוטנברג וב. שטרן

בשורה השניה: פ. רוזנפלד, צ. גולד, פרידמן, מ. הירש, ד"ר מ. שטרן, מ. רוזנטל, י. רוטנברג, הרב מאיר ברלין, ד"ר פישר, ש. נוסבוים, ש. וסרשטרום, הרב אליהו קלין, אפרים ראט וד. ברמר

בשורה השלישית: ד. ויזל, ד. אפל, ל. זילברברג מ. קופלר, א. נימן, י. גלזר, הלר מ. ויס, מ. פרידמן, א. באש, פייג ואולמן

בשורה הרביעית: מ. נימן, ה. שכטר, א. קויפמן, א. פרל, א. איזראל מ. שטרן, צ. גוטליב, ב. בלייר ומ. הרשקוביץ

בשורה החמישית: שכטר, מ. מתיאס, שכטר, שורץ, מ. לקס, י. רייך, פטרובר, כהנא, דייטש, ברקוביץ ול. טסלר.

שימלוי — סילאגי שאמלוי

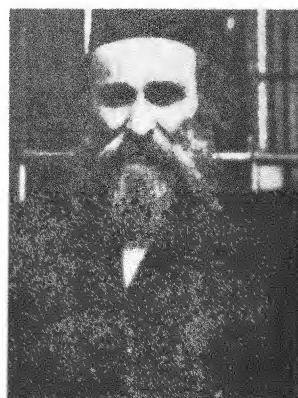
הרב אברהם כ״ץ ריסקאווא

הרב אשר אנשיל מיללער, פעטראשעני

רבי שלמה זלמן עהרנריך, שימלוי

רבי מרדכי בריסק, טאשנאד

הרב יודא סג״ל רוזנר, סעקעליהיד

רכושם והשקיעו את כספם בזהב. המיליציה החרימה את הזהב ועינו אותם בעינוים קשים עד שחלק מהם מצאו את מותם בכלא האכזר.

כך גבר זרם העליה לארץ בשנות 951—949 ואח"כ גם ב־961—1958 והקהלה נשארה כמעט ללא יהודים ויתכן שרכוש הקהלה יוחרם ע"י הממשלה.

כדאי לציין שכל יהודי האצג היו חברי ההסתדרות הציונית, קנו את השקל ותמכו מעל לכוחותיהם בקרנות הלאומיים, בהאצג היה אחד הסניפים הפעילים ביותר בטרנסילבניה, צוקרמאנדל שאמו, למשל — זכה מההנהלה הציונית בטמשבר כפרס על עבודתו המסורה בנסיעה לארץ ישראל, מילר לאיוש, מאיר באזי, ווייל שאני — במדליית זהב ולתעודות הערכה. ב־1935 נסעו מכאן כטוריסטים לא"י כדי להכין את העליה של המעמד הבינוני — מאיר יוסף, הירש הנריק וצוקרברגר אדולף.

ראשי הקהלה שפעלו במשך השנים; שטינשנידר 1900—1890, שלזינגר אדולף 1917—1910 ד"ר דיאק לאיוש 1944—1917, גרוס אנדור 1947—1944, מרקוביץ אברהם 951—1947, מילר לאיוש 957—1951 פריש יוסף 960—1957.

אסון מחריד פקד את יהודי האצג כשהזרו היהודים הביתה מגדודי העבודה, להם חיכו בתחנת הרכבת של סובצ'טאטה בני המשפחה בכליון עינים ובהתלהבות של שמחה אחרי ה־עדרות של שלש שנים, פתאום הופיעו שני מטוסי מסרשמיט גרמניים והפציצו את הקהל הרב שהתאסף במקום, מבני גדודה עבודה מצאו שם את מותם גלר איזו מהאצג, שמואל לאצי ואחרים מפטרושן ופצועים רבים.

סטמר — סאטו מארה

JUD. SĂTMAR SZATMARMEBE SATU MARE, SZATMÁR

הקהלה נוסדה ב־1849, לפני כן לא נתנו ליהודים להתישב בה, פרט הכניסה לשוקים לזמן קצר למטרת מסחר וליהודי בודד — שמואל קסטנבוים, בשנת 1844 איפשרו פתיחת מסעדה כשרה בעיר עבור הסוחרים היהודים הבאים לשוק. ההתישבות היתה קודם אטית.

המיסדים הראשונים היו: אברהם שטינברגר, שמעון טיטלבוים, אברהם פרוינד שמואל קסטנבוים, אלק מרקוביץ, ליפוט בנדיקט, משה וייס ושולומון קליין, רבם הראשון היה ר' בנימין זאב מאנדלבוים (נפטר 1897) אחריו ר' יו"ט ליפא מאיר. הדיין — ר' אברהם חנוך פרידמן.

המיסדים היו דתיים קיצוניים. קודם עמדה הקהלה על יסוד התקנון והמנהג האשכנזי, אבל מאוחר יותר הושפעו מהרוח החסידית וכשנבחר לרבם הראשי — שנטה לחסידות — ר' יהודה גרינולד זצ"ל פרץ ויכוח חריף בין נציגי ההשקפות וכתוצאה מכך נפרדו מהקהלה חלק ניכר ויסדו קהלת סטטוס קבו בהנהגתו הרוחנית של ד"ר יורדן, בה היו מאורגנות 400—3 חברים מבין 1800 הנפשות, כחזן הקהלה פעל יוסף וואלד והיו"ר האחרון שלה היה פרינץ ארמין.

הסיכסוך בין שתי הקהלות נמשך גם בעת בחירת רבנים חדשים, כמו בבחירתו של ר' אליעזר דוד גרינולד ב־1920, כך גם כשנבחר לרבה הראשי — ר' יואל טיטלבוים.

סטמר היתה אחת הקהלות הגדולות והמפותחות ביותר בטרנסילבניה. מחוץ לבית הכנסת הגדול פעלו בה עוד חמשה בתי כנסת ועשרים בתי מדרשות.

בשנת 1896 הוקמה בעיר ישיבה גדולה ע״י הרב ר׳ יהודה גרינולד, בקהלה פעלו חברה קדישא מאורגנת היטב ובית חולים יהודי, אשר נבנה ב־1927. בית יתומים במסגרת הג׳וינט מועדון לשוליות, בנק להלואות, „שערי תורה״ ללימוד דת, תפארת בחורים לבני הישיבה לשעבר, פועלי צדק, ארגון נשים, ביקור חולים, משכיל אל דל ומנזה עבור תלמידי הישיבה.

אחרי פטירתו של הרה״ג ר׳ יהודה גרינולד זצ״ל, לוותה בחירתו של ר׳ יואל טיטלבוים כראב״ד בעיר זו מחלוקת עזה ופולמוס ספרותי חריף מצד החוגים הציוניים מזה וחסידים של צדיקים אחרים מזה ולבסוף זכה בדין תורה, בה ישב כראש בי״ד ר׳ יעקב שלום קליין זצ״ל, רבה של האלמין. ר׳ יואל טיטלבוים כיהן ברבנות מ־1911 בקראלי ומשנת 1928 בסטמר.

יהדות זו הטביעה את חותמה לא רק על סטמר העיר בלבד, אלא השפיעה גם על כל הקהלות בטרנסילבניה, בסטמר היו חיים יהודיים תוססים מאד, מחנה עצום של חסידים — מלא חיכוכים פנימיים — חצרו של הרבי מצד אחד, אורטודוקסיה מודרנית וקהלת סטטוס קבו מצד שני, השכלה יהודית וכללית, הבעלי בתים השתתפו בלמודי „חברת ש״ס״ או חברת משניות והנוער בתפארת בחורים, כל נער ומבוגר ראה לעצמו חובה להתפלל בוקר וערב בצבור בבית הכנסת הגדול, או בבית המדרש החסידי, השייכות התחלקה לפי היותם „ציונים״ או מתנגדיהם.

באותו זמן פעלו בעיר הסתדרות ציונית מאורגנת היטב וארגוני נוער חזקים. בני עקיבא פעלה בהנהלתם של כוכבי וגפני (כיום בלשכת העבודה בנתניה) וקיימו פעולות תרבותיות. במסגרת „בר כוכבא״, בקבוצת הספורט לנוער היהודי היו הרבה מצטיינים, ביניהם — יו״ט וקסלר וכן פעלה מקהלת זמריה לשירה עברית, ארגוני הנוער הציוניים היו כאן פעילים יותר, גם הכנסות הקרנות הלאומיים היו כאן גדולות יותר, אולי דוקא בגלל ההתנגדות הקיצונית של הרבי... הקהלה ניטלטלה בין קיצוניות ציונית לבין קיצוניות דתית קיצונית, לובשי קאפוטה ומגדלי זקן ופיאות דוברי הונגרית מצד אחד ומצד שני חלוצים לובשי בגדי עבודה דוברי עברית.

סטמר היתה עיר מחוז ידוע בעולם היהודי כמרכז יהודי גדול מפורסמת במנהיגיה הרוחניים, עיר של תלמידי חכמים, חסידים וגאונים ידועי שם עם הוי דתי יהודי המיוחד שבה.

אוירת שבת היתה מורגשת בכל העיר ובעיקר ברחוב היהודים — בבאטורי ארצה —. החנויות היו סגורות, המונים נהרו לבתי הכנסת, במיוחד לבית הכנסת הגדול ליהנות מתפלתו הנפלאה של החזן המהולל — ראוב׳לה, בזמן הסעודה בקעו מכל הבתים זמירות של שבת כשכל בני המשפחה שרו והיו למקהלה מושלמת.

הרב ר׳ אליעזר דוד עשה לעצמו מנהג להופיע בשוק מדי שבוע, כדי להזהיר כל אחת מהתגרניות מלרמות במשקל ח״ו.

אוירת שמחה מיוחדת במינה הצליח ליצור בחתונות — שהתקיימו בדרך כלל בבית הורי הכלה — ר׳ שלום נימן, בחרוזים היפים. כבדחן — מעורר לתשובה את החתן ואת הכלה לפני לכתם לחופה. בהזמינו את המכובדים „לריקוד מצוה״ עם הכלה בהחזיקה את המטפחת — היה מלהיב ומשמח את קהל החוגגים, ר׳ שלום נימן יצר מהכנסותיו אלו קרן „להכנסת כלה״ ו„לתלמוד תורה״.

סוג מיוחד במינו, שהשתלב יפה בסביבה ההיא היה הרופא ד״ר פרישמן — אשר ערך ירחון לתרבות יהודית את „העתיד היהודי״, היה דתי מאד, מתפלל ב„שטיבל״ של הרבי רוט, לא נסע בשבת וגם לא כתב רצפטים לתרופות בשבת.

בראש עדת החסידים עמד אחיו של הרבי מאנטרדם, עשיר מופלג בעל בית חרושת לטריקוטז׳ — ר׳ חיים פריינד. במפעלו עבדו מאות פועלים בבעלותו היו רחובות שלמים, הוא ובניו — סנדר, יוסף ואנצ׳ל הצטיינו לא רק בעושרם ובדתיותם, אלא גם ובעיקר בטוב לבם כעושי צדקה ובגמילות חסדים ללא הגבלה.

השו״ב — ר׳ עזריאל שורץ הקים דור של שוחטים מומחים, חתנו — ר׳ ליפא׳לה, בנו של השוחט השני — ר׳ מיכאל יסד את קרית טיטלבוים בירושלים, ועומד בראש ישיבת סטמר ומאד מכובד על נטורי קרתא.

הרבי — ר׳ יואליש יצא ברכבת הצלה של ד״ר קסטנר לברגן בלזן ב־1944 ולאחר מכן עלה לארץ ישראל, אולם ב־1947 התישב בארצות הברית, שם ריכז עדה חסידית ברובע ויליאמסבורג שבניו יורק ובכוח השפעתו הרבה על חסידיו הצליח להקים בלבה של ניו־יורק מעין עירה חסידית מקורית, שהוא מבחינת ההוי השורר בה מועתקת במלואה כמעט מן הגולה היהודית במזרח אירופה, ב־1953 נתקבל ר׳ יואל טיטלבוים כרב ואב״ד לעדה החרדית (נטורי קרתא) בירושלים, אף על פי שהוא מוסיף לשבת בארה״ב ואינו מבקר בישראל אלא לפרקים, חסידיו בישראל מחזיקים ישיבות ותלמודי תורה בירושלים ובקרית יואל בבני ברק.

ר׳ יואל טיטלבוים נודע בהתנגדותו הקיצונית לציונות ובפעילותו ההסברתית הקנאית נגד מדינת ישראל ומוסדותיה, את התנגדותו לציונות ולמדינה הוא משעין על טענות הלכתיות, שברובן הושמעו כבר בראשית התנועה הציונית בהקמת מדינה יהודית לפני ביאת המשיח, המעכבת את הגאולה השלמה והיא הגוררת את כל הצרות האחרונות, לרבות השואה, ר׳ יואל טיטלבוים אסר על חסידיו לשתף פעולה עם מדינת ישראל, להשתתף בבחירת מוסדותיה ולהישבע לה אמונים, עם זה מודה, שהעולה לא״י ביחידות ולא „בדרך חירות״ אינו עובר את פי ה׳, „שהרי גם א״י בכלל כל המדינות״ והוא עצמו מבקר בה לעתים.

חבוריו חסרים את הנושאים המקובלים בספרות החסידית, בספר ו„יואל משה״ הוא כותב פולמוס נגד מדינת ישראל והספר „חידושי תורה״ נכתב על דרך הדרוש הרבני ואף בו מופיע פולמוס זה.

בסטמר חי גם הצדיק מביקסאד — ר׳ אליעזר פיש, שהתפרסם כרבי ופועל ישועות, כל יושבי העיר והסביבה כולל נוצרים העריצוהו והעריכו את ישרנותו וצדקתו ובאו לבקש

את ברכתו ועזרתו. ניהל ישיבה גדולה, מפזר כספו לצדקה, בנו — ר׳ חיים משה ניספה יחד אתו באושביץ ואילו בנו השני ר׳ נחום צבי ניצל, התישב בארה״ב והוציא לאור את ספרו של אביו על התורה — „שם אליעזר״.

בסטמר ישבו גם האדמורים — ר׳ דוב בערצ׳ה בן ר׳ מרדכי מנאדבורנא, היו לו חסידים רבים וידוע כבעל מופת, היה גאון ושופע דברי תורה, בנו — ר׳ מאיר כיהן לפני כן כאדמור בבודפשט והצליח לצאת לאמריקה עוד לפני השואה ולהתישב בקליבלנד, משם עבר לוויליאמסבורג, ר׳ איתמר בן ר׳ בערצ׳ה, אדמור בבושטנא, שם ישב גם ר׳ מרדכי׳לה, ר׳ חיים ב״ר שלום אליעזר מראצפערד, ר׳ שלום בן ר׳ בערצ׳ה, התישב בניו־יורק ברוקלין, ר׳ מאיר בן ר׳ אליעזר זאב, חתנו של ר׳ בערצ׳ה, כיהן גם, כמו״צ בעיר, ר׳ שלום ב״ר יוסף אריה לייב, ר׳ צבי הירש ב״ר אריה לייביש מטורנא, ר׳ יצחק ישעיהו מצ׳חויב ב״ר חיים מצאנז ור׳ אברהם ראטה, תלמידו של ר׳ ישכר דוב רוקח מבלז ור׳ ישראל מויז׳ניץ, ספריו הם — שומר אמונים, שלחן הטהור, טהרת הקודש וכו׳, בנו יחידו — ר׳ אברהם חיים עמד בראש ישיבת „שומרי אמונים״, מ״מ אביו כאדמו״ר בברגסאס, הקים שיכון לחסידיו ובית מדרש מפואר.

בן העיר הזאת הוא גם קוצר אילש, הידוע כסופר גדול ברחבי הונגריה, בשנות השלושים של המאה היה חבר המערכת של עתון גרמני נפוץ, אך בעלות היטלר לשלטון עבר לאנגליה והצטרף לסגל עובדי הרדיו ה„בי־בי־סי״, שם הופיע ספרו „איקונגו לא מת״ בזה הוא מספר על סבל היהודים באירופה — בדמותו של כושי, הגיע לפרסום עולמי בסדרת ספריו על היהודים בהונגריה (כ־25 ספרים), החלק הראשון הופיע גם בעברית — „אל תירא עבדי יעקב״, בו הוא מתאר את היהודי, שלמען עמו ודתו מוכן להביא כל קרבן. היום הוא מכהן כנשיא התאחדות עולי הונגריה בארץ ויו״ר „ועד קרן נורדוי״, נולד ב־1877, כתב תיאורים חיים מהתנ״ך והצליח להחיות מחדש את הדמויות שבתנ״ך ואת תפקידיהם, כתב רומנים: הכפרית, המלך רוצה לישון, התרנגול השחור, חליל הכסף. הראי של המושבניק העיור וכ״ו. ממחזותיו הוצגו בתיאטרון הממשלתי בסטמר — „האש״ בתיאטרון הממשלתי בקלוז׳ „המשיח בא״ ו„הגולם רוצה להיות בן אדם״ ובפרשבורג — „התאומים מסיאם״.

בעריכתו של אלכסנדר דנש (שנדור) הופיע עתון יומי „סומוש״ מאז 1908, לספרו של דנש „אני כותב עתון״ היתה הצלחה רבה. לחברי המערכת „סומוש״ היו שייכים סופרים ידועים כמו פוקס מרדכי ומרקוביץ רודיון שהגיע לשם עולמי ע״י ספרו „הגרניזון מס ביר״ על מלחמת העולם הראשונה וכן ספרים בעלי תוכן יהודי. בסטמר הופיעו שלשה עתונים עבריים, שהודפסו בבית הדפוס העברי שהיה בבעלותו של הירש, שני שבועונים ביידיש וירחון בשפה ההונגרית.

בין האישים היה העו״ד — ד״ר יוסף בורגידה, ידוע כעסקן צבורי, היה נשיא תנועת המזרחי בעת ובעונה אחת גם יו״ר הציונים הכלליים ושל המפלגה היהודית, כי אף מפלגה לא היתה מוכנה לותר על מנהיגותו, ד״ר בורגידה הצטיין באומץ לבו בהופעותיו במשפטים, הוא הגן על יהודי בורשה במשפט, שהתקיים ב־1930 מטעמים בטחוניים בסטמר, עמד

בעוז ובכבוד מול זליה קודריאנו — ראש „משמר הברזל" והפרופ' קאנטוניאנו — דיקן הפאקולטה למשפטים באוניברסיטת קלוז' והאידיאולוג של תנועת האנטישמים.

בשנים האחרונות זכה לשם עולמי הרב ד"ר קלין, בן העיר ע"י עריכת מילון אנגלי מיוחד במינו. הרב קליין הצליח בתקופה שלפני השואה להגיע לאמריקה, שם מכהן כרב.

מבין חברי הקהלה הקימו מפעלי תעשיה חשובים: מוריץ ריטר, מנהל בנק וביח"ר לקרונות „אוניו", בו עבדו 800 פועלים, מאיר מרקוביץ ואיגנץ שולומון — ביח"ר למשקאות חריפים עם מאה פועלים, האחים גוט — בעלי ביח"ר לפקקים עם 75 פועלים, ינא ווייס — ביח"ר לצמר, חיים פריינד — ביח"ר לאריגה וטריקוטז', אפרים וילינגר — ביח"ר ללבנים, האחים רייטר — מפעל לתעשיית עץ ובעלי משקים גדולים — מאיר צ'נגרי, מיכאל צ'נגרי וינא מוזש ביח"ר לכובעי קש — דוד גרוס וכ"ו.

בית הספר היסודי הוקם עם חמש כתות בשנת 1866 וביה"ס היסודי של הקהלה האורטודוקסית הוקם ב־1926, במגמה למנוע מהיהדות החרדית לשלוח את ילדיהם לבי"ס ציוני. לרשות בי"ס זה עמד בנין גדול ומרווח, פעלו בו כתות א—ו וגם כתות מקבילות, מספר התלמידים הגיע ל־300, המנהל היה שוגאר אלמר, שהועבר לכאן מביה"ס הממשלתי בהאלמין. מחצית המורים היו רומנים.

גן עברי ראשון בהונגריה נוסד כאן ע"י רב קהלת סטטוסקבו ד"ר יורדן ב־1911. הגן פעל ברציפות והוחזק ע"י ארגון נשים ציוניות והקהלה. הרב ד"ר יורדן הקים גם בי"ס יסודי עברי בן ארבע כתות, שהצטרף לרשת „תרבות". בין 1928—1921 היה המנהל לבנקופ קלמן. לקיום ביה"ס דאגו חוגים ציוניים במקום, במיוחד אנשי המזרחי, שהעמידו לרשותו שני חדרי כתות בבנין שליד בית הכנסת, כתות א—ב וכתות ג—ד היו מצורפות, מספר התלמידים היה 80. לימדו בו המורים גוטליב והמורות קליין, הרטמן וי. לוי, רומנית — ג'וקן. תקופה מסוימת פעל בו גם חדר בהדרכתו של א. וינשטוק, שעורי דת התקיימו יום יום, חלק מהתלמידים היו בני אורטודוקסים, ההורים בחרו במוסד זה, כבמוסד ציוני מובהק, למדו בו קריאה וכתיבה גם בשפה הגרמנית — לפי דרישת ההורים. ההשיגים בעברית היו טובים. בוגרי ביה"ס המשיכו את למודיהם בליציאום „תרבות" בקלוז', או כתלמידים פרטיים אצל הרב ד"ר קליין.

יש לציין במיוחד את העבודה של ויצ"ו, בפעילותן של הנשים — גוט לאיוש, ד"ר יורדן ויקטור, ד"ר פישר שאמו — יו"ר, הגדיש זולטן, ד"ר רוט, ד"ר שורץ לאיוש, ד"ר פישר מיקלויש, וואהל מיקלויש, שטינר יוסף, אדלר ינא, ד"ר קלין שאנדור, ד"ר רויז גוסטב, שורץ זולטן, לאזאר דוד, רוזנפלד דוד, ד"ר קרטס פרנץ, פאיעש לאיוש, גרינפלד הנריק וההאוואש אמיל.

ראש קהלת סטטוסקבו היה פרינץ ארמין וסגנו ד"ר פקטה שאמו, יו"ר האגוד „אוניטס" — ד"ר הונבלד איזידור.

התקציב השנתי של הקהלה האורטודוקסית הסתכם קרוב לששה מיליון ליי, מזה הוציאו כ־10% לעזרה סוציאלית, מספר הנפשות 20,000 המשפחות 2000 ומשלמי מסים — 1300.

בהנהלת הקהלה פעלו — הרב הראשי — ר' יואל טיטלבוים, יו"ר הקהלה — ד"ר שטרן מור, ר' משה וינטרניץ, רודולף פרידמן, אדולף קלינמן וישעיהו גרינולד — דיינים. שמעון הרץ הנריק שינברגר — גבאים, ר' יוסף ריבל — חזן ראשי, ארמין דוידוביץ — מזכיר, דוד גרוס — גזבר ואיגנץ רוזנברג — רואה חשבון.

בשנות ה־30—20 של המאה הגיע מספר היהודים ל־25% מכלל התושבים, בתקופת השואה השיגה היד הזדונית גם את יהודי סטמר ומעשרים אלף היהודים נשארו אחרי שנות ההשמדה פחות מ־10% בתי הכנסת המפוארים היו למרמס, בניני בתי הספר, בית החולים היהודי והבנינים היפים של המוסדות הסוציאליים והתרבותיים נשדדו ונהרסו. היו למחסנים ולאורוות.

אחרי השואה שימש כאן כחזן ראשי שטרן יוסף, אחרי עלייתו ארצה עסק בהוראה והתישב בבני ברק, שם התפרסם בסוכתו המהודרת ומבקרים רבים באו לראותה. כידוע יד זדונית הציתה את הסוכה. שרידי קהלה זו התחילו במפעל הנצחה ע"י הוצאת ספר זכרון, בראשו עמד העו"ד — ד"ר כץ ארי, כתוצאה ממותו הפתאומי הופסקה הפעולה.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט עמ' 826
יצחקי ש. בתי"ס יהודיים בטרנס, בין שתי מלחה"ע עמ' 71—170
באלה ארז'בט בונס אירס „אוי קלט" 2.3.973
ד"ר בורגידה — „אוי קלט" 10.6.973
ד"ר ויסברון ז. „אוי קלט" 8.6.973
ד"ר מ. זבידוביץ מראה השבוע 5.6.73

קרולי — קארעי CAREI MARE NAGY KÁROLY

אחת הקהלות הותיקות בטרנסילבניה, נוסדה בערך ב־1600, אף שחסרים המסמכים המאשרים זאת, התעודה הראשונה היא מ־1741 אשורו של גראף קרולי שנדור, על המשך התישבות היהודים בעיר. המסמך השני אשר ניתן ב־1769 ע"י הגראף קרולי אנטאל, בו הוא מאפשר בעד סך 150 פורינטים את המסחר, בישול סבון ומכירת בשר כשר וכו', לפי מסמך זה גרו בעיר באותה תקופה 56 משפחות יהודיות ומחציתם היו מאז — 1720 על מגרשיו של הגראף קרולי אנטאל. הקהלה שילמה לו 600 פורינטים דמי הגנה. בארכיב הקהלה נשמרו הקבלות, אשר שילמו על חשבון מס־הגנה (מלכה געלד) עד 1850.

כרב הקהלה פעל אריה אהרן, אחריו רבה המפורסם הצדיק — מאיר אסטריכר אשר נפטר ב־1774. המשיך לכהן ברבנות הרב יצחק פרנקל, אחריו ר' מאיר פרלס 59 שנים. עד 1926 עוד שימשו בקודש הרבנים פרנץ פירט ואליעזר שינפלד. אחריהם קיבל לידיו את הנהלת חיי הדת בעיר הרב הדיין ר' דוד פרידמן.

בשנת 1850 הטילו האוסטרים על הקהלה מס מלחמה בסך 69,300 פורינטים ונוסף לכך גם סכום גדול של מלוה חובה, למרות זאת התפתחה הקהלה וב־1860 מנתה כבר 300 משפחות.

קודם התפללו בבתי כנסת קטנים וב־1870 הקימו בכוחות עצמם ביכנ״ס מונומנטלי. בשנת 1881 נפרדו מהקהלה כ־60 משפחות ויסדו את הקהלה האורטודוקסית, שהתפתחה במהירות רבה, היו בה 1600 נפשות ו־400 משלמי מסים.

ב־1922 עברה גם קהלת האם קהלת סטטוס קבו אל הקהלה האורטודוקסית, אבל הלשכה המרכזית האורטודוקסית סירבה לקבלה, כך שפעלו בעיר שתי קהלות אורטודוקסיות ומתוך אי אילו סיבות לא התאחדו. —

בעיר השפיעו על חיי דת וחסידות גם האדמורי״ם, ר׳ יוסף בר׳ בערצ׳ה מסטמר, הוא היה תלמידו של ר׳ יהודה גרינולד בסטמר. התישב בתרפ״ו בפיטסבורג (ארה״ב) שם נחשב לאחד מגדולי הדור, בירושלים הוקם כולל על שמו. ר׳ אברהם אבא ליפר, יליד המקום, כיהן כרבי בניו יורק אחרי המלחמה. נשא לאשה את בת ר׳ איתמר מנדבורנא, עלה ארצה והתישב באשדוד, שם הקים מרכז חסידי ור׳ צבי הירש הורוביץ בר׳ אברהם אביש, חתן ר׳ יצחק מספינקא, היום אדמור מקרולי — ספינקא בוויליאמסבורג — אמריקה.

ביה״ס הראשון בטרנסילבניה קם בעיר זו, הוא נוסד ב־1970, מ־1874 הוא מקבל מעמד של בי״ס ממשלתי, הקהלה האורטודוקסית השקיע בו מאמצים רבים כדי להבטיח רמה נאותה של למודים. מספר התלמידים כ־120. מנהלי ביה״ס היו: ליסר ואדי ואידה. המורים — נידרמן באיאן וריסנבך. בעיר פעל גם בי״ס יסודי של קהלת סטטוס קבו, גם הוא בן ארבע כתות עם בנין יפה בחצר ביהכנ״ס. —

במסגרת קהלת האם פעלה תלמוד תורה בהנהלתו של בעל ביהח״ר ללבנים — אדולף ריטר, ליהודי העיר תפקיד חשוב בניהול הבנקים: מיסדי ה„בנק למסחר ולתעשיה״ היו מרדכי ויצחק קויפמן, מנהל ה„בנק לעם״ — מנהרט מושקוביץ, מנהל הבנק לחסכון — לאיוש ויס וגיזה שטרנברג מנהל ביה״ח ורופאו הראשי. מלבד בנקים אלה פעלו עוד שלשה בנקים בהנהלתם של יהודים. —

בעלי משקים לדוגמה היו — ארמון ברגר, גב׳ ברגר ינ״א, לאסלו שפיץ ומיקשה גרינפלד, המוסדות פעלו בהנהלתם של גב׳ רוז שאמו — ארגון נשים, זולטן שטרנברג — מחזיקי תורה, שארי ברודי — ארגון נערות, הרב פרידמן — סנדקאות.

התקציב השנתי הסתכם בסך 600 אלף ליי, מזה הוציאו 75 אלף למטרות צדקה. מספר הנפשות 1200, המשפחות 300 ומשלמי מסים — 223.

ראשי הקהלה האורטודוקסית היו — איגנץ פריד, ליפוט אדלר, מתיאס רוט וזיגמונד רויט, רבם הראשון היה ר׳ יעקב משה שורץ, אחרי מותו כיהן כרב ראשי ר׳ שאול בראך, שישב מקודם על כסא הרבנות בנאגי־מעגיר והיה אחר כך רבה של קאשו. בשנת 1926 היה לרבה הראשי ר׳ יואל טיטלבוים, רבה של אילשובה ועבר מכאן לסטמר, הישיבה נוסדה ע״י הרב הראשון ר׳ יעקב שורץ ב־1883 והיתה בין הישיבות המפורסמות. ביהכנ״ס הגדול הוקם ב־1901, נוסף לזה יש בה בתיכנ״ס, „עץ חיים״ ו„מחזיקי דת״, בקהלה פעלו גם המוסדות: חברה קדישא תלמוד תורה, בי״ס יסודי לבנים ולבנות, חברה סנדקאות, ארגון נשים, חברת עושי חסד. יליד המקום הוא המשורר אליהו התשבי, פרופסור להוראת „הקבלה״ באוניברסיטה העברית בירושלים חברי ההנהלה היו: הרב ר׳ יואל טיטלבוים

מור שפיגל — יו"ר, שמואל לבנברגר — סגן ויעקב רוזמן — גזבר. כמו"כ — לאיוש ויס, שמו מוז'ש, איגנץ בלאו, שנדור בלאו, הרמן יגר ולסלוי מלינדה. —

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 360 —
יצחקי ש. בתי"ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה"ע עמ' 163
לורנט לסלוי יהודי קרולי אוי קלט
אלפסי: חסידות עמ' 46, 229

נאג' — באניה באיה מארה, BAIA MARE NAGY BÁNYA

בשנת 1910 היו בקהלה 1402 משפחות ואילו ב־1927 הופחת מספר היהודים עד ל־540 משפחות עם 1960 נפשות ו־370 משלמי מסים, — המפעלים התעשייתיים, כמו ביח"ר לכימיקאלים, ביח"ר לצבעים היו בבעלותו של בד"א, ויס שמואל, ,,פניקס" וביח"ר לזכוכית של שטינפלד וביהח"ר לסבון היה בבעלות משה קלין.

בשנת 1928 הסתכם התקציב השנתי של הקהלה בסך מיליון ו־300 אלף ליי. מבין המוסדות שפעלו יש לציין את החברה קדישא שנוסדה ב־1861 בעזרת הקרנות של שמואל איז'אק וליפוט שטינפלד, את התלמוד תורה שנוסד ב־1911 עם ארבעה מורים ו־120 תלמידים ואת ,,החברה משניות". —

גם ביה"ס היסודי נוסד ע"י הקהלה באותה שנה ובשנת 1922 הוא עבר מבחינת החזקתו לרשות הממשלה.

הישיבה אשר נוסדה ע"י רבה הראשי, הרב וינברגר זכתה לשם טוב. בעלי המלאכה שהיו זקוקים להלוואות נעזרו ע"י קופת הגמ"ח שלהם. עזרה שבועית רחבה לעניי העיר ע"י ארגון הנשים ובעיקר ע"י הקהלה, ב־1922 נוסדה ,,תפארת בחורים" להרחבת ידיעת הנוער ביהדות.

הנהלת העיר כמו ביתר הערים בהן היו מכרות — לא איפשרה התישבות יהודים עד לאמצע המאה ה־19, אף שלא התנגדה, שהיהודים ישמשו מתווכים בינם לבין שלטונות המכרה ומלאו תפקיד זה באמונה.

אחרי מלחמת השחרור לשויון ב־1818 הופסק האיסור להתישבות יהודים בעיר וב־1850 כבר גרו כאן שתי משפחות וב־1860 הצורף משה דזמינוס, אברהם קרון, לאיוש הרשקוביץ, שמעון רוזנפלד, אברהם שטינפלד ושלמה טרופולוביץ. היו מיסדי הקהלה. הם בחרו לרבם את המורה יהודה הורוביץ. ברבנות כיהן גם ר' צבי יהודה סגל הורוביץ. אחרי שנתיים נוסדה גם החברה קדישא, אשר רכשה מן העיר בעד שק קמח שטח אדמה למטרת בית עלמין. אחר כך הקימו ביכנ"ס ומקוה טהרה.

ב־1880 התפתחה הקהלה וביזמת המנהלים יצחק שיק ויהודה לוי התחילו בבניית ביכנ"ס חדש אשר נגמר וחונך בתקופת הנהלתו של אברהם הירש בשנת 1887, המשיכו גם בהקמת בית מרחץ מודרני, בבניית בי"ס, דירה לרב, אולם, משרדי קהלה וגן ילדים.

החיים השלוים והשקטים של הקהלה הופרעו ע״י השתוללות המוני עם ב־1882 עם עריכת המשפט בקשר לעלילת הדם בטיסה אסלר, כשביהכנ״ס נשדד ורק השלטונות הצליחו למנוע המשך השתוללות. —

אחרי שהסדר והשלום הוחזר גדלה הקהלה ב־30 השנים הבאות ל־500 משפחות ויכלו לנהל באופן סדיר את חיי הדת. הקהלה הרחיבה את מסגרתה בשנת — 1906 ע״י ארגון חברת „אהבת בית אברהם", חברת „יד חרוצים" וב־1914 גם בהקמת ביכנ״ס ליד התלמוד־תורה, אחרי כהונתו כרב ראשי של הרב וינברגר המשיך לכהן כאן הרב ר' בנימין פוקס, אשר עבר אחר כך מכאן לגרויס ווארדיין, במקומו בא הרב ד״ר משה אהרן קרויס, אשר היה ידוע לגאון בשטח היהדות והמדע ובישיבתו הרמה שניהל.

הנני נזכר במאורע, בהיותי תלמיד הישיבה במקום והעיריה ערכה קבלת פנים נלהבת לראש ההגמון של הכנסיה הקתולית במארמורש, שמקום מושבו נקבע בנאגי־באניה וגם רב המקום הוזמן להיות בין המברכים. מה גדולה היתה הפתעת המשתתפים, כשהמרא דאתרא ברך אותו בשפה לאטינית ואילו ההגמון ענה למברכו — הרב — בעברית צחה, דבר שהביא לידידות רבה ולקשר הדוק ביניהם וגם ביקרו איש בבית רעהו. בכפרים אחדים במרמורש, ביניהם בבורשה היו נוהגים הנוצרים בחצות ליל חג המולד אחרי היציאה מהכנסיה להתנפל על בתי היהודים, פיצצו את חלונות הראוה ושדדו את חנויותיהם, יהודי הכפר כבר התכוננו ימים אחדים לפני כן לליל הפורענות והתגוננו ע״י כסוי חלונותיהם וחלונות הראוה בקרשים.

על בקשתו של הרב, נתן ההגמון הוראה במחוז מאראמורש השייך לתחום שיפוטו לערוך בכנסיותיהן את התפלה לפנות ערב ולא בחצות, הנוצרים שבחלקם הגדול חיו בשלוה ובידידות עם יהודי הכפרים לא העיזו לאור היום להתפרע ולהזיק ליהודים בנוכחותם, יהודי מאראמורש הכירו לו תודה על פעולה ברוכה זו, אבל החוגים הדתיים הקיצוניים התנגדו לו היותו אדם משכיל בעל תואר ד״ר לפילוסופיה ולרפואה — בהספידו את ר' אליהו קלין זצ״ל — רבה של האלמין — ואמר בין היתר: אנו עושים אתך לשליח מצוה ומבקשים ממך שתהיה לנו למליץ יושר, שמעתי מפי המתנגדים החסידים שאמרו — „מצוה בו יותר מבשליחו!"

בהנהלת הקהלה פעלו: הרב הראשי — ר' משה אהרן קרויס, יעקב הירש — יו״ר, זאב בנדק — סגן, אלארי טרנקוביץ — גזבר, אמיל מרק — רואה חשבון, דוד דיאמנט, שלמה שטרסר — גבאים, יעקב אדלר — גבאי תלמוד תורה, בלה שטינפלד, נגדור גולדשטין, מרדכי איזק, גיזלה גאל ושמואל איז'אק — חברי מועצה, שמואל איז'אק — יו״ר חברה קדישא, אלמנת אברהם הירש וגב' בטולין טויב — ארגון נשים ומשה קויפמן — מזכיר.

האדמורים בבאניה היו: ר' דוב בערצ'ה מסטמר, התפרסם בהכנסת אורחים, ניספה בשואה. ר' אהרן יחיאל ב״ר דוד אדמור בשאץ. עלה לישראל, בית מדרשו שהקים בצפת נקרא ע״ש עיר אביו — באניה.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 1929 עמ' 625
יצחקי בתיה"ס היהודיים בטרנסילבניה בין שתי מלחה"ע עמ' 162
י. אלפסי: חסידות עמ' 48

שומקוט שומקוטה מארה, ŞOMCUTA MARE NAGY SOMKUT

הקהלה נוסדה ב־1828 אין פרטים בכתב על התחלת הישוב היהודי שם, רק מה שנמסר מפה לפה, לפי זה — היה רבם הראשון גאון ידוע, ר' איזיק קלר, שעמד בראש הקהלה עד הגיעו לזקנה מופלגת ב־1903, כדיין פעל — ר' יוסף צבי היילפרין הקהלה הקימה את ביהכנ"ס הגדול ב־1859 ופעלו בו עוד שני בתיכנ"ס קטנים. מוסדות הקהלה היו — החברה קדישא, בהנהלתו של איזידור גובי. בתלמוד תורה שנוסד ב־1852 לימדו חמשה מורים והתנהל ע"י שמואל הרשקוביץ, בחברה ש"ס היה היו"ר — שמואל ויס ובארגון הנשים הגב' שנדור מוזש.

תקציב הקהלה הסתכם ב־350 אלף ליי, מזה הוציאו 20 אלף למטרות סוציאליות. מספר המשפחות 150 ומשלמי מסים 130. ראש הקהל — שאול ויס נתמך בפעולתה של המועצה המורחבת.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 795

ערדאד ארדאד, ARDED ERDŐD

קודם היתה הרבנות וניהול רישום הילודה בסוקוס ואחר כך התפתחה לקהלה עצמאית, לא ידוע לנו שמות המיסדים, גם אין מסמכים ואגדות בקשר לעברה של הקהלה, רבה הראשון היה מיכאל קליין אשר יסד את התלמוד תורה. בקהלה פעלו כ־10 בתיכנ"ס ובתי מדרש. כמו"כ כיהנו ברבנות ר' יקותיאל יהודה היילפרין ור' יואל כץ התקציב השנתי היה 100 אלף ליי בלבד. לתחום שפוטה — לרישום הילודה — היו שייכים 31 ישובם בסביבה. מספר הנפשות בקהלה היו אלפיים ב־200 המשפחות ו־180 משלמי מסים.

הרב הראשי — ר' יואל כץ, היה מפורסם לגאון גדול והוציא ספרים חשובים בנושא רבנות. יו"ר הקהלה — ליאופולד יעקובוביץ, חברי המועצה — פרנץ אנטל, יונה בולנר, דוד ויס, איגנץ מארטין, יצחק גרוס, משה ויס, גיזה רוזנר ויעקב וינברגר. —

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 236

י׳ אלפסי חסידות עמ׳ 46, 48, 49, 146, 190, 221
ד״ר פאטאי „עבר ועתיד״ מס׳ יובל 935 עמ׳ 95
עדות מפי עזריאל נוימן — חדרה.

וארדליה SEINI SZINÉRVÁROLYA

בוארוליה היתה קהלה מאורגנת ומסודרת בדומה לכל יתר הקהלות בטרנסילבניה, הן מבחינה דתית — רוחנית והן מבחינת הארגונים הסוציאליים והחברתיים הדרושים.

ר׳ מיכאל צבי שינפלד ור׳ אברהם שורץ, אשר כיהנו כרבני הקהלה וההנהלה עשו הכול, כדי להבטיח את החיים הדתיים הסדירים.

חסרים לנו הפרטים הנאותים בקשר להתישבות היהודים שם וייסוד הקהלה, ידוע לנו, שהקהלה התפרסמה ברחבי הארץ ומחוצה לה הודות לבית הדפוס העברי בבעלותו של יעקב צבי וידר, בו יצאו לאור רוב רובם של הספרים, שחוברו ע״י הרבנים הגאונים בטרנסילבניה בספרות הרבנית התורנית.

ביבליוגרפיה:
הרב אברהם יעקב צבי לקורות היהודים בטרנסילבניה — הרבנים

האלמין HALMEU HALMI

חסרים לנו הפרטים לתולדות התישבות היהודים בעירה, המצבה בבית העלמין שהיא משנת 1704 מוכיחה שהתישבותם היא מתקופה עתיקה, היתה זאת קהלה של יראי ה׳ ולומדי תורה לשמה, של חסידים ואנשי מעשה, קהלה מסודרת ומאורגנת עם פקוח יעיל על כל פני החיים היהודיים והרוחניים החינוכיים והחברתיים, הרב הראשון היה ר׳ מרדכי הלוי הורוביץ.

הרב אליהו קליין זצ״ל, בנו של ר׳ שמואל שמלקא מסליש, כיהן כאן ברבנות עד יום פטירתו בתרפ״ח (928) ועל מקומו בא בנו ר׳ יעקב שלום קליין זצ״ל הי״ד, לשעבר אב״ד בגרויס־וארדיין, כדיין שימש ר׳ מרדכי רוטשטין, בעל מחבר ספר „בית ועד לחכמים״ ופירוש על תהלים בשם „שערי פרנסה טובה״, המשיך אחריו כדיין חתנו של הרב דמתא — ר׳ יוסף סגל הלוי, שעבר מכאן לכהן כרב ראשי בקיראי־האזה. על מקומו התמנה מאוחר יותר ר׳ דובער בנו של הרב ר׳ יעקב שלום קליין. כדיינים שימשו בשנים קודמות ר׳ שמעון גוטליב בתרס״ו ולפניו בתרנ״א — ר׳ אברהם חיים.

השוחטים היו ר׳ אליהו מרקוביץ ור׳ יעק׳ל — חתנו של ר׳ בעריש, המלחין הידוע והחזן הראשי בוישו, היתה פה אחת הישיבות הגדולות בעלת רמה בטרנסילבניה, בה למדו מעל למאה בחורים.

במשך הזמן התחלפו ביניהם ראשי הקהלה — ר׳ משה ירמיאש, ר׳ ישראל מרמלשטין, ר׳ מנחם גוטליב, מאיר רויט ור׳ יוסף רוזט, חברי הנהלת הקהלה היו: ר׳ אלתר לנדאו,

ר׳ ברוך הנדלר, ר׳ שיימא גרינפלד, ר׳ צבי יוסף הנדלר, ר׳ מנחם שטינברגר, ר׳ דניאל רוטשטין, ר׳ אשר למל שטינברגר ור׳ בצלאל פרידמן. גבאי ביהכנ״ס היו — ר׳ יצחק מאיר שולומון, ר׳ משולם פייש ווייס, ר׳ מאיר ברוין ור׳ שמלקא מאנדל.

בבית המדרש הישן של החסידים היו הגבאים — ר׳ יהושע גרינפלד ור׳ ברוך הנדלר, בבית המדרש החדש — גוטליב ור׳ אשר זינדל שולומון ובבית המדרש „קהלת יעקב" ר׳ חיים — השו״ב ור׳ גבריאל טרויב.

בקהיליית תלמידי החכמים המובהקים, אשר שמם יצא לתהלה גם מחוץ לגבולות העיר ושעשו את תורתם קבע, היו — ר׳ שלום קליין, ר׳ ברוך הנדלר, ר׳ שניאור זלמן דאסקל, ר׳ דוד לוי, ר׳ יעקב מיטלמן, ר׳ מאיר טיטלבוים, ר׳ משה ווידר, ר׳ אפרים שטרן, ר׳ שמואל כץ ור׳ יוסף זרח פרידמן.

מבין בעלי התעשיה היו ידועים האחים היטר וגליק כבעלי טחנות־קמח, בעלי אחוזה היו: קלר, רוזט, ד״ר בלייר ונאדוש, שהיה גם מנהל בנק, בבית המשפט המחוזי פעל כשופט ראשי — דיטלר, עוזרו הראשי של מזכיר העירה טאוב לדיסלאו ונציב מס הכנסה סאני גיזה.

יו״ר התלמוד תורה היה — ר׳ אהרן כהנא והגבאי ר׳ משה וידר, לימדו מלמדים מסורים — ר׳ דוד לוי, ר׳ חיים קליין, ר׳ זנויל, ר׳ מאיר הרש פרקש, ר׳ יוסף כץ, ר׳ יצחק קליין, ווייס ור׳ זאב פפר.

בקהלה פעלה מקוה טהרה באחריותו של ר׳ מאיר פרנץ, מוסדות צדקה והברה קדישא בהנהלתם של ר׳ מרדכי ריכמן, ר׳ מאיר ברוין ור׳ דוד זיכרמן, החברים הפעילים בועד ההנהלה היו — ר׳ שמלקא ירמיאש, ר׳ יוסף הנדלר, ר׳ ישראל מאירוביץ, ר׳ יחיאל צבי פישר, ר׳ מרדכי שמחה בלאו, ר׳ מתתיהו גרויס ור׳ אפרים קרמר, האחראי לחברה משניות — ר׳ אברהם יקותיאל פרקש, פעלו כמו כן חברה סנדק־אבות וחברה מלביש ערומים.

בהשגחת הרבנות היו הישובים — קאמלויש, באבוני, טרבש, בטארצ׳י, טארנה, דובולץ, קוקינשט וצ׳דרג.

ביבליוגרפיה:

שורץ יהודה. לזכר קהלת הלמין עמ׳ 21—66

טורץ TURŢ TURCZ

קהלה זאת שכנה בין גויים כפריים ונאבקה על קיומה. כרב ראשון פעל כאן בתרס״א ר׳ יצחק אייזיק פרידריך ואחריו ר׳ אברהם שלום ירוחם, לשעבר דיין בטשנד. הוא ניהל ישיבה, בה למדו כ־40 תלמידים. בהשגחתו פעלו גם הקהלות קליין־גירץ וגרויס־גירץ.

השוחטים היו ר׳ אהרן מתתיהו ור׳ זאב וואלף. בתלמוד תורה לימדו ר׳ יעקב ור׳ יהושע פרקש.

כעסקני צבור וראשי קהלה פעלו — ר׳ נתן נטע פיש, ר׳ איזיק כץ, ר׳ אליעזר פרקש,

ר׳ אפרים איזראל, שטאוב ואנטל גרוס. ר׳ יעקב איזראל פעל כיו״ר „החברה קדישא״ ו„חברת תהלים״.

היתה זאת קהלה קדושה קטנה ומסודרת חדורה בדבֵקות חסידית לתורה וליראת שמים.

ביבליוגרפיה:

פיש מ. קהלת טורץ לזכרון קהלת האלמין עמ׳ 79—97

קלין גרץ KISGÉRCZE

כאן נולד ב־1888 הסופר הידוע מרקוביץ רודיון. אביו יוסף מרקוביץ, על אף היותו אכר עני וסוחר דל הכיר את ספרי שקספיר, שילר וגיטה וגם האם ידעה את הספרות הגרמנית המודרנית. הבן, סיים את למודיו כעורך דין בבודפשט.

עם פרוץ מלחמת עולם ראשונה נפל בשבי הרוסי, נשאר שם שבע שנים, פתח בסטמר משרד עורך דין, יהודי הכפרים שבסביבה אכרים, סוחרים ומבריחי גבול, שהעוני והסבל מעביר אותם על דעתם ונאלצים להפר חוקי המדינה — באים אליו ומבקשים את עזרתו, רודיון מגן עליהם בבית המשפט בהצלחה.

בינתים מופיעים הרומנים שלו ב־1925 „אנשי סילאדי״, בו תיאר בכשרון בלתי רגיל את החיים הדתיים והחברתיים של בני משפחתו ובני כפרו. מופיעים גם, הליצן הפיסח (933) שוב נפגשתי עם בולטוזר (סטמר 925) „רכבת הזהב״, ר׳ אנצ׳ל וספורים על יהודי אבאש״ (טמשבר 939) „יומנו של פרטיזן זקן״ (קלוז׳ 945). ספרו המפורסם, בו הגיע לשם עולמי הוא „הגרניזון מסיביר״ שתורגם ל־14 שפות, ספר זה הוכנס לרשימת הנידונים לשריפה ע״י הנאצים.

הוא היה גם עתונאי מוצלח. ב־1927 היה יחד עם דינש שנדור לעורך העתון „סומריש״ שהופיע בסטמר, באותו זמן היה גם הכתב של קלטי־אישג בקולוז׳בר, „בטמשבר הירלופ״ ובעתון הציוני של ד״ר רוזנפלד שנדור „התקופה החדשה״ (אוי־קור).

למרות הישגיו הגדולים בשטח הספרות והעתונות היה גאה על יהדותו וגם בשיא הצלחתו כתב על חויותיו הדתיות בתקופת הילדות השבתות והחגים „באגרת פסח״.

ביבליוגרפיה:

שורץ יהודה לזכר קהלת האלמין גרץ עמ׳ 67
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 576
ואוי קלט —

JUD. MARAMUREŞ MÁROMAROS MEGYE

מאראמורוש

מאראמורוש — סיגט והסביבה. בורשה, וישו, ברברשט, ריסקבה צ׳ארדה, קובליצה, סרביש, ספינקה.

הנה קטע מספרו של שלמה פייער „זכרון אברהם", שהופיע בניו־יורק (תרפ"ד): יהודי מאראמורש שונים לגמרי מיהודים בארצות אחרות. „תמימות ופשטות" תיאורנה על כל צעד ושעל. אינני מפריז על המדה אם אנכי מתאר אותם כתמימים. הם אינם שקועים עד האזנים בפרקמטיה, רק עובדים עבודות שונות. גם מהירים לתפוש משוט על הרפסודות, שם קושרים גזעי עצים בזרדות לחות וסוחבים את הפלג הזונק מבטן ההר ויהודי אחד עומד על הדוברות מלפניה והשני מלאחריה ומורידים את הרפסודה על המדרון. סכנה מרחפת עליהם לשבור את מפרקתם בירידתם מן ההר ולעבודה הזאת יהודים הם הכי מסוגלים, המה הכי מוכשרים גם לעבודת החקלאות.

יהודים פשוטים ותמימים ואדוקים לדתם. מאכלם פת תירס צהובה ומרק סלק, אשר הרוטב חמוץ כל כך עד אשר פושח את החיך ומקהה את השיניים. גם רהיטי בתיהם פשוטים וגסים, השולחן עשוי מקרשים בלתי מהוקצעים, בבית אין רצפה והקרקע טוחה בטיט צהוב. הראי חזון לא נפרץ ויקר המציאות. גב היהודים בריא ורענן. זקנים נראו שם אשר אבד עליהם הכלח, המה גבוהי קומה וידים חזקות כמטילי ברזל כולם, הם מוכשרים לכל עבודות בתעשיה, בגן וביער. היהודי נוטל חלק בראש כל עבודה, הוא חורש, זורע וקוצר וציציותיו נגררות אחריו בעת עבודתו. נשי ישראל נוכשות ומנפצות את הקנבוס.

הא לך תמונה של יהודי עובד. איש חבוש בכובע עגול על ראשו ומכנסים רחבים מכסים את בשרו וציציותיו נגררות עד קרסוליו. הוא יושב על גל אבנים ומנפצם לרסיסים. אחרי שהתחלנו בשיחה, הוא מספר: אני נוסע מדי שנה בשנה עם חברי לפולין לקבל את פני הצדיק — ר' מנדלה מויז'ניצה.

מזגו הטוב וקלסתר פניו של הצדיק הזה לא ימושו מזכרוני. הד נגינותיו מצלצל תדיר באזני. מלה היוצאת מפיו חודרת ללב ובה ימצא ההלך תנחומים לנפשו, ממון רב משפיעים לו אוהביו וזוז אחד לא נמצא בכיסו, כי כלעומת שבא ילך. הוא מחלק את הממון לעניים. בנפש חפצה אובה אני לחזות את פניו ומונה אני את הרגעים כל השנה לקבלת פני הצדיק

אין אנחנו נוסעים במסילה הכבושה, כי הדרך הזאת רחוקה, דרכנו היא דרך השביל בין ההרים. כשלושים איש מתכנסים אנחנו מצוידים בקמח תירס וגבינת כבשים ובטלית ותפילין. החפצים האלה מונחים על גב הסוס. אנחנו רוכבים על סוסים בין הרים נוראים, התומכים בגאותם שחקים ואשר חמוקי ירכים נקלפו. הצוקים הבולטים מתוכם מבהילים את האדם בגדלם ואם משיאם תעיף עיניך על מסילת מטה אז חולפת ברוח תעתועים והבתים אשר בנוים במסלת מטה, יראו לך כגרגרי חרדל. הרים אשר השלג לא נמס מעליהם גם בתקופת תמוז גם באקדחים אנחנו מזדיינים מפני השודדים המצויים שמה.

מה גדולה שמחתנו בשבתנו יחדיו על הקרקע לאכול את הממליגה, אשר אנו מבשלים על הדרך, הממליגה צפה בחמאה וגבינת כבשים, פשוט טעם גן עדן בה, אנחנו שרים את

נגוני רבנו, גם המולת המים, אשר זונקים מתחת נקרות הסלעים מתמזגת עם קול השיר וביחד פולחים גם את הרקיע השמיני.

בתוך שיחנו והשתפכות נפשו של „מנפץ האבנים" — באה אשת המנפץ, אשר גבורה בלטה מכל אבריה, היא הביאה לבעלה ממליגה כרוכה במטפחת לבנה, ואמרה לו — אנא הפסק לשוחח ואכול, אין לי פנאי להמתין פה זמן רב, באשר הערל — אשר אני מנכשת בגנו, נוגש גדול הוא ונאלצת אני לשוב לעבודתי. עד כאן תיאורו של שלמה פייער.

עריסת החסידות בטרנסילבניה היתה במאראמורש, זו חבל ארץ הררי, המשתרע לרגלי הקרפטים, שלפי האגדה שלח לשם ה„בעל שם טוב" אחד מתלמידיו ר׳ קופל מקולומייא לשתול בו את החסידות, חסידים מספרים, כאשר הבעש"ט עזב את קיטוב ונדד על הרי הקרפטים עם סיעת תלמידיו הוא השקיף על מאראמורש המשתרע מעבר מזה של הקרפטים הגבוהים ובעמדו משתאה אמר אל תלמידיו, זהו גן נאה ר׳ קופל, שמור על הגן הזה. ואמנם ר׳ קופל התישב במאראמורש גם יוצאי חלציו אחריו מילאו אחרי צואת הבעש"ט.

סיגט — בירת מאראמורש ייצגה את החסידות ההונגרית הקפדנית מבית מדרשה של שושלת טייטלבוים, שמיסדה היה רבי חנניה׳ יו"ט ליפמן בעל „קדושת־יו"ט". גדולה היתה כאן גם השפעת מרכזי ובתי הצדיקים של מונקץ׳, בלז, צנז וויז׳ניץ.

דוד שין, העורך האחראי של עתון „אוי קלט" חיבר ספר יקר ערך עב כרס, בשם: מחפשי ה׳ מתחת להרי הקרפטים, על תולדות החסידות ויסודותיה במאראמורש. (הספר זכה גם להוצאה שניה בארץ) היה זה המחוז היחידי, בו הגיעה האוכלוסיה היהודית ל־18% (פרט לערים גרויס וארדיין 23,6% וסטמר — 20,6%) ב־1910.

הישוב היהודי כאן היה נידח, דל ומפגר, היה כאן פרולטריון יהודי בשעור שלא נמצא במקומות אחרים. הליכות החיים היו טבועות בחותמה של חסידות. ישוב זה הינו חטיבה בפני עצמה ביהדות הונגריה — וטרנסילבניה ומחיצה גבוהה היתה קיימת בינו לבין הקיבוץ היהודי במקומות אחרים. המתבוללים נהגו בהם יחס של דחיה, כי ראו בהם גורם המעכב את ההשתלבות בחברה ובמדינה.

חבל ארץ זה היה אחת מפינות היקרות והמפוארות ביותר של יהדות אירופה. כאן נוצרו במרוצת השנים חיים יהודיים שעלו במציאותם ובשלל גווניהם על כל אגדה. יהודי מאראמורש היוו טיפוס מיוחד במינו בין כל יהודי אירופה, היה בהם מן הפשטות ואפילו קצת מגושמת של רועי בקר ועובדי אדמה, כי אכן הרבה מהם היו איכרים ממש כמו שכניהם הגוים, אבל גם בהם היתה מעין רוחניות אצילית של תורה מן השמים ובעיקר של שירת „הקבלה" „והחסידות". כיצד התמזגו שתי קצוות אלה של פשטות מעיבה עם רוחניות דקה מן הדקה באותם יהודים עצמם, זאת לא קל להסביר ולהבין, אבל זאת היתה מציאות.

יש כאלה הרוצים לחלק את חייו של יהודי המאראמורש, בין יהודי של „ימות החול" ליהודי של „שבת קודש" ולא הוא, כי גם בימות החול של ששת ימי המעשה היה בו ביהודי הכפרי של מאראמורש יותר מקורטוב של נשמה שבתית — נשמה יתירה, ואילו

גם בשבת אפשר היה לראות בכפרים של מאראמורש, כיצד יהודי החובש שטריימל מוליך את פרותיו או סוסיו אל השוקת, תוך כדי שהוא ממשיך לפזם את זמירות האר״י הקדוש, שלא הספיק לאמרם על יד שולחן השבת.

רובם היו עניים מרודים, אנשים העמלים קשה להבטיח לבני ביתם מנה משביעה של דייסת תירס זולה, אך הדבר לא מנע מהם להשאיר את דלתותיהם פתוחות לרווחה לפני אורח־פורח ולהאכיל אותו לשובע. יהודי כפרי מאראמורשי הלך יחף ברוב ימות השנה, גם ילדיו יחפים היו, אבל בכל כפר של מאראמורש הושיבו היהודים העניים הללו מלמדי תינוקות ומורי הוראה, אשר הרביצו תורה ודעת לקטנים ולגדולים. שושלת חסידים שונות ובעיקר בית ויז׳ניץ ובית ספינקא מצאו במאראמורש אלפי חסידים נלהבים שהיו עולים לרגל אל האדמורים, נהנים מתורותיהם ונגוניהם, או מקבלים את פני האדמורים בתוך מאראמורש עצמה. לימים גם באו כמה מחשובי האדמורים וקבעו להם כמקום ישיבת קבע בעיירות וכפרים של מאראמורש.

כאן חי המון יהודי גדול מן הנסים, עם האימרה בפיהם „השם ירחם״ ואף על פי כן אנשים אלה שהיו אנשים מרודים התבוננו בעולם בעינים בהירות, היו תמיד במצב רוח טוב וחיו חיי מוסר. ואם היו היהודים עניים בעיר, הרי היהודים בכפר היו מדולדלים שבעתיים. הנוף היה יפה להפליא, יפה עד כדי עצירת הנשימה, יפה לנפש, אבל אינו מקיים את הגוף. טוב לו לאכר העני וליהודי העני, אם יש לו פת לחם־תירס וראש בצל לתבלין. אצל יהודים אלה נשארו המנהגים הישנים, המלבושים הישנים וכלי העבודה הישנים. היהודי כאן חסון יותר בעבודתו ובמלחמתו בחיות הבר והוא עמוק יותר באמונתו באלקים. ליהודי ישנו מתווך בדרכו אל ה׳: „הרבי״, „הרבי — בעל הנס״ ומי כמוהו זקוק לנסים.

כן היו ליהודים מנסרות, שבהם עבדו פועלים יהודיים, חוטבי עצים יהודיים ביער. היה זה אושר ליהודי לקבל עבודה כזאת, אמנם העונה נמשכה זמן קצר בלבד. היהודים היו נוסעים בדוברות מאות קילומטרים „כשהטלית קטן״ היה מציץ מתחת לכותונתם. היה להם חוש קיום חריף ועירני, תמיד היו בדרכים, בתנועה. על כל פרוטה לחמו במאמץ שכלי כה גדול, שבתנאים אנושיים רגילים היה יכול להעלותם לפסגות רוחניות וחומריות.

היה זה עם חביב, תמים טוב לב, מעין עם של יושבי יער שהיו קרובים יותר אל הטבע מאשר אל הציביליזאציה.

איש לא הרים ידו לעזרתם, כאשר גררו אותם אל מחנות ההשמדה.

ביבליוגרפיה:
שמואל הכהן וינגרטן „במרמורוש סיגט״ 6.964
עודד גור „בפנים אל פנים״
יוסף יאמבור „במארמורש סיגט״ 7.972

בסיגט היתה אחת הקהלות הגדולות והידועות ביותר בדתיותה ובארגונה. על עברה אין לנו ידיעות מפורטות, מכיון שהמסמכים החשובים מבחינה היסטורית אבדו בעת מריבה בין מפלגתית שפרצה בקהלה בשנת 1880. ללא ספק שהיא מן הותיקות.

היא לא היתה הקהלה הגדולה ביותר של טרנסילבניה, אף על פי שישבו בה למעלה מעשרת אלפים יהודים בפרוס השואה, אך סיגט השיגה שיא באחוז הגבוה ביותר של יהודים לעומת כלל האוכלוסיה. שיא השני השיגו יהודי סיגט לעומת שאר הערים בסדר גודל דומה, והוא בהכרתה הלאומית ותודעתה הדתית. מתוך — 11,075 היהודים שבשנת 1930 הצהירו לא פחות מ־10,450 על שפת יידיש כשפת אמם. גם ביתר הישובים במאראמורש נרשמו כמעט כל היהודים כדוברי יידיש.

לרשות הקהלה עמדה רשת מסועפת של מוסדות קהלתיים בתחומי הדת, לימוד תורה, החנוך והסעד.

המרא דאתרא הראשון היה הרב הגאון ר׳ יהודה כהנא, אשר עמד עשרות בשנים על משמר הדת ונפטר ב־1819. הקהלה גדלה במהירות רבה בעיקר מתושבי יהודי גליציה ואחד אחר השני הוקמו חמשה בתי כנסת גדולים ושנים עשר בתי מדרשים. הישיבה נוסדה ע״י רבה הראשי ר׳ זלמן ליב טייטלבוים, בה שימש כריש מתיבתא הרב הדיין ר׳ זלמן ליב גרוס. מספר תלמידי הישיבה הגיע ל־160 בחורים, אשר קבלו את כלכלתם במעננה שהקימו, תלמידי הישיבה, מלבד הלמודים העיוניים קבלו גם הכשרה מקצועית בבית המלאכה, שהוקמה ע״י הקהלה עם 25 מכונות אריגה.

ב־1919 נפתח בי״ס יסודי לבנים ולבנות וגם תלמוד תורה עבור 180 תלמידים, בו לימדו 9 מלמדים.

הקהלה השתתפה בקונגרס היהודי, שהתקיימה ב־1869. לא הצטרפה לאף אחת מן הקהלות אחרי הפירוד עד ל־1883, כשנכנסה לארגון האורטודוקסים, דבר שגרם אחר כך לאי שביעות רצונם של החוגים הדתיים הקיצוניים מפני חשש של סטיה וחלישת היי הדת. הקהלה המשיכה להיות עמוד התוך לקהלות האורטודוקסיות בטרנסילבניה. הקימה מוסדות — את החברה קדישא ב־1798, תלמוד תורה עבור מבוגרים, חברת מלבוש ערומים, קופת גמ״ח עבור בעלי מלאכה.

מפרי עטם של רבני העיר ומנהיגיה הרוחניים הופיעו חיבורים חשובים על התורה והתלמוד. סיגט היה מרכז היצירה בנוגע לכל שטחי היהדות בהונגריה, צ׳כיה ורומניה בכלל וטרנסילבניה בפרט. כבר במחצית הראשונה של המאה ה־19 עד לתקופת החורבן במשך חמשה דורות הפיצו בסיגט ובתפוצות הונגריה הרבנים משושלת טייטלבוים את תורת החסידות ובישיבותיהם המפורסמות עיצבו את אופים ודמותם של גדולי התורה.

כאן בסיגט, בירת מאראמורש הקימו את מרכזיהם לחסידות שושלת רבני וויז׳ניץ וקאסעוו והעמיקו את רעיון „אהבת ישראל״. בסיגט יצרו את התנועה העממית הגדולה של אלפי חסידים שהפיצו את החסידות בשטח הונגריה, צ׳כיה ורומניה. גם הנכדים של

ר׳ מרדכי־לה מנדבורנה ור׳ מאיר מפרמישלן זי״ע לא נשארו בקרן זוית, גם הם פתחו את הקונסוליה שלהם לחסידות ומאמציהם נשאו פרי.

הרבי מבורשה, הרבי ר׳ פנחס׳ל האגר זצ״ל ניהל את חצרו — חצר מלכים — בעיר זו. ליד שולחן הרבי בביתו הצטופפו מאות חסידים וגם לא חסרו חסידים בסיגט ליורשי שושלת בלז, דולינה, ספינקה, קאליב וכו׳.

נושא הרעיון לחיבת ציון מבין החסידים היה ר׳ יוסי־לה ליכטנשטין ז״ל משושלת ר׳ הלל מקולומייא, אשר משך את המוני הנוער ל„דרשתו״ בשבועות, בה היה מעורר את המשתתפים לשיבת ציון וירושלים. הרב איזקזון זצ״ל, הרבי מריסקובה היה חלוץ הרעיון של הקמת מושבה חסידית בארץ ישראל מיהודי מאראמורש. לרעיון זה הקדיש חלק ניכר מחייו.

כאשר נבחר לנשיא הלשכה האורטודוקסית בבודפשט ב־1898 ר׳ אריה ליבוש ליפשיץ, רבה של סאנטוב, שהיה ידוע כמתנגד מוצהר לחסידות ודרכי החסידות מארגן רבה של סיגט — ר׳ חנניה יו״ט ליפא טייטלבוים את המחנה החסידי בהונגריה להפגנה חסידית רבת רושם. הוא מזעיק לעירה מיהאי פאלבה את כל רבני הונגריה בעלי אוריינטאציה חסידית למאבק נגד הסכנה הצפויה לקהלות חסידיות ובראשן — סיגט. באסיפה השתתפו 50 רבנים. מטרנסילבניה עצמה השתתפו — 15 רבנים (סיגט, קראלי, לאפוש, סעקעלי אודבור הלי, מרגרטן, סאמוש אויבר, בערבשט, טיקענדרף, בראשו, מיהאי פאלבה, קראסנה, מונושטור, ערדא סנט גיורג, קרעצ׳ינוב וטורץ). כדי לפייס את החסידים, נבחר כסגן נשיא איש ממונקאץ׳, שזכה באימונם של הרבנים החסידים.

מובן, שהקמת התנועה לחסידות, יצרו לפעמים וכוחים סוערים וסכסוכים, אבל הצד השלילי היה כקליפת השום ליד ההשיגים הגדולים של חיוב למען קיום היהדות.

באותה תקופה נולד בסיגט גם המרכז לספרות תורנית והלכתית. חיו ופעלו כאן רבנים ודיינים עוד לפני ואחרי שושלת טייטלבוים, עמודי תוך וענקי רוח התורה, ר׳ יהודה הכהן הלר ז״ל, בעל „קונטרס הספיקות״ ו„תרומת הכרי״, שהיה רבה הראשי של סיגט משנת תקס״ב, ר׳ מנחם שטרן ז״ל בעל „דרך האמונה״, ר׳ שלמה זלמן טאבאק ז״ל בעל „ערך שי״ ו„תשורת שי״, ר׳ חיים אריה כהנא ז״ל בעל „דברי גאונים״, ר׳ נחמן כהנא ז״ל, בעל „אורחות חיים״ והחיבורים המפורסמים על התורה וההלכה של שושלת רבני טייטלבוים — „ה׳ ייטיב לב״, „קדושת יו״ט״ ו„עצי חיים״ זצ״ל הוסיפו פאר וקדושה.

אישי התורה הנ״ל העשירו את אוצרות התורה וההלכה בעשרות יצירות מופת לדורות הבאים וכתוצאה מכך נוצרה בסיגט מרכז להוצאת ספרי קודש ובתי דפוס עבריים. יחד אתם צמחו גם סופרים ומומחים לכתבי־יד, מגיהים וסדרגי אותיות.

בסיגט גבר הכוח הנשמתי הרוחני על זה הגשמי הגופני. כאן היו לא רק רבנים גאוני־תורה, אלא אפילו סתם „בעלי־בתים״ אשר הגיעו ללמדנות מופלגת. כאן בסיגט הודפסו ספרי שו״ת וספרים תורניים אחרים בשביל הונגריה רומניה ואפילו פולין. בסיגט הופיעו כתבי עת, מהם בעלי רמה ספרותית משובחת.

כתבי העת שהופיעו בעיר והסופרים שפעלו בין שתי מלחמות העולם:
ב־1921 הופיע „די יידישע צייטונג" בעריכתם של ד"ר אליהו בלנק ויוסף הולדר.
ב־1928 „די יידישע פאלקס צייטונג" מאת דוד שין וישראל דוד איזראעל.
ב־1929 „די יידישע פרעסע" משלמה שורץ וי.ד. איזראעל.
ב־1931 „דרכנו" בשפה עברית יידיש והונגרית בעריכת משה קופלר, משה ויס ואברהם איזאעל.
וב־1941 „יינג מאראמורש" מיחזקאל רינג.

כשהמערכת של העתונים שהופיעו בסיגט היו עוד בדירות פרטיות, לפעמים במרתפים ובעליות הגג חל שינוי. ביזמתו של י.ד. איזראעל הוחלט לרכז ולארגן את האינטלקטואלים היהודיים וכוחות היוצרים בשטח הספרות ולעשות את העתונים לקנין הרבים.

כתובת אותו מרכז היה אחר כך ברח' הויפט פלאץ מס' 11, שהיה מקום המפגש של חברי המערכת והסופרים, לשם הגיעו מדי יום ביומו עתונים וכתבי עת ספרותיים עבריים מכל קצווי העולם, דבר שנתן לסופרים הצעירים עידוד רב והוכחה, שגם הם שייכים לאותה משפחה וגם סיגט הוא מרכז ספרותי חשוב ולא מנותק מן העולם הספרותי היהודי.

מאות של סופרים צעירים וזקנים הוכיחו את כשרונותיהם הספרותיים בעתונים אלה בשטח המדע, ספרות יפה, אמנות, שירה ובקורת. ה„אויפגאנג" שימש במה ספרותית לא רק לסיגט ולמאראמורש, אלא גם היה הכוח היוצר לכל המבורכים בכשרונות ספרותיים ברחבי רומניה הישנה ובמזרח אירופה, החל מאגדותיו ושירי ציון של הרש ליב גוטליב, של שירי המשורר הידוע יוסף הולדר ועד לצעירים בערל שנאבל ויחזקאל רינג, כולם התפתחו וזכו לשם טוב דרך עתונים אלה.

יש לציין גם את המדורים הקבועים בעתונים של ההומורוסטים המוכשרים שלמה שורץ ור' הרצל אפשטין, שהצטיינו בעממיותם ובאופים המיוחד של בני מאראמורש. התמונה לא תהיה שלמה בלי להזכיר את אלה שעמדו בראש, שעוררו והדריכו, יצרו ואספו פרטים היסטוריים, כדי להנציח יצירות אלה ולהצילם משיכחה.

הרב יקותיאל יודא גרינולד ז"ל, אשר עבר לאמריקה בהתחלת שנות העשרים, נתמנה לרב בקולומבוס וחיבר עשרות ספרים על תולדות יהודי הונגריה ובין היתר גם ספר בשם: טויזנט יאר יידיש לעבן אין אונגארן.

משה קופלר הי"ד: אוצר בלום של תורה ומדע, היה לקסיקון חי ובלשן גדול, הדריך זקנים ונערים בדרכי התורה וציון, סמל היושר והאידיאליזם. כתב מאות מאמרים בשפות שונות והיה נערץ ע"י הנוער, שכבדוהו בבחינת — והיו עיניך רואות את מוריך.

דוד שין: עתונאי מוכשר שעבר לסיגט ורכש לו בה אזרחות כבוד ע"י יצירותיו הרבות במקום. שנים רבות חיטט וחיפש בארכיונים של העיריות והקהלות, הצליח לדובב זקנים ולאסוף מרגליות ולהציל חומר תרבותי יקר ערך. חיבר את „מחפשי ה' מתחת לקרפטים" שהוא ספר היסטורי דוקומנטרי על התפתחות החסידות במאראמורש.

נפתלי מן מנחם (פריד) ז"ל: מן הביבליוגראפים הידועים ומנהל מחלקה זו בישראל. אסף את רוב רובם של הספרים, החוברות, כתבי העת והעתונים שהופיעו בזמנו בסיגט.

כתב מספר ספרים ביבליוגרפיים וגם על ספרות ישראל בהונגריה, בהם פרטים על הרבנים הראשונים בסיגט וביוגרפיה של מאות מחברי ספרים, עתונים וכתבי עת בסיגט. ספריו הידועים הם: „מגנזי ישראל בוואתיקן", „מספרות ישראל בהונגריה" „בשערי ספר" ועוד.

הלל דנציג: בן הרב הספרדי מסיגט, מנהיג הנוער האקדמאי, סופר ועתונאי כשרוני בעברית ובהונגרית, כתב „דבר" וחבר מערכת העתון היומי „אוי קלט" בהונגרית.

יוסף הולדר הי"ד: היה נציג הספרות היידיש בהונגריה, שיריו הופיעו בעתון „היינט" בוארשה ובעתונים אמריקאיים. הוא תרגם שירים רבים של משוררים הונגריים ליידיש. שיריו ומאמריו בעברית פורסמו ב„העולם", „הצפירה" „המצפה" ו„על המשמר" ובעתונים היידישאים „צוקונפט", „וילנר טאג", „למברגר טאג", „פארווערטס" „יידישעס טאג בלאט". תירגם מהונגרית ליידיש את הטראגדיה של מדץ', „לויתן" מאויברי, „הגולם רוצה להיות בן אדם" — מקוצר ומעבודיו של אדי, בשם: אנטולוגיה של משוררים הונגרים. שיריו תורגמו להונגרית ע"י שומלוי זולטן, יוסף פאטאי, בירו וסגדי.

ותקצר היריעה לציין כאן עשרות רבות של סופרים מוכשרים שהעשירו בפעילותם הברוכה את התרבות העברית והיידיש בסיגט של מעלה ועוד חזון למועד.

תעשיית הדפוס בסיגט היתה מפורסמת ברחבי העולם וספרים חשובים רבים הודפסו בבית הדפוס המהולל של ר' אברהם קויפמן ובניו, בבית הדפוס של וידר ורויזנטל, או של משה בלומנפלד וחתנו יחיאל מיכאל דוד, שהיו מקורות פרנסה לעשרות משפחות.

הספרים הללו שהודפסו בכמה מהדורות שבשער שלהם היה רשום: הודפס בסיגט, מילאו ארונות ספרים בספריות ובאלפי בתים פרטיים וחובבי ספר בעולם כולו שפירסמו את סיגט כעיר ואם בישראל. סיגט. אשר היתה באחת הפינות בתוך הרי הקרפטים נחרתה בזכרונם ובדמיונם של כל אלה שלא שמעו עליה קודם.

מלבד הרביים, שכיהנו במקום כרבני העיר היו גם האדמורים ר' יעקב ישכר בער מקרעצ'ינוף. היה קודם אדמור בסלוטפינא, ר' פנחס מבורשה, בנו של ר' ברוך מויז'ניץ. לפני כן כיהן כאדמור בבורשה ובוישיבה, ר' אברהם אהרן, אב"ד קולבסוף, ר' משה יוסף מאיהל, ר' מרדכי דוד מהוסטאקוב, חתנו של ר' מאיר כהנא מספינקא, היום אדמור בבאר שבע, ר' יוסף שטרן — אב"ד, מתלמידי ר' מנדלה מקוסוב ור' יהודה מודרן מחבר ספר זכרון שמואל".

בסיגט חי הבדחן — המארשליק בעל שם עולמי — ר' הרש ליב גוטליב, שהיה החלוץ של הרעיון הציוני בעיר וערך עתון בעל רמה גבוהה ברוח זאת, אחרי שכתוצאה מכך הוכרז עליו „חרם" התקין לו „הרצל" בית דפוס עצמאי ומימן את הוצאות העתון. והמעשה שהיה, כך היה: ר' הרש לייב היה אחד החלוצים הראשונים, אשר ניהל במסירות ובעקשנות בלתי רגילה את המאבק למען הרעיון הציוני במשך 30 שנה, החל מ־1878 עד ל־1908 בלי אמצעים כספיים ובסביבה עוינת, כשנרדף ע"י אלמנטים פאנאטיים ולא נחלש בדעתו ובהתלהבותו, למרות כשלונותיו הרבים.

כתוצאה מחובותיו הרבים סירבו בתי הדפוס להמשיך לו בעבודתם ואז הוא עשה נסיון נואש, נסע לוינה וביקש את עזרתו של יוצר התנועה הציונית — ד"ר הרצל.

הרש לייב גוטליב נשא חן בעיניו וקבל ממנו במתנה מספר ניכר של „אותיות עבריות" להדפסת העתון, אבל מזלו לא שיחק לו, כי בחזרה מוינה, לאחר שנרתם לעבודה והפך את ביתו לבית מלאכה „לסידור אותיות" וכשהעתון כבר היה מוכן לדפוס, העבירו להדפסה לבית הדפוס, בדרכו הותקף ע"י קבוצת קיצונים, אשר הרסו לו את עבודת סידור האותיות וכל עבודתו עם כל האותיות הלכו לטמיון, אבל למרות הכל נשאר גם אח"כ הסמל של העקשנות והמסירות לציונות ולחלוציות.

תקציב השנתי של הקהלה הסתכם בארבע מיליון ליי, מזה הוציאה למטרות סוציאליות כשלושה מילון ליי והיתר על בניה. מספר הנפשות היו 12 אלף, המשפחות — 2300 ומשלמי מסים — 1895 חברי הקהלה היו רובם סוחרים, בעלי מלאכה, קבלנים, מורים, תלמידי חכמים, פקידים וכד' בראש הקהלה עמד רבם הראשי — ר' זלמן ליב טייטלבוים, אשר לא פעל קודם במלוא הסמכות, מפאת גילו הצעיר. ממלא מקומו היה הבי"ד, שחבריו היו הרבנים הדיינים: ר' שלמה־לה הלר, ר' מאיר דוד טאבאק ור' זלמן ליב גרוס.

חברי הנהלת הקהלה היו: ליפא יאסוניץ — יו"ר, שאול פרקש ומיכאל סמוק — סגנים, יצחק מנדלוביץ — גזבר, חיים פראגר — רואה חשבון, שלמה שטרויסמן — גבאי, מיכאל כהנא, לייב פיירברגר — יועצים, שלמה פרנקל — מזכיר ור' מנדל פרר — חזן ראשי.

בסיגט היתה גם קהלה ניאולוגית פעילה, בהנהגתו הרוחנית של ד"ר דנציג שמואל, הוא נתקבל לרב הקהלה הספרדית בשנת 1906. בנו הוא הסופר והעתונאי הידוע הלל דנציג, היה ממנהיגי באריסיה ואיחוד בטרנסילבניה, הוציא ספר בשם „ספר הבעיה היהודית", שהיה בזמנו הספר השמושי ביותר לתורת היהדות, הציונות ולתולדות ישראל. בארץ ערך שבועון בשפה הונגרית יחד עם אשתו אלישבע „השבוע". כיום הוא חבר מערכת דבר.

בעיר פעל בי"ס יסודי, אשר נפתח בשנת — 1920 ביזמת אישים ציוניים מהמקום. שמו היה „בי"ס יסודי של התאחדות הציונית", שפת ההוראה היתה עברית, פעלו בו ארבע כתות מעורבות ומס' התלמידים הגיע ל־130. ביה"ס נסגר ב־1924 בגלל חוסר אמצעים כספיים והסבל הרב מרדיפות האנטי ציונים. מנהל ביה"ס היה — צבי טוכמן. המורים: י. אדלשטין מ. שורץ וא. קרויס.

בסיגט נולד ד"ר אליהו בלנק ב־1887. אחרי שגמר גמנסיה למד משפטים בבודפשט. ב־1906 יסד את האגודה הציונית הראשונה בעיר ועמד בראשה. ב־1918 שיתף פעולה עם הגדודים הציוניים וארגן הגנה עצמית יהודית בסיגט. כן יסד את ביה"ס העברי בעיר וארגן את פעולות הג'וינט ליהודי הסביבה. תירגם להונגרית את מדינת היהודים של הרצל והוציא חוברת להסברה ציונית. ב־1926 עלה לארץ ובשנים 30—1929 הוציא שבועון „ירושלים". כן יסד את הספריה „תמצית" והוציא את: „דברי ימי ישראל" (935) היסטוריה כללית — הזמן העתיק (937) ימי הבינים והזמן החדש (938) גיוגרפיה של א"י (941) (שבע מהדורות) וספר יהושע (948).

ע"י האישים הבולטים בסיגט, פעילותם, מנהיגותם ותקיפותם כבשה הקהלה לעצמה

יותר ויותר השפעה מכרעת בארגון הקהלות החרדיות בטרנסילבניה. היתה זאת עיר שרובה יהודי ובה מיטב תלמידי חכמים והעדית של הנוער הדתי.

התנועה הציונית נתקשתה לעשות לה נפשות בין אוכלוסיותה. לעומת זאת פעלו ביתר הצלחה המפלגות הדתיות. מרכז המזרחי והפועל המזרחי בטרנסילבניה שהיה בסיגט עשה כאן רבות בהנהלתם הפעילה של אלי איזראעל, וידער, ונחום פלדמן, הסופר ותלמיד חכם — משה קופלר הלך באצילותו ובאסמו הגדוש ידיעות לפני מחנה הצעירים. תנועה זו חדרה לאותן השיכבות הרחבות והעממיות אליהן לא יכלה הציונות להגיע, כי היתה זאת כאמור מרכז החסידות והעממיות היהודית בטרנסילבניה, עיר שרוב אוכלוסיותה היה יהודי מחוטב עציה ועד הסבל והעגלון. גם אלה שהציצו היו חובשי שטריימלים בימי שבת וחג. ליד העיר היתה חות הכשרה לחלוצי הפועל המזרחי, שהתכוננו לעלות ארצה ישראל. מרכז התנועה אירגן מכאן את העליה הראשונה המאורגנת עם 300 אכרים יהודים, שהיו מן המתישבים הראשונים ברחובות.

ביבליוגרפיה :

א. איזרעל במרמורוש סיגט 5.12.971

נפתלי בן מנחם " " 10.969

ד"ר מרטין לאיוש " " 13.10.771

ש. הכהן וינגר " " 6.964

לקסיקון יהודי בודפשט עמ' 573

יצחקי בתי"ס יהודיים בטרנס. עמ' 172

זהבי צבי מהתבוללות לציונות עמ' 340

י. אלפסי : חסידות עמ' 48, 112, 144, 146, 173,147, 235, 237

בקהלה 3500 נפשות, 550 משפחות ו־400 משלמי מסים. החלוקה היתה כך: 4 סיטונאים, 80 סוחרים, 3 בעלי בתי־חרושת, 30 בעלי מלאכה, 100 איכרים רופא אחד, 5 פקידי ממשלה, 20 פקידים, 10 מורים, 10 קבלנים, 150 פועלים, 50 מחוסרי עבודה, 150 קבצנים והיתר שונות. בתחום שיפוטה של הקהלה היתה גם מאסיב ובורשה — באניה.

הקהלה הוציאה מיליון ליי על החלק האדמיניסטרטיבי ולצרכי דת, לצדקה וחסד חצי מליון ליי. בית הכנסת הראשון הוקם ב־1880, השני ב־1840 והיתר מ־1890, בתלמוד תורה לימדו 6 מלמדים 120 תלמידים, החברה קדישא הוקמה ב־1895, החברה לצדקה „מתן בסתר" ב־1918 ואילו „ארגון הנשים" „ובקור חולים" מאז — 1908.

תקנון הקהלה אושר ב־1871 אחרי 120 שנה שנוסדה הקהלה, המיסדים הראשונים היו יהודים אמידים מגליציה שהתישבו כאן במטרת מסחר ואח"כ רכשו אדמות ועסקו בחקלאות, הצלחתם גרמה לשנאת הגוים, מכיון שחשדו בהם, שפרי עמלם בא להם מקניית הזהב הנגנב ע"י הפועלים במכרות הזהב שב — בורשה — באניה. השלטונות במקום באו לפתוח בחקירה, החליטו לגרש את התושבים היהודים, בינתים התברר שאוצרות הטבע אזלו במכרה הזהב והתוצרת היתה קטנה, לכן בוטלה גזרת הגירוש.

יהודי המקום ראו בכך נס מן השמים, האגדה מספרת שבעת צרתם פנו לרב, ר' מנדלה, אשר כתב קמיע, את תכנו ביקש לחרות בארון הקודש, אשר להבא יגן יליהם ועל בית הכנסת עד ביאת גואל הצדק. יהודי בורשה מיחסים לנס הקמיע את הצלתם ואת המאורע במלחמת עולם ראשונה, כשחיילים גרמניים עשו מבית הכנסת (צריף עץ שהוקם ב־1800) אורוה לסוסים והשמידו את הריהוט, את הבמה ואת ארון הקודש.

אחרי המלחמה החלו השבים ב„בדק־הבית", ופלא... הקרש בו היה חקוק תוכן הקמיע של רבי ר' מנדלה נמצא בתוך הזבל והוחזר על מקומו הראשון לארון הקודש החדש, באותו בית כנסת התפללו אחר כך רק פעמיים בשנה ביום אחרון של פסח וסוכות כדי לערוך בו „יזכור" לעלוי נשמתו של רבי ר' מנדלה, בכפר פעל ר' יעקב צבי ואלדמן.

א. שטינמץ כותב בעתון מאראמורש סיגט: בדרך כלל התחלקו היהודים במרמורש לשכבות שאנו רגילים לקרוא עליהן בכל התיאורים על גליציה ופולין של הימים ההם. כל כפר וכפר, כל עיר ועיר היתה מן כתריליבקה בפני עצמה, במרמורש היו חסידים ואנשי מעשה, סתם יהודים ויהודים פשוטים, בעלי מלאכות בעלי עגלות, פועלים ועמלים, כולם חדורים באמונה פשוטה ועבודת השם שלהם התבטאה באמירת „קאפיטל תהלים ובבטחון בה', מסתפקים במועט, שמחים בחלקם וקיבלו היסורים באהבה.

בבורשה היו יהודים גם מסוג אחר: יהודים תלמידי חכמים, לומדים תורה לשמה, שוחרי מדע, בקיאים בהויות עולם הזה, חדורי כסיפה לישראל, לעם ואחדות העם, אנשים שחיפשו דרך ופתרון לבעית היהודים, מהראשונים במרמורש שראו את פתרון בעית היהודים בציונות המדינית של הרצל ובציונות הדתית של ראשוני חובבי ציון בנוסח א"י לעם ישראל עפ"י תורת ישראל. כל הכפר, מחוטבי עצים עד לנגידים, חנונים, מתווכים, סוחרי בהמות ומחמרים, בעלי עגלות, חייטים, סנדלרים, פועלים בבתי חרושת וסתם

עניים קבצנים ואביונים, כולם היו ציונים במחשבה ורק חסר היה שארגון מתאים יאחד אותם להוציא ממחשבה למעשה את השאיפות של העם.

כשנכנסת לכפר, היתה לך הרגשה — כותב שטינמץ — כאילו העצים שביערות „הפטרוס" ויתר ההרים הם דמויות של ז'נדרמים הונגרים עם נוצות התרנגולים השחורים שעל כובעיהם רמחים זקופים, כאילו מביטים ושומרים על הנוף המרהיב עין שלא ישנה ויחליף את צביונה המיוחד של הכפר היהודי.

בבורשה של הימים ההם לפני השואה גרו בערך 1700 ערלים וכ־3500 נפש יהודים, בתוך הכפר גופא גרו אך ורק היהודים, מחוץ לכמה משפחות של גוים, רומנים, הונגרים וכמה פריצים, מהם הנוטריון של העירה, שני גלחים (כומרים) והכנסיות שלהם, כמה בעלי־מלאכה הונגרים, ומחוץ לכפר, בהרים מסביב גרו הגוים הרומנים, בחגאות ויום ראשון של עדיהם, ירדו הגוים לכפר. נשים וטפם עמם, מילאו את הרחובות והאכסדריות של היהודים ובתי המרזח היו מלאים עם הערלים והפרנסה אצל היהודים מצויה.. לאורך הרחוב הראשי, בערך 5 ק"מ גרו היהודים, כמעט בכל בית שלישי חנות עם חנוני יהודי אביון, פרוותנים, חייטים, נפחים, סנדלרים וכמה עשירים בעלי אחוזות ומנסרות, רוב הבתים בנויים מעץ עם גג שפוע מעץ וארובות עשן, התאורה: מנורת נפט, חשמל לא היה בכפר.

מוסדות הקהלה היו: תלמוד תורה לילדי העניים, 3 מקואות טהרה, אחת שנבנתה בשנת 1925 מודרנית עם אמבטיות וחדרים נפרדים עם שויץ על אבנים, מקוה טהרה נפרדת לנשים, בערך 12 בתיכנ"ס גדולים וקטנים, בית הקהלה והפלטרין של האדמו"ר מבורשה שהפעם, לפני מלחמת העולם הראשונה היה בית המלכות של האדמו"ר, עם גינה מטופחת בפרחים יפים, וכל יהודי היה גאה והתפאר ביפיה של חצר המלכות.

בכפר שימש ברבנות, בנו של האדמו"ר ר' אלטר'ל האגר, כמו"כ היו שני דיינים, 2 שוחטים וכמה אנשים חשובים בנש"ק; מלמדים וסופרים; ישיבה לבחורים, 3 בתי חיים; בית החיים הישן נושן, בית החיים הישן והחדש. מענין שבבורשה לא היה אף סטודנט שגמר אוניברסיטה, ובכל זאת היו בעלי השכלה כללית אוטודידקטים, כמה בחורים שלמדו בחו"ל, וגמרו בגרות, אבל העיקר היו מאות בחורי ישיבה שלמדו והצטינו בישיבות מפורסמות בכל המדינה, מהם יצאו תלמידי חכמים, בעלי הוראה רבנים, סופרים, מורים, סוחרים בהיקף עולמי, אנשי צבור ועסקנים.

כל היהודים לבשו שטרימליך בשבת וחג, מחוץ לרופא היהודי שגם הוא היה איש דתי ואוהב מסורת והרוקח שלא היה דתי ועוד אולי 5 יהודים סתם לא לבשו שטריימליך, הנשים כמעט כולם עם פיאות נכריות וכסוי ראש, הילדים כולם עם פיאות.

יום השבת היה קודש למנוחת הגוף והנפש במלוא מובן המלה, אירת השבת והחג היתה של עולם שכולו טוב, יהודים ישבו ונהנו מזיו הקדושה וכל יהודי מלך בממלכתו בד' אמות העולם שלו, אחרי צפירת הצופר של המקוה העליונה, סגרו כל העסקים, כל רגל לא יהודי עקר מהכפר והלך לו הביתה, כאילו רובץ איזה איסור לנכרי ששבת בתוך הכפר היהודי, המונים נהרו לבתי כנסת, הנשים התאספו בבתים השכנים, זמן שהן היו חפשיות

מכל עבודה ונמצאות אך ורק בינן לבין עצמן, כי הגברים היו בביהכנ״ס, בזמן הסעודה בקעו מכל הבתים נגונים וקולות של זמירות לשבת וחג, אחרי שכל יהודי בלי הבדל מצבו החמרי, עשיר עני, אכל את סעודת ליל השבת כהלכתה, התחיל הטיול ברחוב בניחותא ובפסיעה אטית, החסידים לשולחן הרב, מי לשלום זכר, מי לשבע ברכות, וסתם ביקורים, כל אחד שנפגש עם חברו האריך בברכת „גיט שבת״ בהבלטה של כל מלה במהפך פשטה וזקף רחב משוך, כאילו שכחו את כל החיכוכים והסיכסוכים של כל השבוע ושררו אהבה אחוה ורעות, בשמחה יהודית השתתפו כל דרי הכפר, שרו, רקדו ברחובות, ואין מפריע ומחריד, ומי שלא ראה שמחת חתונה יהודית בבורשה של הימים ההם, לא ראה שמחה מימיו ובפרט בחתונה של האדמו״ר, כשהשמחה במעונה, טעם החגים והמועדים לשמחה מבורשה עצמן רעננים בלבנו וזכרם לא ימוש מאתנו.

חג הפסח התחיל למעשה, מיד אחרי פורים, יחד עם הדאגות „לפסח הוצאות״ הנקיון, עזיבת חדרי המגורים והכניסה לדירה ארעית, לעיטת העופות לפסח, החלפת הקש לשק טרי שהביאו ישר מן הגורן שבשדה, שרק פעם בשנה לפסח החליפו בכל בית יהודי את הקש, אפיית המצות ומצות שמורה משעת קצירה, סיוד הבתים, וריח הסיד, טיחת התנור והכשרת הכלים, הכשרת טחנת המים לטחינת קמח מצה, כל ההכנות האלו עשו את הכפר למקום מיוחד וכל עובר ושב ידע שהחג ממשמש ובא. החייט, הסנדלר עבד יום ולילה על מנת לגמור את המלבושים החדשים לחג, הכנת מצרכי הפסח, אסיפת וקניית הביצים, הבאת תפוחי אדמה ישר מהבור שבשדה, שבו היו טמונים כל החורף משומרים לפסח, ממש עד ערב החג שאז ההתעסקות הגיעה לשיאה, כמובן אחרי כל כך הרבה עמל ועבודה, ההנאה של החג והמאכלים היתה כפולה ומכופלת ושמחה לאין גבול שמח היהודי שזכה לשבת בליל הסדר עם משפחתו הענפה ביודעו שהכול לשם מצוה, ושלא יכשל חו׳ בחשש חמץ, הדבר הזה נתן לו כוח ואמונה להמשיך בתקות שנות האלפיים — כאשר זכינו לסדר אותו כן נזכה לעשותו. —

בורשה הצטינה בארגון הנוער עם הסתדרות ציונית חזקה, ויותר מ־400 בני נוער היו מאורגנים בצעירי מזרחי וקן של בני עקיבא, 150 חברי אגודת ישראל, הנוער הציוני, ביתר, שתי המפלגות הדתיות קיימו ביכנ״ס משלהם. —

3 חוות הכשרה, בשביל נערות לחוד ובחורים לחוד, משרד א״י עם היו״ר — הד״ר שולומון קק״ל וקה״י, בכל בית הקופסה הכחולה, וזה למרות כל המיכשולים וההפרעות מצד אנשי סטמר, כמעט כל „מי ומי״ של השליחים מהארץ והעסקנים שבמדינה ביקרו ונאמו בבורשה, בין היתר ר׳ ש.ז. שרגאי והרב פישמן המנוח. בורשה ואנשיה היו בין היוזמים של המשלחת שיצאה מבורשה לא״י, בראשם ר׳ י.מ. פולק ר׳ משה מושקוביץ ז״ל וכ״ו על מנת לברר אפשרויות של התישבות אנשי בורשה. —

בשנות 1934 היו בני בורשה מבין היוזמים של עליית „סידקוב״ ויותר מ־30 משפחות עלו אז מבורשה, זוכרני כותב — א. שטינמץ — שאני ליוויתי את השיירה מסיגט עד לנמל קונסטנצה, יצאנו ברכבת מיוחדת, מקושטת בדגלי הלאום כחול לבן, בכל תחנה באו לקראתנו מאות ואלפי יהודים לקבל את פני העולם, הקבוצה מנתה יותר מ־300 נפש.

עמדתי על מעלות הקרון וברכתי את העולים נאום חוצב להבות אש, ולא אשכח לעולמים את הבעת הפנים של אלה שלא זכו לעלות, כשזלגו עיניהם דמעות של גיל, ונפנפו בידיים באומרם: גם אנו נבוא אחריכם, „עלו והצליחו״.

בבורשה היתה תנועה חזקה של המפלגה הפוליטית היהודית של הנבחרים לפרלמנט, הם הלכו לקלפי בסכנות נפשות, ספגו מכות ואבנים מהמפלגות הלא יהודיות וידעו לעמוד על גאותן הלאומית. היה גם ארגון של נערות בשם „אנטימודה״ ארגון בלתי מפלגתי אבל עם תוכן סוציאלי עמוק, והמענין מיזמתן החופשי והאוריגינלי המקורי של הנערות העשירות כביכול, על מנת לא לבייש את הנערות שלא היתה להן היכולת והאפשרות לקנות שמלות לפי המודה ולמנוע סבל מההורים, כידוע, בחורה לא היתה עובדת ומרויחה, לכן תיקנו שכל הבחורות תלכנה בלבוש אחיד וכל שידה לא השיגה לקנות את התלבושת האחידה קנה הארגון למענה וכך היו בנות בורשה הצנועות גם כן מיוחדות במינן, קראו גם לארגון הנ״ל „קולטור פאריין״ כי דאגו לתרבות יהודית וכללית לאלה שלא למדו בבתי ספר.

ראשי הארגון היו בנות ר׳ הרץ פרוכטר ז״ל, בת ר׳ מיכל שטינמץ ז״ל, בנות ר׳ מרדכי זיסמן ז״ל, בת ר׳ ברל וורצברגר ז״ל ובנות ר׳ יחיאל וורצברגר ז״ל ועוד. — יש לציין כמה מהדמויות של אנשי בורשה, ר׳ בנציון פ״ש, הד״ר שולומון, ר׳ וואלף משה״ס, ר׳ לייזר שטינפלד, ר׳ מרדכי השען, ר׳ ברל הרצברגר ר׳ יהודה מאיר פולק, ר׳ משה מושקוביץ, ר׳ הרץ פרוכטר, ר׳ משה מנדל יקבוביץ א. ד. ראטה, ר׳ שמעון ברוך מנדילס, ר׳ אלטר חיים הסנדלר, יעקב מנדל החיט, הרב דמתא ר׳ אלטירל׳ ור׳ מיכל שטינמץ ועוד דמויות שכולם היו משכמם ומעלה. —

כמוכ׳ יש לציין שיהודי המקום, הפועלים והאכרים הוכיחו שאין ניגוד בין הרוח הדתית והחסידית מצד אחד והעבודה הפיסית מצד שני — מיכל שטינמץ, חיים ורצברגר ויהושע הרשקוביץ העסיקו מאות פועלים נוצרים במשקיהם, בבתי החרושת ובמנסרים שבבעלותם, אשר נוסדו ע״י האחים פרוכטר ויוסף פריד וחיים פרל, בשנת 1919 במאבק על השלטון בין הלבנים והאדומים נרצחו לאה שטין ומרים גולד.

עם הפצת דברי שטנה נפלו יהודי בורשה קרבן להתקפה אכזרית של הסטודנטים האנטישמים של קוזה בהציתם את הכפר וחלק ניכר של היהודים נשאר ללא קורת גג.

בבורשה פעלו גם האדמורים ר׳ יעקב צבי ולדמן, חתנו של ר׳ ברוך אברהם בונדיגר, ר׳ יוסף בר׳ בערצ׳ה מנדבורנא, מימיו לא עסק בשיחה בטלה והיה נזהר אפילו משיחת חולין של תלמיד חכם ורב המקום ר׳ אלתר מנחם מנדל בר׳ פנחס, אשר נרצח בגיטו סליש בער״ח כסלו תש״ג.

בהנהלת הקהלה היו: הרב הראשי ר׳ אלתר האגר הרב הדיין משה ולדמן ראש הקהל — הרץ פרוכטר, סגנו — נתן ליבוביץ, מזכיר — יצחק קופלר, יו״ר חברה קדישא — בנציון קיש, תלמוד תורה — ישראל ולדמן, מתן בסתר — צבי ורצברגר וארגון נשים — פרידה שטינמץ.

ביבליוגרפיה :
א. שטינמץ עירנו בורשה במארמורוש סיגט 9.4.69
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 135
אלפסי „חסידות" עמ׳ 45, 191, 218, 236.

אויבר ווישו VIŞUL DE SUS FELSŐVISÓ

אחד הישובים ההרריים הגדולים והדתיים ביותר בקהלות טרנסילבניה, נוסדה רק ב־1877, מספר המתישבים היהודים היה קודם מעט, אבל בשנת ה־80 חלה התפתחות גדולה ע״י זרימת יהודים מכל הסביבה. המיסדים היו: אברהם גוטליב, יהודה פריד, ושאול ליב פולק. כרבם הראשון כיהן הרב שמואל גינצלר, אשר היה מפורסם כגאון, כדיין פעל ר׳ אליעזר מאיר שיפמן והרב ר׳ ברוך האגר במשך שנים מעטות הצליחד הקהלה במסירותם הרבה של חבריה להקים ארבעה בתי כנסת,כיסוי הוצאות הבנייה מקניית מקומות ישיבה מראש. להגברת ולהתפתחות החנוך הדתי נוסדה ע״י רבם הראשון ישיבה ואח״כ גם תלמוד תורה, שני מוסדות אלה שימשו יסוד לערכי הדת והתחזקות האורטודוקסיה שבחבל העליון בטרנסילבניה, בישיבה זו למדו מכל קצוי טרנסילבניה ומספר בחורי הישיבה הגיע עד לשש מאות. להפצת הדת בקהלה שימש גם הירחון העברי בשם „דגל התורה"

בווישו היו האדמורים ר׳ יצחק מאיר מקריצ׳ינוף, קודם אדמור בראכוב. (צ׳כיה), ר׳ מנחם מנדל בר׳ ישראל מויז׳ניץ חתנו של ר׳ מרדכי מקולומייא, היה ידוע מילדותו כחריף ועילוי, עד למלחמת עולם ראשונה אדמור בויז׳ניץ ומיסד הישיבה שם, עבר לגרויס ווארדיין אחר כך לווישו, כאן למדו בישיבתו 400 תלמידים. נואם בחסד עליון ואדמור לאלפי חסידיו.

הרב חיים יהודה מאיר הגר זצ״ל היה רבה האחרון של העירה, היה בנו של הגאון הרב מנחם מנדל הגר זצ״ל רבה של וישו, בנו בכורו של הסבא קדישא בעל „אהבת ישראל" מויז׳ניץ, אחרי פטירת אביו נתקבל לרב בביצ׳קב (מאראמורש) עד שאחיו הגדול ר׳ ברוך זצ״ל שהיה ממלא מקום אביו בווישו נאסר ע״י הצוררים ההונגרים בזמן פעילות למען פליטי ישראל מפולין שהצליחו להגיע למאראמורש והוגלה מעירו כאסיר פוליטי.

אחרי מאסר אחיו העביר את מקום מושבו לוישו וניהל את רבנות העיר, את הישיבה וחצר האדמורות של ויז׳ניץ עד צאתו לגולה למחנות ההשמדה שם עבר את נתיב הסבל והיסורים של הימים ההם. התנהגותו במחנות ההשמדה היתה כזאת, אשר רק יחידי סגולה היו מסוגלים להתרומם לדרגה אנושית נעלה מעין זו.

במחנה הפליטים „פלדפינג" בגרמניה ארגן, אפיית מצות לפסח וערך את הסדר במחנה במשותף עם האדמור מקלויזנבורג שליט״א, בהגיע השחרור עבר לשבדיה וכיהן כרב במחנה המשוחררים בפרנבורג, פעל רבות לחיזוק הלבבות ועידוד שארית הפליטה,

יסד ישיבה וביה"ס „בית יעקב" לנערות, הקים מוסדות דת וחסד והיה האב והפטרון למשוחררים.

הסבתא הרבנית, בתו של בעל „אמרי ברוך" זצ"ל מויז'ניץ הזמינה אותו לארה"ב למלא מקום סבוא האדמור מקולומיא־טולנה בברונקס ולשמש כרבם של חסידי ויזניץ־וישו באמריקה. לפני עשר שנים פנו אליו תלמידי אביו זצ"ל וחסידי בית ויז'ניץ בתל־אביב וקבלו אותו לרב ומנהיג העדה בבית המדרש „דמשק אליעזר" של דודו זצ"ל. באייר תש"ך עלה ארצה וקבע מושבו בת"א.

היה בעל תכונות נפלאות, אהבת ישראל ללא גבול של בית ויז'ניץ בא אצלו לביטוי בפשטות ולבביות רבה, אהבת כל איש מישראל קרנה מפניו, השאיר הרבה חידושי תורה בכתובים בחלקו מסודר כבר לדפוס שעמד להוציא לאור בשם „אוצר דברי צדיקים". נפטר בדמי ימיו בת"א. במקום היה גר גם ר' שמואל דוד חודורוב, חתנו של ר' ברוך מוויז'ניץ. החברא קדישא נוסדה בשנת 1895 בהנהלתם של משה שטינמץ ופנחס פולק ובראש „ביקור חולים" היו אברהם לקס, הושע גואר ונפתלי האגר, פעלו כמו"כ קופת גמ"ח לעזרת בעלי מלאכה זעירים, ארגוני נשים ונערות.

חלק ניכר מהנהלת הקהלה היו תעשיינים ידועים, שנדור אלפנט חבר מועצת העיר, בעל בית חרושת לתעשיית עבוד עצים עם 150 פועלים, משה שטינמץ ומיכאל קרץ — טחנת קמח עם 80 פועלים, במנסרה של אליעזר פרוכטר 60 פועלים ובטחנת הקמח של וואלף ליב עבדו 70 איש.

תחת השגחת הקהלה עמדו הישובים מיטל ווישו אינטער ווישו ליורדינה, פטרובה, ביסטרה, מאסיב, סאצ'יל, יויד, סעלישט דרגמירשט, קונדה, וקלין, ביצ'קה. התקציב השנתי של הקהלה הסתכם ב־600,000 ליי מספר הנפשות היו 5000, המשפחות — 900. לכיסוי ההוצאות האדמיניסטרטיביות של הקהלה „שילמו החברים את מסיהם כתרומה לפי התחיבותם האישית.

בהנהלת הקהלה פעלו: הרב הראשי ר' מנדל האגר, הרב הדיין ר' דוד ווייס, החזן הראשי — המלחין הידוע ר' דוב בריש הורוביץ ור' הרש פולק. —

וואלף ליב, שנדור אלפנט ופוגל פישל יו"ר. פרץ זילבר ופרדיננד גזבר שמואל טסלר, איזק אילוביץ רואה חשבון, ליטמן ברטלר יו"ר תלמוד תורה, שמואל פליגלמן, — יועץ, איציק משה קורן אחראי למשק, אדולף קן — לעוזר דלים משה שטינמץ, משה מרמור, הרש פרוכטר, אליעזר פישלר מיכאל קרץ, מיכאל הרש גרינבוים, פרנץ ויצברגר, אברהם שולומון, ניסל מלק עמנואל ואליעזר שטין יועצים, ואיזידור פוגל — מזכיר.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 272
י. אלפסי: חסידות עמ' 114, 115,
דוד אפל במרמורש סיגט

HAVAS MEZŐ
פאליען־ריסקבה

היה זה מעין נאות מדבר בישימון של מאראמורוש. לפי המסורת היו המתישבים הראשונים יהודי גאליציה שברחו משם בשנות הרעב וממשלת חסד העמידה לרשותם שטחי אדמה לעיבוד. הכפר כולו יהודי „מדינה יהודית" ממש. בשבת לא ייראה גוי אחד בכפר, מטיילים להם היהודים, להנאתם לבושי קאפטאן וחבושי שטריימל ברחובות הכפר שעצי השיטה סוככים עליהם משני הצדדים.

רוב היהודים חיו על עבודת אדמה, מעוטם התפרנסו מחנויות או מבתי מרזח שהיו מיועדים בעיקר לרותנים, הרותנים היו ליהודים אחים לצרה ולשמחה, בהיותם מיעוט נרדפו ע"י ההונגרים ואחר כך ע"י הרומנים וביחד עם היהודים סבלו, עבדו, סחרו, שתו, שרו ורקדו. פתאום נשתנו הזמנים, האכרים נתרוששו, בעלי היערות הפסיקו את עבודתם לרגל המשבר הכללי ברומניה. היחס אל היהודים השתנה, לא רק שלא פרעו את חובותיהם, אלא גם התאוננו לפני הממשלה שהיהודים נושכי נשך ומלוים להם ברבית קצוצה.

קוזה הצורר שלח את שליחיו החשאיים לזרוע גרעיני שנאה שנקלטו מהר. אחרי שהציתו את בורשה פשטו שמועות שעכשיו הגיע תורו של פאליען. יהודי הכפר והנוער התארגנו קבוצות־קבוצות מזוינים במקלת, בגרזנים במוטות ברזל. היהודים עמדו לילות שלמים תחת כיפת השמים ואמרו תהלים בנעימה מלאת צער ותוגה עד שהאיר השחר. המתינו לשונא והוא לא בא. היה זה בשנת תרצ"ג.

רבה הראשון של פאליען היה ר' אליהו בצלאל טיטלבוים בנו של ר' יקותיאל יהודה טיטלבוים רבה של סיגט, בא לפאליען בשנת תרל"ה — 1875, מפאליען עבר לטעץ' ונפטר שם בתרע"ח. אחריו שימשו בקודש ר' משה שטרן (נפטר שם בד' שבט תרפ"ג) וחתנו ר' דוד שפרבר, שזכה לעלות בשנת תש"י (נפטר בירושלים בכ"ה אדר תשכ"ב) ר' ברוך האגר, עלה בשנת תש"ז. חי בחיפה (ונפטר ב' מרחשון תשכ"ד) ור' ישכר דוב איזקסון הי"ד.

ר' דוד שפרבר ידוע בעולם הרבנים, ספרו „אפרסקתא דעניא" (שו"ת) פרסם את שמו בין גדולי הפוסקים. כשיצא לשמש בקודש בבראשוב כל הקהל יצא לרחוב כדי להפרד מרבם הגדול.

ביבליוגרפיה :
„מאראמורוש סיגט" 5.4.971
נפתלי בן מנחם : „פאליען ריסקבה" במאראמורוש סיגט 7.10.971

CSÁRDA
צ'ארדה

ישוב קטן עם רוב יהודי, הנמצא לאורך הנהר וליד הכביש סאטמר־סיגט, הכפר היה מרחוב אחד ארוך ושתי סימטאות, סמטת יעקל ביילה'ס, בה גרה משפחה אחת הבנים והבנות, ראש המשפחה היה ידוע כבדחן והסמטה השניה — סמטת הטחנות, על שם שתי

טחנות הקמח שבה, באחת היו טוחנים את החטה לפסח עבור יהודי סיגט, הרב מסיגט היה בא שבועים לפני פסח, כדי להכשירה לכך, בין 24 המשפחות היהודיות היה גר צוענִי אשר דיבר יידיש ומילא את התפקיד „גוי של שבת" עבור פרוסת חלה או יי"ש, הסיק את התנור בשבת והיה מסיר מעל השלחן את מנורות השבת. התפרנס בעיקר מציד דגים בנהר טיסה, אותם מכר ליהודים לכבוד שבת. אצלם היה רגיל גם לנגן בפורים בכנורו, שהיה מעשה ידיו, היה רגיל לנגן שירים עממיים ביידיש, בין היתר „האט אייד א־ווייבעלע" וכו' שלמד ממנדלה גיטלס, מזמר הקהלה.

האכרים מהסביבה שעברו את הכפר בעגלות בדרכם לשוק לסיגט שהתקיים ביום ששי הציקו ליהודים ועשו להם מנהג למשוך בפיאותיהם של הילדים, ידו באבנים וגם צעקו „ז'ידאן לפלסטינה" היהודים בלית ברירה התארגנו להגנה עצמית, התכנסו בחצר ביהכנ"ס ומשה פויגל היה להם למפקד. הפקודות באימונים ניתנו ביידיש, כמו לעצור, לצעוד, הספירה היתה לפי הא—ב, רק „להסתדר" „להיפקד" הוא לא ידע איך להגיד ביידיש, עד שהגיע לפ' „ויקהל משה" שם מצא את המליס המקצועיות הדרושות ואת תרגומם ביידיש.

התוצאה של ההגנה העצמית היתה „כשהגוים" נסעו לשוק והציקו ליהודים כמנהגם התנפלו עליהם הבחורים ועשו בהם שמות וברחו עוד נפשם בם.

מאז לא העיזו האיכרים לחזור על מעשיהם ועברו דרך הכפר כאילו הם ישנים שנות ישרים...

כשהגיעה לכפר הבשורה על „הצהרת בלפור" ראו בכך יהודי הכפר ימות המשיח... עמי העולם עוזרים לנו שא"י תהיה שוב מדינה יהודית?! על הפלא הזה דיברו בכל מקום. הצעיר אידל פערל שהיה פעיל בתנועה הציונית בסיגט הביא משם מפת א"י, עליה היו מסומנים מס' המושבים והקבוצים. הוא גם השיג את רשותו של ראש הקהל ר' משה אהרן פערל ושל הגבאים לשים אותה במסגרת שהוכנה ע"י השוליות של אנצ'ל הנגר ולתלותה בקיר המזרח שבבית המדרש.

המפה הזאת שעל קיר בית המדרש גרמה למחלוקת. בעל „העצי חיים" ז"ל הרב מסיגט שהיה ידוע כמתנגד לציונות היה בא לצ'ארדה ל„שבת חנוכה" (הכפר היה שייך לאיזור רבנותו) ונתן הוראה לסלק את המפה מעל הקיר.

כאן חיו בעלי מלאכה, סבלים, קצבים וסוחרי בהמות. מזכיר הקהלה יעקב רייזל הנהיג סדר מופתי. על דו"ח ישיבות הקהלה חתמו ראש הקהל והגבאים, על קהל המתפללים היה להתנהג לפי התקנות שהיו בבית המדרש. במסגרת הקהלה פעלו ביכנ"ס, בית מדרש, מקוה טהרה ושוחט.

ביבליוגרפיה:

„מרמורוש סיגט" 7.X.971

יוסף ג. פערל ברוקלין הפולקלור ממרמורש, מרמורש סיגט 9.4.971

כששה ק״מ דרומית לסיגט שוכן לו הכפר הקטן הדומה במראהו לכל כפר אחר באיזור, בו התגוררו מספר מנינים „יהודים פשוטים״ שנהנו מיגיע כפיהם, היו אלה איכרים עובדי אדמה אשר עורם השחום מהשמש הלוהטת, סוחרי בהמות ובעלי עגלות וכרכרות.

לקערצ׳ינוב היתה דמות נוספת המיחדת אותה מן הכפריס האחרים. היו מצויות בה במשך היממה כולה עגלות רתומות לסוסים המגיעות אליה עמוסות אנשים שמעל למקובל, גם בכירכרות הדורות ופעמוני פלדה מצלצלים שהביאו נוסעים הדורי פנים, אשר חזותם העידה עליהם שכלל אינם כפריים או „מרמורשים״. נהירה המונית אל קרעצ׳ינוב.

כמעט באמצע הכפר חצר הדורה ומטופחת יפה, שבמרכזה ליד פתח הכניסה לביח רב מידות באר מים חיים, בית זה הצביע עליו כל גוי כפרי, הוא ביתו של הצדיק „עושה הנפלאות״ האדמור מקרעצ׳יניב — ר׳ אליעזר זאב זצ״ל, או כפי שהיה מכונה בפי חסידי קרעצ׳ינוב „האדמור הזקן״.

בנו — ר׳ דוד משה, כאשר נפרד מאביו מעל קרונות המשא שהובילוהו למשרפות אושביץ, כשהוא בן־18 והוא אוד מוצל מאש קבל על עצמו את ההנהגה וקבע משכנו ברחובות.

אל הצריף נמשכו כאל מטה קסמים, שמעו של הרב הגיע לכל פינות הארץ והחלה הנהירה אל הרבי, קרית קרעצ׳ינוב ברחובות נוסדה יש מאין מאפר העשן של השואה הקים האדמור את החצר מחדש הוא בנה את יסודותיה. הוא היה כממשיך טבעי לשושלת הזהב, המונים נהרו אליו כדי לתנות לפניו צקון לבם וגם קבלו מזור ומרפא למצוקתם.

מיום פטירתו ממלא במסירות ובנאמנות את מקום אביו הצדיק, בנו — ר׳ אליעזר זאב שליט״א גם אצלו מתמלא לעיתות ערב חדר ההמתנה בעשרות יהודים בהרמוניה של קיבוץ גלויות מכל שיכבות הצבור.

יש שוני בין „החצר״ שהיתה בקרעצ׳ינוב לבין זו שברחובות, שם היו חסידיו מאותו איזור, אותן הבעיות ואילו כאן מצטופפים חסידים ממקומות שונים מפולניה, מרומניה ומשאר הארצות לכאן באים יהודים מכל חלקי המדינה נשים וגברים מעדות שונות בני העיר ובני הכפר.

מוסדות קרעצ׳ינוב כיום כוללים נוסף לישיבת „שער אליעזר״ גם תלמוד תורה, בית אבות מפואר ובו 60 חדרים, מלון מפואר עם 90 חדרים, שלשה בנינים המיועדים לתלמידים ושני מפעלים חשובים.

ביז 2063 התושבים היו רומנים גרמנים והונגרים, הקהלה נוסדה ב־1850, במאה המשפחות היהודיות היו — 556 נפשות ומהם 65 משלמי מסים לקהלה לפי מקצועם 15 אכרים, 20 סוחרים, 19 בעלי מלאכה, 18 שונות, 20 מחוסרי עבודה ו־8 קבצנים.

תקציב הקהלה היה 150,000 ליי. הישיבה נוסדה ע״י הרב יעקב טיטלבוים ב־1859, את התלמוד תורה יסד הרב זלמן ליב (הרבי מסיגט) ב־1920 למדו בישיבה 80 תלמידים ובתלמוד תורה 45, — מיסדי הקהלה היו שמואל ליב בק, אליעזר בק, מרדכי טבק וצבי דוב, וחברי ועד הנהלת הקהלה: שמואל ליב בק, אליעזר בק ומנדל בק, — כמוכ׳ כיהן ברבנות ר׳ חיים ליפא גרוס.

ביהכנ״ס הוקם עם יסודה של הקהלה, אבל ברב הקהלה בחרו רק מאוחר יותר ברב יעקב ט טלבוים בסוקולי (גליציה) בנו של הרב שמואל טיטלבוים בגורליצה ונכדו של ר׳ משה טיטלבוים רבה של אויהל.

במקום פעלו כאדמורים חתנו של הרב יעקב טיטלבוים — ר׳ אריה לייביש מרדכי, שהיה מ״מ אביו ברבנות בשיניבה ור׳ נפתלי גרוס חתנו של ר׳ אברהם מקרסטור, אחרי יסורים ונדודים קשים הגיע לארה״ב והקים בית מדרש בקרונהייטס שבברוקלין — ניו־יורק. —

ר׳ יעקב טיטלבוים אחרי שכיהן כאן 30 שנה עבר ל־אקאר־מזא אבל השאיר כאן שרשים עמוקים לחיי תורה ודת בהמשיכם להתנהג לפי דרכו ורוחו. הפעילים בהנהלת הקהלה היו: הרב שמואל גרוס רבה הראשי, זליג דבידוביץ — יו״ר, שמואל סאבוי — גזבר ודוד סאבוי — גבאי —

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 1929 עמ׳ 88
אטלס משה ד״ר: „קרבנותיה של ברבשט״ באוי קלט
אלפסי: „חסידות״ עמ׳ 191—218

KOVLICA קאבליצה

היה כפר גדול בין יערות והרים. הרומנים, תושבי הכפר חיו בשלום עם התושבים היהודים. היהודים התפרנסו מיבול השדה אותה עיבדו עם בניהם ובנותיהם. הם בעצמם חרשו זרעו וקצרו את פרי עמלם בשדה. הם היו עמי הארץ במלא מובן המלה ובפי העם נרקמו עליהם מעשיות ואגדות בדומה על כעלם שבפולין. מספרים שביום הראשון של שבועות הופיעו יהודי קובליצה בביהכנ״ס בצ׳ארדה וספר תורה בידיהם וביקשו להשאיל להם ס״ת עד אחרי החג, מכיון שהספר שלהם פסול חסרה בו „האקדמות״ וכו׳.

ביבליוגרפיה:

„מרמורש סיגט״ 7.X.971
יוסף ג. פערל ברוקלין, מרמורש סיגט׳ X.971

SZERVIS סרביש

יהודי כפר זה הצטיינו ביושרם ובחריצותם ובחיים השלוים והבנה הדדית ביניהם. הם התפרנסו בעיקר מקניית מוצרי האכרים שבסביבה, כמו עופות ביצים עורות השפנים וכו׳ אותם הביאו יום יום — מי ברגל מי בעגלה — למכירה לעיר סיגט. הם שלחו את בניהם לישיבות המפורסמות — למשל הבנים של ר׳ יוסף אייזיק דאווידוביץ למדו אצל בעל „ערוגת הבושם״ בחוסט, בפרסבורג ובגאלאנטה. ר׳ אביגדור גרינוולד, ר׳ מנדלה אקשטין ור׳ משה ליב דאבידוביץ היו תלמידי חכמים ויהודים אמידים.

ביבליוגרפיה :

„מרמורש סיגט״ 7.X.971

SZAPLONCA ספינקה

בניגוד ליתר הכפרים היו כאן היהודים במעוט. הגוים לא העיזו להתגרות ביהודים. כי אלטר קלמן פסח באש לימד אותם „דרך ארץ״ ושילם להם כפל כפליים... הערלים שבכפר היו זקוקים ליהודים, אתם עשו מסחר ועבדו יחד... הם גם לא הירשו לעצמם לנגוע בהם לרע, כי בכפר היה גר הרבי הקדוש, שהיה ידוע כ„הרבי מספינקה״ אליו באו לבקש עזרה בעת צרה. הרי הוא ר׳ יוסף מאיר ווייס, אדמור לאלפים ובתוכם רבנים וגדולי תורה.

הוא נתפרסם כ„בעל מופת״. היה תלמידו של ר׳ שלום מבלז, ר׳ מנדלי מויז׳ניץ ר׳ יצחק אייזיק מזיצ׳וב ור׳ חיים מצנז. חיבר „אמרי יוסף״ על התורה ומועדים, כאן גרה גם משפחתו הענפה רביים ואדמורים, בנו — ר׳ יצחק אייזיק, חתנו של ר׳ ישכר דוב מוורצקי, מכאן עבר לסלוש גאון נודע גם בהלכה, בעל מחבר „חק״ל יצחק״. ניספה ע״י הנאצים, חתנו — ר׳ יוסף מאיר כהנא, אב״ד בעל מחבר „ארחות חיים״. היה אדמור באונגבר ועלה לירושלים. אחרי השואה הוכתר כאדמור לחסידי ספינקה בא״י. יסד ישיבת „אמרי יוסף״ — ספינקא בירושלים. חתנו השני ר׳ נחמן כהנא, אשר שימש כאב״ד במקום אח״כ בקרלסבורג ואחרי המלחמה בקלויזנבורג עלה בתש״י ומתשי״ז היה אדמור לחסידי ספינקה בבני ברק. מיסד ונשיא הישיבה וכולל ליקוטי מהרי״א—זיצ׳וב. כמו״כ החתנים ר׳ צבי בר׳ נחמן אב״ד ור׳ צבי בר׳ מרדכי, שהוא אדמור מספינקה בלוס אנג׳לס שבארה״ב. ור׳ יעקב יוסף ווייס, חתן דודו של ר׳ אביש מקראלי, מנהיג מחונן, הנחשב כמנהיגה החשוב ביותר של חסידות ספינקה. יש לו ישיבה בירושלים ובבני ברק פה הקים גם בית מדרש מפואר.

בתקופת המהפכה אחרי מלחמת העולם הראשונה כשנכנעו צבאות אסטריך—הונגריה הכל היה הפקר ואיש הישר בעיניו יעשה. בראש וראשונה נפלו היהודים קרבן להתקפותיהם של האספסוף. אוירת הפקרות זו שררה גם בספינקה והאכרים ניצלו הזדמנות זו והשתוללו כעולה על רוחם.

ביבליוגרפיה :

שין דוד הנס מספינקה „מרמורש סיגט״ 970 IIV
י׳ אלפסי : חסידות עמ׳ 114,110, 115

אורדיה — גרוים ווארדיין — נאגי ווארוד והסביבה. שימלאו, סילאגי־צ׳ה, טושנד, מיהאי פאלבה, סקלי היד, באיוש, טינקה, צ׳יקה, בל, סאלונטה, בויום, דרצ׳קה, בארוד, סאלארד.

אראד והסביבה. זרינד, צ׳רמיו, סביש, באקני, קורטיץ׳ רובינה פוצ׳איקה, הונצטא, נאדלאק.

סימישוארה — טמשבר והסביבה. בוזיאש, צ׳יאק, זומבוליה, דטה, רשיצה, ליפובה, סנט מיקלוש, אוראשטיה, לוגוש, פאג׳ט, אוראביצה, קאראנשבש.

אלבה יוליה — גיולה פהרבר והסביבה. אניד, מארוש אויבר, טאביש, אלבינצה.

בראשוב — בראשו והסביבה. לופני, ווולקן, פטרוזין, פטרולה.

אוראדיה — נאגי — ווארוד, גרוים ווארדיין

בתקופה הראשונה עוד לא נחשבו היהודים לאזרחים בעיר, בה פעלו כה רבות למען פיתוחה. לפני כ־185 שנים התחילו למעשה הפעולות להרחבתה ע״י אלוף אוסטרי — רויט, שהשיג ליהודים מהמטה הכללי בפרשבורג את הרשיון לרכישת שטחים ובניית בתים בסביבת המבצר המפורסם, אשר נשאר מתקופת הטורקים.

בית הכנסת שהוקם בשנת 1813 — היה רק צעד ראשון בהתפתחות התישבות היהודים בעיר. מספרם הלך וגדל רק עם מלחמת השחרור ב־1848, כשבצבאו של קושוט נלחמו גם יהודים רבים והוכיחו בדמם ובנפשם את מסירותם למולדת ההונגרית.

קודם הפכו היהודים את השטח למרכז תעשייתי ומסחרי ואח״כ למקום תורה ודעת. בשנת 1851 — נבחר היהודי אלברט מיהיפי לחבר מועצת העיר, שעשה רבות למען פיתוחה של העיר ולמען מעמד היהודים.

גם כאן, כמו בכל ערי הונגריה וטרנסילבניה עם קיום הקונגרס קדם לפירוד מאבק מר בין האורטודוקסים לבין הניאולוגים, הקהלה האורטודוקסית הקימה את „ביה״ס האזרחי״ בו לימדו תורה ודעת לילדי היהודים הדתיים. אחרי ר׳ יעקב גאבל קיבל לידיו את הנהלת ביה״ס מרק בירו. צוות המורים היה מן המוכשרים והמפורסמים ביותר ברחבי המדינה, היהודים האורטודוקסים שלחו לכאן את ילדיהם מכל קצות הארץ.

אחרי פטירתו של הרב הראשי של הקהלה האורטודוקסית ר׳ משה הרש פוקס זצ״ל בא על מקומו בנו ר׳ בנימין, אשר נתקבל בכבוד מלכים. ביום בואו לשבת על כסא הרבנות פיזרו לכל אורך הכביש פרחים מתחנת הרכבת עד לבית הרב.

כשרון היהודי לא פחת גם עם החלפת השלטון אחרי מלחמת העולם הראשונה. בתוך מאה אלף התושבים שבעיר היו 30 אלף יהודים, הקהלה הגדולה ביותר בטרנסילבניה. בינתים הוקמו בתי כנסת מפוארים בעיר. העינים דומעות גם היום כשנזכרים בשירת ה„כל נדרי״ בבית הכנסת הגדול (ברח׳ משה פוקס) שהשמיע החזן המפורסם והמהולל בפי כל — עמנואל ריף.

הקהלה האורטודוקסית בעיר היתה הגדולה אחרי בודפשט. כפי שמתברר מן הפרוטוקולים נוסדה בשנת 1722 והתפתחה במהירות עצומה גם אחרי שנפרדה מהקהלה הקונגרסאית ב־1870. במשך השנים הקימה שלשה בתי־כנסת גדולים ו־16 בתי מדרשות. יסדה בתי ספר יסודיים לבנים ולבנות. בתקציב של מיליון ושש מאות אלף ליי הקימה בי״ס מקצועי גדול. במסגרת הקהלה פעלו גם גן ילדים, בי״ס „חנוך נערים״, תלמוד תורה עם חמש כתות למוד וישיבה גדולה.

מוסדות הקהלה היו: חברה קדישא, ארגון נשים, קופת חולים לעובדי הקהלה, בית יתומים, מועדון לשוליות ומטבח עממי. ב־1867 נוסדה חברה „מחזיקי תורה״ התומכת בתלמידי חכמים והתנהל ע״י הרב יוסף שורץ, הרמן אלברט מזעי — גזבר, זיגמונד וואדאס — רואה חשבון ולזר לוי — מזכיר.

לפיתוח מבורך זה הגיעו ע״י הפעילות המוצלחת של ראשי הקהלה, כמו אולמן איזידור, שבהנהלתו נוסדו ביה״ס היסודי, ביה״ס התיכון האזרחי ובית הקהלה. המשיך אחריו וביסס אותם אולמן שנדור. בניהול פנקסי הקהלה הנהיג ליטנר זולטן אדמיניסטרציה מודרנית ומסודרת.

בהנהלתו של שמואל נוסבוים השיגו הציונים רוב בהנהלת הקהלה, בתקופת כהונתו הוקם ביזמתו בית הכנסת השלישי, בית היתומים, המועדון לשוליות, הבנק היהודי ומוסדות אחרים, גם ראש הקהל יוסף רייך הלך בעקבות קודמיו.

בפעילותם של רפאל קורלנדר, ישראל ומשה אולמן, משה אדלר ואנצ׳ל שורץ הוחלט שעל מקומו של הרב לנדסברג שנפטר, יביאו את הגאון מסרד, את ר׳ משה הרש פוקס. אחת הפעולות המבורכות של הרב היתה ניצול השטח שבין שני בתי הכנסת הישנים. שם הקים על חשבונו סככה עצומה לעריכת טקסי חופה וקידושין. על זה הוציא את הנדוניא שקיבל עם אשתו הרבנית. בהמשך פעולותיו היתה הקמת הישיבה, אליה באו בחורים מכל קצוי הארץ. הרבה רבנים קבלו ממנו התרת הוראה כמו של סס־רעגן, מזו־טלגד, פולדש, בראשו, מז׳א־קרסטש, נאגי־באניה, קיש־קון־האלאש, ושל מורוש־לודוש. מישיבה זו יצאו מנהיגי ופעילי הקהלות בטרנסילבניה.

ביזמתו יסדו את „יסוד התורה״ המוסד לתלמוד, בו העביר את המבחנים ר׳ דוב בער ברקוביץ. חברה ש״ס — שם התקיימו שעורים בתלמוד בשעות ערב ובוקר ע״י ר׳ ישעיהו פולק, שעורי גמרא בשבת וביום ראשון, בהם השתתפו למדני העיר לומדי התורה ומחזיקיה. „חברת שעור״ ללמוד תלמוד, חברת פועלי צדק, שם התקיימו שעורים קבועים ע״י שלמה פוקס, ויס אדאן ואריה קיש, בית החולים היהודי, בית היולדות, בית הזקנים, בית היתומים, המועדון לשוליות, בניית שני בתי הכנסת הגדולים ובית החרושת למצות, בית הספר היסודי והתיכון האזרחי לבנות שהיה בהנהלתו של המחנך הדגול יעקב גאבל, אשר באישיותו משך תלמידים רבים מכל הארץ.

במקום היה ריכוז גדול של רביים־אדמורים, אשר השפיעו על החיים הדתיים והרוחניים, והם: הרבי מויז׳ניץ רבי ר׳ ישראל ברוך, שהצטיין כאוהב ישראל. הוא קירב כל אדם בסבר פנים יפות עשה את העיר למרכז לחסידות, בה התישב במלחמת עולם ראשונה, ר׳ אהרן משה בר׳ בערצ׳ה מסטמר, ר׳ ראובן בר׳ ישראל מחוסט. היה ידוע בשם הרבי מויזר, ע״ש הרהוב בו גר, ר׳ ישכר דוב בער בר׳ יחיאל מבורשה, הקים כאן בית מדרש ענקי, ר׳ יהושע בר׳ אשר מפרוכניק. חסידיו הקימו לו כאן בית מדרש גדול, ר׳ נתן איכנשטין, תלמיד אביו וישיבות סקלי היד וטאשנאד, רב בטטרוש ואחר כך אחד מרבני המקום. במלחמת העולם השניה ברח לרומניה ומשם עלה לישראל והתישב בתל אביב. כאן הוא ידוע האדמור מזיצ׳וב, ר׳ משה אליעזר, כיהן כרב ברימינוב, מכאן ברח במלחמה לגרויס ווארדיין ומשם נלקח ונספה, ר׳ מרדכי לייב שטיין מסערדה הלי, שימש כראב״ד ור׳ פנחס הורוביץ דיין בקוסוב ובמקום. מחבר ספר „פתחי זוטא״.

אחרי מלחמת העולם הראשונה התארגן כאן „מרכז הפועל המזרחי והמזרחי בטרנסילבניה״ בהנהלתם של שמואל אלטמן, ברנט רפקוביץ, יעקב מיטלמן ומיקשה קסטנבאום. מכאן כיוונו במסירות את יהדות טרנסילבניה לארץ ישראל.

הפעילים בסניף היו: פרידמן ארטין, ריך יוסף, קסטנבוים מיקשה, מוזש אהרן, שפיץ שאנדור, גולדשטין מור, ראדוי מניהרט, גרינברגר איגנץ, ד"ר שטרן לאסלוי, ליטנר איגנץ, בק לייב, אברהם מנדל, מיטלמן נגדור, מיהאי אלאדאר, ראט אפרים, נוסבוים שמואל יעקב, וואסרשטרום שאנדור, ויס שמואל, קלין מור, מושקוביץ איזידור, פרינד בנימין, רוזנברג אמיל, בלייער אדולף, ברקוביץ ברנט, קמני יוסף, ואדאס אלברט, בלום יוסף ומשה יוסט.

התקציב השנתי של הקהלה היה מיליון וחצי ליי מזה הוציאה למטרות סוציאליות מיליון ומאתיים אלף ליי — במתן עזרה כספית לישוב א"י, הנוער שלמד בישיבות מחוץ לעיר ובאוניברסיטאות בארצות חוץ, נתנה סובוונציות לעתונות יהודית, לבנקים, לבית החולים לחולי שחפת, אשר נוסד ביזמה יהודית, בנו גם את הארמון הידוע „שוש-פאלוטה" שאין דומה לו בכל ערי הסביבה.

יש לציין את פעילותם המצוינת של שמואל נוסבוים וד"ר איגנץ מרקוביץ, יו"ר הברית העברית הלאומית וחברי מועצת העיר — את ר' יעקב מיטלמן, שפעל אח"כ ראש הקהלה את ר' אפרים ראט ומשה יוסט, שעמדו בראש מרכז התנועה החלוצית לתורה ועבודה. כרבנים כיהנו גם ר' יעקב יצחק ויס, ר' יעקב פאנט, ר' פנחס צימטבוים והדיינים ר' משה דוד הורוביץ, ר' יהושע דייטש, ר' משה דוד פרידמן ור' מנחם מנדל שיק מ"מ.

האדמיניסטרציה התנהלה ע"י 160 פקידי הקהלה. מספר הנפשות היו 25000, מהם משלמי מסים לקהלה האורטודוקסית 500. — ראש הקהל היה יוסף רייך. יועצים — יוסף זילברמן ויעקב מיטלמן, בית יתומים — דוד כהן, גזבר — פיליפ פרידמן, עתונות שנדור ואסרשטרום ומזכיר כללי הינריך הירש.

בראש ביה"ס עמד בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה — יעקב גאבל, אשר ניהל את המוסד 36 שנה. הוא היה תלמידו של ד"ר הילדסהימר בברלין בעל סמיכות לרבנות מישיבת פרסבורג ובוגר מצטיין של סמינר למורים הונגרי. חיבר וערך מקראות לכתות יסוד, ספר להוראת דת ועוסר לכיתות בינוניות. כהמשך לביה"ס היסודי לבנים הוקמה התיכון האזרחי של הקהלה האורט. לבנות. בשנה"ל הראשונה אחרי המלחמה הוקם חוג לעברית מדוברת. אחר הצהרים למדו בתלמוד-תורה, מנהל ביה"ס היה בירו מרק.

השמירה על אורח חיים דתי לא היתה בעיה, כי התלמידים קבלו חנוך דתי גם במשפחה וגם המורים הקפידו על קיום מצוות וברצונם היה לחזק אצל התלמידים את האמונה ששמירת המצוות היא חובה ראשונית. מבחינה פדגוגית חבר המורים היה מעודכן בשיטות ההוראה החדישות והוא פעל למען השתלמות חנוכית כללית ומקצועות ספציפיות. לרשות המורים והתלמידים עמדה ספריה עשירה, מכשירי למוד והדגמה, המנהל בירו אנדור היה אישיות פדגוגית דגולה. הוא שמר על אורח חיים דתי ולא ראה ביהדות אלא דת בלבד.

לתלמידים החרדים הוקם בי"ס יסודי מיוחד ב־1910. שמו היה „שערי יסודי תורה" ופעל עד — 1930. המורים הקדישו הרבה זמן ללמודי תורה והשתדלו לקיים מתכונת

של חדר מתוקן. מעמדו בפני השלטונות לא היה ברור המורים היו: שרלין, פריש, אלק וקלין.

על תולדות הקהלה נשאר חומר דוקומנטרי עשיר, בין היתר פרטי־כל של הקהלה משנת 1806, הנותן פירוט על החיים התוססים של הקהלה במשך 80 שנה. אוצר בלום הוא גם הארכיב של גולדשטין, שהוא אוסף של 30 שנה. כתב־יד עברי של 300 עמ' בשם: תולדות קהלת נאגי—וארוד מהוסדה עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

על סמך מקורות אותנטיים כתבו מאוחר יותר פרינד פיליפ וליטנר זולטן את — מאתיים שנה של תולדות החברה קדישא. ב־1943 הופיע ספרו של שויש אנדרה בשם: דרכם של יהודי נאגי—וארוד. במסגרת האוי־קלט הופיע בירחון „האדמה" כתבה של 46 עמ' על יהודיווארוד. ב־1942 הופיע מפרי עטו של ר' יוסף הכהן שורץ ספר של 182 עמ' בשם „מצבת זכרון" על תוכן המצבות בבתי העלמין בווארוד. ביומנו של ליטנר שנדור, בו 200 עמ' חומר דוקומנטרי עשיר על תקופת השואה. ביומן זה מספר יושב ראש מועצת היהודים על השתלשלות הקאטסטרופה. כשנתיים אחרי השואה הופיע ספרו של קאטונה בלה בשם „וארוד בסערה" עם 362 עמ'.

מעיר זו העבירו את הימן אוה (חוה), שהתפרסמה ע"י יומנה ונחשבת לאנה פרנק של הונגריה. יומן זה הופיע ב־1964 בהוצאת „יד ושם", את המבא כתב — ד"ר מארטון יהודה. בין המחברים הידועים על תולדות הקהלה היא רוזנצויג רוזה (שושנה) אשר כתבה את זכרונותיה ביידיש־דייטש ונותנת תמונה ברורה על חיי הקהלה לפני 90—80 שנה. בעלה של המחברת היה מיסד בית המדרש החסידי הראשון בעיר. בניהם וחתניהם הם — גולדשטין משה, יוסט משה פרידמן ארמין ויוחנן זהבי. הם היו בין הפעילים בחיי הקהלה. היהודים מילאו תפקידים חשובים בעתונות. העורכים הראשיים של ה„נאפלו" „סאבאדשאג" „נאדי־ווארוד" „עשטי־לופ" „פריש אוישאג" היו ברובם יהודים. העיר היתה גאה על העתונאים היהודים שלה: הגדיש נגדור, מארוט שנדור, ארדוש איבן, בארדוש לסלו, פאסטור ברטאלאן, פאסטור אדה, פאהר דז'א, אמוד טאמאש.

במסגרת הקהלה הניאולוגית ובהנהגתו של המשורר ורבה הראשי — ד"ר קצ'קמטי ליפוט הקימו ב־1920 את הליציאום היהודי, בו למדו 300 תלמידים. תלמידיו קיבלו בחגיגיות רבה בכיפות כחול־לבן את זאב ז'בוטינסקי. הרב קצ'קמטי השלים את המחסור „בתלמוד תורה" ע"י שעוריו המעמיקים לתלמידי השביעית והשמינית בספרות הרבנות ותולדות ישראל. הקהלה הקונסרבטיבית נוסדה ב־1870. ביהכנ"ס המונומנטלי שהוקם ב־1878 לפי דוגמת ביהכנ"ס בנירנברג ע"י המהנדס קלמן רימוצי לפי תכניתו של האדריכל דוד בוש, בבית הספר היסודי לימדו 7 מורים. החברה קדישה נוסדה יחד עם הקהלה והיה המוסד הכי מאורגן בטרנסילבניה. מספר חברי הקהלה גדל במהירות מ־800 ל־1600 חבר. בראש הקהלה עמדו כל השנים רבנים גאונים ידועי שם. הראשון היה שנדור רוזנברג, שעבר מכאן לקאפושבאר, משם לאראד והצטיין בעבודתו הספרותית. אחריו כיהן — שנדור קוהוט, שהוזמן לכהן בניו־יורק, הפעיל בין הרבנים היה הרב ד"ר קצ'קמטי. בפרעות הסטודנטים ב־1929 נחרב בחלקו ביהכנ"ס, בני הקהלה שמרו

בצום באבל יום זכרון זה. יו״ר האחרון של הקהלה היה ד״ר קונרד בלה מן ה־4600 הנפשות היו 1200 משלמי מסים.

לחיים הפעילים של יהודי אורדיה היו שייכים הדמויות, כמו מרדכי חונה, בשמו הרשמי פוקס מארטין וגם מאטה ארנ״א, הנקרא בהיותו בחור ישיבה — נימן אהרן. הראשון עזב לנפשם את אשתו וילדיו במארמורש סיגט והצטרף אל הרבי מויז׳ניץ, התעלם לגמרי מחיי עולם הזה, התפלל בהתלהבות עד כלות הנשמה ובסודות הקבלה החיש את ביאת המשיח... לעומת זאת השב השני להביא את הגאולה ע״י פעילות לשינוי המשטר והחיים החברתיים הקיימים. אירגן מפלגה אילגלית, ערך שביתת רעב של 44 יום... וכשכבר באה „הגאולה״... אותה מפלגה, לה היה מוכן להקריב את חייו, שמה אותו ואת חבריו במעצר ולא רצתה להכיר בו ובפעילותו.

לחברי הקהלה תפקידים חשובים בחיים הכלכליים והחברתיים של העיר: פורנט מיקלוש רופא ראשי מחוזי, ארמין גערא — מפקד המשטרה, יוסף מושקוביץ — נשיא איגוד הסוחרים ובעלי המלאכה, ארמין פליגמן — יו״ר מועדון הסוחרים, ינוש רויט — תכנון וביצוע והתקנת הטלפונים בעיר, בלה קונרד — רופא ראשי במחוז ביהור ונשיא איגוד הרוקחים והחברה למדעי הטבע, פריג׳ש גרוס — רופא עינים — הקים בית חולים, בו קבלו טפול רפואי חנם. מבין התעשיינים ובעלי בתי חרושת גדולים יש לציין את זיגמונד ארדוש — בעל ביח״ר למוצרי ברזל ונחושת עם — 250 פועלים, ביח״ר למשקאות חריפים ולשמרים של מושקוביץ, טחנת הקמח של קלמן לדרר, בתיהח״ר לנעלים „דרבי״ ו„קרמן״ של מושקוביץ ושטינר בכל אחד — 200 פועלים ובית הדפוס לספרים של אדולף זוננפלד עם 150 פועלים.

ביה״ס הניאולוגי „אדולף שפיץ״ נוסד ב־1888. ביה״ס היה בבנין רב מידות ומצויד כהלכה. שעורי הדת התקיימו בשפה ההונגרית עד שנות ה־30. מספר התלמידים — 180. המנהל היה ד. סאבאסטיאן. המורים: מולנר לוי, (לדת) מושקוביץ, גרוס, קורדוש, גוטפריד, דיוש וז. פלישר. לרשות ביה״ס עמדה ספריה גדולה. ב־1928 קם גן עברי בתמיכת „נשי מזרחי״.

בליציאום של הקהלה הניאולוגית, שבראשו עמדו הרב קצ׳קמטי, אדורין והגדיש. השפה העברית נחשבה כמכשיר עזר להבנת טקסטים עבריים לתורה ותפלה ולא כשפה חיה ומדוברת. הרב ד״ר קצ׳קמטי היה נאמן לתפיסתו, שהיהדות היא דת בלבד.

התקציב השנתי של הקהלה היה ששה מיליון ליי, מזה הוציאו לחיי דת מיליון וחצי ליי, למטרות סוציאליות מעל לשבע מאות אלף. לתרבות שנים וחצי מיליון ועל האדמיניסטראציה מיליון ושלש מאות אלף ליי.

בהנהלת הקהלה הניאולוגית: הרב הראשי ד״ר ליפוט קצ׳קמטי, הדיין — מרטון גרין, חזן ראשי — ויס, יו״ר — בלה קונרד חברי ההנהלה — בלה קובוש, הנריק מרקוביץ וארמין אדורין. סגנים ויועצים — דוד קיש, דוד אלבויגן ועמנואל הורבט, גבאים — ינאי בורוש, שנדור איכנר ומיקשה פאלודי. המזכיר הכללי איגנץ ראיטי.

בימים הראשונים של ספטמבר 1940 חוזרים ההונגרים וכבר באותו יום מתחילה

התדרדרותן של הקהלות הגדולות עד בא הקץ ב־20 ביוני 1942, מתגיסים במארגיטה הנדונים למות בשני מחנות עבודה שנשלחו לאוקראינה, מספר שני הגדודים 1—110, 2—110 אנשים מנבחרי העם 428 איש נלקחו בבגדי קיץ, נשארו שם בחורף האוקראיני בקור של 40 מעלות מתחת לאפס. רובם ככולם הושמדו, מי בחזית ומי בנסיגה. הטרגדיה הושלמה עם כניסת הגרמנים ב־19 במרץ 1944 ע״י הקמת הגיטו והגירושים למחנות השמדה.

העתונאי — רפופורט כותב „באוי־קלט״: על אחד הקירות של בתי הספר התיכוניים בעיר חרות על לוח שיש — ב־13 לפברואר 1849 עלו מימי הנהר קאראש על גדותיו והגיעו עד לכאן. דבר זה ברור ומובן. אפשר לבטא זאת בשפת ההגיון, אבל על איזה בנין ועל איזה לוח שיש אפשר לחרות את גודל האסון שקרה ליהודי אורדיה ב־1944, כשגלי הפאשיזם הציפו את כל העיר, על איזה בנין אפשר למתוח את קו השחור ?!

אולי עלינו לרשום זאת ברקיע השמים בדמינו ובאותיות של אש, הרי גם שנאת עמלק הגיעה עד לב השמים...

אני פוגש ברחוב את אחד הידידים שלי — כותב העתונאי היהודי — אני מזמינו לבית הכנסת ואומר לו: מחר — „שבת נחמו״ הוא עונה לי — כאן באורדיה לעולם לא יהיה שבת־נחמו, כאן יהיה תמיד אך ורק „שבת חזון״.

בליל ששי נדלקים האורות בבית הכנסת הגדול ברחוב זארדה כמו לפני שנים... אני מחכה... מחכה בקוצר רוח, עוד מעט יגיעו החזן הראשי — ריף והרב הראשי — פוקס עם יתר נכבדי הקהלה... אבל איש לא בא... צדק אותו ידיד אותו פגשתי, אשר אמר: כאן לעולם לא יהיה שבת נחמו, לעולם לא!

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 637

הראל משה אוי קלט 22.5.69

יצחקי בתי ספר יהודיים בין שתי מלחה״ע עמ׳ 169

אלפסי — חסידות עמ׳ 48, 112, 125.

פטאי „עבר והוה״ מס׳ יובל 935 עמ׳ 222

דוד שין אוי קלט 24.1.75

רפפורט אוי קלט זעקת הדממה 24.1.75

טעלעגד — TILIAGD, MEZŐTELEGD

ישוב כפרי בקרבתה של גרויס ווארדיין, הקהלה שבכפר התפרסמה ע״י רבם הנודע לתהלה — ר׳ עמרם ישי מילר, שהצטיין כנואם מחונן, פה מפיק מרגליות. חכמתו הרבה, הופעתו החיצונית והדרת הפנים שלו משכו לישיבתו את הנוער היהודי הדתי, אשר בשנות ה־30 של המאה העשרים כבר חסמו בפניו את הדרכים לחכמה ודעת. כאן —

בניגוד ליתר הישיבות — נתאפשר לו למזג את למודי הקודש עם הלמודים הכלליים. כאן חיו יחד בהרמוניה שלמה למודי תורה ולמודי השכלה.

הרב עמרם ישי מילר היה בנו של הגאון ר' אשר אנצ'ל מילר, רבה של פעטרושאני, בעמח"ס „לחם אשר" וחתנו של ר' יוסף חיים פישמן זצ"ל.גם בישיבה זו — בדומה לישיבות אחרות — היתה תכנית לימודים גדושה. מדי שבוע למדו שנים שלשה דפים של גמרא, מספר סימנים ביורה דעה ובאורח חיים, פרשת השבוע עם פרשנים ופרק בתנ"ך. נוסף לכך למדו במשך השנה כמה סוגיות עם המפרשים.

הרב ידע ברוב חכמתו איך לרדת לרמה הרוחנית של הכפריים, לקשור אתם קשר נפשי ולהיות להם לידיד וליועץ, כשהרב דרש בבית הכנסת היה זה למאורע גדול. ביהכנ"ס התמלא עם אנשי המקום והסביבה כולה.

לאיזור טלגד היו שייכים גם הישובים שבסביבה — בארוד, בראטקה, פיקולד וטאטארוש, הרב היה בא גם לכפרים אלה, כדי לעוררם ולהדריכם בחיי התורה והדת. היה כובש לבבות והמונים באו ברצון לשמוע תורה מפיו.

הרב הצליח ליצור יחסים טובים עם השלטונות, בכפר התיחסו אליו בכבוד ובהערצה, כי היה בעל נעים הליכות ומעורב עם הבריות, היה שולט היטב בשפות רומנית — הונגרית וגרמנית ובחגיגות הלאומיות נשא נאום בשפתם הם.

על סף מלחמת העולם השניה, כשצירפו את בסרביה ואת בוקובינה לרוסיה גברה. גם כאן האנטישמיות, פרעו פרעות ביהודים וגרמו נזקים ברכוש, אבל הרב מילר הצליח לשים קץ לכך ע"י התערבותו של מפקד הצבא — הגנרל הרומני. לעומת זאת נכשל הרב מילר אצל ההונגרים, אחרי שסיפחו את צפון טרנסילבניה להונגריה ושנאת ישראל של ההונגרים „המשחררים" לא ידעה גבול, אצלם לא הועילו המאמצים הרבים של הרב.

בני קהלתו, הרב ובני משפחתו, הרבנית — יהודית, הילדים — רחל, יוסף חיים וגבריאל, כעבור שבועות מספר נלקחו לגטו בגרויס ווארדיין ומשם למחנה ההשמדה באושביץ וניספו על קידוש השם, הי"ד. בכפר פעלו לפני כן הרבנים: ר' מרדכי ליב וינקלר ור' יוסף חיים פישמן.

אהרן קלינמן נתניה

שימלאי
JUD. SILAGHI, SZILÁGY MEGYE
ŞIMLEUL SILVANIEI, SZILÁGYSOMLYÓ

הקהלה נוסדה ב־1841 ע"י ועד מנהלים, יוסף בנדק — יו"ר, הרמן ברגר — סגן, שולומון רוט — גזבר ושולומון קניג — מזכיר, לרבם הראשון בחרו את ר' בנימין הרטמן, אשר מילא את תפקידו עד יום פטירתו ב־1861. את בית הכנסת הקימו בכוחות עצמם בשנת 1850, לרשות המתפללים עמדו עד ארבעה בתי כנסת, שלשה לאשכנזים ושנים לספרדים. בישיבה שהקימו למדו 60 בחורים ובתלמוד תורה 100 תלמידים.

יליד העיר הוא העתונאי — אלברט פרקש, בן למשפחה דתית מובהקת, אביו היה מנהל המשק של גראף אסתרה אזי, למד בישיבת פרשבורג ואח״כ משפטים בוינה. היה כתב של עתונים הונגרים מכובדים, תירגם להונגרית ספרי מופת של האמלט ושל אחרים, היה פעיל בהשגת האמנציפציה ליהודי הונגריה, אחד המארגנים החשובים של הארגון האורטודוקסי. מן ההשגים שלו — ההכרה בתקנון האורטודוקסים ובארגונם הנפרד, עריכת תקנון זה הוא פרי עמלו וגם ההכרה בועד הארצי של הארגון האורטודוקסי.

ב־1891 נפתח בית הספר היסודי, לבנים עם ארבעה מורים ולבנות שנים. מוסדות הקהלה היו החברה קדישא, בהנהלתו של משה ציזלר ומיהאי פריד עמד בראש חברת „תומכי דל״, פעלו כמו כן ארגונים נפרדים לנשים ולנערות. בבעלותו של שאמו קלר היתה ספריה גדולה עם 5000 ספרים יקרי ערך ואוסף יקר של ציורים מאמנים גדולי עולם.

בחיי כלכלה וחברה הצטינו יעקב לאנג, רופא מחוזי, יעקב מרקוביץ — רופא העירה, אביגדור שכטר — מפעל לעיבוד עורות עם 40 פועלים, איגנץ פרנקוביץ — משרד למסחר, אדולף כהן — בית חרושת לחומץ, האחים קלרמן — עורות ופרוות. משקים לדוגמא הקימו: שמו קלר, זיגמונד בריל דוד ולאיוש מיליצר.

תקציב הקהלה היה מיליון ליי, מזה הוציאו כמחצית הסכום למטרות סוציאליות. ב־400 המשפחות היו 1700 נפשות ו־257 משלמי מסים.

בועד ההנהלה היו: הרב הראשי ארנריך, הרב הדיין צבי שיינברגר, אהרן ויס — יו״ר, ארנולד ויס — סגן, בנימין לוי, שנדור היינריך ופרנץ ברוד — גבאים, ינא גרוס — גזבר, איגנץ פרקש — רואה חשבון, דז׳א׳ סילאגי — מזכיר, מיהאי פרידמן — חזן, ו־17 חברי מועצה.

במשך השנים כיהנו בשימלאו הרבנים — ר׳ משה מוזס, ר׳ חיים רוזנבוים, ר׳ חיים יהודה ארנריך, הצטיין בצדקתו, כגאון הדור ר׳ שלמה זלמן ארנריך, מישיבתו שניהל יצאו תלמידים לאלפים.

הראשונים להשפלות, להתעללויות ולרציחות היו החוגים הדתיים „נושאי הזקן והקפוטות״, הם היו הראשונים, שמשכו את תשומת לבם הרצחניות של הנאצים. משום כך היתה השמירה על ההוי הדתי ועל מנהגי הדת קשורה בסכנת נפשות, אולם היהודים הדתיים השתדלו ככל האפשר לעמוד בכך ולא אחד סיכן את נפשו ושילם על כך במות עינויים...

מחוץ לשמירת שבת, תפלה והנחת תפלין היו רבים אשר שמרו על אמירת קדיש בגיטאות ובמחנות והיו גם שאמרו קדיש על עצמם בשעת ציפיה להובלה למות. ברגעי ציפיה להובלות היו אשר שאלו: מהו נוסח הברכה שעל מקדשי השם מוטל לברך? היו שבעמוד הראשון של הסידורים היה רשום ברכת „קידוש השם״.

העתונאי הנודע דוד שין מביא בכתבתו באוי קלט מאורע מזעזע על רבו ר׳ ש.ז. ארנריך משימלאו הנה קטעים ממאמרו: היה זה ערב שבת קודש — י״א בסיון, כשרכבת המשא, שהכילה את תושבי הגיטו משימלאו עצרה בתחנת הרכבת בבירקנאו, באחת הקרונות היה

רבה של הקהלה ר' ש.ז. ארנריך, אשר ניהל את קהלתו במשך 44 שנים. אתו היו גם בניו ובנותיו, נכדיו ותלמידיו המובהקים, יחד כ־80 איש.

בבית החרשת ללבנים השפילוהו, הג'נדרמים גזרו את זקנו ואת פיאותיו ושרפו לנגד עיניו את ספרו „אם הבינה" בששה כרכים שהיו עוד בכתב יד, פרי עבודתו של 50 שנה.

כשהרכבת עצרה, ידע שזהו סוף דרכו ועליו עוד לקיים מצוה חשובה, למות על מצות „קידוש השם", כמקובל זה אלפיים שנה, הוא פונה אל הבוכים והזועקים בדברי עידוד ואומר להם: „עלינו לקיים את רצון הבורא... אנו הולכים לקדש את שמו יתברך..."

בעת הסלקציה הוציא הרבי מכיסו פיסת ניר, עליו היה כתוב „תפלת הוידוי", ביקש מהסובבים אותו להגיד אחריו את התפלה מלה במלה, אחר כך הזכיר את רבי עקיבא, אשר הלך גם הוא בשמחה למות על מצות קידוש השם, הוא היה מאושר להוכיח את אהבתו לה' לא רק „בכל לבבך" אלא גם „בכל נפשך" כשנוטלים את נפשך... סיים „בברכה אחרונה" — בברכת „קידוש השם — ושמע ישראל" בעת שכיוונו אותו לצד שמאל...

משמונה ילדיו, נשארו בחיים — שניים, ר' יהושע ור' שמעון וואלף.

אחרי השואה הצליחו לגלות אוצר בלום מכתבי היד שלו — כ־30 ספרים — המוכנים להדפסה, שו"ת (8 כרכים), פירוש על הרמב"ם (שני כרכים) הגהות על התלמוד, הגהות על שולחן הערוך ופירושים על התורה (4 כרכים), פירוש על תהלים, פירוש על חמש המגילות, דרשות (ג' כרכים), על השבת והמועדים (5 כרכים).

ספרים אלה הם פרי עבודתו של 60 שנות יצירה של ר' ש.ז. הגאון והצדיק משימלאו. התארגנה אגודה בשם „קסת שלמה" שמטרתה להוציאם לאור, בעל המאמר מסכם עם ר' חנינא בן תרדיון, אחד מעשרה הרוגי המלכות, כשהוציאוהו להורג עטפוהו בין גוילי ספר התורה, בו למד. שאלוהו תלמידיו — רבי מה אתה רואה? ענה להם — גוילין נשרפין והאותיות פורחות. הגוף והגוילין נשרפו והאותיות נשארו, ההוכחה היא 30 הכרכים של ר' ש. ז. ארנריך, אף אם גופו נשרפה, תורתו — אותיותיו חיות ופועלות עד היום כי התורה היא נצחית, נצח ישראל לא ישקר!

בשימלאו נולד שולומון (מיהאי) מיכאל. אחרי שהיה פעיל בארגון הסטודנטים הציונים „מכביאה" בבודפשט היה לנציג הציונים הדתיים ומנהל המשרד הארץ ישראלי בבירת הונגריה.

בתקופת השואה השתתף באופן מעשי בארגון ההצלה ובהגנה עצמית. בעבודתו הספרותית, בשם „הייתי נוצרי באירופה" הוא מתאר את הסבל וגבורת היהודים בתקופת השואה.

אחרי השיחרור, כיהן כיושב ראש הסתדרות הציונית בבודפשט. אחרי עלייתו ארצה היה עורכו הראשי של השבועון „עמנו" בתל־אביב ומאוחר יותר לחבר המערכת של „אוי־קלט".

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 851

דן עפרי עשרים שנה ישראל עמ' 412

שין ד. „אוי קלט" 20.5.75

אין לנו פרטים אוטנטיים על ייסוד הקהלה. ידוע רק שהיתה זאת קהלה מסודרת ומאורגנת היטב והתנהלה ברוח התורה והיראה. פעלו בה כל המוסדות הדרושים לחיי דת נאותים.

כיהנו בה רבנים ידועי שם, והם: ר׳ יוסף שאול ליכטנשטין, ר׳ יוסף שמואל ור׳ שלמה זלמן קליין.

בנו, הרב קלין אליהו קיבל את חינוכו התורני בישיבת פרסבורג וגלנטה. מאוחר יותר היה תלמידו של ר׳ משה שמואל גלזנר בקלויזנבורג וממשיך דרכו הרעיונית בלהט ציוני, שקשה למצא כדוגמתו, דבר שהפריע לו להתקבל בזמנו כרב בקהלה אורטודוקסית. אחרי פטירתו של הרב ד״ר מטיאס איזלר שימש בקלויזנבורג כרב זמני ושימש גם כמורה לדת ולעברית בגימנסיה „תרבות״.

הרב קלין היה בתקופה ההיא המנהיג הרוחני של תנועת צעירי מזרחי ובני עקיבא ואחד מאישיה הבולטים של הציונות בכלל ושל הציונות הדתית בפרט בטרנסילבניה. היה נואם מלהיב ולוחם אמיץ של הרעיון הלאומי הדתי. דמותו הקוסמת על במת הנואמים ורעיונותיו הנפלאים משכו תמיד קהל עצום. אחרי עלייתו ארצה נתקבל לבית דין הרבני האיזורי בחיפה. מאז שיצא לגימלאות התישב בבאר שבע.

אחיו הצעיר העתונאי הנודע — גלעדי (קלין) דוד, מיסד וחבר המערכת של „מעריב״, עד אז היה כתב „הצפה״ ו„ידיעות אחרונות״. תירגם לעברית את ספרו של אהרן הטסגי „קזבק״, בו מתאר את תקופת השואה בהונגריה והעליה לא״י.

גלעדי דוד היה עד מלחמת „ששת הימים״ מנהל צירות ישראל בבודפשט, בתפקיד דומה כיהן לפני מלחמת העולם השניה בבוקרשט.

ביליוגרפיה:
הרב אברהם יעקב צבי לקורות יהודים בטרנסילבניה — רבנים
גלעדי באוי קלט — קלין אליהו
דן עופרי ישראל בת עשרים עמ׳ 408
גלילי א. עדים אנו עמ׳ 329

בטושנד, שהיתה עירה בעלת אופי הקלאי מילאו היהודים תפקיד כלכלי חשוב ביותר, בתור סוחרי תבואות, יין, בהמות, עופות וכבעלי חנויות. אולם טושנד התפרסמה במיוחד במאה העשרים בגלל הישיבה המפורסמת שנוסדה במקום.

הרב ר׳ מרדכי בריסק, רבה האחרון של הקהלה נודע כאחד הלמדנים הגדולים ובעל כשרונות פדגוגיים מעולים. הוא הקים דור של תלמידים ולמדנים. בשנות ה־30 למדו בישיבתו כארבע מאות עד חמש מאות בחורים. ישיבת טושנד היתה ידועה כישיבה הגדולה ביותר של יהודי רומניה והונגריה.

הישוב היהודי בטושנד

המצבות העתיקות ביותר בבית העלמין בטושנד הן מראשית המאה ה־19. המצבה הקדומה ביותר בבית העלמין הישן הוא משנת 1805 ומצבה אחרת היא משנת 1827. על המצבה האחרונה שהזכרנו נראים פיתוחי אשכולות ענבים. בבית העלמין החדש מצויות מצבות מאמצע המאה ה־19 ועליהן ציורים של בעלי חיים, ביחוד צביים ואריות האוחזים במגן דוד.

הרבנים

הרב חיים בצלאל פנט היה הרב הרשמי הראשון, אשר פעל במסירות כ־40 שנה בטושנד, הוא בנו הבכור של הרב יחזקאל פנט מחבר ספר מראה יחזקאל היה תלמידו המובהק של בעל חת״ם סופר, הוא נתקבל לרב בטושנד ב־(1833) תרנ״ג. מפאת מחלתו ניהל ישיבה קטנה בלבד, שנים מתוך ספריו יצאו לאור, ספרו „דרך יבחר״ נדפס ע״י בנו ר׳ אשר שמואל פנט ז״ל, רבה של הידאלמאש. הספר „ים רחב״ בשנת תשל״א ע״י הרב אשר שמואל הכהן כץ ממונטריאל.

לרבה השני של ט׳ נבחר ב־1876 הרב ר׳ שלמה הכהן רוזנברג, תלמידו של ר׳ מנחם א״ש, רבה של אונגבר, פירסם ספר בשם „משפט גלוי״ נגד הרפורמה. ספרו „חידושי הרשב״ש״ על סוגיות הש״ס הובא לדפוס בשלשה חלקים. אחר פטירתו נתקבל לרב ב־1898 חתנו — הרב שמואל אהרנגרובר, תלמידו של הרב שמחה בונם סופר, בעל „שבט סופר״ והצטיין כגאון, היה בעל הופעה נאה ונואם בחסד עליון.

הרב אהרנגרובר נפטר ב־1920. לאחר מאבק וחילוקי דעות על כס הרבנות הוזמן לרב רבה האחרון של הקהלה, הרה״ג ר׳ מרדכי בריסק. נשא לאשה את בתו של הרב ממרגרטן, בת הרב שמואל זלמן וינברגר. התמנה לדיין במרגרטן, הוא פירסם את „שו״ת מהריאץ״ והוסיף את הערותיו בשם „בנין יהושע״.

ב־1920 התקבל כרבה של טושנד, התפרסם ביושרו ובתום לבבו, הקים ישיבה, כאן גילה כושר אירגוני ודידקטי עצום, התמסרותו הרבה לתלמידיו ולישיבה הביאה לו פירסום עולמי. הוא עצמו דאג לגיוס הכספים לשם הקמת „המענזה״, שהבחורים לא יזדקקו לאכול אצל הבעלי בתים בעיר. בשנת תרצ״ה הגיע מספר הבחורים ל־450. בית המדרש היה

צר מלהכיל אותם, השעורים ניתנו לכן בשני מחזורים. בעזרת הנדבן פייערשטיין מארה"ב הוקם בית המדרש הגדול „בית־נפתלי" על שם הנדבן.

בישיבה הוציאו „עלוני סוגיא" אשר כללו מבחר של מפרשים ידועים. בישיבה פעל אדם מיוחד בתפקיד „מעורר", אשר העיר לפני עלות השחר את כל הבחורים משנתם.

יחסו לתלמידיו

הרב שמר על מרחק בינו לבין תלמידיו, אולם בטביעת עינו החדה הוא ידע על כל תלמיד שנעדר מן השעור, או מן הבחינה. למרות קפדנותו היה חדור אהבה אבהית לכולם. דאגה ואהבה מיוחדת היתה לו לתלמידים עניים. מעולם לא הרים קולו, אפילו על תלמידים שהיו ראוים לנזיפה.

תכנית הלמודים ושיטת הלמודים.

במשך השבוע למדו כשלשה דפים גמרא עם רש"י, תוספות ומהרש"א. פעמיים במשך הזמן למדו כשבועים סוגיא מיוחדת עם כל המפרשים ראשונים ואחרונים. ביום רביעי לאחר שהרב סיים את הרצאת שעורי הגמרא מכל יום לפנות ערב הוסיף נדבך נוסף של למוד מהרש"א, אשר נועד לתלמידים מתקדמים. ביום ה' אחה"צ בחן את תלמידיו. מיום ה' בערב ועד מוצש"ק למדו את פרשת השבוע עם רש"י וכן למדו אורח־חיים. ביום ה' בערב נתן הרב שעור בחומש ורש"י וביום ששי בבוקר באורח־חיים. על חומר זה בחן את תלמידיו במוצש"ק. ביום ראשון בבוקר נתן הרב שעור ביורה־דעה והמבחן התקיים לפנות ערב.

בשכל ישר והגיון בריא הסביר כל קטע של גמרא, שיהיה מובן לכל הרמות של תלמידי הישיבה. נמנע מלהכנס לדברי פלפול. מעולם לא הופיע לשעור מבלי להתכונן. המהר"ם הצטיין בכח הסבר עצום ובבהירות המחשבה. הלך תמיד מן הקל אל הכבד. בשעוריו יצר מתח למודי. השתדל לעורר תחרות וקנאת סופרים בין תלמידיו. למטרה זו חילקו ספרים לתלמידים מצטיינים.

בשיטת הפלפול השתמש רק בלמוד הסוגיא. תכנית הסוגיא כללה את הראשונים, תוספות, הרמב"ם, הרשב"א, הראש, הריף וכן האחרונים כגון פני יהושע, צלח, חת"ם סופר ואף מהר"ם שיק ואחרים.

אלפי התלמידים אשר יצאו מישיבתו היו גאים שלמדו בט', כי הוא בא לציין תלמיד חכם אשר יודע ללמוד דף גמרא באופן עצמאי בהעמקה וביסודיות ללא פלפולים מיותרים.

שמו של המהר"ם בריסק נודע לתהלה ברחבי הארץ ונתבקש להכריע את הדין בסכסוכים שונים של הקהלות, כמו ביחס לפרישתה של קבוצת חסידים מן הקהלה בקלויזנבורג. את פסק דינו פירסם בקונטרס בשם „משפט צדק". כן היה לו להכריע בדין תורה בין המועמדים ר' יואל טייטלבוים ור' שלמה זלמן אהרנריך, רבה של שימלאו על כס הרבנות בסטמר אחרי פטירתו של הרב אליעזר דוד גרינולד בשנת תרפ"ט.

ספרו — „שו"ת מהרם בריסק" מכיל בתוכו 280 שאלות ותשובות. השאלות מקיפות את כל שטחי החיים היהודיים של התקופה, מלבד חשיבותו ההלכתית של הספר אנו

מוצאים בו שפע של ידיעות על החיים הכלכליים הצבוריים והרוחניים של יהודי טרנסילבניה מסוף שנות העשרים של המאה ועד שנות השואה.

במפעל חנוכי זה המשיך בנו הרב ר׳ אהרן צבי ז״ל באראד, בשנת 1950 עלה עם בני הישיבה לארץ והשתקע בנתניה. אחרי פטירתו ממשיכים נכדי המהר״ם לקיים במקום את הישיבה.

השוחטים: ר׳ יוסף שולומון, ר׳ משה פרידמן, ר׳ שלמה הרש שטאובר, ר׳ אברהם שמואל זלצר, ר׳ נפתלי הרש ויס, ר׳ אברהם לייב כהנא והשוחט האחרון ר׳ אברהם לייב טסלר. בחצר בית הכנסת היה בית שחיטה לעופות וכן היתה מאפיה למצות.

במקום פעל בית מדרש החסידי הספרדי, בו כיהן כמנהל הרוחני ר׳ אברהם שלום ירוחם פרידמן שעבר מכאן ב־1922 אחרי שנבחר לרבה של טורץ, כדיין ומנהיג רוחני שאחריו נבחר ר׳ משה לייב לייכטאג. כמו״כ שימשו כדיינים גם ר׳ שמואל גרינברג ור׳ שמעון גרינפלד.

ב„תפארת בחורים״ התפללו בחורי ישיבה לשעבר וצעירים שומרי מסורת. מארגוני הנשים יש לציין את „המועדון לנשים יהודיות״ ושל נשי ויצ״ו. עד 1912 היה קיים בי״ס קהלתי יהודי. המורים היו: קוזמה היגריך נורט והגב׳ הרמינה פישר. כראשי הקהלה פעלו: פישר קרול, פישר יוסף, פנט גיזה, קויפמן אדולף, שולומון לאיוש, צייגר אברהם מנדל לייב דבידוביץ, ליטנר ברנד, ויס ברצי וכו׳, הגבאים: ר׳ זלמן לייב סמוק, ר׳ משה לייב גוטליב, ר׳ ברוך אנגל ובנו משה אנגל, ר׳ מרדכי לוינגר, הרש וידר, שמואל באש, קלין מורצי, סמוק שנדור קפץ׳ גיולה, פישר אלברט, פיליפ מיהי ודוד הנריך, גבאי חברה קדישא נימן מיהי והמזכיר לייביש לוינגר.

התנועה הציונית: בשנת 1925 הוקם סניף „בריסיה״ ע״י העתונאי לוי מיקלויש ו„אביבה״ ע״י מוט טיילר אילונקה, אגודה ציונית ע״י יונה קרויס.

בתקופת השואה נודעה ט׳ לשימצה עקב מחנה „שירותי העבודה״ שהוקם במקום. אלפי צעירים יהודיים מהונגריה גויסו לכאן ולאחר אימונים מפרכים, השפלות ועינויים נשלחו לעבודת כפיה לאוקרינה הכבושה בידי הנאצים. במאי 944 הועברו יהודי ט׳ ובני הכפרים הסמוכים כ־1240 נפש יחד לגיטו שימלאו, ביניהם גם המהר״ם. בגיטו היו מרוכזים ממחוז סילאגי כשמונת אלפים יהודים. העינויים וההתעללויות בגיטו היו קשים ביותר. אחרי ששהו שם כחודש ימים ההעברה לאוישביץ נעשתה בשלשה טרנספורטים. רובם ככולם לא חזרו משם.

ביבליוגרפיה:

1) לקסיקון יהודי הונגרי עמ׳ 884

2) שות׳ „מראה יחזקל׳ סיגט תרל״ה

3) שלמה הכהן אהרנבורג משפט גלוי אונגבר 1868

4) „משפט צדק״ קלוז׳ תרפ״ב

5) אברהם פוקס: ספר זכרון — טושנד, ירושלים

כפי שנמסר מפה לפה נוסדה הקהלה לפני שנת 1800, אבל אין מסמכים המוכיחים זאת, במאה ה־19 היתה קהלה כבר מאורגנת היטב וב־1820 פעלה במסגרת חוקית, כשרכשה את השטח לבניית ביכנ״ס אשר הוקם, לפי מה שהתעודות מאשרות זאת — במשך זמן קצר.

באותה תקופה פעלו בועד הקהלה: שלמה רוזנברג, יעקב רוזנפלד, יצחק פלדמן ומנחם אסטריכר. רבם הראשון היה ר׳ שלמה הקדוש, אשר נבחר בשנת 1834. ב־1822 אורגנה גם החברה קדישא וארגון הנשים ב־1853. ביה״ס היסודי אשר פעל עם שני מורים ו־102 תלמידים נפתח ב־1873 ביזמתו של ינ׳א צלטנר פתחו ישיבה ותלמוד תורה, למטרה זו תרם את השטח לאיש דנציגר ואת החומר לבניה בנ׳א גליק. במוסדות הנ״ל למדו 120 תלמידים אשר חיזק את חיי הדת והרוח וגם הגדיל את מספר חברי הקהלה, כרב פעל ר׳ יחזקאל שינפלד, ר׳ משה יוחנן שינפלד ר׳ ישעיה רובין, ור׳ יוסף אליה רוזנברג. ביהכנ״ס שהוקם ב־1820 היה קטן מלהכיל את קהל המתפללים וב־1922 הקימו ביכנ״ס חדש בתרומת חבריה.

רבני המקום הצטיינו לא רק בתורה, אלא גם ביראת שמים, היו חסידים ואנשי מעשה וברוח זאת הנהיגו את הקהלה. על קהל החסידים השפיעו הרביים האדמורים שגרו כאן. ר׳ אלימלך הנקרא הרבי מליז׳נסק ר׳ יוסף מאיר ישורון מסאס רעגין שהתפרסם כגדול בתורה ובמצוות. גם במחנות, בהן חי מסר את נפשו על שמירת מצוות, ר׳ משה יוחנן שינפלד ור׳ ישעיהו הכהן רובין, הוא הירבה בסיגופין ובתעניות.

במיהאי פאלבה התקיימה ב־1898 אסיפת הפגנה של רבנים חסידיים בהונגריה, כשנבחר לנשיא הלשכה האורטודוקסית ר׳ אריה לייביש ליפשיץ, רבה של סאנטוב, שהתפרסם בהתנגדותו לחסידות. לכאן הוזעקו ביזמתו של רבה של סיגט — ר׳ חנניה יו״ט ליפא טייטלבוים, כדי להתריע נגד הסכנה הצפויה לקהלות חסידיות, בכנס השתתפו 50 רבנים מהונגריה, כולל 15 רבנים מטרנסילבניה, כתוצאה מן המאבק נבחר כסגן נשיא אחד מטעם הרבנים החסידיים.

ב־300 המשפחות היו 2007 נפשות.

בקהלה היו יהודים מחוסרי עבודה למרות שבעלי הבתים האמידים עשו רבות למען העלאת רמת החיים בעיר ע״י הקמת מפעלים ובתיח״ר, טחנת הקמח „גיזלה״ נוסדה ע״י בנ׳א גליק, ביח״ר לאריגים היה בבעלותו של מרטין פרינד ואילו שני בתיח״ר לתריסים של דייטש ופולמן וירצברג והופמן ואילו ביהח״ר למלט ולבנים היה בבעלות ינ׳א כץ. במשקים ובעבודה חקלאית היו נותני עבודה קרול, פלדמן, בנדק רוזנפלד. גם הקהלה נתנה מתקציבה חלק ניכר לפתרון בעיות סעד.

התקציב השנתי של הקהלה הסתכם בקרוב למיליון וחצי ליי, בסכום זה השתתפו גם הקהלות שבסביבה אשר היו תחת שיפוטה של קהלה זו.

בהנהלת הקהלה השתתפו: רבה של הקהלה — בני שינפלד, קרולי פלדמן — יו״ר, קלמן הופמן — סגן, אהרן ויס — גבאי, בלה גרינפלד — רואה חשבון, פרנץ קלין —

גזבר ו־7 חברי המועצה — אחרי השואה פעל במקום כשוחט ר׳ משה קלין בנו של הצדיק ר׳ שלום קלין מהאלמין.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 238

לקס ס. ספר זכרון קלוז׳ כרמלי עמ׳ 167

י. אלפסי: חסידות עמ׳ 36, 75, 132

סעקעלי היד — SECUENI, SZÉKELYHID

הקהלה יצאה לשם ולתהלה ברחבי הארץ, הודות לישיבתה המפורסמת, בה למדו 220 תלמידים. בראשה עמד רבה הנערץ של הקהלה — ר׳ יהודה סגל רוזנר ועוזר לידו בנו — ר׳ שמואל חיים.

מספר זה של תלמידים מוכיח את רמתה הגבוהה של הישיבה, שהצטיינה בשטת למוד מיוחדת ובשטה החנוכית שהיתה נהוגה בלמוד התורה ויראת שמים. לנגד עיני הרב היה העקרון לברר וללבן את ההלכה לאמתה של תורה, כל סוגיא וסוגיא היה מלמד על כל סעיפיו בש״ס והעמיק חקר בדברי הראשונים.

היה צולל בעמק מרחבי ים התלמוד עם הראשונים, מעלה בידו את עקרי היסודות, מנמקם ומסבירם וההלכה יוצאת על בוריה מלובנת. על כן קבלו גדולי הדור את פסקיו ואת מסקנותיו מבלי להרהר אחריהם.

נוסף לשעורים היום יומיים למוד „הסוגיות" בעיון עם כל המפרשים יצרו אוירה קדושה של תלמידי חכמים ולומדי תורה לשמה. כמו שהיה מלמד „החתם־סופר" לפני כל שעור בספרי מוסר, כך היה נוהג גם הרב ללמד לפני השעור בספר „פלא יועץ" והיה מתבל את דבריו בסיפורי והנהגות הצדיקים, בפרט מתלמידי הבעש״ט, לכן יצאו מישיבתו גדולים לא רק בתורה אלא גם ביראת שמים.

גאוניותו, חריפותו ובקיאותו הרבה בש״ס ופוסקים של ראש הישיבה — הרב רוזנר משכה אליו המונים אשר באו לשמוע תורה מפיו, לישיבה זו נהרו תלמידים רבים מכל קצוי הארץ, מיד עם בואו לסעקעלי־היד נמשכו אליו בחורים שנפשם חשקה בתורה, הבחורים שהתקבצו מסביבו בישיבה רובם היו מופלגים בתורה ויראה וינחם בדרך הלמוד הסלולה לו בפנים מאירות ומסבירות ובמשך הזמן העמיד תלמידים לאלפים.

הקירבה הנפשית של הרב לתלמידיו והקסם האישי שבו יצרו בישיבה הרמוניה נפלאה, כל תלמיד היה חביב עליו כנפשו, הוא דאג לכל אחד ואחד מבחינה רוחנית וחומרית כאחד. התלמידים היו קשורים אליו בכל נימי לבם וקבלו את מרותו בכל.

הרב היה רגיל להאריך בתפלתו, במיוחד „בקריאת שמע" ו„בספירת העומר", התלהבותו ודביקותו בתפלה הגיעו עד להתפשטות הגשמיות.

תלמידיו ומעריציו החליטו להנציח את שמו על ידי הוצאת ספריו, אשר השאיר בכתב יד וחלק קטן מהם נמצא בדרך נס אחרי השואה, עד עכשיו הוציאו לאור את

הספרים: „אמרי יהודה" על התורה, „אמרי יהודה" על סוגיות הש"ס, ו„אמרי יהודה" על פרקי אבות, סדרם והגיהם — הרב שלום רוזנטל, רב בביהכנ"ס „הארי" בצפת והביאם לדפוס — ר' יוסף חנוך קליינמן מקרית אתא, את ההקדמה כתב — אברהם יצחק קאהן, האדמו"ר מתולדות אהרן.

תלמידי סעקעליהיד היו למנהיגים רוחניים בקהלות אחרות ברחבי הארץ ומחוצה לה והפיצו תורה ויר"ש ברבים.

ר' יהודה סגל למד תורה אצל אביו, שהיה בנו של בעל מחבר ספר „אהל־דוד". הוא היה ידוע לשקדן בלמודיו ונעים בהליכותיו במעלות ובמדות, בהיותו עוד ילד הבחינו בהבנתו הבהירה. בהיותו בר מצוה כבר היה רב חילו בסוגיות הש"ס ובגיל — 14 כבר לימד שעור בישיבה.

הרב ניהל את עדתו עד יומו האחרון בחכמה ובתבונה והורה להם את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, כולם העריצוהו והוקירוהו, דאג לעניני הכלל והפרט, לכאן הפנו אליו את השאלות ההלכתיות ודעתו היתה נחשבת בעיני גדולי הדור ההוא לדעת תורה, מכאן יצא שמו לתהלה ולברכה בקרב הארץ כאחד ממנהיגי ופרנסי הדור המובהקים.

בית הכנסת הגדול היה מרכז החיים הדתיים של הקהלה, כאן שמרו מצד אחד על הנוסח האשכנזי ומצד שני השגיחו בקפדנות על הסדרים המקובלים בבתי הכנסת החרדיים, בין באי ביהכנ"ס הגדול היו בעלי בתים, שבדתיותם לא נפלו מחסידי בית המדרש, שמנה וסלתה של הקהלה היו ממשפחות שומרות מסורת ישראל בצורה חד משמעית, כפי שהיה מקובל אז בקהלות ישראל.

בית המדרש היה תוסס מלמוד תורה וחיים דתיים מובהקים עם קיום מצוות מעשיות הלכה למעשה, שם לא פסק קול התורה עד לחורבנה.

ביבליוגרפיה:

אברהם יצחק קאהן הקדמה לאמרי יהודה עה"ת

בעירש — בלניש BEIUS, BELLÉNYES

הקהלה נוסדה ב־1852 עם 15 חברים אחרי שנתקבלה הרשות להתישבות יהודים בעירה ע"י הבישוף האורטודוקסי הרומני מאורדיה. חמש שנים אחרי זה הקימו ביכנ"ס, מקוה טהרה ודירות לעובדי הקהלה. עד ל־1883 שילמו את מסי הקהלה רק בהתנדבות, — באותה שנה הוכרזה העירה למרכז איזורי לניהול רישום הילודה בסביבה ולשטחה היו שייכים 103 ישובים. בבלניש נפתח בי"ס יהודי של הקהלה האורטודוקסית שהיה מבין הראשונים בטרנסילבניה. המורה משה האדי לימד בכתות המצורפות א—ב לפני הצהרים ובכתות ג—ד אחר הצהרים.

בתוך 225 המשפחות היו — 1162 נפשות ו־196 משלמי מסים. ר' יעקב רובין כיהן בה כרב ועבר מכאן למיהי — פאלבה, ר' שמעון פולק, מחבר ספר שו"ת „שם משמעון"

היה רבם משנת — 1909 עד שנת פטירתו — בשנת 1929. אחריו כיהן כרבה של הקהלה ר׳ אשר הלוי פולק שעבר מכאן לאורדיה, כרבנים כיהנו גם ר׳ אשר גרוסברג ור׳ נח ברוך פישר. מיסדי הקהלה היו גרשון גוטמן, עמנואל גורנר, מרדכי שואר ומיכאל שוימר — סוחרים, אליעזר לאוו— בעל ביח״ר למקטרות ומשה שינברגר בעל ביח״ר לסבון. ביהכנ״ס נבנה על חשבונו של באשקו ב־1858 והגדילוהו ב־1894. החברה קדישא פועלת מאז 1857. —

ההוצאות לצרכי דת הסתכמו בחצי מיליון ליי ולמטרות סוציאליות הוציאו מעל לחצי של הסכום הזה.

בהנהלת הקהלה פעלו: העו״ד ד״ר פוליצר — יו״ר, אלברט ויס — גבאי, דוד ליפניק — גזבר, פרידברגר — רואה חשבון, אליעזר לוי — מזכיר ובראש החברה קדישא היו מיכאל שלזינגר ויצחק פרישברגר. —

בשנות ה־30 הורע מצב היהודים וב־1940 תקפו הלגיונארים את ביהכנ״ס ואת בניני הקהלה וגרמו לנזקים חמורים.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 105
יצחקי ש. בתי״ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה״ע עמ׳ 162

צ׳יקה, מאגיאר־צעיקה CEICA, MAGYARCSEKE

בתחילת המאה ה־20 היתה לקהלה אורטודוקסית עצמאית ומרכז לישובי הסביבה, אשר השתתפו בהוצאות הקהלה בהחזקת הרב והשוחט וכו׳. לפני כן היתה מסונפת לבעיוש הסמוכה. לפני סוף המאה ה־19 בנו ביכנ״ס ומקוה טהרה, נוסדה החברה קדישא והוקצב המקום לבית העלמין.

בשנת — 1909 נבחר ר׳ נתן צבי בריסק לרבה של הקהלה. הרב בריסק היה מגדולי הרבנים במדינה. מכל קצוי המדינה פנו אליו בשאלות הלכתיות ובעניני השעה. הוא חיבר ספרים: ,,הספד על אביו״ (קלוז׳ תרפ״ג) ,,מאמר אסתר״ על התורה (אורדיה תר״צ). בשנת 1929 עבר לסלונטה, משם הובל לאושביץ ונהרג על קידוש השם. על מקומו נתקבל לצ׳יקה חתנו ר׳ אהרן צבי בריסק, בן המהר״ם בריסק. מכאן עבר לאראד אחרי מלחמת העולם השניה, באראד ניהל ישיבה גדולה ובשנות ה־50 הועברה לנתניה. היהודים התפרנסו מתוצרת החקלאית ובעיקר מתעשיית גבינות, גם האיכרים בכפרים עסקו בכך וכתוצאה מכך התעוררו שאלות הלכתיות בעניני שבת ומאכלים אסורים, שהובאו להכרעת רבני טרנסילבניה.

בתקופת השואה עברו על היהודים עינויים קשים, ביהכנ״ס נהרס ורכוש היהודים נשדד. —

ביבליוגרפיה:
אברהם צבי יעקב לקורות היהדות הטרנס. עמ׳ 98, 161, 193, 216, 249, 251
ואגו א. טרנסילבניה הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ׳ 338

TINCA, TENKE טינקה — טנקה

הקהילה היא אורטודוקסית ונוסדה ב־1830 ע״י אדה ויס, יוסף אדלר, גרוסקי ויונה ריטר. בשנת 1869 בנו ביכנ״ס ומקוה טהרה ואירגנו את החברה קדישא. הקהלה שימשה מרכז רישום לישובים שבסביבה והתנהל ע״י קין אשר, אשר מילא גם תפקידים רבניים אחרים. בשנת — 1899 נבחר לרבה הראשון ר׳ משה פרידלנדר ואחריו ר׳ שלמה זלמן פרידמן שכתב חידושים על התלמוד וקובץ שו״ת ,,ברכה משולשת״ (גרויס ווארדיין תרצ״ג).

היהודים היו פעילים בחיים הכלכליים והקימו שתי טחנות קיטור, מספר טחנות מים גדולות, בתיח״ר ללבנים ומפעלים אחרים, בהם עבדו ברובם הגדול יהודים. במרחק מה.

BELIU, BEL בל.

הקהלה השתייכה לזרם הניאולוגי ונוסד ב־1861. ר׳ אברהם שטרן היה רבה של הקהלה. הוא חיבר ספר ,,שו״ת שו״ב״ ספר למוד להלכות שחיטה (בודפשט 1908) הקימו ביכנ״ס ומקוה טהרה בעזרת יהודי הסביבה שהשתייכו לקהלה. החברה קדישא, אשר פעלה במקום הושיטה עזרה לנזקקי היהודים שבעירה. בשנות ה־30, כתוצאה מהלחץ הכלכלי על היהודים והתגברות האנטישמיות פחת בה מס׳ היהודים. הרב האחרון היה הרב נתן קויפמן והיו״ר — קרמר מיקשה. היו בה 40 משלמי מסים מ־200 הנפשות.

ביבליוגרפיה:

אברהם צבי יעקב לקורות היהדות הטרנס. עמ׳ 237 — 251

לקסיקון יהודי בודפשט 929, עמ׳ 892

וואגו א. טרנסילבניה הדרומית פנקס בקהלות רומניה עמ׳ 289

לקס ס. ספר זכרון קלוז׳ כרמלי עמ׳ 167

SALONTA MARE, NAGYSZALONTA סאלונטה מארה — נאגי סאלונטה

בשנת 1910 מנתה הקהלה 843 נפשות ו־198 משפחות. בשנת 1927 הסתכם תקציב הקהלה בסך 715 אלף שש מאות ושלושים ליי מזה הוציאו למטרות סוציאליות 582 אלף מאתיים ותשעים ליי. המוסדות שפעלו בה חברה קדישא (מ־1859) ארגון נשים (1878) בי״ס יסודי אשר נוסד ב־1870 והפסיק לפעול ב־1936 מפאת חוסר תלמידים. לקהלה היו קרנות לתרבות, לחנוך, בית־זקנים, הלבשת ילדי עניים ותמיכת עניים. —

בשנת 1848 עם הפסקת האיסור להתישבות יהודים יסדו כאן את הקהלה בשנות ה־50 שטרנטל אברהם, שטרנטל ברנט, שנדור צינצאר ומיהי ולדונר. באותה שנה הקימו בכוחות עצמם את ביהכנ״ס.

בשנים הראשונות מינו אחראי לחיי דת — שוחט ומאוחר יותר בחרו לרבם את אהרן לנדברג. אחריו את הדיינים יוסף קרויס ויוסף פריד.

ביה״ס היסודי קיים מאז 1867. משנת — 1910 הקהלה הלכה וגדלה, כך שביהכנ״ס שהוקם ב־1886 היה קטן מלהכיל את קהל המתפללים ובנו בכוחות עצמם ביכנ״ס גדול וחדש לפי תכניתו של האדריכל פרנץ קנפ מגרויס וארדיין. את הנאום החגיגי בהנחת אבן הפנה אמר הכומר ההונגרי קלמן סיל, החתנו של המשורר הדגול — אראני־יאנוש ואילו בחנוכת הבית דיבר רבה הראשי של אראד שנדור רוזנברג.

הקהלה היתה ניולוגית ושייכת תחת חסותה של גרויס וארדיין. הקהלה בחרה לרבם את יוסף פריד, אשר ניהל מקודם עד 1892 את רישום הלידה. משנת 1925 עמד כרב בראש חיי הדת של הקהלה ד״ר ניבל אברהם — רבה של פוגורוש. מ־1000 הנפשות היו 250 משלמי מסים. בהנהלת הקהלה: הרב ד״ר ניבל אברהם, גיולה לאקאטוש — יו״ר, ד״ר אנגל יוסף, פרקש קלמן, מאטיס נמש, ארמין הירש, חנוך סאנטו, מרטין גרוס, אולמן יאנוש, פוקס שאנדור ויעקב פישר — גבאים, איגנץ רוזנר — חזן, בלה וינברגר — מזכיר, גשפר רוט — מורה לדת בלה כץ — מורה, דאמה קארול, פיליפ פריס — יו״ר חברה קדישא, גב׳ פרקש שטרנטל — ארגון נשים.

בסאלונטה נולד ד״ר מארטון (לאיוש) יהודה. באוניברסיטה בקולוז׳בר סיים משפטים ומדעי המדינה. פתח שם משרד עורך דין והיה מזכיר התיכון היהודי.

מאמריו, המופיעים ב„איי־קלט״ הם בדרך כלל בנושאים היסטוריים. הוא חבר המערכת של האנציקלופדיה העברית ושל האנציקלופדיה יודאיקה, בהנהלתו של בצלאל רויט.

מאז עלייתו ארצה ב־1945 הוא עורך „קול ישראל״ מקודם היה עורך החדשות בשפה ההונגרית ואחר כך נעשה לעורך אחראי כללי בקול ישראל.

הנה כתבתו של העתונאי — רפפורט:

בבית העלמין הוקמה „מצבת זכרון״ של שיש לבן, עליה חרותים שמות קדושי השואה של הקהלה. סביב למצבת הזכרון עומדים זקופים עשרה עצי ברוש.

אני שואל את הגויה, השומרת כאן על שארית הקהלה — מי שתל כאן את העצים ולמה דוקא עשרה? תשובתה היתה.

— אבי אשר היה כל ימי חייו שומר בית העלמין ידע — למרות היותו גוי — שהיהודים זקוקים לעשרה איש להשלמת המנין. בקהלה כבר אין מנין. הוא גם ידע מהתנ״ך שהאדם הוא „עץ השדה״ ולכן שתל כאן את העצים, כדי שיהיה מנין מסביב למצבת הזכרון.

אני מסתכל על „מנין העצים״ שבבית העלמין, הם שקטים, אינם מתנועעים, אינם מתפללים, הם אלמים ושקטים. אני רואה שצמרת אחד העצים שבורה, הברק פגע בעץ — אומרת האשה.

אינני יודעת, אולי היו צריכים לשאול את פי הרב, האם מותר לצרף למנין „עץ־אדם״,

שהברק שבר את כתרו, את צמרתו, עצי ברוש אלה שותקים דוממים, כמו אהרן הכהן בעת שראה את שני בניו שרופים באש, כמו שכתוב — וידום אהרן...

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 634
דיניץ לסלו אוי קלט. 23.7.970
יצחקי ש. בתי״ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה״ע עמ' 170
דן עופרי עשרים שנה ישראל — עמ' 411
פאטאי, ,עבר ועתיד' מס' יובל 935 עמ' 63
רפפורט — זעקת הדממה באוי קלט 24.1.75

בויום BIHAR NAGYBAJOM

הקהלה נוסדה ב־1826, עד אז היתה בהשגחת הרבנות בגרויס וארדיין, הקהלה התפתחה יפה בהנהלת חברי הועד — שמואל רוזנפלד, ליב בן אליעזר כץ, יעקב כץ, יעקב בן חיים קליין חיים בן ברוך, בחרו ברבם הראשון בר' יעקב גוטליב, רבה של חוסט לשעבר, אחרי שנפטר ב־1860 המשיך לכהן בה ברבנות הרב ר' יצחק איזיק פרידמן, אשר מילא תפקיד חשוב זה במסירות במשך 20 שנה, אחריו היה רב הקהלה ר' שמואל יונגרייז ובהמשך מאנו סופר.

בין השנים 1910—1926 נשארו ללא מנהיג רוחני, אבל הרבנים שכיהנו כאן מקודם השרישו את חיי הדת התקינים בהתאם לרוח האורטודוקסית והמשיכו לקיים ולהחזיק בכל אותם המוסדות שהוקמו ע״י רבניהם, במיוחד בישיבה שהוקמה עוד ב־1848 ובתלמוד תורה משנת 1916, פרט לביה״ס היסודי שנסגר בינתים, כתוצאה מהמצב הכלכלי הקשה.

ב־29 המשפחות שהיו בקהלה נמנו 149 נפשות התקציב השנתי הסתכם ב־6000 ליי מזה הוציאו 600 ליי למטרות סוציאליות.

בועד הנהלה פעלו — פרנץ בריסק — הרב הראשי, אדולף שינפלד — יו״ר, שנדור קליין — סגן, אנדור מור — גבאי, מרטין ציטרום — גזבר, מור אליאש — רואה חשבון, יוסף גלברגר — מזכיר.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 123

דרצ׳קה — DERECSKE

הקהלה נוסדה בשנת — 1850 ע״י יוסף רויט, שולומון שירף, קלמן לידנפלד, צ׳ילוג יוסף ואברהם שינפלד — לפני כן הצליחו להתישב כאן רק 2—3 משפחות יהודיות ורק

באופן זמני, מכיון שהישוב הזה היה של הנסיך אסטרהאזי והכניסה לכאן היתה אסורה ליהודים, אחר כך גדל המספר והגיע עד ל־25 משפחות.

ביזמתו של ר' אהרן פריד, רבה של באסארמני בנו בית כנסת בשנת — 1851 החברה קדישא נוסדה ב־1853 ובה 21 — חברים, רבם הראשון היה ר' אליהו איזנשטטר, שנבחר ב־1855 וכיהן 30 שנה בתפקידו זה. בתקופת כהונתו הקימו מוסדות חשובים את הישיבה ב־1887 כמו"כ את התלמוד תורה, את ביה"ס היסודי, את המקוה. וב־1888 את „החברה משניות", אחריו המשיך לכהן כרב צבי ברמן שעבר מכאן לאחר שנתיים לאויהי. על מקומו בא הרב מברגסס ר' שלמה שריבר. אחרי שש שנים היה לרבם הראשי ר' שמואל סופר, כיהן 18 שנים וירש אותו אחיו הצעיר ר' שלמה סופר, אשר נאלץ להפסיק לכהן כתוצאה ממחלה ועל מקומו בא ר' צבי כהן, בתקופת כהונתו התפתחה הישיבה, בה למדו — 50 תלמידים.

בשנת — 1905 הקימו ביכנ"ס חדש וב־1926 נוסדה גם קופת גמ"ח, מספר המשפחות בקהלה 120, מהם 530 נפשות ומשלמי מסים 105, לפי המקצועות 19 בעלי מלאכה, 19 רוכלים, 16 סוחרים, 13 סיטונאים, 12 בעלי מכולת, 5 איכרים, 4 בתי מרזח, 2 חרשתנים, 2 רופאים, 2 פקידי ממשלה, 2 מורים, עו"ד — 1, פועל — 1, 3 מחוסרי עבודה ו־14 קבצנים.

בביה"ס היסודי 48 תלמידים בהנהלתו של ולריה פרידמן, בתלמוד תורה 26 תלמידים בהנהלת המורה לדת מאיר קלין.

בועד הנהלת הקהלה: הרב צבי כהן, ליפוט גרוסמן — יו"ר, שולומון רובין — סגן. שנדור לוסטיג — גזבר, מור שטרנברגר — רואה חשבון, איזידור באש — גבאי, בלה הורוביץ — יו"ר חברת „עוזר דלים" ולוי שמואל — מזכיר. —

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 1929 עמ' 194

BARODUL MARE, NAGYBÁRÓD בארוד

בקשר לעברה של הקהלה ישנם מסמכים משנת 1800, ביהכנ"ס הוקם ב־1850, הורחב והותקן בו יציע לנשים ב־1818, מוסדות הקהלה היו, חברה קדישא בהנהלתו של יעקב המלר — יו"ר, חברה משניות — ר' משה שורץ, בתלמוד תורה לומדים כ־20 תלמידים, תקציב הקהלה היה 140,000 ליי, מזה הוציאו כ־10% למטרות צדקה, ב־52 המשפחות 280 נפשות, מהם — 50 משלמי מסים, החלוקה לפי המקצועות היא — 3 סיטונאים, 2 אכרים, 7 סוחרים, 6 פועלים ורופא אחד, 2 פקידי ממשלה 10 פקידים ו־15 שונות.

בועד ההנהלה היו: משה שורץ — יו"ר, יעקב שטינפלד סגן ומיכאל רוזמן גבאי.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 626

SĂLARD, SZALARD

סלרד

הקהלה נוסדה ב־1871 בהשתדלותם של שולומון לוי, איגנץ פרידי מור ויס ויוסף לילינפלד, כרבה הראשון כיהן הרב כהן צבי, בית הכנסת הוקם בכוחות עצמם ב־1901 מוסדותיה הם, חברה קדישא וארגון נשים בהנהלת הגב' שמואל פרנקל.

התקציב השנתי הסתכם ב־80,000 ליי, מזה הוציאו 20,000 למטרות פילנטרופיות, מספר הנפשות 175, המשפחות 35 ומשלמי מסים 35, מהם איכר אחד, 16 סוחרים, 2 רופאים, 16 בעלי מלאכה.

בהנהלה פעלו: הרב המחוזי יצחק שורץ, הרב הדיין ר' אברהם מרמורשטין ליפוט ברגר — יו"ר, אנדור ויס — משק, איזידור גשפר, שמו ולקוביץ ואיגנץ ויסמן חברי המועצה.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 820

משבעים אלף התושבים שבעיר היו שבעת אלפים יהודים, בארכיב של הקהלה שומרים תעודת הגנה עתיקה בשפה גרמנית מראשון למאי — 1717 שניתן על ידי הגנרל — הברון קוסה שטפן, מפקד מחוז מארוש ומפקד המבצר באראד לשני יהודים ליצחק אליהו ולמאיר מרקוס, כנראה היו אלה ראשוני מתישבים, כפי שגם המיסמך הרשמי מוכיח זאת, בו אוסרים בכל החומרה כניסתם של יהודים אחרים לתחומה של העיר ולביתם.

המצבה העתיקה ביותר בבית העלמין היא של יצחק אליהו מ־5 ביולי — 1754. בעקבותיו של מפקד העיר קוסה הלכו גם האלוף הורבט והסרן יוסיקוביץ, אשר איפשרו כניסת יהודים לביתם, כך שבמפקד אשר נערך בשנת 1743 כבר היו בעיר — 6 משפחות יהודיות. ב־1754 עלה מספרן ל־24 ובשנת — 1785 כבר הטילו מסים מיוחדים על 41 משפחות יהודיות, אשר שילמו לשליטי אראד שיגנו עליהם מפני תושבי העיר סך — 180 פורינטים. —

עד לשנת 1770 עסקו כאן היהודים בתעשיית משקאות חריפים בלבד והפסיקו בכך, מכיון שחויבו במסים מוגזמים על כל דוד וגם היו להם בענף זה מתחרים רציניים ולכן נאלצו מאז לעסוק במסחר ובמלאכת יד.

אין לנו ידיעה ברורה על תאריך יסודה של הקהלה, המסמך הראשון, המזכיר את הקהלה הוא משנת 1742 אז כבר היה להם בית כנסת, אבל הקימו ביכנ״ס על השטח אשר נתרם ע״י הגב׳ נחמה, בית הכנסת האחרון הוקם ב־1828 כשמספר הנפשות הגיע ל־812, וביהכנ״ס הישן היה קטן מלהכיל את המתפללים.

בית הכנסת הוקם ביזמתם של השופט היהודי משה הירשל והרב הראשי אהרן חורין. הנה השתלשלות בניית בית כנסת זה.

עורך ה„פסטר ליוד״ יוסף ווסי כותב בזכרונותיו, שאראד היתה מאז ומתמיד המבצר החזק לסובלנות דת״ת ולשלום בין הדתות. בשנת — 1820 הגישה הנהלת הקהלה בקשה לעיריה בדבר הקמת ביכנ״ס, מכיון שביהכנ״ס הישן עמד להתמוטט, דבר זה גרם לבעיות ולמשפטים, שנמשכו שנים. העיריה התנגדה לכך הואיל וזה יכביד על העניים, בקשתם הועברה אל קצין המחוז, מחציתם גורשו מן העיר ומינו ועדה שחבריה היו היועץ המלכותי טאקלי סובאש, קציני המחוז וחבר בית המשפט העליון.

בראש וראשונה בדקו האם ליהודים יש רשיון להתישב בעיר, כלומר לא טיפלו בצד המשפטי של בניית ביהכנ״ס, אלא מי ומי הם היהודים שהסתננו לעיר בלי רשות כדי לגרשם. אחרי חקירה ודרישה התברר, שמהם 78 יהודים הם תושבים ותיקים ואין לערער על זכות ישיבתם בעיר, ל־38 יהודים אישרו את הזכות להשאר בעיר גם הלאה, כי היו במצב סוציאלי טוב ובעלי בתים אמידים והשאר נאלצו לעזוב את העיר, הגזרה בוטלה רק אחרי תחנונים רבים, אחרי זה בדקו איך הגיעו היהודים לרכישת הבתים, במיוחד מאחר והיתה הגבלה ליהודים ברכישת ובבניית בתים.

התברר שהיו להם 32,500 פורינטים מזומנים לבניית בית הכנסת. אחרי קביעת הועדה שיהודי המקום זקוקים לבית תפלה מכרו למפרע את מקומות הישיבה, העלו את

מס השחיטה ואת מחיר בשר הכשר, לקחו הלוואות ובשנת 1826 ניגשו להנחת אבן היסוד, הבניה עוכבה ע"י העיריה בטענה, הואיל והמבנה ישמש גם בית מסחר, מתנגדים לכך הסוחרים הנוצרים, מכיון שביהכנ"ס עלול למשוך קונים.

אז עלה הרעיון למשה הירשל, נסע לשליט פרנץ יוסף בוינה והציע לו את ביהכנ"ס הנמצא בשלב הבניה — כשי, המלך הסכים לקבל את המתנה הבלתי מקובלת אחרי דברי ההסבר של הירשל, שזכה גם לקבלת אות הצטינות על מעשה זה.

החלטת המלך — לפיה, מתוך רצונו הטוב של היד מעלת כב' המלך מרשה ליהודים בניית ביה"ס וביהכנ"ס בהם החלו — בהתאם לתכנית שאושרה, גם אחרי קבלת האישור המלכותי איפשרו את הבניה רק בתנאים מסוימים (הכניסה לא מרחוב הראשי וכו'). המאבק נמשך 14 שנים וב־1834 גמרו סוף סוף הקמת בית הכנסת, שהיה באותה תקופה ביהכנ"ס היפה ביותר בהונגריה. מתעוררת השאלה, כמה זמן היה לוקח בניית ביהכנ"ס והמאבק להקמתו לולא היתה אראד עיר השלום והסובלנות הדתית ? !

יצחק יעקב אשר שימש מזכיר הקהלה היה גם רבה הראשון ב־1752, הרב שהמשיך אחריו היה יהויכים יצחק, הוא כיהן בשנת 1770 (אחדים טוענים ששמו היה הרב יוחנן), יורשו היה — ברודי ליב.

ב־1784 כיהן הרב המפורסם צבי סמניץ, משנת — 1780 עד — 1844 היה רבה הראשי של הקהלה הרב החכם אהרן חורין, הוא היה אחד הרבנים שהניחו את היסודות לרפורמה בטרנסילבניה, ר' אהרן חורין נולד ב־1766 ונפטר ב־1844, היה תלמידו של ר' יחזקאל לנדאו מפראג בעל „נודע ביהודה", נתקבל לרבה הראשי של אראד ב1789, בספרו „אמרי נועם" דן בנושאים הלכתיים — דתיים ומתיר סוג מסוים של דגים, בכך הוא מעורר את כעסם של הרבנים ר' מרדכי בינעט ושל ר' יצחק קריסהאבר, הרב מפאקש הסותר את דעותיו של חורין בספרו „מקל נועם", חורין משיב לו בספר נפרד בשם „שריון קשקשים".

חורין ממשיך ברעיונותיו הרפורמיים בספרים שהופיעו בשלשה חלקים בשם „עמק השוה", גם ספרים אלה נתקבלו בחוגים אורטודוקסים בהתנגדות גמורה על אף שההקדמה נכתבה ע"י הרב מאו־בודה ר' משה מינץ, ר' מרדכי בינעט מבקש מהנהלת הקהלה באראד החרמת ושריפת הספרים, ההנהלה פנתה לר' משה מינץ שיביע את דעתו, האם הספרים הם באמת אנטי דתיים, הרב מינץ הזמין „בית דין" ומעמידים לדין את הרב חורין, מאחר שזה לא היה מוכן להביע חרטה ולבטל אותן הדעות הגובלות באפיקורסות יצא הגזר־דין, לפיו חויב לגזור את זקנו ופיאותיו ועל הקהלה גם להפחית ממשכורתו, הענין הועבר גם לטיפולה של הממשלה, אשר ביטלה את פסק הדין. —

במחקריו „נוגה הצדק" „וקנאת האמת" מוסיף חורין להטיף בעד רפורמה, מעדיף את התפלות בשפה גרמנית, כמו"כ את דרשות הרבנים בבתי הכנסת, הוצע ע"י הרפורמים לרבה הראשי בוינה, שנכשל בהתנגדות הממשלה.

הרב חורין הציע הקמת בתי־ספר כלליים ומקצועיים, העסקת יהודים במלאכה ובחקלאות ופתיחת סמינרים לרבנים, התיר הפעלת העוגב בשבת בביהכנ"ס ואפילו

כתיבה ונסיעה ברכבת בשבת, התיר את התפלה בגלוי ראש וביטל מצות אכילת מצות בפסח.

בספרו „הלל" כתוב עברית מעלה רעיון של הקמת מרכז רוחני בירושלים בהנהגת סנהדרין, במשותף עם הרב לאוו ליפוט מוציא כתב הגנה על עלילת הדם בדמשק, אך עיקר פעילותו היה חיסול הרוכלות בקרב היהודים והכונתם למקצועות יצרניים, יהודים מכל חלקי הונגריה נהרו לאראד, כדי ללמוד מקצוע, כי היה זה המקום היחידי, בו נתאפשר להם הדבר׳ ב־1841 כבר היו בעיר בעלי מלאכה שעסקו בנפחות, חרשות נשק, צורפות, שענות, נגרות ואף בחקלאות. —

אחרי הרב חורין כיהן הרב יעקב שטינהרט אשר היה גם יועצו של הבארון יוסף אטבש בעניני יהודים, הוא היה הרב הראשון אשר דרש בביהכנ"ס ב־18 באפריל 1845 את הדרשה בשפה הונגרית. יורשו היה ד"ר אלכסנדר רוזנברג, הוא הטיף מעל בימת ביהכנ"ס לנישואי תערובת ובכך העלה את חרון אפם של היהודים הדתיים והלאומיים.

אחרי הכנס הארצי בבודאפשט היתה הקהלה הקונגרסאית לנושאת דגלה של קהלות הניולוגים, באותה שנה העסיקה הקהלה 5 רבנים והחזיקה ביכנ"ס גדול עם 3 בתי תפלה, בית מטבחיים ובית עלמין, לקהלה באראד היו שייכות 39 קהלות מהמחוז. רבה האחרון היה ד"ר ואגבולדי לדיסלאו, אשר הצטין בכשרונותיו המרובים, היו"ר לקטוש אלאדר׳ משלמי מסים 1370, נפשות 50000.

ביה"ס היסודי הקהלתי היה מן הראשונים בטרנסילבניה, נוסד ב־1832, הוקם והוחזק ע"י הקהלה הניאולוגית, ביה"ס פעל בתקופה שבין 1940—1918, לרשותו עמד בנין גדול בעל שתי קומות ובנין נוסף בן קומה, חצר גדולה ומטופחת, בקומת הקרקע של הבנין הגדול היו 5 כתות, משרד ואולם להתעמלות, בקומה 3 כתות ואולם גדול לחגיגות׳ בביה"ס היו כתות מקבילות לבנים ולבנות. החל מ־1935 פעלו כתות המשך ה—ו—ז, בהן הושם הדגש על החנוך המעשי, בית מלאכה מצויד עם מכשירי עבודה ללמוד נגרות, מסגרות, אריגה וטויה, גן ירק וגן פרחים איפשרו את החנוך המעשי הקדם מקצועי, מספר התלמידים כ־350.

בביה"ס היה מטבח אשר סיפק ארוחת בוקר וצהרים ל־90 תלמידים נצרכים, כמו"כ עמדה לרשות התלמידים מקלחת עם מים חמים וקבלו טפול רפואי חנם, התלמידים הנזקקים קבלו ללא תשלום גם ספרים ומכשירי למוד.

כמנהלים פעלו: קמני מיקשה, גרוסמן דז׳א וקורנוירט מור, המורים: מ. אקשטין, מ. ליבוביץ, ל. סאנטו, קורנאי, נ. לוגר, ס. סאנטו מ. פישר׳ בני ס. פולדש. בהנהלתו של ד"ר וואגבאלדי התקיימה אגודה תרבותית שמטרתה היתה לארגן ערבי ספרות ואמנות.

הקהלה האורטודוקסית נוסדה ב־1903, רבה הראשי ומנהיגה הרוחני והדתי היה במשך 37 שנים הרב יהויכים שרייבר זצ"ל, אחרי שנפטר כיהן כרב אהרן בריש וצ. מילר. באראד היו גם חסידים רבים, שהחזיקו בית תפלה משלהם, הקהלה האורטודוקסית החזיקה גם תלמוד תורה וישיבה׳ כרב כיהן כמו"כ ר׳ יקותיאל יהודה האלפרין. בעיר פעל האדמור ר׳ לוי יצחק מנדבורנא, חתנו של ר׳ מאיר ויסבלום. עלה לישראל והתישב בחיפה.

בשנת — 1919 אחרי מלחמת העולם הראשונה עמדה הקהלה לפני הברירה או ללכת בדרך התורה והיראה לפי דרישת המתישבים החדשים של החסידים או להצטרף לעבודה הציונית של המפלגה היהודית הלאומית, שהיתה גם כאן פעילה לפי הגוונים השונים — תנועת הצופים, אביבה ובריסיה, בני ברית וארגון ספורט, הכח.

הקהלה האורטודוקסית חיזקה וביצרה את עמדותיה יותר ויותר בהתאם לפעולה הציונית, הרב זצ"ל לא נקט עמדה אף ליד צד אחד, הוא היה יועצם של כל אלה הפונים אליו, אוהב צדקה וחסד, אוהב שלום ורודף שלום. — ב־1923 הקימה הקהלה בית הרושת למצות וב־1925 התארגנה התאגדות הפילנטרופית של הנשים האורטודוקסיות, באראד פעל המרכז האחרון של הפועל המזרחי בטרנסילבניה (אחרי שהועבר מסיגט) בראשותם של מיהאי אלאדר, רסל מרדכי ודוד דוב, המרכז הוציא ירחון בשם „מולדת" בעריכתם של מרדכי רסל ולבנקופ. —

התקנון של החברה קדישא הוא משנת — 1750 וגם הוא נכתב על יסוד התקנון הישן. ב־1840 הוקם ע"י החברה קדישא בית חולים והורחב ב־1861. בית חולים זה נתן טיפול רפואי חנם אין כסף למאות חולים נזקקים כולל תרופות.

בהשגחתה של החברה קדישא הוקם ב־1913 „בית זקנים" בתרומתו של איגנץ פישר ובלה האס. המוסד היה בהנהלתו של סאבוי ליפוט. מוסד הקהלה ממדרגה ראשונה היה „בית היתומים" בן שתי קומות עם הסידורים הפנימיים המודרניים שבו היה מן המפוארים ביותר בעיר, בית היתומים היה בהנהלתו של מנהל ביה"ס — קמני מיקשה, להקמת המוסד תרמו דייטש איגנץ 15000 פורינטים ובנו 800 פורינטים, בית היתומים הוחזק בכספה של משפחת האטוואני, בתרומתה של עליזה פישר הוקמה אגודה לתמיכה בתלמידים ובסטודנטים וב־1926 נתאפשרה גם הקמת „בית יתומים לבנות" שהתנהל ע"י הגב' סולומן.

ב־1841 נוסדה אגודת נשים לגמ"ח שהחזיקה מטבח משלה והעניקה מדי שנה בשנה מלבושים לנצרכים, ב־1860 הוקמה אגודה לעזרה למען יהודי ארץ ישראל, ב־1865 הוקמה אגודה תרבותית בשם ה„אגודה לקריאה" וב־1867 נוסדה האגודה להשאת בנים ובנות. מוסדות הצדקה והחסד בהנהלתו של אלברט העגי וחברת הנשים בהנהלתה של הגב' אנטל זיגמונד הופעלו בהצלחה מרובה במתן עזרה למטבח העממי ולילדות זקוקות.

היהודים הזדהו מבחינה תרבותית וגם מבחינה פוליטית עם העם ההונגרי עד שהשתתפו במלחמת השחרור של הונגריה ב־1848/49, יהודים רבים התגיסו למשמר הלאומי ואף „להונבד וגם הקהלה הרימה תרומה לצבא. אחרי כיבוש העיר הוטל על הקהלה היהודית עונש חמור לשלם 30,000 מטבעות כסף לשלטונות האוסטריים, מלבד העונש שהוטל על העיר כולה, רבים מחברי הקהלה התנצרו, כדי להתחמק מן העונש.

מבין יוצאי הקהלות היו אישים ידועים בכל הארץ, עורכו הראשי של „הפסטר־ליוד" יוסף ווסי, ב־1868 יסד היניריך גולדשידר את העתון „אראד"ר צייטונג" עתון ערב ראשון בהונגריה, מאנו גרינולד הוציא עתון „אראדי היראדו" — המודיע מאראד ב־1858. פרנץ חורין כתב את מאמרי המערכת של „אלפולד", המשורר איגנץ באלא ערך את כתב־העת

„אוי־אידוק" מבין הסופרים יש להזכיר את אדם ראפי, גיורג סאנטו, יעקב גוטמן היה ידוע כפסל וצייר ברחבי אירופה, הוא הקים את המצבה עם דיוקנו של חורין, על קברו הוא יצר קבוצות פסלים בארמון לוקסנבורג בפריס, איזידור קופמן קנה לו שם עולמי בשדה הציור וגם בנו פיליפ היה צייר נודע, גיולה גאל משחקני התיאטרון הלאומי. —

לאישי הקהלה היו תפקידים אחראים גם בהנהלת העיר — ד"ר שארקאני פרנץ ראש העיריה וסגנו קרולי ויס, מהנדס העיר איזו קלר, רופא ראשי בבית החולים המחוזי — ד"ר מור טיש והתובע הראשי של העיר ד"ר מור שטינהרט, היו גם חברים בבית הנבחרים ומהם גם קבלו תוארי אצולה ותפסו מקום בבית העליון.

בשטח התעשיה הגדילו לעשות הבארונים — אלפרד נימן וד"ר קרולי נימן בהקימם בית חרושת למשקאות חריפים, ביח"ר לשמרים וטחנות קמח, בהם הועסקו מעל ל־300 פועלים ו־40 פקידים. מפעלי תעשיה אלה היו החשובים והגדולים ביותר בכל המונארכיה האוסטרו־הונגרית, במאה ה־20 נמנו עם המפעלים החשובים ביותר ביח"ר לסוכר של אדלר, מפעלי הטקסטיל של משפחת נוימן ומאוחר יותר מפעלי המתכת „אסטרא" של שפירא, מלבד מפעלי ענק אלה פעלו מפעלים קטנים בתחום התעשיה הכימית, תעשיית המזון מוצרי הלבשה ועוד.

בהוצאת הקהלה הניולוגית הופיעו עבודות ספרותיות מפרי עטם של אהרן חורין „אגרת אלאסף" „ילד זקונים" ו„חכמת הרבנות". מל. סקרינקה — „הדוגמטיקה ביהדות", מיעקב שטינהרט תכנית הלמודים בסמינר לרבנים ונאומים". מד"ר אלכסנדר רוזנברג „נאומים" ו„פתרון בעית נשואי תערובת" ומד"ר ואגבולדי לדיסלאו „רבנו משה בן מימון" „ונאומי שבת וחג".

תקציב הקהלה היה קרוב לשלשה ורבע מיליון ליי ומזה הוציאו על מטרות פילנטרופיות וסוציאליות כשני מיליון.

מנהלי הקהלה היו ראש הקהל — ד"ר הנריק שץ, סגנו אנדור דויטש, חברי ההנהלה אנדור אדלר, ד"ר יעקב קפיך והנריק סנש המזכיר הכללי — יוסף וידה ועוזרו — ינ'א ריך. —

בעיר אראד פעלה כמו"כ המפלגה הלאומית היהודית וארגוני „בני ברית", ב־1929 בהשפעת הארגונים הציוניים הונהגה בבתיה"ס התיכוניים הוראת השפה העברית באותה שנה נוסד גם ה„ויצו" שארגנה קורסים ללמוד עברית ואנגלית, ערכה נשפים וקיימה ספריה, ערכו קורסים ללמוד מקצוע וערכו מגביות עבור הקרנות הלאומיות. —

בתקופת השואה פעל רבות הנוער הציוני באראד למען הברחת הפליטים היהודים לא"י שהגיעו לעיר מהונגריה ומפולין.

אחד הפעילים והמנהלים את ועד ההצלה וההגנה העצמית היה בן העיר — רסל מרדכי, כפי שהזכרנו — לפני המלחמה היה חבר ההנהלה הארצית של בני עקיבא בטרנסילבניה וחבר הנהלת הסתדרות הציונית הארצית. אחרי המלחמה היה חבר המרכז של תנועת „תורה ועבודה" שמקום מושבו היה באראד. מאז עלייתו ארצה ב־1950 הוא חבר המושב השיתופי „בניר עציון".

באותה תקופה קשה היה רבה הראשי של הקהלה ד״ר שינפלד מרדכי, אשר היה ידוע כנואם בחסד עליון והצטיין בפעילותו המבורכת לא רק בשטח הדת, אלא גם בהושטת עזרה הלכה למעשה, היום הוא משמש מורה מחונן ומוכשר בביה״ס התיכון בקרית מוצקין.

בן העיר אראד הוא גם העו״ד — ד״ר דויטש אפרים, שהיה בזמנו פעיל בהנהלת הקהלה ובחיים הציוניים — הצבוריים, שם פעל במשך עשרות בשנים למען החדרת הרעיון הציוני והקדיש את מיטב שנותיו למען בנין הארץ.

לד״ר דויטש משרד עו״ד ונוטריון בחיפה והנו יו״ר ועד ההנהלה הארצית של התאחדות עולי הונגריה, הוא עומד בראש מספר מוסדות צבוריים אחרים.

עם כיבוש העיר ע״י ההונגרים הצליחו חלק ניכר מן היהודים לברוח לרומניה.

על הצלת יהודי העיר ידוע, שבשנת 1944 ריחפה פעמיים סכנת מוות על 13 אלף יהודי אראד, פעם בתקופת שלטונו של אנטונסקי, כשכבר הוכנו קרונות המשא לגירוש היהודים מדרום טרנסילבניה ובפעם השניה, כשהעיר נכבשה בסוף הקיץ של שנה זו ע״י הצבא ההונגרי.

הדחיה של יום אחד הצילה אותם מכניסה למבצר המפורסם, איך הצליחו מנהיגי יהודי אראד להשיג את הדחיה של יום אחד נשאר בגדר פלא ונס מן השמים עד היום.

אחרי ההודעה הרשמית ב־23 באוגוסט, לפיה — רומניה אינה תומכת יותר בגרמניה, נכבשה העיר ע״י ההונגרים ב־13 בספטמבר, אראד — היותה עיר גבול. הציונים התריעו על הסכנה הנשקפת ליהודים והציעו לברוח... היו יהודים, שארגנו קבוצות להגנה עצמית.

ביום השלישי לכיבוש ההונגרי נכנס לתקפו החוק נגד היהודים, החובה לענידת הטלאי הצהוב, ניתנה הוראה להקמת הגיטו ומינוי מועצת יהודים.

לחברי מועצת היהודים נבחרו: הרב ד״ר שינפלד מיקלויש, ד״ר גארה ארמין, הופרט פיליפ, ד״ר פישר ינא, פישר אקוש, ד״ר סאלושי זיגמונד, ד״ר רץ שנדור, קאראצ׳וני יוסף, מארר קארולי וד״ר זינגר יוסף.

הם נדרשו להגיש במשך יום אחד את רשימת יהודי העיר. מכיון שלמחרת היום חל ראש השנה הצליחו אחרי תחנונים רבים לקבל ממפקד המשטרה דחיה של יום אחד להגשת הרשימה.

דחיה זו הצילה את יהודי אראד ממוות בטוח, מכיון שבו ביום הגיע צבא השחרור הרוסי לפרברי העיר והצבא ההונגרי נעלם מן העיר כלעומת שבא.

בחג זה מילאו את כל בתי הכנסת בעיר, כדי לתת שבח והודיה לה׳ על הצלתם ועל פדות נפשם.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 57

וואגו א. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ׳ 279

רסל מרדכי הליציאום באראד אוי קלט 11.9.964—3.12.71

רוזן עליז „אראד״ אוי קלט 25.7.969

דן עופרי „ישראל בת העשרים״ עמ׳ 412

אלפסי, חסידות עמ׳ 49

ZERIND, NAGYZEREND   זרינד

בקהלה פעלו כל מוסדות הקהלתיים — ביכנ"ס, מקוה טהרה, חברה קדישא וכו'. הקהלה שנוסדה ב־1842 שימשה מרכז לישובי הסביבה, אשר לקחו חלק גם בהוצאותיה. יהודי הכפרים התפרנסו מגידולי צאן ואילו זרינד על מסחר. רבה של זרינד היה — ר' ישעיהו יונגריז, ידוע כתלמיד חכם ומחבר פורה של ספרים בהלכה ובאגדה. הידועים שבספריו הם: „משנה התלמוד" על סוגיות הש"ס (סאס פאלו, תרע"ג) „משנה התלמוד" על תקנות עגונות (סאיני תרע"ה) „נפלאות אשר" (שם), „חזון ישעיהו" על התורה חלק א—ב (שם תרפ"ד) (תרצ"א) „תקון אליעזר" „משנה התלמוד" חלק ג' (שם תרפ"ח) „חזון ישעיהו" על פרקי אבות (שם תרצ"ו) ו„חזון ישעיהו" (אוראדיה תש"ב).

הקהלה התנהלה ברוח אורטודוקסית. בשנות ה־30 הועסקו בה שני שוחטים, אחד מהם פעל במיוחד בכפרים שבסביבה.

ביבליוגרפיה:

וואגו א. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 302

CERMEIU, CSERMŐS   צ'רמיו

הקהלה השתייכה לזרם הניאולוגי והתארגנה ב־1884. משה סולומון היה רב הקהלה וכיהן בתפקיד זה גם בישובים הקרובים שהיו מסונפים לה. מיסד הקהלה היה — מאיר שורץ. יו"ר האחרון הולנדר אישטבן. מ־80 הנפשות היו 20 משלמי מסים. עיקר פרנסתם של היהודים היה במסחר עצים. יהודי העירה לקחו חלק בחיים הכלכליים של העירה. הקימו טחנת קיטור גדולה ומוסדות בנקאיים.

ביבליוגרפיה:

וואגו א. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 339
לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון — כרמלי עמ' 167

SEBIŞ, SZÁSZEBES   סביש

בבית העלמין ישנן מצבות שהכתבות עליהן מעידות, שכבר בשנות ה־70 של המאה ה־18 ישבו בה יהודים. הקהלה נוסדה ב־1800 והוקם בה ביכנ"ס באותה שנה. רב הקהלה לימד את הילדים דת ולמודי קודש, בהשגחתה של הקהלה, שהיתה ניאולוגית היו גם היהודים מהכפרים שבסביבה. בשנת 1898 הקימו ביכנ"ס חדיש ומפואר ושנתיים לאחריה גם דירה לרב. הרב האחרון של הקהלה היה ברטפלד ליאו והיו"ר שורץ עמנואל. מ־80 הנפשות היו 22 משלמי מסים.

ביבליוגרפיה:

וואגו א. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 326
לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ' 167

BUTENI, KŐKÖSBÖKÉNY — בוטן

היתה מסונפת לקהלה הניאולוגית בסביש ופעלו בה ביכנ״ס וחברה קדישא, כמו״כ ארגון נשים שמתפקידו היה לדאוג מתן עזרה רפואית לנזקקים ופעולות תרבותיות חברתיות. יהודי העירה הועסקו במסחר ובמלאכה, אבל היו בינידם גם בעלי קרקעות וסוחרים סיטונאים. בקרבת הכפר היתה גם קהלת אינאו—בורוש—ינא.

ביבליוגרפיה:

ואגו א. טרנס. הדרומית עמ׳ 286

CURTICI, KÜRTŐS — קורטיץ׳

הקהלה התארגנה ב־1863. היתה מסונפת לקהלה הניאולוגית באראד. מארטין ליבוביץ כיהן בה כמ״מ הרב. בעירה פעל ביכנ״ס וחברה קדישא. בשנת 1910 עברו על יהודי הכפר ימים קשים, כתוצאה מעלילת הדם שהעלילו עליהם. בעל הקרקעות היהודי לאסלוי האמורי נבחר בתקופה ההיא לבית הנבחרים ההונגרי בבודפשט. יו״ר הקהלה היה גרינבוים ארנולד.

ביבליוגרפיה:

ואגו א. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ׳ 342

לקס ס. ספר זכרון קלוז׳ כרמלי עמ׳ 167

ROVINA PECICA, VILAÁGAS PECSKA — רובינה פצ׳יקה

בקהלה שנוסדה ב־1810 פעלו — מלבד ביכנ״ס ובי״ס יסודי — גם חברה קדישא ובית עלמין. אחרי שנבחר רב, דאגו לבניית דירה עבורו. יהודי העירה התפרנסו בעיקר ממפעלי תעשיה שהוקמו על ידם. בשנת 1910 בנו מחדש את ביהכנ״ס והוכנסו בו שיכלולים. הרב האחרון היה גוטמן איגנץ והיו״ר קולינר דניאל. היו 200 נפשות. מהם 62 משלמי מסים.

ביבליוגרפיה:

לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ׳ 167

PĂNCOTA, PANKOTA — פאנקוטה

הקהלה נוסדה ב־1860, גם החברה קדישא נוסדה באותה שנה והוקם ביכנ״ס. היהודים התפרנסו מחקלאות ומגידול בקר וצאן ומהשכרת חדרים הבאים לשם להבראה. הקהלה היתה ניאולוגית ושימש מרכז רישום לכפרים שבסביבה. שימש בה הרב זוננשין אליהו והיו״ר היה הרצקה ארמין. מ־200 הנפשות היו 86 משלמי מסים.

ביבליוגרפיה:

ואגו א. טרנסילבניה הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ׳ 335

לקס תולדות הקהלה בטרנסילב. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ׳ 167

GURAHONT, HONCZTO גוראהונץ

הקהלה נוסדה בתום מלחמת העולם הראשונה בתחילת המאה ה־19. הקהלה היתה אורטודוקסית ופרנסת חבריה היתה על מסחר וחקלאות. הקימו ביכנ"ס יפה ומפואר. בליל שבת בחודש יולי — 1924 נהרס כולו, כתוצאה מהתפוצצות מוקש שהניחו הסטודנטים הפאשיסטים.

ביבליוגרפיה:

וואגו ב. טרנסילב. הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ' 322

NADLAC, NAGYLAK נאגילאק

התישבות היהודים במקום בוצעה במסגרת הקולוניזאציה של בני עמים אחרים כשהובאו לכאן סלובקים, רומנים וסרבים ממורביה ומהונגריה.

הקהלה התארגנה בשנת 1843. בתקופה ההיא הוקם ביכנ"ס ורכשו חלקה לבית עלמין. מאוחר יותר נבחר רב, נבנה מקוה טהרה וגם נוסדה חברה קדישא.

התושבים היהודים לקחו חלק פעיל בחיים התרבותיים והכלכליים של העיירה. היו ביניהם רופאים, עו"ד, מהנדסים ובעלי קרקעות. הצטיינו במיוחד בהקמת מוסדות בנקאיים ויסדו בית אריגה גדול, בו עבדו 300 פועלים. ביה"ס הוקם והוחזק ע"י הקהלה הניאולוגית ונסגר בגלל מעוט תלמידים בשנת — 1936. ד"ר בוק גבור היה יו"ר הקהלה מ־120 הנפשות היו 40 משלמי מסים. בקרבת המקום היתה קהלת ראדנה.

ביבליוגרפיה:

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 322

יצחקי ש. בתיה"ס היהודיים בטרנס. בין שתי מלחה"ע עמ' 168

לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ' 167

JUD. TIMIŞ, TEMES MEGYE
TIMIŞOARA, TEMESVÁR

טימישוארה — טמשבר

בעיר היו — 72,555 תושבים, מהם 6728 יהודים (1910) טמשבר היתה אחת הקהלות הותיקות והמענינות בטרנסילבניה, ייסוד הקהלה קשור בגירוש יהודי ספרד, כידוע — שרובם התישבו במזרח, בעיקר בקונסטנטינופול ולפי השערות חלק מהם שלא הצליח להתבסס בתורקיה המשיך לנדוד והגיע בשנת — 1515 מבלגרד ומקושטא — לטרנסילבניה, כלומר לטמשבר, מה היה המחיר לקבלת האישור להתישבות היהודים אין לנו פרטים ברורים, גם לא ידוע לנו ע״י מי נוסדה הקהלה, אבל בבית העלמין הישן מעידות המצבות העתיקות על עברה הגדול של הקהלה ועל המיסדים ממוצא ספרדי, אחת המצבות היא של עשה־אל עזריאל מסאלוניקי, אשר לפי הכתוב מת ב־1636, היה לפי מקצועו רופא ורב העיר, המוכיח בצורה ברורה שבהתחלת המאה ה־17 כבר היו כאן חיים קהלתיים, אולם זאת לא המצבה הראשונה, כי במצור האוסטרים על העיר (1848) נהרסו רוב המצבות העתיקות בבית העלמין.

עם השתלטות התורכים על רוב חבל הונגריה (1526) מילאו היהודים תפקיד נכבד בחידוש פני הכלכלה גם באיזור זה, עם כיבוש העיר ע״י הנסיך אויגן לבית סבויה (1716) סופח חבל באנאט, ליהודים ניתנה הברירה לעזוב את העיר עם התורכים, או להשאר ולגור בפרבריה, על היהודים עבר סבל רב וגם יצא צו על גירושם, כי חשדו בהם ב־1718 בריגול לטובת התורכים ורק בהשתדלותו של דון משה פריירה דייגו דה אגילר מיסד עדת הספרדים בטימישורה, אשר היה ממונה על מונופול הטבק בקיסרות האוסטרית הצליחו למנוע זאת.

מאוחר יותר השתקעו בעיר גם יהודים אשכנזיים, אשר באו מניקלשבורג, טריביץ, פריז, וינה, אסטרגום ואיזנשטאט, ההוכחה לכך היא, כי ב־1722 נתנו השלטונות בחכירה ליהודי קפש את כל משרפות היין בחבל באנאט וב־1725 הוענק ליהודי יוסף מנצר ולשותפי זכיון יחיד לייצור בירה ויי״ש בכל חבל באנאט. ב־1735 שימש אברהם פוליצר ממונה מטעם הרשות לשפוט יהודים, השמות הללו מעידים, כי היו אלה יהודים אשכנזים.

הקהלה נוסדה ב־1739 ע״י יהודים ספרדים ואשכנזים, הם גם יסדו את החברה קדישא, בהשתדלותו של אגילאר נתנה רישות ליהודים הקיסרית מריה טרזיה לכונן את חצר היהודים ליד שער אויגן ולהקים בה שני בתיכנ״ס אחד לאשכנזים ואחד לספרדים, שני הבנינים נחנכו ב־1762. מבחוץ היו שניהם דומים זה לזה, אבל מבפנים היה ביהכנ״ס הספרדי מפואר יותר, לפני כן היה ביכנ״ס משותף לספרדים ולאשכנזים בחצר היהודים, בה היו מרוכזים כל מוסדותיהם: חדרי תלמוד תורה — של הספרדים, משרדי הקהלה, חברה קדישא, מקוה טהרה, איטליז כשר ובית הרב. בימי המצור על העיר ב־1849 ניזוקה חצר היהודים וב־1909 הוחלט להרסה.

האוסטרים התאכזרו על יהודי טימישוארה, הכריחום לשלם „מס סובלנות" וב־1745 גם גירשום. שינוי לטובה חל ב־1779, כשמבחינה מינהלית סיפחו את חבל באנאט להונגריה, שיפורים נוספים היו עם עלות על כס הקיסרות פרנץ יוסף השני. —

שלט־נות המחוז וצירי הפרלמנט דרשו שויון ליהודי הונגריה כבר בשנת — 1790, אבל השיגו זאת רק אחרי מלחמת השחרור של הונגריה, במרד 1849 השתתפו היהודים באופן פעיל. התנדבו למשמר הלאומי וליחידות ההונגרים, הגיעו לדרגת קצינים גבוהים ונענו בתרומה גדולה לבקשתו של קושוט. ב־22 במארס ערך בככר הראשית בעיר הרב הראשי לבאנאט — הרב אופנהים תפלה חגיגית לנצחון המרד, הגרמנים — שהיו נגד נצחון ההונגרים — הרסו את האוהל היהודי, ראש העיר פרייר הצליח למנוע פרעות ביהודים.

במלחמת השחרור ב־1849 נלכדו היהודים בחצר היהודים והיו בין שתי החזיתות, לכן נשארו נאמנ־ם לקיסר ולא הוטל עליהם קנס ע״י המצביא האוסטרי שדיכא את המרד, לעומת זאת נעשו יהודי העיר, בדומה לשאר הקהלות בטרנסילבניה, שהיו מחוץ לתחום בשעת המצור ותמכו בהונגרים, במאה ה־20 משתתפים היהודים בפיתוחה של העיר בשטח התרבות והתעשיה, בהקמת בתיח״ר למוצרי הלבשה והנעלה, בתי זקוק לייי״ש ובתיח״ר לסוכר ולשמורי מזון, בתיח״ר ללבנים, כימיקאלים, תרופות, מוצרי גומי, מפעלי יצוא ויבוא, מפעלי תובלה, בנקים וכו׳.

פרטים מהימנים על חיי דת סדירים יש לנו רק בהתחלת המאה ה־19 ביזמת ראש הקהלה איגנץ בוזיאש איזנשטטר (היהודי הראשון בטרנסילבניה שקיבל תואר אצולה) הוקם ב־1865 ביכנ״ס מפואר בסגנון מאורי בקשר לסידורים הפנימיים בביהכנ״ס והמנהגים פרצה מחלוקת, שהביאה לפילוג בתוך הקהלה.

הרב הראשון היה החכם הספרדי ר׳ יעקב משה, ב־1739 נבחר ר׳ לוי בר׳ יצחק ירולשמי, שכיהן עד אז כרבה של בלגרד, בעל מחבר ספר „בן אבות הלוי״, בשנת 1743—1768 כיהן כרב ראשי ר׳ אליעזר ליפמן שהיה ידוע בבקיאותו בהלכה וכמחבר תקנות לקהלת מאקו, באותו זמן עמד בראש עדת הספרדים בטימישוארה הרב המקובל ר׳ דניאל חי מוספיה, הוא היה המיסד של חבורת המקובלים אשר נתקיימה עד אמצע המאה ה־19 ב־1798 נתמנה כרב ראש־ ר׳ דוד אופנהים, מחבר ספרים בתולדות ישראל, מהם הודפס בשם „נחלת דוד״, בנו ר׳ יהושע צבי, שהמשיך ברבנות אחרי מותו נחשב כרב נאור, אשר התיחס למחדשים במתינות וגם השתתף בחנוכת בית הכנסת בסגד, שנחשב למבצר הרפורמה בהונגריה, הוא גם לא נמנע מלפרסם את דעותיו בספרו „עיני דעת״, לעומת זאת התוכח קשות עם הרב חורין מנהיג תנועת הרפורמה בהונגריה.

המחלוקת בקהלה לא שקטה וכתוצאה מכך פרש מהרבנות, הרב ד״ר משה בר׳ עמנואל יצחק הירשפלד, שכיהן בה מ־1863 עד 1872, בתקופת כהונתו יסד תלמוד תורה וסניף „כל ישראל חברים״. בשנת — 1879 בחרה הקהלה הניאולוגית בהרב ד״ר משה לוי, הוא היה משכיל ומחבר ספרים ומחקרים בפילוסופיה יהודית, תנך והיסטוריה בשפה הגרמנית והונגרית, גם תירגם להונגרית קטעים מהתנך ופירסם את המחקר הראשון על תולדות קהלת טמשבר, יו״ר האחרון של הקהלה היה נירי ינא.

ב־1897 נבחר לרב הראשי ד״ר יעקב זינגר שהצטין מלבד מחקריו במדעי היהדות גם במחקרו על תולדות הלמודים בחבל באנאט ופעולות רבני טמשבר, כמו־כ התפרסם

הרב שכיהן אחריו ד״ר מרדכי דרקסלר בספרו בהונגרית על האסקטיזם בספרות הרבנית מ־7000 הנפשות היו 1900 משלמי מסים מכיון שהקהילה הגדירה את עצמה כקהילה ניאולוגית פרשו הימנה יהודי גיאר־וארוש והקימו ב־1870 קהלה אורטודוקסית נפרדת, גם יהודי יוזף־וארוש הקימו קהלה אורטודוקסית משלהם ב־1875 בראשה עמד ישראל טוטיס מגבורי המהפכה, קהלות חדשות אלו הקימו לעצמן בתי כנסת מפוארים אחרי שהתפללו לפני כן בביכנ״ס זמני. כרבנים פעלו גם ר׳ מאיר ד״ר שיק ור׳ אפרים פישל סופר.

מחוץ לשלושת הקהלות האשכנזיות פעלו גם שתי קהלות ספרדיות בעיר בבעל־וארוש ובגיאר־וארוש, במרכז העיר כיהן החכם הספרדי ר׳ משה אלקלעי (1831—1863) ור׳ יוסף לוי (1815—1856) בפרבריה, פסק דין מענין ניתן בסכסוך שפרץ בסוף המאה ה־19 בין הקהלות הספרדיות והאשכנזיות על בעלות חצר היהודים, לפיו השיגו את השלום ע״י איחוד שתי הקהילות (1899) נכסי דלא ניידי נרשמו כרכוש משותף וכלי הקודש נמסרו לביהכנ״ס של הקהלה הספרדית בגיאר־וארוש.

הקהלה הארטודוקסית נוסדה ב־1871 והתקנון שלה אושר ע״י שר הפנים עוד באותה שנה, ב־1901 נבחר לרבה הראשי שיק ברנט, לשעבר רב בסקש־פהר־בר ב־1917 ביוזמתו של הפרופ׳ אלכסנדר מרמורק ובתמיכת הארגון הציוני „התקוה״ נפתח גן ילדים עברי וכעבור שנה גם בי״ס יסודי לבנים ולבנות עם ארבע כתות ביוזף־וארוש באישור הממשלה בהנהלתו של ליפיט פלישר, לשעבר מנהל בי״ס בפוטנוק עם 40 תלמידים, פלישר היה חוקר שפירסם מחקרים על השירה העברית בספרד, במיוחד על „אבן עזרא״, בנו עזרא, הידוע בכינוי בר־אבא היה אסיר ציון, זכה בפרס ישראל לספרות בשנת העשור למדינת ישראל בהיותו בכלא, מספריו; משלים, משא גוג, פואימה — בהחלק לילה, שירי כלא וכן תרגומים מיידיש.

ביה״ס נכנס לבנינו החדש מוקף בגן ירק עשר שנים אחרי פתיחתו, פעלו כאן גם בי״ס מקצועי ותלמוד תורה.

מעוז התנועה הציונית בטרנסילבניה היתה הקהלה ביוזף וארוש, במסגרת הקהלה ניסדה „התקוה״ הארגון הציוני בהנהלתו של יו״ר הקהלה מיהאי שיטלס, מבין חברי קהלה זו יצאו מנהיגי התנועה הציונית ב־באנשאג ובטרנסילבניה, ע״י נשיא התנועה הציונית במקום יעקב רוטברט נעשה צעד חלוצי ראשון שהעיז ב„מי שברך״ שאחרי קריאת התורה בביהכנ״ס הגדול לתרום לטובת הקרנות הלאומיים לקרן הקימת ולקה״י, הוא היה גם עוזרו הגדול של הליציאום היהודי.

בתקופה ההיא עלה מספר היהודים שבה לתשעת אלפים ושמונים אחוזים מהם היו „ציונים״, בהנהלת הארגון הציוני פעלו ארנא וורמש, פישטה סנדה, אנדור לאטר ואלפרד פישר, קיימו פעולות תרבותיות בתולדות ישראל ובספרות עברית, לחברי „המכביה״ נתקבלו רק אלה שעמדו במבחן מוקדם במקצועות הנזכרים ובנושא המצב הסוציאלי של היהודים בעולם.

בספטמבר 1916 גורש מפריס הפרופ׳ מרמורק — עוזרו וידידו של הרצל — הגיע לטמשבר, שם פעל כרופא צבאי ופעילותו הנלהבת לציונות עוררה את יהודי העיר כעין זרם חשמלי. בהנהלתו של ארנסט וורמש קיימו „בהתקוה" מדי שבוע הרצאות בציונות ויהדות בהשתתפות הפרופ׳ מרמורק ואשתו. הרעיון הציוני לא נשאר בתחומי העיר בלבד, אלא עבר ליתר ערי טרנסילבניה והודות לכך פעל כאן שנים מרכז „הברית העברית הלאומית". בין הפעילים המסורים היו גם ד"ר גיולה דוהאני שופט צבאי, כרופא צבאי הגיע לעיר גם ד"ר יחזקאל בריסקר, היה ידוע לציוני ותיק שולט בעברית, ארגן גן ילדים עברי עם ארנא ריטר.

כאן פעלה „הברית העברית הלאומית" בפעילותם של: וורמש ארנא — יו"ר, ד"ר נובל שנדור, ד"ר בריסקר יחזקאל, ד"ר דרקסלר מיקשה, נירי ינא, מארטין איזידור, ד"ר רוזנברג אוסקר, ריטר ארנא, ד"ר לפלר גזה, שפרלינג קארולי, מטעם בני־ברית הגב׳ ד"ר הנדלר רודולף ומטעם מזרחי — אפלר יעקב.

בטמשבר פעלה בהצלחה בלתי רגילה מקהלה בשם „הזמיר" לשירה ולזמרה עברית בניצוחו של שאמו פישר למקהלה 70 חבר ולהם תלבושת אחידה (כחול־לבן) המקהלה רכשה לעצמה פופולריות רבה ע"י הופעותיה המוצלחות בארצד, אורדיה ולוגוש, אחרי פעילות מבורכת של שנתים הוזמנה גם לבלגרד בירת בולגריה הרב הארצי — ד"ר אלקלעי בסעודת הערכה שנערכה לכבודה הדגיש את „קדוש השם" שהמקהלה עושה בהופעותיה היפות.

בעיר יצאו לאור עתונים יהודים רבים, ביניהם „אוי־קור" שהחל להופיע ב־1920, כן פעלה הוצאת הספרים הציונית „קרית ספר" בראשה עמד המשורר יוחנן גוש־חלב. בטימישוארה פעלו ארגוני ספורט, ביניהם „קדימה", חוגים דרמטיים, נערכו נשפי מוסיקה וספרות.

ביה"ס היסודי של הקהלה החרדית ביוזפון התפתח בהמשך של גן ילדים עברי שנוסד ב־1917 ביזמתו של אלכסנדר מרמורק, ע"י הארגון הציוני „התקוה" (הגננת הראשונה היתה שרה רודלינגר) מסיימי הגן המשיכו בכתה א׳ ותוך ארבע שנים קם בי"ס יסודי מלא. המנהל הראשון של ביה"ס היסודי ליאפולד פלישר והמורים: קאופטיל יהושע, שרה פלישר, שרה הירש, דוד אידלשטין, הרשקוביץ ויהודית הרשקוביץ.

ביה"ס שוכן ב־1928 בבנין מודרני ומרווח וצויד ברהוט המתאים לשיטת פריבל עם מכשירי הדגמה וכ"ו שעורי דת ניתנו בהרחבה וביסודיות, אך לא היתה התנגדות לנטיה הציונית.

ביה"ס היסודי של קהלת סטטוס־קוו בגיאר וארוש נוסד ב־1927, המנהל הראשון היה סקלי זולטן אחריו — קאופטיל, כן עבדו המורות קלמן וברנדי, הרמה הלמודית היתה גבוהה, הלמודים התקיימו בבנין יפה עם ציוד משוכלל, גם פה שררה אוירה ציונית ולמדו עברית מודרנית, ליד ביה"ס היה גן ילדים עברי.

לביה"ס האורטודוקסי בא מפקח לבדוק את התקדמות התלמידים בלמוד השפה הרומנית, בדק את ספרי הלמוד ומצא שילדים אחדים ציירו שפם או זקן לדמויות

ההיסטוריות המופיעות בספרים, רשם פרוטוקול, לפיו הלמוד מתנהל ברוח עוינת מעליבה את המדינה הרומנית, מנהל ביה״ס סירב לחתום על הפרוטוקול. —

אחרי שמנהיגי היהדות בעיר החליטו לבקש מהממשלה הזמנית רשיון לפתיחת תיכון יהודי הגיעו חבר הנאמנים לידי מסקנה שביה״ס צריך להיות חלק מהרנסנס התרבותי העברי וצורך השעה ללמד את הלשון העברית והספרות כערכים של תרבות לאומית וכאחד לכוון את התלמידים לעליה לא״י. על כן הוחלט ללמד שפה, ספרות תולדות ישראל ודת בעברית, שפה וספרות רומנית, תולדות העם והארץ ברומנית, לשון וספרות הונגרית בהונגרית, את הרשיון לפומביות הצליחו להשיג רק אחרי מאבק קשה, מכיון שבפקוח דחו זאת. הצבור היהודי תרם ביד נדיבה להקמת בניני ביה״ס ע״י פעילותו של ד״ר ורטש והמנהל ד״ר יוסף מרקוס, לרשות ביה״ס עמד ציוד עשיר ומשוכלל, הליציאום היה קרוב יותר לרוח הלאומית מאשר לרוח הדתית, רוב המורים היו חפשיים. דבר שהשפיע בכוון החילוניות. —

לביה״ס היתה שלוחה „ביה״ס הגבוה למסחר״, בו למדו גומרי הגמנסיה, הבנינים היו בחצר הליציאום, כדי לאפשר איכסון תלמידים שבאו מהחוץ הוקמה גם פנימיה, מנהל ביה״ס למסחר היה איזידור מרטון.

ליד הליציאום, כיוון אחר של פרודוקטיביזציה היה בתחום החקלאות, המטרה היתה שיבת היהודי הצעיר לעבודת האדמה וחידוש הקשר של העם עם האדמה, הוא ציפה לתיקון מצב הכלכלי ותיקון האדם. היו נסיונות להקמת בי״ס מקצועי יהודי. יהודי טימישוארה עשו גם מעשה בתחום החנוך החקלאי ע״י הקמת החוה לגננות „הרקולס״, במוסד היה גם פנימיה, המשק היה מורכב משטחים פתוחים ומחממות, לפני הצהריים עבדו והלמודים התקיימו אחר הצהרים, גיל התלמידים היה מ־14 עד 17, אחרי שנתיים נתקיימו בחינות והמצליחים קבלו תעודה של גנן.

„הליציאום היהודי״ הוקם בשנת 1918 עם כתות נפרדות לבנים ולבנות מספר התלמידים היה — 350, צות המורים היה מעולה — ליפוט פלישר, מוזס סאבו, אלברט זגמן, אברהם טאוב, גיולה גרוס, לאיוש פאריגו, אלברט ואש, מרטין וידה, מורה לדת וין טיודוריה, אוגניה ליבל, אירן זילברשטין. בעיר פעלו גם האדמורים — ר׳ משה אריה לאוו, כיום אדמור מטמשבר בארה״ב, ר׳ יוסף בן ר׳ אהרן אריה, עבר עינויים במחנה עבודה בפאנקוטה (רומניה) וקידש את השם בהתנהגותו ובצדקתו. עלה ארצה והתישב בפתח תקוה, נערץ בחוג חסידיו ואוהדיו בעיר, ר׳ אהרון אריה בר׳ יחיאל מבורשה, אדמור מנדבורנא בטמשבר, חתן ר׳ אליעזר אלימלך ולדמן, מברדיוב. ר׳ יחיאל לייפר בר׳ אהרן אריה, מ״מ אביו כאדמו״ר מטמשבר בירושלים בבית המדרש שהוקם ע״י אביו. ר׳ משולם זלמן בר׳ אהרן אריה כיום אדמור בברוקלין ור׳ לוי יצחק לייפר בר׳ אהרן אריה, מ״מ אביו יחד עם אחיו כאדמור מטמשבר בירושלים.

מוסדות הקלהה היו: ,חברה קדישא׳, חברת הכנסת כלה בהנהלתו של אדולף ורטש ובית־יתומים, ליהודים היה תפקיד חשוב בחיי החברה והכלכלה בעיר, ליב גנץ — קונסול צ׳כוסלובקיה בעל ביח״ר לניברשות, האידו פריגיש עו״ד — לשעבר חבר

הפרלמנט ההונגרי, אדולף בערטש — סגן יו"ר אגוד עורכי הדין, זיגמונד סאנה — קונסול אנגליה, קלמן יעקובי, מנהל ביח"ר „טורול" לשעבר קצין המחוז, ריכרד קוין — בעל ביח"ר למשקאות חריפים, יו"ר אגוד הסוחרים, יוסף טורמן — רופא ראשי מחוזי וארמין לינדר — מנהל בנק ויועץ המשפטי של העיר.

על עברה של הקהלה כתב מחקר — ספר היסטורי חשוב רבה הראשי של האיזור התעשייתי זינגר יעקב. תקציב השנתי של הקהלה שנים וחצי מיליון ליי. מזה הוציאה הקהלה על מטרות סוציאליות קרוב לחצי מיליון. מספר הנפשות בקהלה ארבעת אלפים באלף המשפחות. —

בהנהלת הקהלה הניולוגית היו: הרב הראשי — ד"ר מיקלויש דרקסלר, ד"ר זינגר יעקב יו"ר אדולף וורטש, סגנים — דוד קלין וארמין לינדר, ד"ר יעקובי קלמן. ד"ר פולאצ'ק ארמון וד"ר ויס ארטור דת ותרבות — ארנא ניירי, גזבר — ינא דורנהים, גבאי — פרנץ וינברג יועץ משפטי — פיליפ גולדמן, מזכיר — לסלו שולומון ושבעה יועצים. —

כמרכז יהודי חשוב נערכו בעיר התגרויות אנטישמיות גם בתקופה שלפני השואה. מ„משמר הברזל" זרקו רימון בין קהל הצופים של התיאטרון היהודי ב־1936, שני יהודים נהרגו ועשרות נפצעו, ב־1938 אסרו את השחיטה היהודית וב־1939 שללו את האזרחות הרומנית מכ־1000 יהודים, הפעילות האנטישמית הגיעה לשיא עם עליית אנטונסקי לשלטון (ספט — 1940) כשהיהודים נשארו ללא מקורות פרנסה עם החרמת רכושם ואת רכוש הקהלה.

בסוף 1942 הכינו את הנוער במסגרת התנועה הציונית להגנה עצמית והעפלה לא"י, הושיטו עזרה לפליטים היהודים שהגיעו לכאן מפולין ומהונגריה ע"י תעודות מזויפות.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 90—880

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 308

לקס תולדות הקהלות בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ' 167

קאופטיל יהושע הליציאום היהודי בטמשבר — אוי קלט 9.1.70

" " הזמיר בטמשבר אוי קלט 30.6.958

" " הליציאום היהודי בן 35 אוי קלט 5.8.955

י. אלפסי: חסידות עמ' 49 50 222.

פאטאי: ,עבר ועתיד' מס' יובל 935 עמ' 438, 357

בוזיאש BUZIAŞ, BUZIÁSFÜRDŐ

בעקבות הקולוניזאציה של חבל באנאט הגיעו לכאן ראשונים היהודים. בוזיאש היה ידוע כמקום מרפא. הקהלה נוסדה ב־1848. באותו זמן הקימו ביכנ"ס, מאוחר יותר

מקוה טהרה ובית מטבחיים וגם הוקצב להם מקום לבית־עלמין. הקהלה השתייכה לזרם הניאולוגי.

בשנות ה־80 הוכרה בוזיאש מרכז רישום לישובים הקרובים. מנהל הרישום היה מ״מ הרב שמואל רוזנפלד. בשנות ה־90 של המאה ה־19 נבחר הרב הראשון — אדולף שטיינר.

במלאת 50 שנה לקהלה בשנת 1898 נערך טקס חגיגי לחגיגת היובל בהשתתפות נציגי השלטונות.

בראש הקהלה עמד — שמעון באראש ואיגנץ שינברגר. בראש החברה קדישא שנוסדה ב־1898 עמד העו״ד לאיוש שורץ, שנבחר אחר כך לראש הקהלה. היהודים התפרנסו ממעונות המרפא כבעלי בתי הארחה ומחזיקי מלונות וחנויות וכו׳. מבין היהודים היו גם בעלי בתיח״ר, כגון ביח״ר לחומצת פחם, טחנות קמח וכן מנהלי בנקים, רופאים, עו״ד וכו׳.

ביבליוגרפיה:

ואגו. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה 385

צ׳יאקובה CIACOVA, CSÁK

לקהלה השתייכו גם הישובים הסמוכים, בצ׳יאקובה פעלו ביכנ״ס ולרשותם היה בית עלמין. בראש הקהלה, שנוסדה ב־1780 — עמד רז׳א כהן. במקום הוקם ביח״ר למשקאות חריפים ולחומץ ע״י משפחת פוסק, בקרבתה שכנה גם קהלת

ז׳ימבוליה JIMBOLIA, ZSOMBOLYA

שנוסדה ב־1870. בבעלותה היה ביכנ״ס ובית עלמין. חזן ביהכנ״ס היה גם מ״מ הרב. בה כיהן הרב פלנר מאנו. היו״ר היה זינברגר לאיוש. מ־80 הנפשות שילמו מסים 20 חבר. בקרבתה היתה קהלת

דטה DETA, DETTA

השוכנת בקרבת הגבול. הקהלה התפתחה רק באמצע המאה ה־19 ונוסדה ב־1858, כשהקימה גם ביכנ״ס. בסוף מלחמת העולם הראשונה הגיע מספר חבריה מעל למאה איש, אבל בשנות ה־30 הופחת מספרם, כתוצאה מהמשבר הכלכלי וקרבתו של הגבול. ברנט מילר כיהן במקום כמ״מ לרב. מצב היהודים הלך והחמיר עם עלייתו של היטלר לשלטון והשואבים, שבידיהם היתה הנהלת העיר הטילו את מוראם על התושבים היהודים.

יהודי העירה התפרנסו מעבודתם במפעלי החרושת ובבתי היציקה שבמכרות. בקהלה היו 20 משלמי מסים מ־80 הנפשות.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט עמ׳ 117
וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ׳ 298
לקס ס. ספר זכרון קלוז׳ כרמלי עמ׳ 167

רשיצה RESITA, RESICABANYA

התישבות היהודים נתקבלה כאן בקשיים חמורים ובהגבלות, היותו מרכז חשוב למכרות פחם ובתחומו היה גם השלטון הצבאי האוסטרי, הקהלה נוסדה ב־1871, כשהוקם ביכנ״ס ונוסדה החברה קדישא, כמו״כ אגודת נשים לצרכי סעד ופעולות תרבותיות. הקהלה השתייכה לזורם הניאולוגי, היו״ר היה דייטש ל. היו 128 משלמי מסים, הקימו ביכנ״ס חדיש ומפואר בסגנון הניו אוריאנטאלי. היהודים היו כאן מבוססים היטב מבחינה כלכלית, בכל זאת הכה כאן שרשים הרעיון הציוני. בשנת 1937 חיללו את בית העלמין בשריפת ארונות־מתים שהוצאו מן הקברים, בהשפעת האוכלוסיה הגרמנית במקום. בתקופת השואה השתוללו במקום הלגיונארים והפעילו טרור וגזל נגד היהודים.

ביבליוגרפיה:
וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ׳ 344
לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ׳ 167

ליפובה LIPOVA, LIPPA

הקהלה נוסדה — לפי הפרוטוקולים — ב־1963 ע״י לאזאר ביכלר, מור גרויס, מור זינגר, וילמוש וינטרניץ ומור ראיס. רבם הראשון היה משה שטרוסמן שיסד את החברה קדישא ב־1860 ואת ארגון הנשים לגמ״ח ב־1880 הקהלה דאגה ללמודי דת. בליפובה היו שני בתי עלמין. את ביהכנ״ס הקימו בכוחות עצמם ב־1873. הקהלה הגדירה את עצמה לקהלה ניאולוגית.

במקום פעל גם בי״ס יסודי, שנוסד עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. נסגר ב־1924 בגלל קשיים תקציביים ומעט תלמידים. בחדר למדו 80 — תלמידים. הקהלה שימשה מרכז דתי ל־28 ישובים שבאיזור. הרב האחרון היה ד״ר טנן בלה והיו״ר ד״ר פרלוס יוסף.

התקציב השנתי הסכם במיליון ליי רובה ככולה של התקציב הוציאו לצרכי דת. בקהלה 130 משפחות עם 330 נפשות ו־124 משלמי מסים, ביניהם רופאים, סוחרים וכו׳. בהנהלת הקהלה: הרב יעקב שטרוסמן, משה יעקב ויס — יו״ר, הנריק באום — סגן, מור הוברט — גזבר, ארבין גרדוש, דוד זליג — אחראים למשק, הנריק פורוגו, דז׳א גרבר, איזידור הרשקוביץ, איגנץ איז׳ק, לאיוש קוק, וילמוש מרקלר, ליפוט פישרהופר, רבס אהרן, זינגר אנטל, שולץ שנדור — יועצים.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 535
יצחקי ש. בתי״ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה״ע עמ׳ 167

אין לנו פרטים מתי הקהלה נוסדה, מן התעודות מתברר, שכבר במאה ה־18 גרו כאן יהודים, שכרו מן הפריצים נאקו את הזכות לדייג ולהחזקת בתי מרזח. הועדה המלכותית מטעם המלך האוסטרי הביאה למחוז ב־1763 יהודים מהונגריה, מבוהמיה וממורביה. ב־1780 רכשו שטח לבית עלמין ולבניית ביכנ״ס, שהוקם ב־1794. התעודות מוכיחות שאת מס ההגנה ואת מס הצבא שילמו בהתאם לדרישות.

הרב הראשון היה צבי ונחמיה כהן ואחריו ר׳ יצחק צבי ריטר, שכיהן בתפקידו 45 שנים. על מקומו בא חתנו — ר׳ ישראל מרדכי אפרים פישל סופר, שעזב את המקום, מכיון שבעת הפילוג סירבה הקהלה להזדהות עם היהדות האורטודוקסית, ספרו על התורה „זרע אפרים״ הודפס ע״י אביו לאחר מותו בגיל — 38. הקהלה הוגדרה כניאולוגית וב־1909 נתקבל לרב ד״ר יצחק גרשטל, אשר כיהן כרב צבאי ונפל במלחמה ב־1917. רבה האחרון היה ד״ר פלדמן שמואל והיו״ר זינגר אלכסנדר. מ־300 הנפשות היו 90 משלמי מסים.

בין מוסדות הקהלה היו גם ארגוני נשים לצדקה ובית מושב זקנים. ב־1814 פעל בעירה שופט יהודי בשם — יוסף הימן. ראשי הקהלה היו ישראל דייטש ומשה פישל. יו״ר החברה קדישא — נתן וינר, ארגון נשים — הגב׳ זאב טנר. הם הקימו בכוחות עצמם ביכנ״ס חדש ובי״ס יסודי.

בשנת — 1871 נוסדה הקהלה האורטודוקסית, במסגרת קהלה זו נוסדה תלמוד תורה וישיבה. בראש הקהלה היה — אברהם יעקב ברוין, הוא תרם אחד מבתיו למטרת בית תפלה, בנה מקוה טהרה ותרם ספר תורה. השוחט שימש גם מורה־הוראה. רבה האחרון היה ר׳ אברהם קלינמן. ב־1871 הקימו מבנה לביה״ס היסודי.

לקהלה היו מסונפים 24 ישובים קטנים בכפרי הסביבה. הציירים המפורסמים הרמן ליפוט ובלה שפיצר הם ילידי העירה, כמו״כ הרופאים הידועים זאב טאנר, הנריך קוסוביץ והירש שנדור.

יהודי העירה תפסו מקום נכבד בחיי החברה והכלכלה במקום, היו מהם שכיהנו כרופאים ראשיים מחוזיים. העיירה משמשת מרכז לתעשיית עור ונעליים, לגידול בקר ובתיח״ר לבירה ולמשקאות חריפים. בחיי התעשיה היו ידועים — יעקב פופר ביח״ר ללבנים וביח״ר לבירה עם 120 פועלים, לדיסלו פופר, מנהל הבנק לחיסכון, נתן ויזר, בית דפוס לספרים, איזידור ויבר — מפעל לנפט ולשמן. בקהלה היה ארכיון חשוב. הערכה ורישום המסמכים יקרי ערך מבחינה היסטורית של העירה הופיע בספר מפרי עטו של לאיוש פריד ב־1911.

התקציב של הקהלה היה 345 אלף ליי, מהם 60 אלף להוצאות סוציאליות. בקהלה האורט. ב־80 המשפחות היו מס׳ הנפשות 280 ומשלמי מסים 105. רבה האחרון של הקהלה היה ד״ר שמואל פלדמן שפירסם חיבור על רעיון תורה עם דרך ארץ. חברי

ההנהלה: שמואל פרידמן — רב ראשי, הנריק קוסוביץ — יו"ר, שנדור זינגר — סגן, משה קניג — גזבר, אריה פישוף רואה חשבון, יצחק גולדשמיט ויעקב פליפו — גבאים, יוסף וולברג — מזכיר ולאיוש טסלר — חזן.

ביבליוגרפיה:

הלקסיקון היהודי בודפשט 929 עמ' 635
וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית עמ' 324

סאס ווארוש ORASTIE, SZASZVAROS

הקהלה נוסדה ב־1852. בארכיון הקהלה היו תעודות, לפיהן ישבו בה יהודים כבר בשנת 1840. אחרי הקונגרס היהודי (1868) הגדירה את עצמה כקהילה ניאולוגית. בשנת 1881 הקימו בנינים למשרדי הקהלה ודירות לעובדיה. בעשר השנים שלאחריה הוקם גם ביכנ"ס ובית מטבחיים. בקהלה פעל בית עלמין יהודי ואגודת נשים לגמ"ח.

רוב תושבי היהודים עסקו במסחר. היו מהם גם בעלי מלאכה ובעלי מקצועות חפשיים. אחרי מלחמת העולם הראשונה בשנות העשרים חלה ירידה במספר היהודים ומשנת 1928 כבר לא היה לקהלה רב קבוע, רק מ"מ אשר שימש גם חזן, שוחט ומורה ללמודי קודש. למרות זאת התקיימו בה חוגים תרבותיים לספרות והלשון העברית.

יהודי העירה סבלו הרבה, במיוחד בין שתי מלחמות העולם, כתוצאה מבקורו של זאליה קודריאנו מראשי משמר הברזל אצל קרובו הכומר יואן מוצה, כשנערכו הפגנות נגד יהודים. לא נשכחו מיהודי העיר התנפלויות של המוני עם על בתי יהודים, כשניפצו את השמשות והיכום אחרי הלויתו של יליד העירה — יונל מארין, שנפל במלחמת האזרחים בספרד, שם לחם בין מתנדבי משמר הברזל לצידו של פראנקו. היו"ר האחרון היה רובינשטין אלברט. היו 50 משלמי מסים. בתקופת השואה נשדד רכושם של היהודים אחר שהוטלו עליהם הגבלות כלכליות קשות. הגזרות החלו עוד בעלות משמר הברזל לשלטון (בספט. — 1940) אז חיללו הלגיונארים המקומיים את בית העלמין היהודי ועקרו בו את המצבות, סיקלו את המתפללים בביהכנ"ס באבנים וגרמו נזקים חמורים לביה"ס היהודי.

ביבליוגרפיה:

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 273
לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ' 167

לוגוש JUD. SEVERIN, LUGOJ, LUGOS

19818 תושבים, מהם — 1780 יהודים, הקהלה נוסדה ע"י יהודים ממאקו והסביבה בין המיסדים היו גם יהודים ספרדים. הקהלה התנהלה קודם ע"י אדולף הולצנר, אח"כ אדולף לאוינגר ויוסף פיניש, רבה הראשון היה צבי הירש אופנהימר — הרב הראשי

לחבל באנאט, ב־1790 נוסדה החברה קדישא עם — 220 חברים בהנהלתו של רודולף בארוק.

ביה״ס היסודי נפתח ב־1833 עם 55 תלמידים, ד״ר לנקה מאנו הרב הראשי כיהן גם כמנהל ביה״ס, חבר מוריו היו גברילה קסלר ואנגלינה פופוביץ. ביה״ס היה מוחזק ע״י הקהלה הניאולוגית, היתה להם גם קרן לתמיכה בתלמידים נזקקים.

ב־1842 הוקם ביהכנ״ס הגדול, עם התפתחותה של הקהלה בנו גם ביכנ״ס קטן, בסוף המאה ה 19 כיהן ברבנות לאיוש ונציאנר, שכתב עבודות מחקר רבות ערך על תולדות יהודי הונגריה, אחריו כיהן כרב שמשון הנדלר שהיה מאוחר יותר לרב הראשי של ביהכנ״ס המרכזי בבודפשט.

במסגרת החברה קדישא פעל בית חולים בן עשר מיטות, בו הגישו עזרה רפואית לנזקקים, יהודי המקום השתתפו בפעולות תרבות בעיר ומהם מילאו תפקידים חשובים במוסדות העירוניים, כגון מינהל בית החולים העירוני ואף מינהל המחוזי — ב־1875 נוסד ארגון נשים עם — 240 חברים, בהנהלתה של הגב׳ מיקשה הירשל, ב־1903 נוסדה התלמוד תורה עם 160 תלמידים, בראשה עמד משה לאסלו, הקהלה היתה קונגרסאית.

ב־919, התארגנה התנועה הציונית ולאחר מאבק נבחרה ב־1934 הנהלה ציונית בקהלה, ב־1934 הוקם בבית זקנים, חיי התרבות של היהודים היו ערים. הופיעו עתונים יהאדיים, אורגנו הצגות וערבי תרבות.

ד״ר קירשנר אדולף כיהן כאן במשך 30 שנה כיו״ר התנועה הציונית, ראש ועד ביה״ס, חבר מועצת העיר וכ״ו כראש הקהלה הנהיג בביהכנ״ס נדרים ונדבות בשבתות ובחגים לטובת הקהק״ל וקרן היסוד, התמיכה בקרנות הלאומיים ובחוות ההכשרה — נכללו בתקציב הקהלה.

בעזרתם של שרה ויוסף סירון נוסדה כאן הוצאת ספרים בשם ,,קרית ספר — לוגוש״. בהוצאה זו הודפסו ספריו של יוחנן גרש חלב — גיסקאלאי יאנוש — את ,,חייו הנפלאים של עקיבא״. הוצאת הספרים הצליחה להחזיק מעמד שלש שנים בלבד ובתקופה קצרה זו הוציאו לאור 36 ספרים עם תוכן יהודי־לאומי בשפה ההונגרית, רובם של גיסקאלאי, בין היתר: ,,קוי היסוד של תולדות ישראל״, ,,אנסקי״, ,,מקס ברוד״, ,,שלום אש״, ,,תמר מספרת״, ו,,הנביא החדש״.

מספריו של גיסקאלאי הופיעו בקולוז׳בר: ,,עוד יבוא יום כיפור״ ,,שליחו של המשיח״ (שיר), בביה״ס היסודי הונהגו שעורים ללימוד השפה העברית, בלוגוש פעל ,,הזמיר״ מקהלה לשירה עברית אשר משכה קהל רב בהופעותיה המוצלחות.

בעיר הוקם ,,בית זקנים״ בתרומתם של זאב הוסר ואשתו.

בקהלה היו 1700 נפשות ב־550 משפחות עם 502 משלמי מסים. מתקציב הקהלה שהיה קרוב למיליון ליי הוציאו 100 אלף למוסדות צדקה, בקהלה פעלו גם המוסדות הכנסת כלה, עוזר דלים, קרן עזר ליתומים ולסטודנטים, קופת גמ״ח לסוחרים זעירים.

היהודים לקחו חלק פעיל בפיתוחה הכללי של העיר, גם בסלילת פסי הרכבת, התחבורה

הצבורית היתה בידי היהודים. בסוף המאה ה־19 הפכה לעיר תעשייתית, היהודים היו בין מיסדי תעשיית הטקסטיל וביח"ר לכוהל.

בעלי בתיח"ר היו — קאמר ושותפו — ביח"ר לקסטיל עם 300 עובדים, לפלר ישטראוס — ביח"ר לנעלים עם 100 — פועלים בארא‌ט את לנג'ל — ביח"ר לטקסטיל עם 50 עובדים, צבי שורץ — טחנת קמח עם 30 פועלים, סאנטו את אפשטין — ביח"ר למטאטאים עם — 20 עובדים, גרוס את אמיגו — ביח"ר לאריגים עם 20 פועלים וארטור סאלינובסקי — ביח"ר לכובעים עם 15 — עובדים, בעלי משקים גדולים היו: פיליפ אקשטין ואנטל פקטה.

חברי הנהלת הקהלה היו — הרב ד"ר מאנו לנקה, הנריק ברדק — יו"ר, מיקשה הירש ומיקשה גרינבוים — סגנים, ליפוט סבסטיאן, רודולף בארוך, וילמוש הוסאר, לרינץ פריד, דוד סודון, ינא דובי, משה דייטש וארמין שטרן. יו"ר האחרון היה ד"ר קירשנר.

ביבליוגרפיה:

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 316
יצחקי ש. בתי"ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה"ע עמ' 168
הרב קאופטיל — אוי קלט 1.3.68

פאג'ט FAGET, FACSAD

בבית העלמין ישנן מצבות, המוכיחות שכבר באמצע המאה ה־18 ישבו כאן יהודים ספרדים ואשכנזים ממורביה, הקהלה התארגנה במאה ה־18 והשתיכה לזרם הניאולוגי, באותו זמן הקימו בית תפלה, מקוה ובית מטבחיים. ביזמת מ"מ הרב — איגנץ שטינר והשופט לאסלו שינפלד הוכרזה הקהלה בשנת 1885 כמרכז לרישום לכפרים הקרובים.

לקהלה היה רב וחזן משלה, לרגל חגיגות יובל האלף לממלכת הונגריה בשנת 1896 הוחלט לבנות ביכנ"ס חדש. בשנת ה־70 של המאה ה־19 היו ראשי הקהלה משה ודוד הירשל ורפאל מילנדר, יהודי המקום השתתפו בחיים הצבוריים, בנו של השופט משה הירשל — בלה הירשל נבחר כשופט נפתי. אחד מיהודי המקום — ד"ר זיגמונד נמש נבחר לחבר הפרלמנט ההונגרי בשנת 1910. במקום היה מרכז חשוב לתעשיית עצים ולגידול בקר, שגם הם סיפקו פרנסה ליהודים.

ביבליוגרפיה:

וואגו ב. טרנס. הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 334

אורביצה ORAVIȚA, ORAVICABÁNYA

בסביבה מכרות למתכות ולפחם ומעיינות מרפא, בשנת הוסדה של הקהלה ב־1860 הוקם ביכנ"ס ונוסדה החברה קדישא, הקהלה היתה מרכז לישובי הנפה והשתייכה לזרם

הניאולוגי, מספר היהודים הלך וגדל עם פיתוח המכרות והמחצבים אחרי מלחמת העולם הראשונה, חלק ניכר של היהודים עבד במכרות כמהנדסים ופקידים וכדומה. היהודים הועסקו כמו כן במסחר זעיר, היו מהם גם בעלי חנויות ובתי מרזח, רופאים ועורכי דין, בשנת 1928/29 הוקם בית מדרש.

לקהלה לא היה רב קבוע, רק מ״מ־רב. בקהלה היתה פעולה סוציאלית ענפה, שהסתכם לא רק בתמיכת עניים אלא גם בהחזקת מעון ותמחוי ומרפאה בהם קבלו טיפול חנם אין כסף החולים הנזקקים. — כרב פעל ר׳ יוסף וינברגר והיו״ר היה נגל אדה.

היו 75 משלמי מסים 240 נפשות.

ביבליוגרפיה :

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ׳ 273
לקס. תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ׳ 167

אורשובה ORŞOVA, ORSOVA

הקהלה היתה ביאולוגית ונוסדה ב־1876, בשנות ה־20 של המאה ה־19 הקהלה רכשה את בנין המשפ טהמחוזי העירוני לשם פתיחת ביכנ״ס ומשרדי הקהלה, בקהלה פעלו חברה קדישא, קרן מיוחדת לגמ״ח ועזרה לתלמידים עניים, לבנקופ קלמן היה בה הרב האחרון והיו״ר לוקץ גיורגי, מבין 180 הנפשות היו 80 משלמי מסים בהנהלת הקהלה פעלו : וואש אנדור — יו״ר, טיכנר פרנץ — סגן, פריש שאנדור — גזבר, ווייל ארטור — מזכיר, ווייס יוסף, אקשטין אמיל — גבאים, ברקוביץ ינא — ועד הורים, ברקוביץ אדאן — חברה קדישא, בהנהלת ויצ״ו — נשיהם של ריכר מארטין ואלמנתו של אולמן יאנוש.

אורשובה היתה עיר נמל, חלק ניכר של התושבים היהודים עבדו במפעלי הדיג והספנות במקום, מהם היו גם שותפים בבתי הזיקוק לנפט ובמכרה — הפחם, ומהם היו סוחרים ובעלי מלאכה. —

היתה זאת קהלה אמידה והתקיימו בה שעורים ללמדי קודש ע״י רב הקהלה וגם שעורים ללמוד השפה העברית, בני הקהלה תמכו בהתלהבות בקרנות הלאומיים, בתקופת השואה הושיטה עזרה לפליטים יהודים מהונגריה ומסלובקיה.

בראש הקהלה האורטודוקסית עמד הגאון ר׳ יואל טיטלבוים, שהיה אח״כ לרבה של קרולי וסטמר.

ביבליוגרפיה :

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ׳ 273
לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ׳ 167
פאטאי — ,עבר ועתיד׳ מס׳ יובל 935 עמ׳ 63

CARANSEBES, KARANSEBES — קאראן סבש

היהודים הראשונים של הקהלה נזכרים כבר בשנת — 1521, חייל האונגרי הביא שבויים יהודים מתורכיה ושומרי הראש של המושל בקאראן סבש גזלו אותם ממנו, האחים אברהם ויעקב קפש קבלו כתב מיוחד מהקיסר קרל הששי, בזמן מלחמתו של הקיסר בתורכים היתה להם זכות מיוחדת על השירותים הכלכליים. —

ב־1715 זכו לישיבת קבע וקבלו רשות חכירה לבישול בירה ויי"ש וזכות למסחר בתבואה ובפירות בקאראנסבש ובכל חבל באנאט.

בעקבותיהם באו גם יהודים אחרים, אבל לאלה לא ניתן זכות מגורים, רק הוגדרו בתעודות כיהודי המסחר, — מפקד האוכלוסין שהתקיים ב־1742 מוכיח, שבעיר גרו בתקופה ההיא יהודים אשכנזים וספרדים.

בשנת 1750 היה להם ביכנ"ס ובית עלמין, ב־1799 פעלו שם מורה מלמד דרדקי ושוחט ומאוחר יותר הגנו השלטונות על היהודים בפני סוחרים ובעלי המלאכה שהתלוננו על המתחרים היהודים, הרוכלות נאסרה עליהם מטעמי בטחון הגבול, אחר שהאיזור עבר להונגריה נתארגנה הקהלה ב־1874 והשתייכה לזרם הניאולוגי.

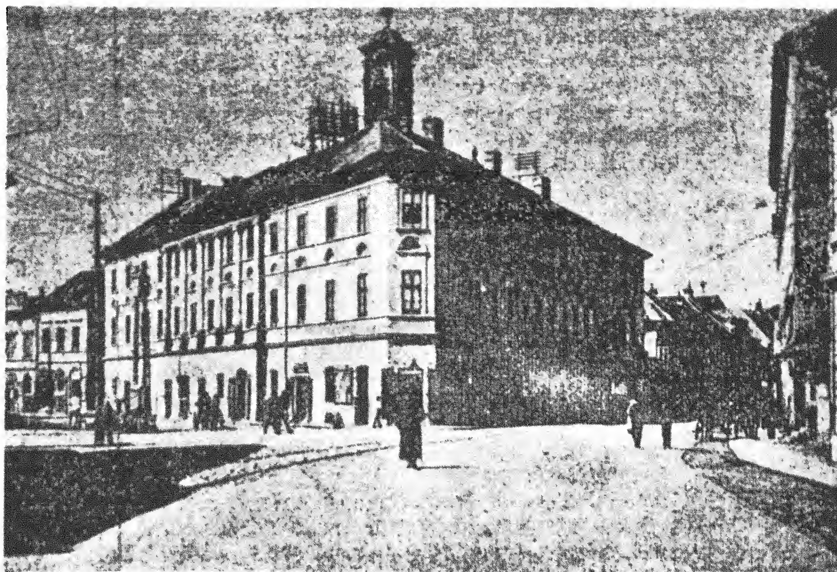
במקום פעלה תנועת נוער ציונית וגם חוות הכשרה למתכוננים לעליה. הארכיאולוג הנודע וילהלם קלין הוא יליד המקום, היהודים לקחו חלק בכל ענפי התעשיה והמסחר כמו מכרות וסחר יערות והפקת התוצרת לתעשיית העץ, בנקאות וכ"ו ב־1881 הוכרזה הקהלה למרכז רישום לסביבה הקרובה, בשנת 1897 נחנך ביהכנ"ס בנוכחות מושל המחוז ונכבדים אחרים, אז כיהן איגנץ נורר — ראש הקהלה. —

הרב הראשון של הקהלה היה — ד"ר יוסף הורוביץ, אחריו כיהן כרב במשך 11 שנים ד"ר ארנסט דייטש, הוא עבר משם לסן ניקולאול מארה ומשם לבראשוב, — הרב האחרון היה הרב זידלר גזה והיו"ר גרינברגר עמנואל מ־600 נפשות היו 165 משלמי מסים.

ביבליוגרפיה :

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ' 341

לקס תולדות הקהלה בטרנס. ובנט ספר זכרון כרמלי עמ' 167

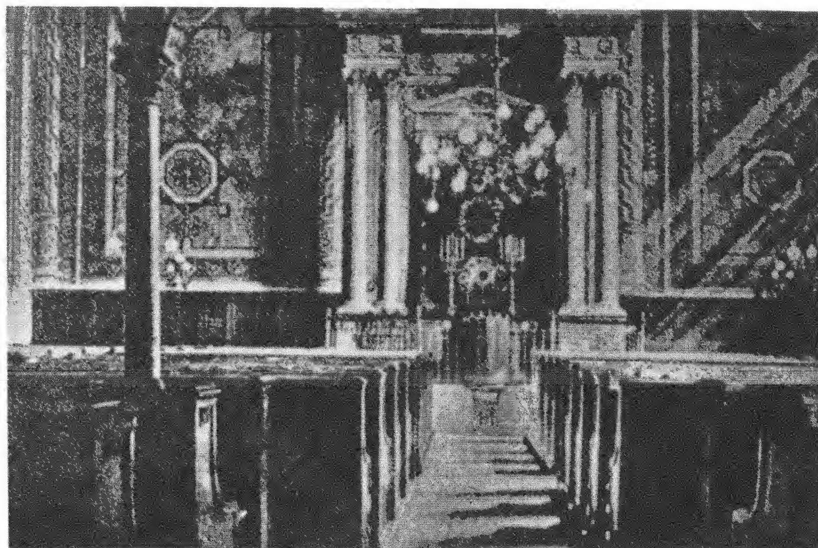
בית הקהלה באראד, הבנין כולל גם בית כנסת

הרב יהויכים שריבר — אראד

הפתיחה החגיגית של הועידה המחוזית של המזרחי וצעירי המזרחי שבמחוז מרמרוש, שהתקיימה ביום ד׳ תמוז תרצ״ד, באובערווישא, בהשתתפות חברי המרכז מסינט. הנואם: ר׳ יוסף רוטנברג ז״ל.

פנים בית הכנסת באראד

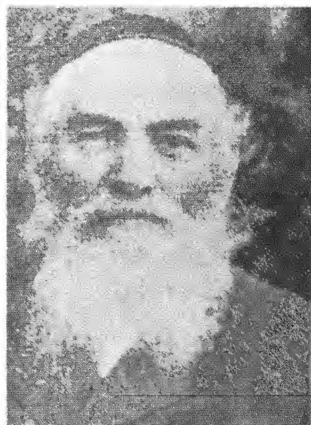
בורוש־צ׳יקה

בית הכנסת הגדול באורדיה — גרויס ווארדיין — נאגי ווארוד

רבי יצחק אהרן לנדעסברג,
גראסוואַרדיין

הרב משה צבי פוכס, גראסוואַרדיין

הרב בנימין פוכס, גראסוואַרדיין

בית הכנסת הניולוגי — נאגי ווארוד

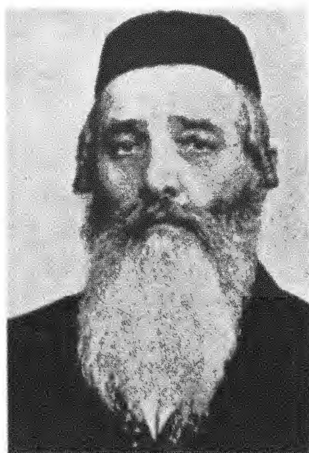
תמונת המחזור של בוגרי ביה״ס התיכון היהודי נאגי ווארוד

רבי ישראל מויזניץ

רבי משה מויזניץ

ר' חיים מאיר מויזניץ
מיסד קרית ויזניץ בבני ברק
ומנחל הישיבה

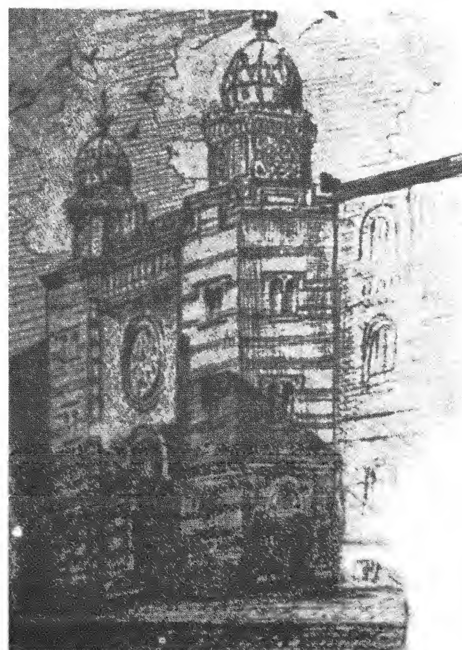
האדמו"ר רבי ברוך שליט"א סרט־וויזניץ
מייסד שיכון ויזניץ בחיפה
ומנהל ישיבת „יחל ישראל"

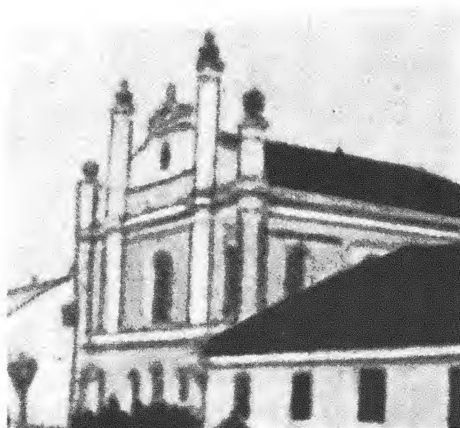
רבי יהושע מאדיסשוב־גרוסורדיין

בית הכנסת בטמשבר (איזור התעשיה)

טמשואר

נאגיסאלונטה

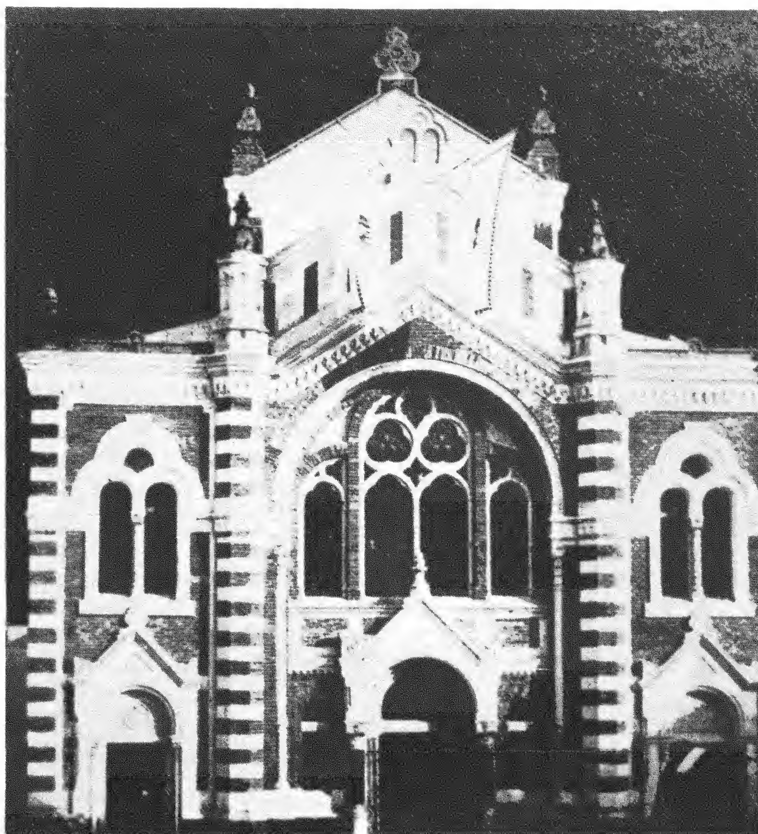
רשיצה־באניה

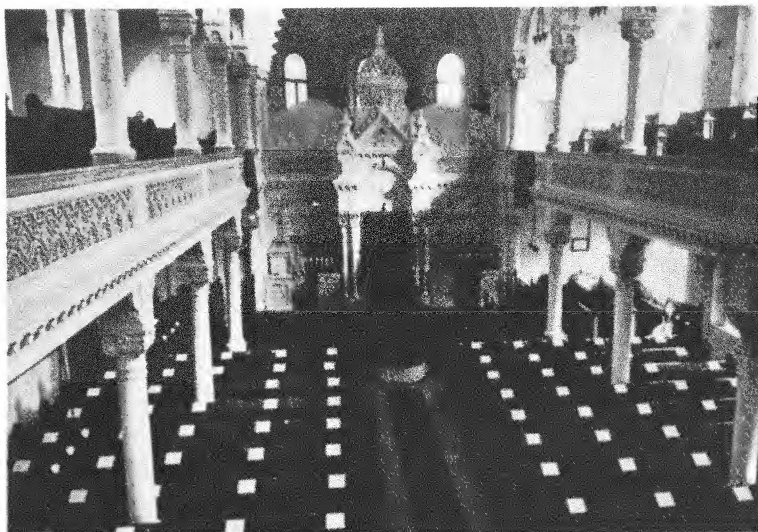
לוגוש

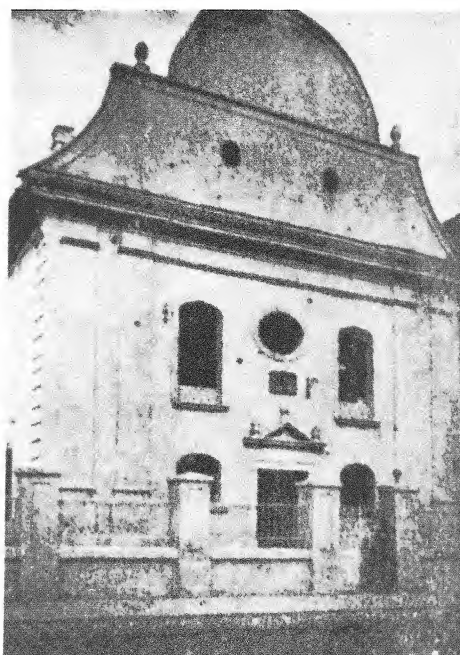
בית הכנסת ב־רובינה־פציקה

בראשר־בראשוב

פנים ביהכנ״ס

אלבח — יוליח מולח פחרבר

חרב זאב צבי חכחן קליין, בראשא,
ברלין, בוענאסאירעס

חרב דוב פריעדלאנדער, בראששא, סטאנעויץ

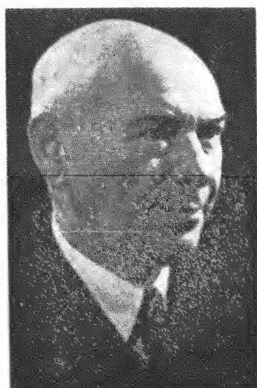
פטרווץ

התור לחלוקת תעודות הגנה בבודפשט, הכניסה לצירות שויץ

ד״ר יחזקאל־ארנסט מרטון ז״ל

ד״ר חיים ווייסבורג ז״ל

ד״ר רז׳ו קסטנר

ד״ר רז׳י קסטנר

שאול לוץ

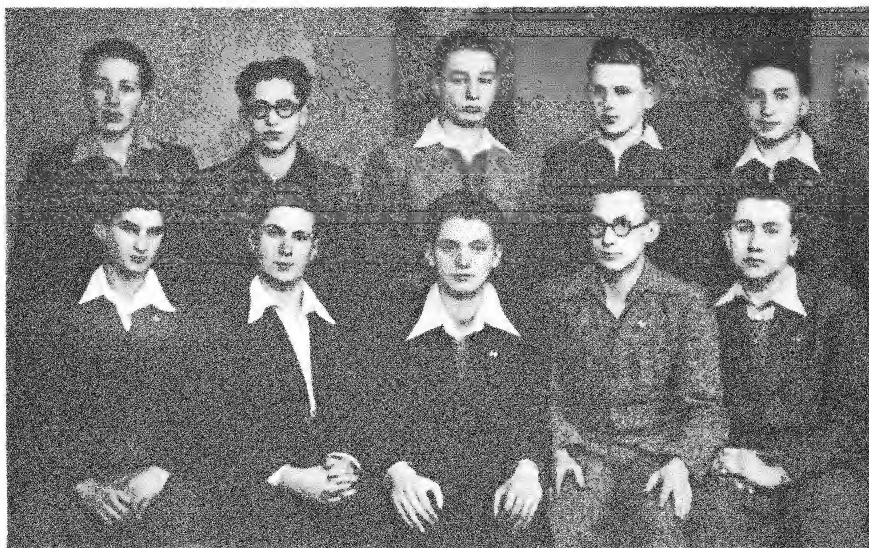
קבוצת הנוער הציוני ליד פסל המלך מתיא בקלויזנבורג (1941)

עובדי כפייה בדרכם לאוקראינה

יהודי קולוזוואר שירדו למחתרת (ביער „הוויא")

צעירי באריסיה בנאגי־ווארוד

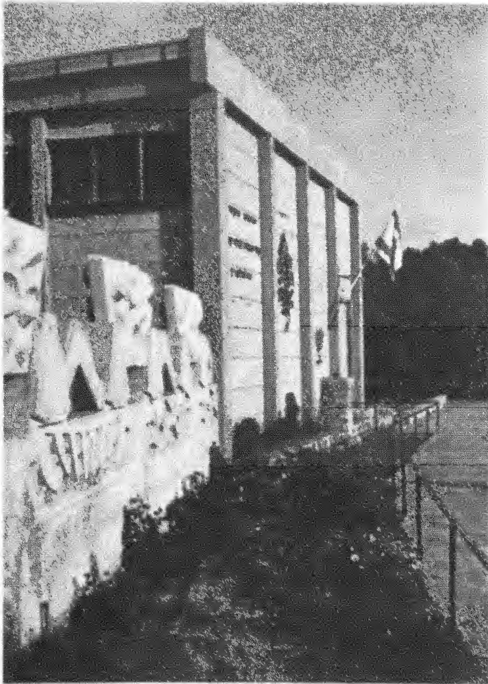

צעירי באריסיה בהאטסג עם הותיקים הציונים, לרגל בקורו של גיסקאלאי יאנוש — נש חלב ב־1926

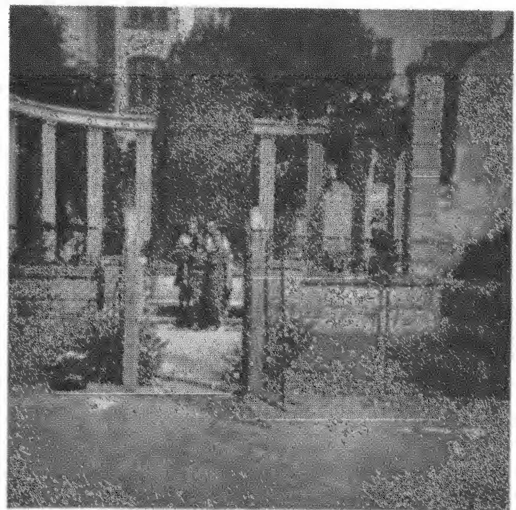
קבלת פנים לחברי הועד והרמת כוס לחיים, בבית נשיא המדינה זלמן שזר ז״ל לרגל הופעת ומסירת ספר זכרון קולוזבר

מחברי ספר זכרון קולוז׳בר — ש. זמרוני ויהודה שורץ בשעת הפרידה מן הנשיא

הנצחת קהלות קלויזנבורג והאלמין ע״י ביה״ס הממ״ד „יבנה״ בגבעת אולגה, ליד קיר הזכרון
יו״ר יוצאי הקהלה מר מוזס דוד ולידו מנהל ביה״ס יהודה שורץ — מחבר הספר

מצבת זכרון לקדושי השואה בנאגי־וואראד

תלמידי ביה״ס יבנה בטכס האזכרה

הרב מ. בריסק טושנד, חתנו ונכבדי הקהלה בחג הלאומי הרומני — 1939

מצבת זכרון לקבורת „חסבון ריף" במרגרטן

מקום איסוף של בנות ניצולי השואה „בחווילה פטר־פאלי" בקולוז'בר, הראשון ה. פרידמן — מראשי הועד

סקלי אלכסנדר, מנהל הצטנר „ד"ר ויצנר" בחיפה
יו"ר המרכז הארצי להתאחדות עולי הונגריה

ד"ר דויטש אפרים
יו"ר המזכירות הארצית של התאחדות עולי הונגריה

JUD. ALBA
ALBA IULIA, GYULA FEHERVÁR
KARLSBURG

אלבה — יוליה
קרונשטט

בעיר 9645 תושבים, מהם 1770 יהודים, הקהלה העתיקה ביותר בטרנסילבניה והעיר היחידה, בה היו יכולים להתישב יהודים באופן חוקי. לפי המקורות פעל כאן בית־דין יהודי כבר ב־1591, אבל המסמך הרשמי הוא מ־1623, כשהמושל בטלן גאבור נתן רשות ליהודים מהונגריה ומספרד להתישב בעיר. כתוצאה מכך נוסדה כאן קהלה ספרדית עצמאית ולביכנ״ס זה שהוקם ע״י העדה הספרדית היתה הנהלה משותפת עם העדה האשכנזית.

לפי חוקי המדינה מ־1650 היתה ליהודים זכות ישיבה רק בעיר הזאת, אפה־פי־מיהי נתן על בקשתם כתב הגנה נגד השתוללות תושבי המקום, בתחלת המאה ה־18 בתקופת מלחמת השחרור של ראקוצי סבלו קשות ומספרם הופחת עד שבשנת 1724 נשארו רק 7 משלמי מסים.

בין השנים 1754—1868 כיהן רבה של אלבה יוליה כרבה הראשי של טרנסילבניה. ראש הקהלה הראשון היה האשכנזי יצחק ליב קאראש שהוכתר לתפקיד זה ב־1743. בשנת 1759 הושג הסכם לפיו יעמדו בראש הקהלה אשכנזי וספרדי לסירוגין כלאחר חודש ימים.

במחצית השניה של המאה ה־18 עברו מספר ניכר של ספרדים לביהכנ״ס האשכנזי, ב־1793 הוכרז חרם על העוברים אל האשכנזים, הרב שמואל לנדאו מפראג ור׳ משה סופר התירו זמנית לספרדים להתפלל בביכנ״ס אשכנזי, לצדו של ראש הקהלה עזרו שלשה ממונים. בהנהלה היו גם גבאי צדקה אשכנזי וספרדי שטיפלו בעניני בתי הכנסת של עדתם, הם הציגו את הקהלות בפני הרשויות, לקהלה היה בית דין משלה, שהורכב מ־3 עד 5 חברים הראשונים להנהלת הקהלה בראשות הרב. בתקנותיו נכללו העונשים: היטלים נוספים לצרכי ביהכנ״ס, מלקות, או חרם, בשנת 1831 הוחלט על הקמת ביכנ״ס חדש על שם הרב דאז ר׳ יחזקאל פאנט בעל „המראה יחזקאל״, אולם מחמת קשיים כספיים הושלמה בנייתו רק ב־1840.

בשנת 1754 פונים אל לשכת ראש הממשלה בתלונה, שיהודי הסביבה נמנעים מלשלם את מסיהם לקהלה, ב־1736 מתחילים לנהל את פנקס הקהלה, שהוא המיסמך הותיק ביותר של יהודי טרנסילבניה. הפנקס מתנהל ע״י החכם הספרדי אברהם בן יצחק רוסו קודם בעברית ואחר כך בלאדינו ובידיש, אבל נמצאים רישומים גם בהונגרית ובגרמנית. בפנקס נפרד התנהלו הדוחים של בית הדין מפסקי הדין שהיו בין יהודים ולא יהודים. ביה״ד שימש גם כבי״ד לערעורים על פסקי הדין של הקהלה, במשפטים קשים הכר־ע נציג האפיפיור, או יועץ המשפטי של העיר, אשר גם רשם בפנקס את החלטת פסק הדין, היהודים היו מרוצים יותר מהתערבות נציג האפיפיור. פסקי הדין בפנקס נותנים תמונה ברורה מהחיים החברתיים של היהודים בתקופה ההיא על מקצועותיהם ומנהגיהם. על הדוחים חתם בדרך כלל רב העיר או ראש הקהל, בו היו רשומים גם מאורעות מחיי הקהלה.

הפנקס הזה משמש מקור היסטורי לא רק על התישבות היהודים בעיר אלא גם על הרבנות בקרונשטט, שהיתה אז המרכז לרבנות הארצית בטרנסילבניה. הרישום האחרון

בפנקס הוא משנת — 1835 ובו 273 דפים, תכנו מבהיר לנו לפי זה את חיי היהודים בעיר במאה אחת.

ביה״ס נוסד ב־1890, לרשות ביה״ס עמד בנין שכלל 4 כתות חדר למשרד ושירותים. בתחילה היתה שפת ההוראה גרמנית ואידית, אחרי כן הונגרית. מ־1918 לימדו בהונגרית מ־1920 שפת ההוראה היתה רומנית, המורים היו — גאל, קאהן וגינסבורג.

ברשות הקהלה היו אולם לאספות כלליות של הקהלה, חברה קדישא, תלמוד תורה, ספריה תורנית, ארגוני נשים וארגונים לצדקה, הקהלה היתה שייכת לסטטוס־קבו, ב־1908 הוקמה הקהלה האורטודוקסית, ב־33־1932 נתמזגו שתי הקהלות לקהלה אורטודוקסית אחת. באותה תקופה היה רב הקהלה ר׳ משה קרויס.

כרב עיר וכרב כולל לטרנסילבניה כיהן ר׳ יחזקאל פאנט, נולד ב־1783 ונפטר ב־1845. ספרו הדן בשאלות ותשובות הלכתיות ידוע בשם „מראה יחזקאל״, עבודות ספרותיות בנושאים תלמודיים והלכתיים נשארו בכתב־יד. ר׳ יחזקאל פאנט הנו אחד מאלה שהניחו את יסודות למוד התלמוד בטרנס. עמד בקשר מכתבים עם גדולי דורו ביניהם עם „החתם סופר״, היה נוטה לחסידות והתעמק בספרי „הקבלה״ והסוד, מבניו ונכדיו כיהנו כרבנים בטרנסילבניה ובהונגריה — ר׳ חיים בצלאל (74—1803) בטשנד. ספרו „דרך יבחר״ הופיע אחרי פטירתו. בנו — אשר שמואל בהיד־אלמאש, ר׳ אריה ליב בטורצ׳ול ור׳ מנחם מנדל בדעש, אשר חיבר ספרים תורניים יקרי ערך והיה ידוע כבעל מופת, בנו ויורשו היה ר׳ משה ובנו יחזקאל רבנים ידועים בעיר דעש. באחד מבתי הכנסת ארעה התפוצצות ב־1938 כתוצאה של נסיון התנקשות אנטישמית. ב־1941 בדומה ליתר הקהלות ברומניה נשללו ונסתמו מקורות הפרנסה של היהודים וגם רכוש הקהלה הוחרם.

כאן נולד ד״ר רונאי יאנוש ב־1849, בהשפעת הופעתה של התנועה האנטישמית בהונגריה ונאומי ההסתה של הציר אישטוצי נגד היהודים בפרלמנט ההונגרי פירסם ספר בהונגרית ב־1875 בשם „לאומיות וקוסמופוליטיות מבחינת מצבם של היהודים בימנו״. השתתף בקונגרס הציוני הראשון בבזל והתכתב הרבה בענין הציונות עם ד״ר הרצל. נבחר ליו״ר הארצי של הסתדרות הציונית.

ביבליוגרפיה:
לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 333
יצחקי ש. בתי״ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה״ע עמ׳ 160
זהבי צ. מחתם סופר עד הרצל עמ׳ 340

AIUD, NAGYENYED — איוד

עיר נפה, התישבות היהודים בעיר נתאפשרה רק אחרי המהפכה ב־1848. הקהלה נוסדה בשנת 1880. קודם התפללו בבית פרטי וב־1890 הקימו בכוחות עצמם בית כנסת, חדר ומקוה טהרה. השוחט שימש להם גם דיין ומורה ללמודי קודש עבור התלמידים היהודים שלמדו בבתי ספר ממשלתיים.

ביה"ס היסודי של הקהלה נוסד ב־1922, מסיבות כלכליות הועבר ביה"ס לבעלות המדינה ב־1924 והפסיק את פעולתו ב־1932. לרשות ביה"ס עמד בנין מיוחד עם שני חדרי למוד, כתות א—ב וכתות ג—ד היו מצורפות.

בשנת 1920 בחרו ברב ראשי ראשון בר' אברהם שינפלד. הקימו מבנים למשרדי הקהלה, בית שחיטה ובתי מגורים לעובדי הקהלה. בעירה פעלה תלמוד תורה וישיבה קטנה. החברה קדישא נתנה עזרה מלאה לנצרכים במזון ותרופות. מתפקידו של ארגון הנשים שפעל בעיר היה לתמוך ביתומים, לדאוג למזון כשר עבור היהודים שהיו מאושפזים בבתי החולים ולאסירים היהודים שבבית הכלא. בעיר התקיימה פעילות ציונית ענפה וכמה מארגוני הנוער הקימו בה „חוות הכשרה".

בתקופת השואה נגרם סבל רב ליהודי איוד, מפקד הלגיונארים, אשר שימש גם מפקד המשטרה וראש העיר היה ידוע באכזריותו.

רב העיר — ר' אברהם שינפלד עונה קשות ע"י הלגיונארים. אחרי השואה עבר לכהן כרב בקלוז' קלויזנבורג. משם עלה לישראל, התישב בירושלים ונפטר לפני שנתיים. — כרב וכאדמור כיהן במקום גם ר' מוטל ר' אורי מופודולי חתן ר' יחיאל מיכל הגר מסטרוז'ניץ, התפרסם בחריפותו ובפסקי הלכה שלו, כמו"כ בתפלתו.

ביבליוגרפיה :
וואגו. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 274
יצחקי ש. בתי"ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה"ע עמ' 159
אלפסי : חסידות עמ' 137

מארוש אויבר — אויורה UIOARA, MAROSUJVÁR

עד לאחר 1848 לא הורשו יהודים להתישב בעירה, כי בתחומה מכרות מלח מן הגדולים במדינה, שהופק מהן מלח כבר בזמן הרומאים וליהודים היה אסור להתישב באיזורי מכרות ומחצבים.

ב־1886 הוכרה הקהלה כמרכז נפתי. עד אז היתה מסונפת לאיוד. יהודי העירה היו מועסקים בדרך כלל במכרות המלח ובמסחר. בתי המרזח היו בידי היהודים, על אף היותם מונופול ממלכתי, חנויות אלו אולצו להיות פתוחות גם בשבתות ובחגים.

רבה הראשון ר' יחזקאל פאנט בעל מחבר „כנסת יחזקאל" (1870—1930) התחיל בכהונתו ב־1896 וב־1902 עבר לעיר דז'. בנו — ר' יעקב אלימלך פאנט נתקבל במקומו וכיהן כרב העירה עד — 1944, נהרג על קידוש השם באושביץ. כרב כיהן גם ר' יוסף משה מייזליש. ביהכנ"ס נבנה רק בשנות השלושים, עד אז היה בצריף עץ, בעירה פעלה ישיבה עם 50—60 תלמידים. כאן הופיע „הבחור" ירחון בנושא הישיבתי בעריכת שלמה זמרוני ואברהם יצחק פרידמן.

אחד מנכבדי העירה היה ישראל גרין, אשר נבחר ב־1867 לחבר באספת הנכבדים, שהכינו את הקונגרס היהודי של יהודי הונגריה ב־1868. לקראת הקונגרס הוציא גרין

חוברת בגרמנית, בה הוא מיצג את עמדת רוב יהודי העירה — את עמדת החרדים.

במארוש אויבר נולד זיגמונד פרקש־האזי עו"ד ופוליטיקאי נודע (1874—1928) שהיה בין מיסדי המפלגה ההונגרית הבלתי תלויה, היה חבר בפרלמנט ההונגרי, בו הצטין כאחד הנואמים שהטיף לעצמאות הונגרית ולדמוקרטיה. — לעירה השתיכו 33 ישובי הנפה. אויבר נשארה בתחומה של רומניה גם אחרי — 1940. בקיץ 1941 גורשו יהודיה לאיוד והורשו לחזור רק בחורף — 942.

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ' 261—262

וואגו. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 272

טירש TEIUS, TOVIS

הקהלה היתה תחת חסותה של הרבנות מאלבה יוליה והשתייכה אליה גם מבחינת רישום האוכלוסין. נוסדה בשנות ה־70 של המאה ה־19 והקימו ביכנ"ס בסוף מאה זאת.

יהודי המקום לקחו חלק פעיל בחיים החברתיים והכלכליים של העיירה, שמואל לוי, אשר כיהן כסגן ראש הקהלה היה גם חבר המועצה המקומית ועמד בראש מכבי האש. מנחם הירש, שהיה נדבן ידוע כיהן כראש הקהלה, בין יהודי העיירה היו כמה משכילים ויודעי עברית. המורה המקומי — ש. רוטנשטיין פירסם מאמרים מפרי עטו בעתונות העברית. —

ביבליוגרפיה:

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 307

וינציול דה ז'וס VINŢEUL DE JOS, ALVINCZ

מבחינת רישום השתייכה הקהלה לאלבה יוליה. התישבות היהודים בה החלה כבר בתחלת המאה ה־18, היהודים התפרנסו מהכנת יין כשר, לשם רכישת יין כשר הגיעו אליה יהודים ממקומות המרוחקים ביותר בטרנסילבניה, כאן היה אחד מבתי הכנסת הותיקים ביותר בטרנסילבניה.

בעירה גרו צאצאיו של ד"ר ברנט נתן אשר היה הרופא היהודי הממשלתי הראשון בטרנסילבניה, האחים שאמו ומור גליק היו בעלי אחוזות גדולות ונחשבו לנכבדי המקום ועשירים המופלגים ביותר בכל טרנסילבניה. כמעט רוב יהודי המקום הועסקו במשקים של האחים גליק. גליק מור היה פעיל בחיי הקהלה וניתנה לו תואר אצולה (1879).

ד"ר אדאן מאיר נבחר מכאן מטעם מפלגת העבודה לפרלמנט ההונגרי. בבחירות לקונגרס הציוני הי"ז (1931) השתתפו 111 איש מיהודי הקהלה. —

ביבליוגרפיה:

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 301

עד להתחלת המאה ה־19 התישבות היהודים בעיר היתה אסורה, בשנת 1807 התישבו יהודים באישור מועצת העיריה, אבל הקהלה נוסדה רק ב־1826 על סמך הצו המלכותי אל המועצה, המבטיח חיים שקטים ונוחים ליהודים שיתנהגו במסגרת החוק.תעודות מוכיחות שמחוץ לחומותיה של העיר גרו יהודים הרבה לפני המאה ה־19. ההוכחה היא המשפט שהתנהל נגד יהודי בשם לאסל, הרשום בתעודה מיום 29.4.1566 יהודה לבל קבל רשות ב־1806 למכור בעיר את תוצרתו עד שעה — 18 כשנסגרו שערי העיר. ב־1807 כבר נתנו רשות ליהודים להתישב בעיר וגם לקנות בה בית, ב־1820 דרשו הגילדות הסאכסיות לאסור על הסוחרים היהודים ובעלי המלאכה להתחרות אתם, — ב־1826 הגיע צו קיסרי מוינה ובו הוראה לחברי הגילדות להפסיק את ההאשמות הבלתי מבוססות נגד היהודים.

מיסדי הקהלה היו הסוחרים בצלאל בן שמואל, פיקסל בן משה ואהרן בן יהודה, האחרון מהם שימש 25 שנים ראש הקהלה והמשיך אחריו בנו ליבל אהרונוסן, אשר נבחר לנשיאה הכבוד עד ל־1868, דבר שהביא לויכוחים סוערים ולפירוד ע״י הקמת הקהלה האורטודוקסית, בשנת 1906 אישרו את תקנון הקהלה מאחר שהגדירה עצמה כקהלה ניאולוגית ואחרי מאבק קשה גם סעיף לא מקובל בקהלה הקונגרסאית, שהקהלה תתנהל על יסוד „השלחן ערוך". הקהלה האורטודוקסית נוסדה ב־1877 ורק ניהול ביה״ס נשאר משותף לשתי הקהלות ביה״ס פעל ברציפות עד מלחמת העולם השניה, בנין ביה״ס היה בחצר ביהכנ״ס הניאולוגי, בבנין היו 4 חדרי למוד ומשרד, מנהל ביה״ס היה דוד קיין המורים — פנדריך סמוק והגב׳ פלסי. עם חלוקתה של טרנסילבניה ב־1940 נוספו כתות גמנסיה וכתות מקצועיות, ביה״ס המשיך להתקיים אחרי המלחמה בהנהלתו של דוד בריף. הרב האחרון היה ד״ר דייטש ארנסט והיו״ר מטיאס איגנץ, מ־2000 הנפשות היו 560 משלמי מסים.

הקהלה האורטודוקסית נוסדה ע״י תשעה חברים שעזבו את הקהלה הקונגרסאית, בראשה עמד העו״ד רז׳א אדלר, הקימו גם חברה קדישא נפרדת ובית עלמין משלהם וגם מוסדות אחרים.

רבה הראשון היה לאיוש פופ, שכיהן בה בשנים 1893—1918 הוא חיבר ספר על התנ״ך ופירסם את דרשותיו, עשרות בשנים נערכה התפלה באולמות שכירים ובשנת — 1899 הוקם ביכנ״ס מודרני מפואר, לפי תכניתו של האדריכל הידוע ליפוט באומהורן ובו היו 800 מקומות ישיבה. בחנוכת הבית ב־20 לאוגוסט 1901 נאלצו לשתף גם מספר גדודי צבא מחשש התקפה של המון פרוע לרגל עלילות הדם בעת ההיא.

ב־1925 נבנה מחדש גם ביהכנ״ס האורטודוקסי. ב־1870 הגיע לכאן המשורר העברי שלמה ארנקרנץ, שהוזמן על ידם להורות עברית לילדיהם.

בראש המוסדות עמדו: חברה קדישא — שמואל קלין וסגנו יוסף סיקלאש, מחוץ לארגון הנשים שהוקם ב־1876 בהנהלתה של הגב׳ ארמין דייטש, הוקם גם חברת „עוזר דלים" ,ותפארת בחורים׳, כרבנים כיהנו גם ר׳ בנציון ויזל, ר׳ צבי הכהן ד״ר קליין בנימין פוקס

ור׳ דוד שפרבר. בקהלה היו אישים בתפקידים חשובים כלכליים בחיי העיר, כמו הרופאים הראשיים — יהונתן האן, זאב פלר, משה אגיד ומנהל מכון הפטולוגי זיגמונד קצ׳קמטי, השופט המחוזי משה גרינפלד והאלוף יונה״ש מסיץ. במקום כיהן כאדמו״ר ר׳ ישכר בער לייפר בן דוד מבאניה, עלה לישראל והתישב בכפר סבא.

ב־1940 נוסד בי״ס מקצועי בהנהלת שתי הקהלות, הרב ד״ר ארנסט דייטש היה רבה הראשי של הקהלה הניאולוגית בתקופה 1927—1950, הוא חיבר רשומות על תולדות היהודים, על הספרות העברית החדשה ופרסם את דרשותיו, כן חיבר „כתב עת" על הקהלה „בולטין חדש" לענינים שוטפים ולעניני תרבות, נפטר בירושלים ב־1963. במסגרת תנ׳ „איחוד" התנהלו קורסים לעברית ע״י האלוף להרמת משקלות — ד״ר פאצ״ זולטן, בנו — רופא עור בקופ״ח חיפה.

התקציב השנתי של הקהלה היה קרוב למיליון וחצי ליי שחלק ניכר ממנו שימש את המטרות הסוציאליות של צדקה וחסד. מספר הנפשות בקהלה היו 1280 המשפחות 311 מהן 430 משלמי מסים.

הפעילים בהנהלת הקהלה: ארנא דייטש — רב ראשי, זיגמונד קצ׳קמטי — יו״ר ארפאד סג׳א — סגן, יוסף סיקלאש — תרבות ודת, שמואל קלין — חנוך, ארמין דייטש — גזבר ובלה פישר — מוסדות צדקה. חברי המועצה — איגנץ מתיאס, יעקב כהן, שמואל שטינהרט, נגדור ציקלר — מזכיר והנריק שטמלר — חזן ומורה לדת.

התנועה הציונית התארגנה ב־1920 ושנה לאחריה כבר השתתפו 6 נציגים בקונגרס הציוני הטרנסילבני בקלוז׳ באותה שנה גם נוסד האיגוד לספורט „עבריה" בהנהלת ד״ר א. שפריר ו. הרטמן בארגון הנשים היו הפעילות נשותיהן של שבשי לאיוש, ד״ר בארשוני שאנדור, אנגלמן ליאו — יו״ר, מתיאס פאולה, סולה איזידור — מטעם הקהלה האורטודוקסית, סגא ארפאד — מן הקהלה הנילוגית הרבנית שפרבר לאיוש ופירדי מיקשה מטעם החברה קדישא.

בתקופת השואה היה בעיר מרכז המפלגה הנאצית של הגרמנים וגורל יהודי העיר היה בכל רע. —

ביבליוגרפיה:

לקסיקון יהודי בודפשט 929 עמ׳ 137

יצחקי ש. בתי״ס יהודיים בטרנס. בין שתי מלחה״ע עמ׳ 163

כרמלי וינברגר משה משוררים עבריים בטרנס. סיני כרך נ״ז עמ׳ קנ״ו—קנ״ט

לקס תולדות הקהלות בטרנס. ובנט

ספר זכרון כרמלי עמ׳ 107

ד״ר פאטאי, „עבר ועתיד" מס׳ יובל 935 עמ׳ 159

JUD. HUNEDEOARE
LUPENI, LUPENY לופני

אחרי הגדלתן והתרחבותן של מכרות הפחם בעמק שבסביבה גדלה כאן התישבות היהודים בהנהלתם של הרמן מנדל ואלכסנדר סיסר והקהלה התארגנה בשנת 1895, רוב היהודים היו מועסקים במכרות כמסגרים, נגרים ופחחים ואף כטכנאים ומהנדסים, הקהלה היתה אורטודוקסית וכרבה הראשון כיהן ר' אהרן אויש, לקהלה זו השתייכה גם קהלת

VULCANI, VULKAN וולקן

עד לשנת 1906, כשפרשה והיתה לקהלה אורטודוקסית עצמאית, שינוי זה חל בסוף המאה ה־19 עם פתיחת מכרות חדשות, שהביאה להגדלת מספר התושבים היהודים עד למאה נפש, המארגנים הראשונים של הקהלה איגנץ וליאופולד סולומון ב־1890, יהודי העירה התפרנסו ממכרות הפחם וממסחר.

בשנת 1905 הקימו ביכנ"ס גדול ויפה, במקום צריף העץ, בו התפללו עד לתאריך זה.

ביבליוגרפיה :

וואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס הקהלות רומניה עמ' 300—319

PETRUŞANI, PETRUZSENY פטרוז'ן

בה התישבו היהודים רק לאחר שבוטלו ההגבלות באיזורי המכרות (1870), כאן היה המרכז למכרות פחם חום, בשנת 1883 אושרה הקהלה למרכז רישום לישובי הסביבה. ב־1890 נתקבל ר' יוסף לבנטר כמ"מ של רב, הוא ניהל את הרישום וגם הופיע כנציג הקהלה בחגיגות שנערכו ב־־1896 שנת האלף לממלכת הונגריה.

הקהלה היתה ניאולוגית ואחרי שגדל מספר התושבים היהודים החרדים נתפלגה הקהלה, הצליחו לאחד את הקרע בשנת 1909 כשבקהלה הניאולוגית פחת מספרם של שומרי השבת, אחרי שביהכנ"ס הניאולוגי הותקן לפי המסורת הפך ביהכנ"ס הניאולוגי לבית הכנסת הרשמי של האורטודוקסים וביהכנ"ס האורטודוקסי היה לבית מדרש בו התפללו החסידים.

כרב הקהלה כיהן ר' אנצ'יל יהודה מילר החל מ־1905 במשך 50 שנה, מלבד למדנותו הצטיין כדרשן מוכשר, כל החוגים העריכו את מתינותו „ויראת שמים" שלו, ב־1955 עלה לישראל ונפטר כבן־80 בשנת 1960. כתב ספרים והובאו לדפוס — „לחם אשר" על התורה ודרשות (סאיני תרפ"ט) „פירורי לחם" על אגדות התלמוד ודרשות (דוה תרצג), ספרו הגדול על התלמוד „קרבן אשר" הופיע לאחר פטירתו (חיפה תשכ"א) ע"י שני בניו הרבנים בקרית בנימין ושל נצרת עלית.

הרב ניהל ישיבה. בהנהלתו של ר׳ מרדכי גולדשטין פעלה חברת „תפארת בחורים" עבור בחורי ישיבה לשעבר, במסגרת חברה זו התקיימו שעורים בתורה ויהדות, בעיר פעלו כמו״כ סניפים לתנועות נוער, שקיימו חוגים ללמוד השפה העברית, לתולדות ישראל ולתולדות הציונות. גם אגודת הנשים לצדקה ערכה הרצאות על נושאים יהודיים.

היהודים השתתפו בחיים המדיניים והתרבותיים, ב־1901 נבחר רז׳א יעקוב׳פי לשופט עירוני, חלק ניכר מהיהודים היו בעלי תואר אקדמאי, מהם היו רופאים, מהנדסים ועורכי דין, מבחינה קהלתית — איגונית והשגחה דתית רבנית היתה שייכת לפטרוז׳ן גם

פטרולה PETRULA

אבל לעירה היו מוסדות קהלתיים נפרדים עצמאיים, כמו ביכנ״ס, בית עלמין ומקוה טהרה, בשנת 1890 הסית הכומר הרומני את אנשי המקום נגד היהודים ורק בעזרת הג׳נדרמריה והצבא הצליחו למנוע פרעות ביהודי העירה.

ביבליוגרפיה:

ואגו ב. טרנסילבניה הדרומית פנקס קהלות רומניה עמ׳ 335

וסף לקהלות האורטודוקסיות הנ"ל פעלו עוד בטרנסילבניה קהלות קדושות מאורגנות יטב, בהתאם לצרכיה ודרישותיה של כל קהלה וקהלה, עם רבנים ידועים בעלי שם.

רשימת יתר הקהלות האור׳טודוקסיות ורבניהן

מס׳ קהלות	מס׳ רבנים	שם הקהלה	שם הרב
1	1	אודבור הלי	ר׳ אברהם אשר זליגשטין
—	2	"	ר׳ ברוך אברהם וידר
2	3	אראניוש מדיש	ר׳ יהודה ליב גינסברג
3	4	בודעשט	ר׳ נפתלי הורוביץ
4	5	בוצ׳ום	ר׳ חיים צבי ליכטנשטין
—	6	"	ר׳ יחיאל מאיר פאנט
5	7	בורגו פרונד	ר׳ יהודה פרידלנדר
6	8	דיוסג	ר׳ שלום צבי אדלר
7	9	דראגמרשט	ר׳ אפרים פישל פלדמן
—	11	"	ר׳ משה שטרן
—	11	"	ר׳ יצחק מאיר הכהן שורץ
8	12	האסו מעזא	ר׳ אברהם ישכר איזקסון
9	13	זילוי	ר׳ אשר אנצ׳ל יונגריז
10	14	לעכניץ	ר׳ שמעון ליכטנשטין
11	15	מאסיב	ר׳ יצחק בעק דומ"ץ
12	16	מאדיארוש	ר׳ בנימין זאב ליכטנשטין
13	17	נאגי פאלו	ר׳ צבי שלזינגר
—	18	"	ר׳ מנחם צבי רוזנברג
14	19	ניגרעשט	ר׳ אהרן צבי פרוינד
—	20	"	ר׳ שמואל טייטלבוים
—	21	"	ר׳ פנחס וינברגר
—	22	"	ר׳ שמואל לוי וינברגר
15	23	נימוזה	ר׳ שלמה דוב כץ
16	24	סעצ׳על	ר׳ יחזקאל ווייצמאן
17	25	סטרעמטורה	ר׳ צבי כהנא
18	26	סעפ לאק	ר׳ יהושע פנחס וויינברגר
19	27	עלעשד	ר׳ שמואל שמלקא קליין
20	28	פאנטיצ׳ה	ר׳ יהודה ליב לבינגר
21	29	פטרובה ביסטרה	ר׳ אהרן כהנא
22	30	ריסקאבה	ר׳ אהרן ברגפלד דומ"ץ
23	31	שוגאטוג	ר׳ יקותיאל יהודה גרוס
24	32	שיללמד	ר׳ צבי ווייס

רשימת רבני הקהלות האורטודוקסיות בטרנסילבניה
שנהרגו על קדה"ש, הי"ד

מס'	שם הרב	מקהלת
1	אדלר שלום צבי	דיר־סג
2	איזקסון אברהם ישכר	הוסו־מיזא
3	איכנשטין יהושע	גרויס ווארדין
4	בריסק מרדכי	טאשנאד
5	בריסק נתן צבי	סאלונטה
6	ברוין חיים יהודה	איקלוד
7	בודנר עוזיאל	ביסטריץ, דו"מץ
8	בלום משה נחום דו"מץ גרויס ווארדין	
9	בלוקסנהים שמעון	דו"מץ קלוז'
10	ביליצר אפרים הלוי	דו"מץ בעטלען
11	בעק יצחק	מאסיב
12	בעק יוסף	דו"מץ סיגט
13	ברגפלד אהרן	דו"מץ ריסקבה
14	בראך אלעזר מ"מ	קרולי
15	בינדיגר ברוך אברהם	דעש
16	גרוס אהרן	מאגיר — לאפוש
17	גרוס שמואל	קרולי
18	גרוס יקותיאל יהודה	שוגאטאג
19	גולדמן ישראל מ"מ	גרוס וארדין
20	גרינברג שמואל	דו"מץ טאשנד
21	גינסברג יהודה ליב	אר. מעגיש
22	גרוס —	דו"מץ, אודבארי
23	הגר ברוך	א. ווישא
24	הגר פנחס	בראשו
25	הגר מנחם מנדל אלטר	בורשה
26	שלמה דוב הלוי הלר	סיגר
27	הורוביץ אברהם אביש	קרולי
28	הורוביץ נפתלי	בודשט
29	הלברשטם צבי	דו"מץ, סאטמר
30	הירש יצחק הלוי	בוזוד — איפאלו
31	הורוביץ משה אהרן	ואלקא
32	היילפרין יוסף צבי	שומקוט
33	וינטרניץ משה דוד	סאטמר
34	ויס יצחק אייזיק	ספינקא אדמו"ר
35	ויס אשר אנצ'ל	ס. נאגיפאלו
36	וינברגר מרדכי עוזיאל	מארגרעטן
37	ויס חיים אהרן	היד — אלמאש
38	וינברגר יהושע פנחס	סעפ — לאק
39	ויצמן יחזקאל	סאצ'יל
40	וידר ברוך אברהם	ס. אודבארהלי
41	ויס צבי	שיללמד
42	טיטלבוים יקותיאל יהודה	סיגט
43	טיטלבוים שמואל	ניגרשט
44	יונגריז אשר אנצ'ל	זילוי
45	יונגריז ישעיה הלוי	זרינד
46	כ"ץ יואל	ארדאד
47	כהנא צבי	ספינקא
48	כהנא אהרן	פטרובה ביסטרה
49	כץ שלמה דוב	נימוז'ה
50	כהנא צבי	סטרימטורה
51	ליכטנשטין ברוך בנדיקט	קראסנה
52	ליכטנשטין שלמה זלמן	בעטלען
53	ליכטנשטין בנימין זאב	מאדיארוש
54	ליכטנשטין שמעון	לכניץ
55	לוי משה	קלוז'
56	ליבוביץ יהושע	רעטעג

מס'	שם הרב	מקהלת
57	ליכטנשטין חיים צבי	בוצו"ם
58	לוינגר יהודה ליב	פאנטיצ'ה
59	לייכטיג אליהו	דו"מץ, סאטמר
60	ליכטנשטין יהושע	מאצ'יו
61	ליכטנשטין יוסף שאול	סילג'-צ'ה
62	לייפר אברהם שלמה	נאג' באניה
63	לייפר אהרן משה	גרויס וארדין
64	לייפר ראובן	גרויס וארדיין
65	לוי עזריאל מ"מ	קלוז'
66	לוי חיים יהודה ר"מ	גרויס וארדיין
67	מיכאלוביץ	קלוז'
69	מילר עמרם ישי	מז'א טעלעגד
69	סופר מנחם	מ. ואשאר הלי
70	סופר שמואל חיים	מ. ואשאר הלי
71	ארנריך שלמה זלמן	שימלוי
72	ארנריך משה יהודה	שארמאשאג
73	ארנריך חיים	שימלוי
74	ארנריך חיים יהודה	דבה הומונה
75	אליאש יעקב שמואל	סאמוש אויבר
76	פאנט יעקב אלימלך	דעש
77	פריינד ישראל	סאס רעגען
78	פלדמן משה ישראל	דרגמירעשט
79	פרידלנדר אלימלך	בורגו — פרונד
80	פרידמן אברהם חנוך	דו"מץ סאטמר
81	פרסבורגר אהרן	הוניוד
82	פיש אליעזר	ביקסאד, סאטמר
83	פרידמן אברהם שלום ירוחם	טורץ
84	פארהאנד מרדכי	דו"מץ בעטלען
85	פאנט מנחם מנדל	הוניד
86	פרידלנדר מנחם	גרויס וארדיין
87	פרידמן ישכר דוב	קיראלי דארוץ
88	פריינד משה	גרגו סנט מיקלויש
89	פראנקל אברהם	ניארוד סערעדה
90	פרנקל משה	דו"מץ ז'יבו

מס'	שם הרב	מקהלת
91	פולאק משה	גרויס וארדין
92	פריינד ברוך	הוניוד
93	פאנט חיים ברוך	דעש
94	פיש יוסף אריה	האדאד
95	פריינד משה אריה	נאסויד
96	פריינד מרדכי יהודה	ראדנה
97	פריינד אלימלך יהודה	אנטראדאם
98	פאנט יהודה	דעש
99	פיש חיים משה	ק. מונושטור
100	קלין יעקב שלום	האלמין
101	קרויס משה אהרן	נאג' —באניה
102	קלין משה	גרויס וארדיין
103	קאהן גרשון מנחם	ע. סנט גיורג
104	קאנר יעקב שמשון, צ'חוב	קלוז'
105	קלין שמואל שמלקא	עלעשד
106	קרויס נתן אנצ'ל	סאניסלוי
107	קיזלניק משה	רוזבליה
108	קויפמן יעקב צבי	מארגארעטן
109	דובער קליין	דו"מץ, האלמין
110	רוזנבוים מוזס חיים	שימלוי
111	רוזנר יהודה אב"ד ור"מ	סקלי-היד
112	ריינמן אברהם חיים	קרצ'יניב, קאראש מעזא
113	רובין אשר ישעיהו	ראדנה
114	רובין יעקב ישראל	סאס רעגען
115	יוזנר שמואל חיים	סקלי היד
116	רוזנבוים אליעזר זאב	סיגט
117	רוזנבוים יעקב ישכר דוב	סיגט
118	רוזנבוים מאיר	סאטמר
119	רובין צבי	סאטמר
120	שפיץ מאיר	ביסטריץ
121	שטין אברהם משה	קלוז'
122	שינברגר משה דוד	דו"מץ טג. מורש
123	שורץ אברהם יהודה	טופליצה

מס'	שם הרב	מקהלת
124	שורץ אברהם יהודה	ווארזל
125	שינפלד יחזקאל	מיהיי פאלבה
126	שורץ יוסף הכהן מ"מ	גרוס וארדין
127	שורץ יצחק זעקיל	סאלארד
128	שפירא פנחס	קעכניה
129	שורץ	ק. מונושטור
130	פרץ שטרוהלי מ"מ	קלוז'
131	שאנצר מנחם ישכר דוב	דו"מץ, דעש

מס'	שם הרב	מקהלת
132	שינברגר צבי דוב סגל	דו"מץ מיהי פאלבה
133	שורץ יעקב יחיאל	דו"מץ, קרולי
134	שטרולי משה	פלש'א באניה
135	שטרולי פנחס מ"מ	דיצ'א
136	שורץ חיים הכהן	דו"מץ טופליצה
137	הרב מג"אלו	מחוז קלוז'
138	צימנטבוים פנחס	גרויס וארדיין

שואה וגבורה

האנטישמיות בהונגריה. הונגריה בשנות השלושים והארבעים.
כך זה התחיל — — רשימת הגיטאות בהונגריה. המצב בגיטאות בטרנס.
תחת שלטון סאלושי. מדוחות בתי הדין העממיים. מצב היהודים בדרום טרנסילבניה.
המאבקים להצלה. אגרות הגנה. בתים מוגנים תנועות הנוער הציוני בפעולות הצלה.
פעולות הצלה של הצירויות. צנחני ישראל בהצלה. הישוב בא״י למען הצלה.
רכבת קסטנר, משפט קסטנר, ההשמדה ובנות הברית. תאריכי טרנספורטים (יארצייטים).

האנטישמיות בהונגריה

אם בימי מסעות הצלב מלכות הונגריה לא נתנה לגדוד הצלבנים להרוס ולשדוד וכך זכו היהודים בהונגריה לשלוה יחסית, השתנו פני הדברים בתקופה של ימי הבינים במשטר הפיאודלי. המשטר המיוחד הזה התפתח גם כאן.

במאות ה־12—13 הפכו יהודי הונגריה לרכושם הפרטי של המלך. הם שילמו לו ישירות את מסיהם ותמורת זאת היה המלך חייב להגן עליהם מפני המתנכלים מצד הכנסיה.

בשנת 1348 גורשו יהודי הונגריה מן הארץ ואחרי מספר שנים החלו השליטים להרגיש בחסרונם של היהודים ועודדו מחדש התישבותם באחוזות הפיאודלים, כדי לסחוט מהם מסים גבוהים. במאות ה־14 וה־15 חוזרת ונשנית תופעה זאת. גרוש יהודים ממקום אחד והתישבותם במקום אחר. הם מתבקשים לחזור למקומותיהם ונאלצים לקנות בכסף מלא זכות הישיבה וחסות הפיאודל או המלך.

כשכבשו צבאות השולטן סולימן הגדול את הונגריה ונצחו את הצבא ההונגרי בקרב מוהץ׳ ב־1526 חולקה הונגריה לשלושה אזורים, א — שטח הכיבוש התורכי, ב — הממלכה ההבסבורגית־האוסטרית, ג — טרנסילבניה.

תחת הכיבוש התורכי זכו לתקופת פריחה ושגשוג. כך שימש שטחם מקלט לפליטי גזרות ת״ח ות״ט (חמלניצקי) בסוף המאה ה־17 (1648).

בשנת — 1686 הצליחו מלכי אירופה הנוצריים להביסם. הנוצרים נקמו ביהודים נקמה אכזרית, כי בהגנת בודה נלחמו בצד מיטיביהם — התורכים.

במגלת אופן של הרב שולהיף יש פירוט על חורבן יהודי בודה בעת ההתקפה, כשהתחבאו בביהכנ״ס וגופותיהם השרופות נתגלו אחרי שהציתו עליהם את בנין ביהכנ״ס. (בתיהכנ״ס בהונגריה ש. וידה־הלר עמ׳ 44).

בעקבות המלחמות הרבות נדלדלה האוכלוסיה. השליטים ההונגרים שוב החליטו להזמין עמים זרים, כך הגיעו מהגרים מרוסיה, מפולין ומגליציה.

קיסר אוסטריה, ששלט גם בהונגריה ראה ביהודים מקור הכנסה לקופת המדינה. המסים היו רבים ומגוונים: בו בזמן שהאצילים שילמו את מסיהם אחרי כל משפחה הצטרכו היהודים לשלם מס גולגולת, גם לפי הנשים והטף. את מסי העניים הטילו על העשירים. אחרי השימוש ביין בטכסים דתיים שילמו מס יין. אם המסים לא שולמו בזמן עצרו כמשכון את טובי הקהלה. היה גם מנהג להשביע בפני ספר תורה את ועד הקהלה, שיגידו להם את האמת בקשר למספר חברי הקהלה ורכושם.

אם אחד מטובי הקהלה מת במעצרו מן העינויים, כל רכושו הוחרם לאוצר המדינה. עד תקופת המלכה מריה טרזיה שילמו גם מס סובלנות. תשלום המסים נשארו בתקפם עד 1867, תאריך קבלת החוק לשיווי זכויות היהודים.

בשנת — 1279 הונהג האות הקלון, שהיהודים היו צריכים לענוד בהופעתם במקום צבורי, כדי להבדילם מיתר התושבים. במאה ה־15 היו חייבים גם בתלבושת מיוחדת,

בכובע מחודד ואורך המעיל עד הברכים וב־1552 בוטל החוק ע״י סאפוליה לאיוש, אחיו של שליט טרנסילבניה.
בעיר פרשבורג נשאר החוק בתוקפו עד — 1526.
בתולדות האנטישמיות בהונגריה במאה ה־18 וה־19 תפקיד חשוב „לעלילות הדם״, בכך הגיעה שנאת ישראל לשיאן. (עלילת הדם בנאגי־סומבוט 1536, באורקוטה 1764, בטאשנד 1791, בבאזין 1840, טיסה־אסלר 1882, נאגי־סוקול 1891.)
הנה הפירוט של שלשה מקרים.[1]

עלילות דם בהונגריה

באזין

בבאזין, מחוז פרשבורג, ב־27 למאי 1529 נדלקו בככר העיר 36 מדורות, עליהן נשרפו אותו מספר של יהודים. כתוצאה מעלילת הגראף הבאזיני — פרנץ וואלף, שרצה על ידי כך להפטר מלשלם את חובותיו לאותם היהודים.
יצחק מאנדל, קצין יהודי באזין פנה אל המלך פרדיננד הראשון וביקש וגם קיבל את חסותו, אבל הגראף ביצע את זממו לפני בא ההחלטה.
אי נכונות העלילה היתה ברורה, כי הילד עליו אמר הגראף שנרצח ע״י היהודים לצורך חג הפסח חזר בקרוב לעירו וגם נודע שהגראף הבריחו לוינה עד הוצאה לפועל של גזר דין השריפה ולכן גם ניצלו מהשריפה — ברגע האחרון — יהודי מארכגי.

אורקוטה

בשלישי ליוני 1764 נעלם בכפר שארוש מעגיה ילד נוצרי, בן 5 בשם אישטבן בלה. גויתו נמצאה אחרי יומים בקצה הכפר, כשמסביב לצוארו חבל. החשד נפל על היהודים שביצעו רצח דתי, מכיון שעל גופו מצאו סימנים של אותיות עבריות.
כשיהודי הכפר התאספו בחג השבועות לתפלה בבית הכנסת נעצרו מהם כשלושים. בפקודת השופט הכינו מהגויה תמונה מוגדלת ושלחוה לחצר המלכות ההונגרית — בוינה. אחרי שנבדקה גם ע״י המלכה מריה טרזיה הועברה לארכיב הארצי, שם בדק אותה גם קארולי „אטבאש״. הוא כותב: שרק המאמינים באמונות טפלות ראו על הגויה אותיות עבריות.
תשעה יהודים נשארו במעצר. הקהלה הזעיקה לעזרה את הועד בפרשבורג. ראש הקהל — אהרן תבן נתקבל ע״י המלכה מריה טרזיה — בוינה.
בינתיים התנצר אחד הנאשמים — שמואל שבתאי ושוחרר. גם שנים עשר ילדיו של יעקב לפקוביץ ביקשו להתנצר וב־27 ליוני התקיים הטקס בחגיגיות רבה.
בית המשפט גזר על יעקב לפקוביץ ועל משה יוספוביץ חקירה דתית בבית המשפט של הכנסיה. התלין מאפריש עינה אותם ב־25 לינואר 1765 בעינויים האכזריים ביותר,

משעה 11 לפני הצהרים עד לשעה 9 בערב. יוספוביץ עמד בנסיון ואילו חברו — לפקוביץ מת בעינויים בשעת החקירה.

בבית הכנסת באפריש היו נוהגים לערוך אזכרה לזכרו של יוסף בן יצחק לפקוביץ הקדוש.[2]

טיסה־אסלר

טיסה אסלר נודע בקשר לפרשת עלילת דם. באביב 1882 נעלמה נערה נוצריה בכפר זה ומיד העלילו על כמה מיהודי הכפר שהם רצחוה בבית הכנסת לצרכים דתיים. „עדות" ברוח זו נגבתה בלחץ ובכפיה מבנו בן ה־14 של אחד הנאשמים — שמש בית הכנסת.

העלילה הועלתה בבית הנבחרים ההונגרי ע"י שנים מחבריו האנטישמיים ובכך נפתחה מערכה אנטי יהודית חריפה בכתב ובעל פה.

ביוני — אותה שנה נמשתה מהנהר טיסה גווית צעירה ועליה מלבושי הנערה שנעלמה, ומאחר שלא ניתן לקבוע את זהותה — הואשמו היהודים בניסיון לטישטוש הפשע, וההסתה גברה.

ראש הממשלה — ק. טיסה הורה על ריסון ההסתה, אולם ההליכים המשפטיים לא הופסקו.

המשפט נערך בחדשי יוני—יולי 1883 נגד ארבעה יהודים שהואשמו ברצח, ששה אחרים בהשתתפות בו ועוד חמשה בחיפוי על הפשע. המשפט עורר התענינות גדולה ברחבי העולם.

בית המשפט פסל את עדותו של בן השמש וזיכה את הנאשמים.

חלק רב בזיכוי היה להגנתו האמיצה והנמרצת של הסניגור — קרל „אטבאש". המתיחות האנטי יהודית לא פגה גם לאחר שיחרור הנאשמים ובחדשי אוגוסט ספטמבר 1883 אירעו התפרצויות בעיר הבירה ובערי השדה במערבה ובצפון מערבה של המדינה.

עלילת טיסה אסלר גרמה לחיזוק האנטישמיות בהונגריה בשנות השמונים של המאה ה־19.[3]

הונגריה בשנות השלושים והארבעים (במאה ה־20)

כפי שראינו לעיל, היו לאנטישמיות בהונגריה שורשים היסטוריים עוד במאה הי"ח והי"ט, ביחוד מבחינה רעיונית. אולם הגורמים שעיצבו את גורל השתלשלותו של הגורל היהודי בהונגריה בשנות השואה עיקר פעולתם היתה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

גורם ראשון במעלה שהשפיע על מעמד היהודים היה הופעתו של הימין האנטי ליברלי אחרי מלחמת העולם הראשונה, שמתוכו יצאו הקבוצות האנטישמיות השונות, בראשו של פרנץ סאַלושי, מנהיג מפלגת „צלב חץ הקשת".

הגבלת זכויותיהם ופעולתם של היהודים הועלתה בפעם הראשונה בתזכיר שהוגש אל הורטי (מושל הונגריה) ע"י קבוצת קציני צבא. לחוק היהודי (1938) היו תוצאות לא רק לגבי מעמד היהודים, אלא גם לגבי המדיניות והכלכלה ההונגרית.

מכאן ואילך לא ירדה השאלה היהודית מעל סדר היום והיא השתלטה לחלוטין על החיים המדיניים, ביחוד משגדלה האוכלוסיה היהודית במדינה עם סיפוחם של מחוזות סלובקיה, רוסיה הקרפטית וטרנסילבניה.

בשנים הראשונות של מלחמת העולם השניה הצטמצמו האמצעים האנטי יהודיים בהרחקת היהודים מחיי הכלכלה, החברה והתרבות. אמצעים שדילדלו את הציבור היהודי, דיכדכו את רוחו ונטלו ממנו את כוח ההתנגדות. ברם אמצעים אלה לא סיפקו את תביעות הימין האנטישמי.

הפעולה הראשונה, שאפשר לראותה כהקדמה למה שאירע בשנים הבאות היתה: גירוש היהודים נתיני חוץ מהונגריה ב־1941. תוך הגירוש ניספו 20 אלף יהודים. ב־1942 שלחו ההונגרים חלק ניכר מצבאם לרוסיה ואל צבא זה סופחו גדודי עבודה שהיו מורכבים מיהודים. גורלם של המגויסים לגדודים אלה היה רע ומר ואבדותיהם היו כבדות ביותר ולא מחמת הפעולות הצבאיות, אלא בעיקר בשל יחסם הברוטלי של מפקדי הגדודים. כתוצאה מיחס זה ניספו מבין המגויסים היהודים כ־40 אלף.

אחרי הפלישה הגרמנית להונגריה ב־19 במרץ 1944, היה השלב הראשון הפרדת היהודים מהאוכלוסיה וכליאתם בגיטאות.

משהוחל בריכוז היהודים בצפון מערבה של המדינה (רוסיה קרפטית וצפון טרנסילבניה בעלות אוכלוסיה צפופה) נתברר להם להונגרים, כי פעולה זו גוררת עמה בעיות חמורות בשטח הכלכלה ובעיקר בתחום הצבאי, (איזור זה היה קרוב לחזית).

התביעה הגרמנית לדפורטאציה היתה איפוא דבר בעתו וההונגרים נענו לה ברצון. (הגירסה הרשמית היתה כידוע, כי היהודים מובלים לגרמניה לעבודה).

הגירוש ההמוני החל בערי השדה. לפי תכניותיהם של הנאצים צריך היה תורה של יהדות הבירה להגיע בחדשי יולי—אוגוסט. המאורעות הפוליטיים במערב שיבשו את לוח הזמנים של הנאצים. נחיתת צבאות המערב בנורמאנדיה והתנועה המהירה בחזית המזרח גרמו לכך וחלה הקלה מסוימת במצב היהודי.

אז כבר התחילו לחפש קשר למערב ותיכננו לקפוץ מהעגלה הנאצית. הגירוש ההמוני ירד מהפרק. באוגוסט 1944 חל שוב מפנה לטובה: הוקמה ממשלת לאקאטוש ותחת לחצה נאלץ איכמן לעזוב את בודאפשט.

עם התמוטטות העצמה הנאצית

בינתים חלו מאורעות חשובים. עם הרעת מצב הנאצים קפצו ארצות נוספות מעגלתן. רומניה עשתה את ההתחלה, בולגריה באה כעבור ימים אחדים בעקבותיה ואחרי כן באה תורה של פינלנד.

כוחות הנאצים התמוטטו בחזית המזרח ובחדשי הסתיו שוחררו מרבית שטחיה של טרנסילבניה. העולם החפשי ציפה לכך, שהונגריה תנתק את קשריה עם הנאצים וצעדה זה עשוי היה להציל חלק מן המדינה. ליהדות הונגריה יכלה החלטה זו להיות מעשה של הצלה ממשי.

ב־15 באוקטובר החל שלטון הנאצים ההונגריים וכל הסימנים העידו על כך, שהקיץ הקץ על יהדות בודאפשט. בלילה, בין ה־15 ל־16 נערך פוגרום איום ביהודים.

ב־17 חזר איכמן לבודאפשט וניגש במרץ „לתקון המעוות". „בתי הטלאי הצהוב" ננעלו, הוחלט על ריכוז היהודים ועל ניצולם במחנות עבודת הכפיה.

במחצית השניה של נובמבר הוקם הגיטו המרכזי בבודאפשט בשטח של 0,3 ק"מ מרובע, כ־70,000 יהודים נדחסו בשטח מצומצם זה. ב־5 בנובמבר החלה הסגרת היהודים שהיו מסוגלים לביצוע עבודות כלשהן לידי הנאצים, החלו „צעדות המות". בחדשי נובמבר—דצמבר הסגירו הנאצים ההונגריים כ־80,000 יהודי בודאפשט לידי הגרמנים.

ב־15 בנובמבר הוקם „הגיטו הבינלאומי", בו רוכזו אותם היהודים, שבידיהם היו מכתבי הגנה של מדינות ניטרליות. באופן רשמי הוצאו 7800 מכתבים כאלה ע"י שווייץ, 4500 ע"י שבדיה, 2500 ע"י הותיקן, 698 ע"י פורטוגל ומאה ע"י ספרד. למעשה הגיע מספר המכתבים האמיתיים והמזויפים למאה אלף. גבורי פעולת הצלה נפלאה זו היו — ראול ואלנברג, הדיפלומט השבדי ושארל לוץ, קונסול שווייץ.

בינואר 1945, כשהתהדקה טבעת החנק של הרוסים סביב הבירה, כשנדמה היה ששחרור העיר הוא ענין של ימים או של שעות, בטלה הממשלה הנאצית ההונגרית את הכרתה בהגנה הבינלאומית והסגרת היהודים היתה מלאה.

השיחרור

ב־12 בינואר 1945 נערך טבח המוני ביהודים. השעות האחרונות לפני השיחרור נוצלו ע"י פעולת העם, כדי לחסל את שארית הפליטה.

ב־15 בינואר הוחלט למנוע בכל מחיר את שיחרור היהודים ע"י הצבא האדום, הפעולה תוכננה למחרת היום. הם איחרו את המועד, מכיון שבאותו יום שוחרר הגיטו הבינלאומי ובליל 18—17 כבר חדרו החיילים הסוביטים הראשונים לשטח הגיטו. עד הבוקר שוחרר חלק ממנו. בודה — החלק השני של העיר שוחרר מאוחר יותר, לכן היה שם מספר הקרבנות רב יותר.

בגיטו המרכזי שוחררו 69000 יהודים. בגיטו הבינלאומי ובבניני הצירויות ושגרירויות 25000, וכמספר הזה הצליח להסתדר, או להתהלך בניירות מזויפות. במשך 1945 חזרו ממחנות השבויים הסובייטיים כ־20,000 יהודים.

היה זה נס ממש שנותרו רבבות יהודים בבודאפשט המשוחררת, אולם הנס לא היה מלא, שבין הכיבוש הנאצי ועד סוף המלחמה אבדו בבודאפשט למעלה ממאה אלף יהודים.[4] מן הימים ההם...

כך זה התחיל (הוראות אחרי הפלישה הגרמנית)

החוק הממלכתי אוסר המשך קיומה של הקהלה ומחרימה את כל רכושה, כולל רכוש הבריה, העוברים לאוצר המדינה, כלומר לרשות צבא הכיבוש הגרמני. במקום הארגונים היהודיים יש להקים „מועצות יהודיות" בהתאם להוראות הגסטאפו והשלטונות ההונגריים.

ליהודים אסור לעזוב את דירותיהם, לנסוע ברכבת, באניה ובאופניים ולהחזיק טלפון. מגיל — 6 ומעלה חייבים לענוד טלאי צהוב (חוק ממשלתי מ־1240/1944). שלילת רשיונם של עורכי דין, מהנדסים, עתונאים סופרים ושחקנים יהודים.

לרופאים היהודים אין לטפל בחולים לא יהודים. את השלט יש לסמן במגן דוד צהוב ומכשיריהם מוחרמים לאוצר המדינה.

עובדי הכפיה היהודיים במחנות העבודה נחשבים כשבויים ואסור להם לצאת ולבא בלי ליווי משטרתי חמוש. ליהודים אסור לשאת ולתת במוצרי טבק.

על היהודים לעבור לגיטאות.

בתאריכים, שבין 3 למאי עד ל־22 בו, הופיעו מודעות ומכרזים, כדלהלן: מכרז על 145 בתי מרקחת בסביבה ו־45 בבודאפשט, שהיו בבעלות יהודית. החרמת כספי היהודים, שהם מעל לשלושת אלפים פנגו. בבירה פיטרו את כל העובדים היהודים, כמו כן פוטרו יהודים, חברי ההנהלה בכל המפעלים שבעיר.

יש לסיים בדחיפות הכנת האינונטר שערכו בחנויות היהודיות.

ליהודים אסור לבקר במקומות צבוריים. אסור כל קשר בין יהודים ובין לא יהודים.

אין לטייל בגיטו במשך היום. היהודים חייבים להמצא כל הזמן בבתיהם. רק החלונות שהם לכוון החצר — מותר לפתוח. (מהוראות מפקד הגיטו.)

החרמת מקלטי רדיו. ראש עיריית סאטמר נתן הוראה להחרים גם את הבגדים המיותרים של היהודים. חוק — שריפת ספרים יהודיים.

הפסקת האישורים שניתנו למוסדות חינוך יהודיים.

על היהודים לשלם מיד את מסי העיריה, שהם חייבים.

הפסקת הרשיונות של בעלי הדפוס, המשכפלים והמוציאים לאור ספרים ועיתונים.

הסתדרות עורכי־הדין מחקה מרשימת הבריה את היהודים.

מסמנים את בתי המרחצאות, בהם הכניסה ליהודים אסורה.

הסתדרות הרופאים החליטה על נומרוס נולוס ליהודים.

גיוס למחנה עבודה. החרמת אופניים, שהם ברשות יהודים.

עריכת קניות בין 13—11 לפני הצהרים ובין 15—13 אחר־הצהרים.

עד התאריך 21 — לחודש על היהודים לעבור לגיטאות ולבתים מוגנים.[5]

רשימת הגיטאות בהונגריה ומספר הנפשות בהם

העיר	מס׳ הנפשות
דיור	5,000
סיקש־פהרוואר	4,000
באיה	8200
נאגי־קאניז׳ה	2,500
בארץ׳	2,500
סובודקה	3,500
סגד	4,000
נירדי־האזה	20,000
קיש־ווארדה	12,000
מאטה־סאלקה	17,000
קאשה	12,000
שאטור־אליה אויהלי	21,000
אגר	9,000
האטוואן	12,000
באלאשה גיארמאט	4,000
שאלגוי־טאריאן	4,000
ליבא	4,000
קומארום	8,000
ארשק־אויבר	7,000
דונה־סרדא הלי	8,000
מישקולץ	21,000
ארלוי	9,000
דברצן	9,000
אוי־הלי	13,000
שופרון	4,000
סורבוש	2,500
טאפולצ׳ה	3,000
שאר־וואר	1,000
גינגיש	1,600
גאלנטה	1,100
האידו הודהז	415
קורצוג	1,100
קיש־קאראש	582
קולוצ׳ה	617
ביקיש־צ׳אבה	3,000
פאקש	800
אגר־צ׳הי	1,500
סאבאדקה	3,500
בוניהאד	1,117
נאגי־קאניז׳ה	3,000
ווספרין	500
מונקץ׳	26,000
אונגבאר	14,000
ברגסאס	10,000
צ׳ארדה	2,000
חוסט	10,000
סקלניצה	5,000
איזה	3,000
טיצ׳א	1,000
בארד־פאלבה	3,000
טיץ׳	10,000

במחנות ריכוז

העיר	מס׳ הנפשות
באץ׳־טופוליה	5,000
קיש־טאַרצ׳ה	2,000

גיטאות היו גם בערים

מינדסנט	קצ׳קמט
אסתרגום	מאקו
פאַרקאַני	שובוגראד
לושונץ	סומבאט הלי
נאגי־שוראני	קסט הלי
קאַפולנש־ניקה	שימג
האידו־נאנאש	טאפולצ׳ה
יאַס־באראני	זאַלה „לאווא"
נאגי־קאַטה	שאיו סנט פטר
סולנוק	קיש קון האלאש
קצל	קאפוש־באַר

לפי הודעת הממשלה ההונגרית, יצאו הטרנספורטים יום יום לפי ארבע רכבות־משא, בת 45 קרונות כל אחת.

בכל קרון הוכנסו מ־80 עד 90 איש.[6]

המצב בגיטאות בטרנסילבניה

סאלוש Nagyszöllös הגיטו הוקם בחמשה רחובות בעיר. מספר התושבים בגיטו 14000 יהודים. תרופות ואוכל אין. בית החולים נמצא בביתו של ד"ר לסמן. היציאה מן הגיטו אסורה, פרט לחברי היודנראט: משה גוטמן, אמיל וירצברגר, ליפוט פרידמן ומרדכי איזנברגר. בטרנספורט הראשון הובלו ב־40 הקרונות 2400 איש. המשלוח הבא, בוצע תחת משמר הצבא והמשטרה הגרמנית. לתושבים הלא יהודים לא ניתן רשות להסתכל בהעברת המשלוח אל הקרנות. הם חויבו בסגירת התריסים של חנויותיהם ובתיהם.

באַרדפאַלבה Bardfalva עיר מחוז במרמורש. כאן מרוכזים יהודים מ־19 כפרים שבסביבה. תרופות, בית חולים — אין. היציאה משטח הגיטו אסורה, כמו כן שליחת דברי דואר וחבילות.

סיגט Sziget כאן מרוכזים יהודי העיר הזאת בלבד במספר של 11000 יהודים. הגיטו נמצא בעיר ברח' האינול. על סדר היום הקמת בית חולים. תרופות — אין. הקשר בינם לבין תושבי העיר אסורה. אין לצאת את שטח הגיטו, פרט למועצת היהודים.

באַניה Nagybánya הגיטו נמצא בעיר ללא תנאים סאניטריים מינימאליים. אין בית חולים ואין תרופות. היחס אל התושבים הוא גרוע ביותר, מועצת יהודים — בהתארגנות.

ביסטרייץ Beszterce בגיטו, אשר נמצא כ־6 ק"מ מן העיר בבית חרושת ללבנים שליד בורגו פרונד מרוכזים יהודי העיר והסביבה, מספר התושבים בו הוא — 4000. במקום, 4 רופאים, אבל ללא תרופות ובית־חולים. מועצת יהודים — אין. היחס הוא בלתי נסבל. אוכל אין להשיג. היציאה מן הגיטו — אסורה.

גולוצאַש Galócás בגיטו זה נמצאים היהודים מבורסיק והסביבה.

רגן Szászrégen כאן מרוכזים יהודי דיטרו והסביבה.

גרויס־וארדיין Nagyvárad בגיטו שבקצה העיר ריכזו גם את יהודי הסביבה. כעת פועלים בדבר הקמת בית חולים. בארמון אולמן נמצאים מרוכזים מספר יהודים. כמו כן בבית החולים של מחלות מדבקות. ליטנר שאַנדור הועבר לבודאפשט. את מנהל ביה"ס בירו מרק שיחררו מן הגיטו ונמצא בביתו של יהודי מוגן — ד"ר שטרן ברטולון. המצב בגיטו הוא ללא נשא. לחלק מן המגורשים לא נתנו להביא אתם דבר. ההעברה לגיטו בוצעה במשך רגעים אחדים. בחדר אחד גרים מ־18—16 איש. הרעב הוא גדול (7 ד"ג לחם ליום, בצהרים מרק ובערב קפה שחור) הגישה לגיטו עבור לא יהודים אסורה. ההשגחה עברה מהמשטרה אל הג'נדרמים, החלונות שהם לכוון הרחוב כוסו בקרשים.

סנט גיורג Sepsiszentgyórgy כאן מרוכזים היהודים ממחוז האַרומסיק. הגיטו, אשר נמצא בביה"ס החקלאי ובבית החרושת לטקסטיל ישנם 1000 יהודים. תרופות ואוכל — אין. הרופאים הם: ד"ר פולאק וד"ר פרידמן.

קולוז'בר Kolozsvár בגיטו, אשר בבית החרושת ללבנים „איריס" רוכזו גם יהודי הסביבה. המצב בגיטו הוא קאטסטרופאלי, מספר היהודים בגיטו הוא — 18000 איש. קיימת מועצת יהודים, אבל אין לקיים אתם כל קשר.

ואשאר־הלי Marosvásár hely גם כאן רוכזו יחד עם יהודי הסביבה 6000 איש. לבית החרושת ללבנים שליד רח' קורונקה. קיים שרות רפואי מן העיר. הרוקח לדרר נשאר בעיר. קיימת מועצת יהודים, אבל אין איש מכיר אותם.

סטמר Szatmárnémeti יחד עם יהודי הסביבה רוכזו כאן 12000 יהודים. הגיטו הוקם בעיר ברחובות זיריני, פטא"פי, באטורי, טומפה. בית חולים, רופאים — יש, אבל הם ללא תרופות. תנועה חפשית קבלו: ד"ר פקטה שאמו וד"ר לאס גיולה. מועצת יהודים קיימת מחוץ לגיטו — רוזנברג שמואל, ריטר ויקטור והעו"ד — ד"ר בורגידה.

קארולי Nagykároly הגיטו הוקם מהיט־ש.ש־טול, ברחובות דברצני א־שטבן, קאזינצי והונבד, מספר היהודים בגיטו — 1200. חברי מועצת היהודים הם ד"ר אנטל אישטבן, פפרמן ינ"א, דייטש ארנו ויעקובוביץ לאיוש. יש יהודי מוגן בשם לילינפלד ליפוט.

רגן Ezászrégen מן העיר ומהסביבה היו מרוכזים כאן 7000 יהודים, כולל משומדים. השומרים הז'נדרמים 40 במספר נשלחו מהז'נדרמריה בסג'דין, המתיחסים לתושבי הגיטו באכזריות רבה. הגברים מגיל 70—17 עובדים בבניית שדה תעופה. מבין הנשים יוצאות לעבודה יום יום כעשרים — למטבח הצבאי הגרמני. האופים יוצאים בלווי משטרתי למאפיה הצבאית. שם הם עובדים תחת משמר חזק. בעיר נשארו 2 יהודים מוגנים בנכות של 100% 75%.

דיש Dezs הגיטו נמצא במרחק של ק"מ מן העיר ביער בונגור באהלים צבאיים. מספר היהודים בגיטו הוא — 10,000. תרופות ובית חולים אין. הרופאים נשארו בעיר. גם חברי מועצת היהודים גרים אתנו באוהלים.[7]

מגיא ההריגה

תחת שלטון סאלושי

בתקופת שלטונו של סאלושי פעלו באופן מתמיד קבוצות טרור. בכל איזור ואיזור היתה מחלקה מיוחדת ולפי הוראות המפקדה ביצעו פעולות טרוריסטיות. נוסף לכך זכותו של כל חבר במפלגת „צלב הקשת" היתה לערוך בקורת בכל מקום שראה לנכון ולבדוק, אם החוק האנטי יהודי מתבצע כהלכה. החבר היה זכאי גם „לרצוח", לפי שיקולו. אלה ביצעו שוד ורצח בזמן שנתלוו אל היהודים בעת העברתם ממקום למקום. הנה כמה פרטים מן הזוועות של הימים ההם.

עם עלות סאלושי לשלטון התחיל הפוגרום. מחנה העבודה היהודי בבודה הועבר לגשר־מרגיט, אחרים מועברים לגשר השרשרת בפשט. שם מחסלים אותם בירייה ונזרקים לתוך הדונה. מחנה העבודה היהודי בפוסטה־וואַם, אשר השתייך לפלוגת רופאים ומהנדסים ביולשובה, בו היה מספר היהודים 160 איש — נרצחו בדם קר.

יהודים ממחנה עבודה השיגו רובים, התמרדו ויחד עם פועלים סוציאליסטיים התקיפו את „הנילושים" ברח' ניפ־סינהז ובככר טלקי. המתקיפים הושתקו בעזרת תותחים ורובים אוטומטיים. העונש על נסיון מרד זה היה שלמחרת היום (ב־16 לאוקטובר) נתמלא ככר טלקי וככר טיסה־קלמן ביהודים נרצחים על לא עוול בכפם.

ב־20 לאוקטובר חדרו חברי צלב הקשת לבתים המוגנים של היהודים ונתנו פקודה, שעל כל הגברים מגיל — 16 עד — 60 להופיע תוך שעה למחנות עבודה. בין המגויסים של 50 אלף היהודים היו גם חולים, משותקים ובני — 80. גורל דומה נפל בחלקם של הנשים, שגויסו למחנה עבודה מגיל 16 עד גיל 40.

ב־3 לנובמבר במחנה העבודה בפשט סנט אימרה מצאו 60 איש שלא היו מסוגלים לעבודה בחפירת בורות המגן. נלקחו לבור עמוק ונרצחו שם בירייה. מתוך קבר המוני זה הצליחו להמלט 7 איש, אהרי שנפצעו קשה.

לפי ההסכם עם השלטונות נמסרו לגרמנים 60 אלף יהודים למחנות עבודה. מהם נשארו 1400 בפרטי־ראקוש באוהלים בתנאים חמורים ביותר, כאן עבדו מעלות השחר עד השעות המאוחרות בלילה. ע"י חיסולם של החלשים הבטיחו את מקומותיהם של הבאים אחריהם. בהתקרב הצבא האדום במרץ 1945, בחלקם חוסלו בירייה ובחלקם הועברו למאטהויזן שבגרמניה. כאן היו ללא קורת גג. מ־17000 מתו רובם במחלות הטיפוס והשאר עבר לגינסקירכן, שם מתו מהם יום יום כ־200 איש.

באילקה־מאיור מצאו בקבר אחים גויות של — 400 יהודים. מפלגת צלב הקשת מנאגי־צ'נקה שלחה רשימה של 814 יהודים שנרצחו. בשופרון באַנפאלבה מצאו 350 הרוגים ובמושון־סנט מיקלויש גילו קבר אחים ממחנה עבודה יהודי של 300 איש.

אחרי שיחרור דונאן־טול בהידג־שג, שבסביבת שופרון הוציאו מקבר אחים 790 גויות יהודים ממחנה עבודה, שנרצחו או מתו מרעב ובמחלת טיפוס.

מדו"ח בית המשפט מתברר, שבק"אסג הקים ה־ס.ס. כבשנים להשמדת יהודים חולים ממחנות הריכוז. בכבשנים אלה הושמדו 12 אלף היהודים שהיו מרוכזים כאן במחנה עבודה.

ליד ריכנברג נהרגו ביריה 273 יהודים חולים שהיו במחנה העבודה מס׳ 701/303, שברשותם היו שוצפאסים שויצריים.

עם העברת היהודים לגיטו בודאפשט בסוף נובמבר נרצחו הרבה יהודים ובמיוחד באיזור ה־VII כשעברו בגן העירוני.

ב־3 לדצמבר גילו במחנה קולומבוס רובים ותחמושת, שהיהודים אספו — לפי ההוראה שקבלו מד״ר קסטנר. — בכלי נשק זה השתמשו נגד „הנילושים״ מתוך הגנה עצמית. כתשובה, נרצחו במקום 15 איש.

בגיטו הבינלאומי ברח׳ פוז׳וני 30 נהרגים ביריה דיירי הבית היהודים ונזרקים לתוך הדונה. כמו כן נידונים למיתה בתליה יהודים שנתפסו אחרי שברחו ממחנה־עבודה. חלק מן הנידונים נענשו מכיון שרכשו מדי צבא, נכנסו למחנה צבאי, כדי להציל יהודים מצפרני הנאצים ההונגרים. בבית משפט זה „במרגיט קארוט״ — ביצעו את גזר דין המות ביריה נגד הצנחנית הישראלית חנה סנש הי״ד.

ב־7 לדצמבר פוצץ בלילה חנות הספרים של „צלב הקשת״. כעונש — הרגו 8 יהודים ממחנה העבודה ובצוארו של כל אחד תלו שלט: התשובה על פיצוץ חנות הספרים. כתוצאה מכך גם רצחו יהודים בתליה בככר החרות. —

ב־29 לדצמבר נתפסים ונהרגים — ברח׳ ההונגרי — היהודים אשר השתייכו לתנועת המורדים מסוגו של ביצי־ז׳ילנסקי.

הנילושים סוחבים למועדונם ברח׳ פוז׳וני 35 את היהודים מרח׳ ליגראַד קרולי 39. אחרי שהתפשטו הורגים מהם ביריה את ה־29 איש.

היהודים שהסתתרו ברח׳ דומינוביץ 49 נתגלו וחוסלו.

מן הבית המוגן (מס׳ 21) של הצירות השבדית מעבירים 273 יהודים לככר החרות. כאן מצוים עליהם להתפשט. בוחרים מהם 80 צעירים, אשר מובלים לשפת הדונה ונהרגים שם. למחרת היום מעבירים גם 40 יהודים מרח׳ ליגראדי קארולי ב/48 ונרצחים.

בראשון לינואר חודרים הנילושים למלון ריץ שעל שפת הדונה. כאן הסתתר המהנדס נתן קומולי, יו״ר התנועה הציונית בבודפשט ויו״ר הצלב האדום. הוא מועבר מכאן לבית הנילושים שם נהרג באכזריות רבה.

באותו תאריך — במסגרת המצוד — תופסים ומחסלים 200 יהודים ברח׳ פאולה־אדה. ב־7 לינואר פורצים הנילושים לבית המוגן שברח׳ יוקאי 1. מהם מועברים 300 יהודים לבית הנילושים ברח׳ וארושהאז — 14, שם מחרימים מהם את החפצים האישיים, מובלים לשפת הדונה ונרצחים ביריה.

ב־11 לינואר חדרו הנילושים לתוך הגיטו, ירדו למרתף ברח׳ ואשאלני 27, כדי לחפש נשק, שדדו דברי ערך. אחרי שירו באויר הרגו ביריה מן הנוכחים שם 26 — נשים 15 גברים וילד אחד. בדומה לכך ביצעו את ההרג בבית השכן מס׳ 29.

בתקופה ההיא התקיפו הנילושים את בית החולים היהודי בבודה ברח׳ מארוש והרגו מהם מאות אנשים, כולל רופאים ואחיות. כמו״כ חדרו ב־11 לינואר לבית החולים היהודי בבודה ברח׳ וארוש מאַיור, משמידים את המעבדה, מכונות הרנטגן ואת המכשירים היקרים ביותר. נותנים פקודה לחולים לרדת מן המטות, כולל החולים האנושים, המנותחים,

והפצועים קשה. אותם החולים שלא היו מסוגלים ללכת נורו במקום. בפארק של בית החולים חפרו החולים הקלים את הקברים הדרושים לפי המס' ובפקודת הסיסמה: בשם הקדוש של ישו — אש! נורו כולם ונפלו לקבר־האחים.

ב־14 לינואר הדרו לבית החולים האורטודוקסי בואַרוש מאַיור והרגו 150 איש, את החולים, הרופאים והאחיות שהיו שם. שפכו נפט ובנזין על הרהוט ועל הבנין ושרפוהו.

ב־19 לינואר אספו את 90 החולים שהיו בטפולה של החברה קדישא של האורטודוקסים ברח' אַלמה — 2, הועברו לואַרוש מאַיור ונרצחו ביריה.

בבור עבדו 4000 יהודים ממחנה עבודה במכרה נחושת, רצחו מהם אלפיים איש. השאר הלך ברגל דרך הגיש־האַלום לגרמניה. רובם מתו בדרך מרעב, כי את כל הדרך עשו יחפים ללא לבוש וללא אוכל.[8]

מדוחות בתי הדין העממיים בבודפשט אחרי השחרור

בתי המשפט העממיים, שהוקמו כחודש ימים אחרי השחרור אספו פרטים על ההרג והרצח של 6200 יהודים שביצעו חברי צלב הקשת, במשך הזמן הלך וגדל מספר זה. הנה מספר פרטים:

בוקור רנש. אופה במקצועו. הועלה מחייל פשוט לדרגת סרן, כפרס על פעולותיו של פינוי ורצח יהודים בין 15 לאוקטובר 1944 לבין 13 לפברואר. כפי שהתברר בבית המשפט, לפי פקודותיו עונו ונרצחו מעל ל־1500 יהודים. כמפקד המחלקה ברח' אַנדראַשי 60 הובלו על ידו יום יום קבוצות של 60—50 יהודים לחוף הדונה, שם נרצחו.

קון אנדרש. כומר (במנזר המינוריטאים) נדון למות בתליה. נמצא אשם ברצח 500 יהודים. כומר זה עלה באכזריותו על כל יתר הרוצחים הסאדיסטים.

בוקוש גיורג. מפקד איזור זוגלו נמצא אשם ברציחתם של מעל ל־500 איש.

טרוים יאַנוש, מנהל האיזור באו־בודה, אשר רצח בחוף הדונה 120 יהודים. נדון למות בתליה.

מונוש יוסף. השתתף ב־12 פעולות בחוף הדונה והרג ביריה 350 איש.

קוטונה פטר־פאל. נמצא אשם בפשעים שביצע: בתחילת נובמבר הוביל דרך הגיש־האלום 500 יהודים. רבים מהם לא היו מסוגלים להמשיך בדרך הארוכה והקשה. כל אלה חוסלו על ידו ביריה. בהזדמנות אחרת, כשהוביל יהודים מבית החרושת ללבנים לבית הכנסת ברח' דוהאני, הועמדו מהם 5 יהודים אל הקיר ונרצחו, ביניהם — רב אחד. בדרך לפוליס צ'אבה היה המלוה האחראי על 110 איש. הרג מהם 62 יהודים, אשר היו חלשים ולא היו מסוגלים להמשיך בדרכם. היה מפקדם של חופרי בורות מגן במחנה העבודה בקיש פשט, מאה מהם הוציא להורג.

קוביץ' אנדרה. „חיית הפרא" מרח' דוגאלי הודה ברציחתם של 400 יהודים.

הורטובאגי לאסלו. בן 15 — הרג ביריה כ־20 יהודים.

האן יוסף. בן 16 הכיר באשמת הרציחה של 40 יהודים אשר הובלו לשפת הדונה. אחרי שהתפשטו הועלו על רפסודה ונורו שם למות.

פקוז'די גיורג. בן 17 מסר בבית המשפט, שהשתתף מספר פעמים בהובלת יהודים לשפת הדונה שנרצחו על ידו. פעם הוביל כ־200 יהודים לגיטו וחיסל את כולם ברח' ליסט פרנץ.

הגב' האי לויזה. אכזריותה עלתה על כולם. הסתובבה בין הנשים במכונת יריה. הכתה אותן ברצועה בהיותן ערומות ושרפה את בשרן בנר דלוק. נדונה למות בתליה.

דלי פירושקה. בהנהלתה פרצו ב־15 לאוקטובר 1944 חיילי ס.ס. לבית מס' 64 ברח' צ'נגרי ורצחו 19 יהודים. גם אותה תלו.

גיושיץ אילונה ופרקלר אנה. אחיות רחמניות בבית החולים סנט אישטבן הודיעו על הימצאות של יהודים שם. ב־19 לדצמבר אספו משם הנילושים 89 חולים יהודים, הובילום ברגל, קשורים בשרשראות של ברזל לבודה. שם עונו קשות. לבסוף קשרו אותם זוגות זוגות, זרקום לדונה, שם נרצחו ביריה.

פאפ אסתר. 600 היהודים שנתפסו בסביבת ככר טלקי, הועברו לרח' סאבו 27. בדרך עונו והוכו באכזריות. היא נשארה עוד שם, כדי למסור לידי הס.ס. אותם היהודים שהצליחו להסתתר מהם.

המספר הגדול ביותר של רציחות בוצעו בחצר „הבית הנאמן" ברח' אנדרשי. כאן פעל התלין הנודע מגדיה יוסף. מספר היהודים בחצר זו הלך וגדל, למרות שיום יום הובלו מכאן 100—50 יהודים לחוף הדונה. כאן נרצחו 50 מעובדי מחנה העבודה שהובאו לכאן מביה"ס לוטרינארים. בבית הנילושים ברח' טקלי 80 היו נוהגים לדקור את עיניהם של הקרבנות במסמרים, לפני הוצאתם להורג. במרתף של הבנק הונגריה ביצעו רצח המוני.

ד"ר טויט אלאדאר. מחלקתו אספה רכוש יהודי — כסף זהב ושטיחים בשווי של 60 מיליון פנגו. מזה זכו האוספים 50% מן הרכוש השדוד.

מחנה עבודה מס' 101/322 שהוחזר מאוי־בידק, בו היו בני 22—17 נאלצו ע"י הס.ס. הנילושים וסתם אזרחים להתפשט ולחפור בעצמם את קברותיהם ונהרגו במקום. קבר האחים נפתח ב־18 לינואר ומצאו בו 198 איש.

דיארמוטי לאסלוי מודיע לבית המשפט: קבלתי פקודה, שעלי לחסל את בית החולים בדורושיץ (אוקרינה) — בבית חולים זה שכבו חולי טיפוס ממחנות עבודה באוקרינה בתנאים איומים שאין לתאר אותם. יום יום מתו שם מאות אנשים — כשהתעוררתי בלילה ראיתי, שבית החולים בוער. להבות גדולות אוכלות את צריפי העץ. סביב המבנים היו חיילים אשר ירו על כל אלה אשר ניסו להציל את עצמם. 400 יהודים מצאו שם את מותם.

כעבור שנה הוצת גם בית החולים מס' 105. כאן נשרפו חיים 764 יהודים מבני מחנה העבודה. אחרי זמן מה נשרף גם בית החולים מס' 107 יחד עם החולים.

סנט קאטולנאי רינץ' דז'א מודיע ביוני 1943 למשרד הבטחון ההונגרי, שמסיבת רשלנותם של עובדי המחנות נשרפו צריפי העץ של המחנות וגם החולים שהיו בתוכם. לפי הודעתו היה מספרם כ־500 איש.

בפני בתי הדין העממיים הובא ענין יחס האכזרי של מפקדי ושל שומרי מחנות העבודה היהודיים ובדרך כלל באו על ענשם. אבל עוד יעברו שנים עד הבהרת הטרגדיה בשלמותה.[9]

מצב יהודי דרום טרנסילבניה

כפי שצוין — ב־30.8.1940, אחרי שסופחה חלקה הצפוני של טרנסילבניה להונגריה נשאר החלק הדרומי בתחומה של רומניה.

בחדשים הראשונים לממשלת אַנטונסקו ולפעולות משמר הברזל נפלה היהדות בטרנסילבניה הדרומית קרבן לטרור מצד השלטונות. שיתקו את הפעילות המסחרית של היהודים. בתי העסק ובתי המלאכה שלהם נשדדו ע״י מכירת אונס ולא פעם נפלו רבנים ודיינים קרבן להתנכלויותיהם של בריונים משורות משמר הברזל, למשל אַיוד, ביוש ומדיאָש.

בקיץ 1941 לאחר פרוץ המלחמה נגד ברית המועצות פורסמו צוים בדבר פינוי היהודים מן הכפרים וריכוזם בערים, כדוגמת הגיטאות.

ארבע שנות הדיקטטורה הפשיסטית של אַנטונסקו המיטו שואה כלכלית על היהודים ועל הקהלות היה להקל על מצוקתם. לזכותה של יהדות דרום טרנסילבניה יש לזקוף את העזרה שהושיטה ליהודים, אשר נמלטו לרומניה מהונגריה ומצפון טרנסילבניה. בשבעה ישובים דרום טרנסילבניים התנהלו פעולות הצלה סודיות, במיוחד אחרי שנכבשה הונגריה בידי הגרמנים. הם ציידו בתעודות מזויפות ובאמצעים שהבטיחו את קיומם. נוסף על כך הוכתר בהצלחה הנסיון לבא במגע עם השלטונות למען הפליטים.

ב־23.8.1944 ביום בו בוצע הקשר האנטי נאצי, חל מפנה קיצוני לטובה במצבם של יהודי רומניה ובמצבם של יהודי דרום טרנסילבניה. ברם המעבר מן המשטר הפאשיסטי לתקופה של שויון זכויות והריהביליזציה לא היה נעדר זעזועים.

בתהליך השחרור חל מפנה טראגי ובלתי צפוי בגורלם של היהודים שהתגוררו בחבל הצפוני של דרום טרנס. בחודש ספט. 1940 השתלט הצבא ההונגרי על רצועה לאורך הגבולות הצפוניים של דרום טרנס. הכיבוש ההונגרי תבע קרבנות דמים מרובים. בסאַרמש נרצחו רוב היהודים וקרבנות נפלו בלודוש ובאַראַד. רציחות ופסקי דין מות היו מעשה של כל יום.

לאחר למעלה מארבע שנות שלטון פאשיסטי — באוקטובר 1944 — הוזרת יהדות טרנסילבניה למסלול הנורמליזציה. תוצאות ארבע שנות הטרור הן — 500 אבידות בנפש. השיקום בשטח הכלכלי נראה כחסר תקוה, מאחר ובתי העסק והמפעלים עברו לידיים זרות בעקבות ה„הלאמות״ וגם הענקת שויון זכויות ליהודים התנהלו בעצלתיים.

מסתיו 1944 עד 1947 התחסלה למעשה כתוצאה מן התהליכים הנ״ל, היהדות הכפרית של דרום טרנסילבניה. רוב רובם של היהודים שהתגוררו בחבל ארץ זו התרכזו בערים גדולות יותר. בעקבות העליה לישראל הצטמקה יהדות דרום טרנסילבניה בשתי עשרות השנים שלאחר המלחמה לשעור מבוטל.[10]

על השתוללות הנאצים בהונגריה מביא פרטים מענינים ד״ר אמיל פוירשטין במאמר „בשירות עמו״ שהופיע בספר „קוים לדמותו״ להנצחת זכרו של יו״ר ההסתדרות הציונית בהונגריה נתן אוטו קומוי ז״ל בהוצאת „בית מרטון״ בכפר גליקסון. הנה קטעים מא־יתו מאמר.

המאבק להצלה וכשלונו

במשך מרבית שנות המלחמה היתה הונגריה המדינה היחידה באירופה המזרחית והמרכזית שלא נכבשה ע״י הנאצים. כך אירע שבודפשט היתה למרכז הפעולה להצלת יהודים משטחי הכיבוש. קושטא, ג׳נבה וליסבון מילאו תפקיד דומה, אולם הן היו רחוקות, פליטי החרב לרבבותיהם התקשו להגיע אליהן.

כמיליון יהודים התרכזו בהונגריה. בעלי הנתינות ההונגרית חיו, בדרך כלל, חיי חרות. אמנם גזרות 1938 הלכו והתעצמו במרוצת 55 החדשים שקדמו לפלישה הנאצית, אולם לא הסתיימו בגירוש, גורשו „רק״ הנתינים הפולניים. הוקמו אמנם מחנות עבודה אכזריים, באופן מדורג נשללה זכות העבודה והפרנסה מן הרבבות, אך יחסית למדינות האחרות שבהן השתוללה החיה הנאצית היתה הונגריה מקום „רגוע״ למדי.

בודפשט היתה איפוא למרכז פעולות ההצלה והעליה. מרבית הידיעות על המתרחש באירופה המובסת עברו דרכה, וממנה לקושטא ולעולם החפשי. שואת יהודי פולין, מרד גיטו ורשה, המצב בקרואטיה, סלובקיה, או צ׳כיה — על כל אלה דיווח ועד ההצלה בבודפשט.

גלי הפליטים היהודיים להונגריה הלכו ותכפו בשנות המלחמה. שערי הארץ היו אמנם סגורים בפני הנמלטים, אך בדרכים לא דרכים הגיעו הניצולים למחוז חפצם הארעי. סיוע לפליטים היה אסור מטעם השלטונות, והעונש הצפוי לעבירה זו היה מאסר ועבודת כפיה, אולם העונש החמור לא מנע מן הציונים להחביא את אחיהם; לעזור להם כמיטב יכולתם ואף לסלול עבורם דרך לעליה לא״י, מאחר שגילוי הסיוע עלול היה לסכן את קיומה של ההסתדרות הציונית שעבודתה היתה כה וכה מוגבלת, בוצעה העבודה הבלתי חוקית באמצעות ועדה שפעלה באופן נפרד מן ההסתדרות הציונית הרשמית.

בשנים 43—1942 עשתה ממשלת קאלאי מאמצים להתרחק מן הנאצים כמידת האפשר. באביב 1943 אף העיז ראש ממשלת הונגריה להורות לעתונות לפרסם במלואן את הודעותיהן של בנות הברית. בתחילת 1943 אף החליט החלטה מרחיקת לכת להחזיר את הצבא ההונגרי כולו מן החזית הרוסית. על צעד זה הגיבו הנאצים בחריפות. הם מנעו את שיבת החיילים ההונגריים.

בתקופה זו שיגרו הנאצים שליח מיוחד לבודפשט כדי לפתוח בפעולות חתירה תחת ממשלת קאלאי. שליח מיוחד זה, בריגאדיר־פיהרר ד״ר אדמונד וזנמייר, החל מיד לקיים מגעים עם מפלגת הימין הקיצוני

בחדשים הראשונים של שנת 1944, ריכזו הנאצים יחידת צבא בגבול האוסטרי־הונגרי. ובתחילת מרס, כאשר נודע להם, כי נפתח משא ומתן סודי בין ממשלת קאלאי לבין קצינים בריטיים, החליטו לפעול.

ב־15 במרס 1944 הזמין היטלר את האדמירל הורטי, עוצר הונגריה ואת ראש ממשלתה קאלאי לביקור דחוף במטהו הראשי. ממשלת הונגריה דנה ב„הזמנה״ והחליטה כי קאלאי לא יסע. אשר לעוצר הורטי לא נתקבלה כל החלטה מפורשת, אך הורטי הצהיר: — „אינני חושש מפני האיש הזה.״ הוא נסע לברכטסגאדן בלווית הרמטכ״ל ההונגרי. בפגישה שהתקיימה ב־18 במרס העמיד היטלר ארבע דרישות: 1) הדחת ממשלת קאלאי. 2) גיוס

כללי בהונגריה. 3) שיתוף פעולה צבאי וכלכלי מלא בין שתי המדינות. 4) חיסול היהודים והפליטים.

הורטי דחה את הדרישות, והיטלר איים בכיבוש הונגריה, הורטי השיב באיום נגדי, דפק על השולחן, קם ויצא מן החדר.

בו ביום הודיעו הנאצים, שאם יעיזו ההונגרים להתנגד להם, יפלשו להונגריה, לא רק צבאות הנאצים, אלא גם חיילי רומניה וסלובקיה. לפולשים תינתן „יד חופשית" במשך שבועיים. אלפיים מנהיגים הונגריים יוצאו להורג, והיהודים והפליטים „יגורשו".

יום התשעה עשר למרס היה יום הפלישה.

מנהיגיה של יהדות הונגריה נתכנסו מיד להתיעצות. „הם לא יספיקו לגרש כמיליון יהודים" נשמעה עצת נחמה. „מפלתם הולכת וקריבה. ברוסיה ובאפריקה כבר ניגפו. הנחיתה באיטליה הצליחה. הנה, גרוש יהודי סלובקיה שמנו שבעים אלף בלבד נמשך שנתיים. אי אפשר לעקור מיליון איש תוך זמן קצר „והרי נצחון בנות הברית ממשמש ובא".

גם הנאצים עשו לחיזוקו של הרושם, כי לא יחול שינוי ניכר בגורל יהודי הונגריה בתקופה הנראית לעין. הם ערכו כמה וכמה פעולות הסתה והרגעה כדי למנוע חרדה, הסתערות על הבנקים ונסיונות של בריחה המונית, אך הציונים עמדו היטב על מלא משמעותו של אסון הפלישה.

אדמונד וזנמייר, נציג היטלר בהונגריה, קיבל סמכויות נרחבות מאדוניו. ובעקבות הצבא הנאצי מגיע — כמובן — הגסטאפו. מדי יום ביומו מתבצעים מאסרים רבים.

ממשלת קאַלאי מתפטרת, אך הורטי אינו מודח. ב־20 למרס מבקרים מנהיגי הנאצים במרכז הקהלה היהודית. באים קרומיי ועמו הבארון פון ויסלוצני (חתנו של הימלר).

ההוראה קצרה וחדה: יש להקים „יודנראט". מיניסטר הפנים ההונגרי פוסק בקצרה בטלפון: עליכם למלא את ההוראות. כך, במלים פשוטות שאינן משתמעות לשתי פנים: יש למלא את הוראות הנאצים. השלטונות ההונגריים החליטו אם־כן להסגיר את אזרחיהם היהודים.

מרכיבים איפוא את „המועצה היהודית" בראשותו של שאמו שטרן. מעתה אסור ליהודים לנסוע ממקום למקום. ממשלה הונגרית חדשה מוקמת, בראשה עומד סטויאי.

ראש הממשלה החדש מכריז כי יש לפתור בראש ובראשונה את הבעיה היהודית. עניני היהודים יוכרעו מעתה ע"י הנאצים בלבד. וכאמור, יהודי אינו רשאי יותר לנטוש את מקום מגוריו, ומי שיתפס בדרך — יאסר. כל פירסום חייב לקבל את אישורה של הצנזורה הנאצית. אנשי „המועצה" יקבלו רשיונות מיוחדים שיאפשרו להם להגיע למשרדם ולנוע בתוך בודפשט ממקום למקום. רשיון זה העניק תחושה של בטחון־מה למעטים אשר זכו לו.

אורח מגיע לבודפשט. שמו איכמן.

הטיפול במיליון יהודים היא פעולה מסובכת אפילו עבור קצין מצטיין ומנוסה שכמותו. למחרת בואו מוסר ראש הממשלה כי האורח קיבל „יד חופשית" בזהירות ובסודיות ניגש הוא למילוי המשימה. מאות קהלות יהודיות מפוזרות היו בכל רחבי המדינה. חיסולם

מצריך אירגון מדוקדק; ויש לעשות הכל בשקט. אין זה ראוי כי האוכלוסיה ההונגרית תעמוד על אופיו של הפתרון הסופי.

הוא מספר כי הוא יליד ארץ ישראל, מצאצאי הטמפלרים. הוא מנסה להרשים את בני שיחו, כי השפה העברית שגורה בפיו, אותו קשה לסדר...

הבארון ויסליצני, עוזרו הראשי, היה „מעודן" יותר, יום אחד כינס את ראשי הקהלה והרגיע: אין זה כיבוש. אנו דורשים מכם התנהגות מאופקת ותו לא. השתדלו למנוע פאניקה... אל תסתערו על הבנקים לשם הוצאת פקדונותיכם...

אכן החוגים הרחבים של היהדות המתבוללת החלו מאמינים לגילויי הדעת המעטים. תחבולתם של הנאצים עלתה יפה: יהודי הונגריה, במקום לנוס על נפשם, נשארו בבתיהם; תמימותם ואופטימיותם הביאו לידי כך, שכאשר נתבעו לשאת את הטלאי הצהוב לא ראו בכך, אלא מעין אות קלון בלבד. אף לא הבחינו כי הטלאי הצהוב אינו בעיקר אלא תג לסימנים של אלה העתידים להיות מגורשים.

לאשליה זו לא היו הציונים שותפים. מנהיגותם המנוסה לא הירפתה מן המאבק. אף החלו לתכנן הפעלתה של התערבות בינלאומית להצלתם של יהודי הונגריה.

בשמונה עשר במרס התקיימה התיעצות מוקדמת בהנהלה הציונית לקראת האסיפה הכללית של הקהלה היהודית שעמדה להיערך למחרת היום. אולם ביום המחרת פלשו הנאצים והתכניות השתנו. נתבדו גם האשליות בדבר כוונותיהם של הנאצים, החל גרוש היהודים — ותחילה מערי השדה. המאמצים הנואשים להצלה נמשכים. ליואל בראנד, אשר ביחד עם ד"ר ישראל קאסטנר ניהל את פעולות ועדת ההצלה מאז פברואר 1944 מודיע איכמן: הנאצים מעונינים במשאיות. תמורת כל משאית הוא מוכן לשחרר מאה יהודים.

אחרי כן ניסחו הנאצים את הצעתם כך: הם מוכנים לשחרר מיליון יהודים תמורת מאתיים טון תה, שמונה מאות טון קפה, שני מיליון ארגזי סבון, עשרת אלפים משאיות וכמויות מסוימות של מתכות, שרב ערכן לייצור ציוד מלחמתי.

כך בפשטות — יהודים תמורת סבון.

כמחוה לאלה אשר ניהלו עמם את המשא והמתן מוכנים הנאצים לאפשר יציאתם של עסקנים יהודיים לארץ ניטראלית. הכנות קדחתניות למבצע היציאה. אך קודם כל יש לערוך את רשימת היוצאים. היהודים חייבים לפנות את דירותיהם, כביכול עבור אלה שבתיהם נפגעו בהפצצות הבלתי פוסקות של בנות הברית, יש לרכז את היהודים בשטחים מצומצמים. באחת העיירות שוכנו אחד עשר אלף יהודים ב־175 בתים. בצפיפות הרבה לא נותר אפילו מקום לשכיבה. ב־21 לאפריל 1944 מתפרסם צו שכמוהו כגזל: הממשלה מחרימה את רכוש היהודים, סוגרת את חנויותיהם ואת בתי המלאכה שלהם.

עתונאים יהודים בעלי מוניטין נאסרים לעשרותיהם. עכשיו גם כל אשה יהודיה חייבת בעבודת כפיה. יהודי הבירה אינם רשאים לצאת מבתיהם אלא לכמה שעות בלבד.

בשנים למאי מודיע ד"ר ישראל קאסטנר שנאצים מתירים את יציאתם של שש מאות איש, על קומוי וסילאגי ארנא מעסקני הקהלה להרכיב רשימה.

ובינתיים זוממים הנאצים לפזר את ההסתדרות הציונית. יום אחד ננעלות דלתות המשרדים ומוחתמות בשעווה.

בשבעה עשר למאי יוצא יואל בראנד לתורכיה ועמו הצעת הנאצים: יהודים תמורת סחורה. בתורכיה יקיים מגעים עם יהדות העולם.

הגירוש החל. בימים אלה נאסרים כמה פעמים ד"ר ישראל קאסטנר וכן האנזי רעיתו הפעילה של בראנד. מכונת ה„גירוש" פועלת במלא הקיטור. איכמן מפעיל לחץ על הצבא הגרמני לצורך שיחרור קרונות וקטרים, לפתרון „בעית היהודים". לבסוף היקצו לו ארבע רכבות ליום הכוללות 45 קרונות. בקרונות אלה נהגו להסיע כ־1600 עד 1800 חיילים. אך לזירוז המבצע הצליחו לדחוק לתוכן שלושת אלפים יהודים...

עד יום ה־21 למאי יצאו עשרים ותשע רכבות שהובילו 94,667 איש ואילו ביום ה־28 בו הגיע מספר הרכבות ל־92 ומספר המגורשים ל־275,415!

כלפי חוץ השתדלו הנאצים לעורר רושם שהיהודים לא יגורשו מהונגריה ו־325 אלף יהודים רוכזו בפנים הארץ.

יואל בראנד משגר מברקי השהיה מאיסטנבול, אך, לעדותו של קאסטנר, קצרה סבלנותו של איכמן המצהיר ביום התשיעי ליוני: אם לא אקבל תשובה חיובית תוך שלשה ימים, אפעיל את הטחנות באושביץ.

ארבע מאות אלף יהודים כבר גורשו, אך השליח טרם שב. הלחץ המופעל על קומוי מנהל הסתדרות הציונית מוסיף למוטט את בריאותו. עולות עתה על הפרק תוכניות בריחה. קצב הגירוש הולך וגובר. בינתיים נאותו הנאצים להכפיל את מספר „האנשים החשובים", במקום 600 מוכנים הם לאפשר יציאתם של 1,200, בתנאי שהוצאות המסע תכוסינה. הסוכנות היהודית שיגרה יפוי כוח בחתימת גזברה, המנוח אליעזר קפלן לקומוי ולהרמן פדריט שבו נאמר, כי השנים רשאים לקבל כל סכום והסוכנות היהודית מתחייבת להחזירו בארץ ישראל.

בשלושים ליוני 1944 יצאה קבוצה בת 1,685 יהודים מהונגריה. שבועים לפני צאת הקבוצה לתחנתה הראשונה, ברגן בלזן, הגיעו לבראטיסלאבה שני יהודים סלובקיים. הם באו מאושביץ, ממנה הצליחו, בדרך נס להמלט. בפי השניים סיפורי אימה. מחנה אושביץ אכן הינו מחנה השמדה. ידיעות המגיעות מן המגורשים ההונגריים מאשרות את סיפור הפליטים הסלובאקיים. יהדות הונגריה שומעת עלה מכשירים ל„פתרון הסופי": תאי הגאזים. אך הנאצים מוסיפים לפעול בעורמה ומנסים לטעות אשליות חדשות שתבלבלנה את ההנהגה הציונית. בימים אלה ממש מועברים עשרים אלף יהודים הונגרים, לא לאושביץ, אלא לסביבות וינה. הם גם מתירים את יציאת 1685 החשובים.

ואף על פי כן מנצנצת שוב קרן של תקוה. פלישתן של בנות הברית לנורמנדיה עולה יפה. חזית שניה נפתחת, ועם התקוות למפלת הנאצים מתעורר אף מצפון העולם.

מלך שודיה פונה להורטי, ומעשה חשוב ומועיל יותר: בתשעה ליולי 1944 מגיע ראול ואלנברג, המזכיר החדש של שגרירות שודיה בבודפשט, למקום כהונתו. ואלנברג פותח מיד בפעולה נמרצת להצלת שארית הפליטה.

פרשת ואלנברג ואומץ לבו, מן המופלאות בפעולותיהם של חסידי אומות העולם. ואלנברג כמוהו כקומוי, שילם בחייו עבור גבורתו.

קבוצת הניצולים נותרה בברגן בלזן, אפילו שיחרורם המיוחל טרם נתבצע, אך ב־21 לאוגוסט הועברה הקבוצה בת 318 איש מקרב „החשובים" מברגן בלזן לשויצריה. הז׳אנדרמריה הובאה לבודפשט, האם זהו אות לטובה, האם הובאו הללו כדי לבצע את הגירוש, או על מנת למנוע אותו ?

קומוי מוסיף לנצח על המלאכה: בידיו מתרכזים המגעים עם ההונגרים הליברליים, שגרירויות ספרד ושויצריה ונציג האפיפיור, עליו להחדיר בכל אלה את ההכרה הודאית כי גירוש — כל גירוש — אינו אלא רצח. בימים אלה שימש הנונציוס אנג׳לו רוטה נציגו של האפיפיור בהונגריה. באוגוסט 1944 כינס ישיבה בהשתתפות ראשיהן של כל השגרירויות הנייטראליות. פה אחד מתקבלת החלטה, לפיה מפנים הם באופן חד משמעי את תשומת לבה של ממשלת הונגריה לתוצאותיו של גירוש אפשרי.

חסידי אומות העולם מקרב ראשי הכמורה הפרוטסטנטית מגויסים אף הם ע״י קומוי. אלה משמשים קשר בינו לבין משרדי הפנים והחוץ ההונגריים. מיניסטר הפנים בונצוש — הם מוסרים — מתנגד במלא התוקף לגירוש. קשר הדוק עוד יותר הוא יוצר עם מיניסטריון הדת והחנוך, שמנהלו נמנה עם מתנגדי השלטון הנאצי. מנהל זה מחוה דעתו שהגירוש הכללי לא יבוצע. הז׳אנדרמרים, הוא אומר, הוזעקו לחזק בעצם נוכחותם את עמדת העוצר הורטי. הרי אלה ז׳אנדרמים קשישים — לא צעירים המתאימים לפעולות מבצעיות.

יום אחד מתקבל קומוי ע״י פקיד בכיר בממשלה, „ניצחנו", מבשר הפקיד. „הורטי דחה את דרישת הנאצים ביחס ליהודים ואפילו תבע את גירושו של איכמן וכנופיתו".

קומוי יצר מגע ישיר עם הורטי הצעיר, בנו של העוצר. בימים אלה, שעה שקומוי כיהן כיו״ר „ועדת העזרה וההצלה" שימש ד״ר ישראל קאסטנר כמזכירה. שעה שקומוי היה מופקד על המגעים עם ההונגרים, טיפל ד״ר קאסטנר בקשרים עם הנאצים.

בידי קומוי מופקדים הכספים שנתקבלו בדרך לא דרך מסאלי מאיר בשויץ לשם המשכת פעולות ועדת ההצלה. ההונגרים הנועצים בו מעמידים יום אחד את שאלת מועמדותו של זולטן טילדי, מנהיג המחתרת, מי שעתיד היה להיבחר כנשיא הונגריה לאחר השיחרור, לשליחות סודית לשויץ לשם יצירת מגעים עם בנות הברית, אבל התוכנית בוטלה.

מצבה של הונגריה הלך והחריף, ההנהגה ההונגרית, התברר, אינה מסוגלת לשלוט במצב. בסוף אוגוסט 1944 מינה הורטי את אחד הגנרלים הנאמנים לו, גזה לאקאטוש, כראש ממשלה, אך ללא תועלת. ביום העשרים ושלשה לאוגוסט הופל משטר אנטונסקו ברומניה: מרד עממי מזוין פרץ בהנהגת המפלגה הקומוניסטית. הוקמה ממשלה בעלת רוב אזרחי בראשותו של הגנרל אנאטסקו. כעבור יומיים הכריזה רומניה מלחמה על גרמניה ועל הונגריה. צבא סוביטי נכנס לבוקרשט.

רומניה קפצה איפא מעגלת הנאצים, אך הונגריה אינה משכילה לנצל שעת כושר נדירה זו, חולשה זו במערך האיסטראטגי הנאצי. הרוסים מתקדמים בתוך שטח הונגריה. כובשים ערים בזו אחר זו, אך רק בתחילת ינואר 1945 מגיעים לפרברי בודפשט.

הנאצים ההונגריים מנצלים את המצב הפוליטי והצבאי המתוח לעריכת פרעות ביהודים. העוצר הורטי מזמין אליו את סגן המפקד העליון של הג'אנדרמריה ונוזף בו. ביום 15 לאוקטובר 1944 נושא הורטי נאום לאומה ומודיע על ביטול הברית עם הגרמנים.

אך תכניתו של הורטי אינה עולה יפה. שעות ספורות לאחר נשיאת הנאום היה פרנץ סאלאשי, מנהיגם של אנשי „צלב החץ" לראש הממשלה, הורטי מתפטר מתפקידו.

משעה שעלו הנאצים ההונגריים רשמית על הבמה, ירדו ממנה בני שארית הפליטה של יהדות הונגריה. נשק לאומי נמסר מעתה בגלוי לידי אנשי „צלב החץ" המכוונים אותו בראש וראשונה נגד היהודים. הקיץ הקץ על כל מאמצי ההצלה. ועדת ההצלה ממהרת להודיע על כך ליהדות העולם, נאסרה על היהודים, ואף על מנהיגיהם, היציאה מבתיהם.

הנוער היהודי אינו משלים כמובן עם האיסור, אין הם מתכונים לשבת בבית באפס מעשה ולהמתין לבוא הקץ. צעדים תחבולתיים ראשונים ננקטים, מזייפים תעודות ואף אין מהססים ללבוש מדי אנשי „צלב החץ", בהסות בגדי הצוררים יוצאים לרחובות במטרה כפולה : להציל יהודים ולחסל נאצים. שויץ הניטראלית ייצגה את בריטניה בהונגריה והעניקה את חסותה לאלה העתידים לעלות לא"י כנתינים אנגליים. המשרד שטיפל בהוצאת „תעודות ההגנה" זכה למעמד אקסטריטוריאלי. שמונת אלפים זכו לתעודות רשמיות, אך רבבות קיבלו תעודות מזויפות, פעולה זו תפסה חיש מהר את המקום המרכזי בפעולות ההצלה. בבית מוגן שכונה „בית הזכוכית" ובבית הסמוך לו התגוררו מעתה אלפי יהודים. יוזמה זו של מיקלוש קרויס, מזכיר המשרד הא"י בבודפשט איפשרה פעולות הצלה נרחבות.

אחד משטחי פעולתו של קומוי היה הקמתם של מעונות ילדים. פרידריך בורן, נציג הצלב האדום הבינלאומי בהונגריה הצליח לקבל את הסכמת הממשלה ליסד מעונות כאלה בחלקים השונים של העיר. מספר העובדים המשרדיים של מבצע ייסוד המעונות ואחזקתם הגיע למאתיים וחמשים. וכל אלה קבלו תעודות מתאימות. ב־30 המעונות שהוקמו היה מס' הילדים כחמשת אלפים. חלק רב מהם היו יתומים שהוריהם נרצחו.[11]

עמידתם של אנשי אמונה בגיטאות

רובו של העם היהודי, הנמצא בין חומות הגיטו במעמקי שאול של עינויים אכזריים, כמחנה העבודה והמות, היה דרוך ברוחו ללחימה והתנגדות.

ברם בצורות שונות התבטאה התנגדותם, אצל כל אחד ואחד לפי מהותו וטבעו הוא. היו כאלה, שקיום הזולת לא הרשה להם ללכת בדרך של נקמה, שסופה אבדון ובחרו בהתנגדות אחרת, שאמנם אין בה משום נקמת דם, אבל יש בה אומץ רוח על ידי שמירת התורה והמצוות גם במקום סכנה, בשמירה על חיים מוסריים וליבוי יצרים והשפלת כבוד האדם. היתה זאת מלחמת חיים תכופה ותדירה.

הם הביאו על ידי כך לידי ביטוי הגבורה הישראלית העילאית, תחום זה הוא אחד ההירואיים בגילויים השונים של השואה. עמידתם המופלאה של יהודים דתיים ודביקותם בקיום מצוות חרף התנאים הקשים, הליכתם למחנות המות, כששירת „אני מאמין" בפיהם,

הם לא הלכו למוות מושפלים ומיואשים, אלא בגאון, בזקיפות קומה, ללא בכי וללא התרפסות בפני הרוצחים.

יהודי קהלות רבות נהגו ללכת למוות עטופים בטליתות, ספרי תורה בזרועותיהם ושירה תפלה בפיהם, היתה בהליכה זו משום הצהרה טראגית ונשגבה של הישארות נאמנים לאמונת אבות.

הרי הראשונים להשפלות, להתעללויות ולרציחות היו החוגים הדתיים, היהודים בעלי הזקן ולובשי הקהילות, הם שמשכו ראשונים את תשומת לב הרצחנית של הנאצים. משום כך, השמירה על ההוי הדתי והמנהגים הדתיים היתה כרוכה בסכנת נפשות. הגם שנאלצו לעבוד בשבתות, הרי בכל זאת שמרו על הדלקת נרות בגיטאות ובמחנות, השתדלו לשמור על ראש השנה ויום הכפורים, היו עורכים „סדר פסח" לפי תנאי הזמן, היו מדליקים נרות הנוכה, היו מקיימים מצוות סוכה, רבים הקפידו על הנחת תפלין ותפלה ערב ובוקר, לפעמים תוך כדי הליכה לעבידה.[12]

הכנות ונסיונות להגנה אצל יהודי טרנסילבניה והונגריה

הנסיונות להגנה עצמית בקלוז'בר בירת טרנסילבניה. יהודי קולוז'בר — קלויזנבורג ניסו עוד לפני כניסתם לגיטו לנקוט בצעדים אפשריים להבריח את הגבול, ליצור קשר עם שרות הריגול הנגדי — המשטרה, העיריה והכנסיה ואפילו עם הגיסטאפו, כולל הכנות תעודות אריות, התכוננו להקים בונקרים ופעלו למען יצירת קשר עם הרומנים במקרה של צורך בריחה לרומניה אחרי הופעת ההודעה על הקמת הגיטו. הוחלט כמו"כ על הקמת בונקר עבור מאה גברים ומשפחותיהם. רכשו לעצמם מכונת יריה, כמות גדולה של רימונים וכמאה רובים מן המין המשובח ועשו את ההכנות לסלילת דרך להצלת הנוער ע"י הברהה לארץ השכנה.

בני הנוער ניסחו גם את השבועה לקבלת חברים לארגון ההתנגדות, ארגנו יחידה מיוחדת להענשת הבוגדים במקרה הצורך, בשיחה שהתנהלה בין נציג „הזקנים" ונציג הנוער „איננו רוצים — השמיע מנהיג הצעירים — ללכת לבית המטבחיים כצאן לטבח, אם נחרץ גורלנו למות בידי רוצחים ישלמו גם הם את המחיר, ניפול בכבוד ולא בקלון, יהי גם מרד הנוער שלנו רשום על דפי תולדות הדור הזה!"

וראה זה פלא! כל המאמצים שנעשו היו לשוא, כי עם ההכרזה על כניסת היהודים לגיטו התיצבו כולם בהכנעה ללא כל התנגדות, השיירות באו לגיטו — עניים ועשירים, חולים ובריאים, בעלי תעשיה מכובדים ופועלים שכירי יום... ולמה?! מדוע לא פעלו כפי המתוכנן להציל חלק מהם לפחות, האם לא רצו לחסום את הדרך בפני גזר הגורל וליצור סכנות במו ידיהם וחיכו להתפתחות הדברים. האם גם בהיותם כבר בגיטו האמינו בהרגעותיו של ד"ר קאסטנר, שמובלים למחנות עבודה ואם קאסטנר היה אומר להם את הדברים כהויתם, האם היו מסכנים את עצמם והיו בורחים לרומניה הקרובה, או אולי כבר השלימו עם גורלם המר... מי יודע?!

דבר אחד ברור, שכניסת הגרמנים להונגריה ב־19 למרץ 944 לא באה על יהודי הונגריה במפתיע. בארצות השכנות הכבושות נמשכו כבר פעולות הרצח של הגרמנים וידעו שיום יבוא וגם על יהודי הונגריה יהיה לשתות מכוס התרעלה, המנהיגים הציוניים נתנו לפני כן אות אזעקה והזהירו שמימי המבול ישטפו גם שטח זה, יהודי הונגריה — באופטימיות שלהם — מנעו מעצמם מלחשוב על ענויים ומצו העשייה. היהודים אשר ניצלו מעבודת כפיה באוקרינה — שם הושמדו ברבבותיהם — קוו שבזה כבר נתנו את חלקם לקרב הדמים האיום.

במצב רוח זה של „קץ הימין" ידעה יהדות זו את הכול בלי שתתכונן לבאות, נכון גם לומר, שאז כבר איחרו את המועד. האפשרות להצלה היתה אז מוגבלת ומאד מסוכנת, גם לא פעלה בכוון זה מתוך יראת הכבוד לחוק, עד שמצאו את עצמם במרכז המאורעות הטראגיים ממש מול מלאך המות והניחו את ראשיהם על הגרדום בדומיה וללא כל התנגדות.[13]

אבל לא כולם. לא כולם נתנו את חייהם על לא עול בכפם, וכך למעשה התחיל המאבק של קבוצות צעירים ברחבי הונגריה ובעיקר בבודפשט עם הפאשיסטים החמושים מכף רגל ועד ראש. הסיכויים להשאר בחיים היו קלושים, אבל היה עז רצונם להלום בפרצופיהם של הרוצחים בשרשראות הברזל, בהן היו קשורות ידיהן.

הרץ של הסוכנות היהודית בהונגריה הודיע דרך שויץ לעולם המערבי על הרציחות והמעשים האיומים. על סמך הודעה זו הופיע מאמר בעתון שויצרי ב־12 ביולי על רכבות המות ועל הכבשנים באושביץ, אחרי זה הגיעה גם אזהרתו של הנשיא רוזבלט אל הממשלה ההונגרית. גם גוסטאב — המלך השבדי, דרש במכתבו מהשליט הורטי למנוע המשך הגירושים, כמו״כ פיוס ה־12 והצלב האדום מחו נגד הענויים האכזריים, אבל כל זה לא היה שוה ולא הפריע להצטרפותם של בוקי אנדרה לאסלוי והאין פטר — לגסטפו, מה היה איכפת להם שההיסטוריה תדרוש את דמם ועלבונם מאלה שהביאו את הונגריה להצטרפותה לברית זאת. אז שררה אוירה של לבוי יצרים, היצר לרציחה ולגזלה, האספסוף רצה להתעשר, היה צמא לדם ולגניחות של המומתים. העוון והפשע נחשב אז לחוק ולמשפט, מה שנחשב אתמול לגזילה היה היום חוק לאומי, מה שהכרנו לרציחה נתקבל היום בקריאות שמחה של „הידד״ ובציון לשבח ולכן האם התחשבו אלה בהתראות ובאזהרות מבחוץ, לא ולא! נכון שדחו לזמן מה את גירושם של יהודי בודאפשט, אבל הימלר ואיכמן וגם שותפיהם לפשע ההונגרים ראו את שיחרור עיר הבירה מיהודיה, כדבר הדחוף ביותר.

השקרים של הגיסטאפו, למחרת כניסת הגרמנים להונגריה, הזמין אליו מפקד הגסטפו את מנהיגי יהודי בודאפשט, בפגישה הדרמטית הזאת הובטח להם שלא ינקטו באמצעי עונש נגדם, במדה ויהודי הונגריה יתאימו את עצמם למצב החדש, בדו פרצופיות זאת התחילו גם בשאר ארצות הכיבוש, ידעו זאת יהודי העיר מספוריהם של פליטי פולין וצ׳כיה שברחו להונגריה, אל תאמינו להם — אמרו — בכך הם רוצים להרדים את עירנותכם, יש לפעול בעוד מועד בינתים מילאו ביהודים את הסמינר לרבנים, שהפך למחנה שבוים.

הכרוז — זעקת שוא, אזרחי הבירה — ביניהם האינטלקטואלים — לא ידעו על האכזריות והעינויים של יהודי הכפרים ועל הגירושים למחנות ההשמדה, כדי להבהיר להם זאת הודפס כרוז, בו ביקשו אותם היהודים לשים קץ לחייהם לפחות פה בארץ. כרוז זה שוכפל במרתף ביהכנ״ס הגדול ברח׳ דוהאני אבל לא הופץ, מכיון שאחרי הדפסתו נמסרו לידי הגיסטפו. העורך, המשכפל והמפיצים. הם נתפסו ע״י הגיסטפו ועוזריהם.

בבתי מלאכה סודיים, בתקופה ההיא עבדו פועלי א״י שעה נוספת במקום עבודתם, כדי לשלוח בעקיפין לארגוני הנוער בהונגריה את העזרה הכספית, שתשמש קרן להצלה ולהגנה עצמית, ירושלים הרחוקה נזכרה בבניה המעונים והנרדפים. ההגנה העצמית התחילה בהדפסת „תעודת אריות״ שהוכנו בבתי מלאכה סודיים ונמסרו בפגישות רחוב והועברו לגיטאות שבסביבה. כך הוכנו 250 אלף תעודות זיהוי מזויפות ו־80 אלף תעודות

לידה, חלק מן התעודות חולק גם לפרטיזנים וללוחמים אנטיפאשיסטים לא יהודים, אתם היו בקשר. אחד המשרדים מסוג זה פעל כמשרד „הצלב האדום" ברח' יוסף קארוט, בו בזמן שחיילי ס־ס וגיסות צלב הקשת הסתובבו ברחוב מתחת לחלון הדפיסו כאן תעודות מזויפות לאלפים, שחולקו למעונינים בכך, שטת הגנה מעין זו דרשה קרבנות רבים. פקידים רבים נרצחו ע"י השלטונות הפאשיסטיים אחרי שנודע כתבתיהם של העסקנים מפי הקרבנות שנתפסו ועונו קשות, אבל למחרת היום כבר המשיכו בעבודה מסוכנת זו אנשים אחרים במקומות חדשים.

ברח! בזמן שעסקו בזיוף תעודות עסקו כמו"כ בהברחות דרך הגבולות, קודם לסלובקיה, הבורחים הצטרפו אח"כ לפרטיזנים, חלק מהם הצליח גם להגיע אל הפרטיזנים של טיטו ביוגוסלביה עד שנתגלה הדבר והגבירו את השמירה על הגבולות, בכך גם גדל מספר הקרבנות, ההברחות המוצלחות ביותר היו לרומניה, כעשרת אלפים איש עברו לשם ע"י הקמת שרשרת של מבריחים, גם זה דרש סיכון רב וקרבנות. —

היו חברים בעלי תעודות נחוצות שנרשמו למפלגת „צלב־הקשת", אחדים הצטרפו אל תנועת הפרטיזנים בבודאפשט וגם לארגונים צבאיים, אנשים אלה, אם היה צורך הוציאו אנשים מן הגיטו, מבתי ההרושת ללבנים או מבתי הסוהר של המפלגה הנאצית בפקודה מזויפת שהיתה בידם, ואפילו ממשרדי החקירה של הגיסטאפו, נסעו להגייט — האלום, לבושים במדים של מפלגת צלב הקשת, צעירים אלה ניסו להציל ידידים, אחים וסתם יהודים מתהלוכת המות. לפעמים הופיעו למבצע הצלה במדי קצין צבא של „המפלגה", או פקיד הצירות. ואם הדבר לא הצליח שילמו בחייהם בעד האומץ. באותו זמן היו קבוצות של צעירים יהודים בני עשרים אשר היו חמושים ברובים, ערכו בלילות סיורים ברחובות העיר הנצורה ודרשו את תעודות הזיהוי של העוברים ושבים, התעודות בבעלות אנשי מפלגת צבא הקשת נקבעו כמזויפות שהן בידי יהודים. לחנם נשבעו בחייו של סאלושי, נתנו להם להרגיש את הטעם של להיות יהודי בבודאפשט בשנת — 1944.

במחתרת, במסגרת הפעולות להגנה עצמית יש להזכיר את תפקיד הבונקרים. בעיר הבירה ובסביבה היו 25—20 בונקרים שנחפרו במעמקי האדמה במרתפים, במערות או בחדרים עם כניסה סודית, בכל אלה השתמשו כמקום מגורים, הדיירים היו זקוקים לעצבים חזקים והחזיקו שם מעמד רק שבועות אחדים ולכן היה מספרם מעט, קשה היה להתגבר על בעיות אספקת המים והאוכל. יש לציין שכל אחד מן הבונקרים היה גם מחסן נשק ולעתים גם השתמשו בהם. דיירי אותם הבונקרים מתו עם הרובה ביד בעת הנדרש.

פרק נוסף של גבורה, שורות אחדות יש להקדיש גם לפעילות ההגנה העצמית שביצעו במסגרת הצלב האדום הבינלאומי, לו היה קשר ועניין עם העזרה שהושיטו יהודי חו"ל, דרך הג'וינט, דרך הקונסוליה השויצרית ועזרת פועלי א"י, בראש וראשונה באה הקונסוליה במגע עם ראשי הקהלה בבודאפשט ועם יו"ר התנועה הציונית בהונגריה, כך נוסדו — במסגרת המדינות הניטראליות של הצלב האדום הבינלאומי — בתי חולים ובתי ילדים בחסות המדינות הניטרליות, כאן מצאו מקלט ששת אלפים ילדים וחצים מבוגרים אשר מילאו תפקידים טכניים ואושרו ע"י השלטונות, לאחר שהתחילו הרציחות בבתי חולים

אלה ובמעונות הילדים דאגו בניירות מזויפים גם להם, הקטנים קבלו שעורים מיוחדים בידיעת הפרטים שבתעודות אלו, את שמות ההורים החדשים, את הדת החדשה וכו' קשה היה להסביר לילדים התמימים — ליהודית הבלונדינית בת הארבע מה קורה היום בעולמם של המבוגרים ולמה כל זה. אבל הצליחו בכך להציל חלק ניכר מן הילדים, בפעילות מבורכת בשטח זה הצטיין במיוחד האחראי לאחזקת בניני הצבור של קהלת בודפשט — המהנדס וידה שמחה, כיום מהנדס ראשי בסולל-בונה בחדרה, בעל מחבר ספר „בתי כנסיות בהונגריה".

אגרות הגנה, המלך השבדי המשיך לפעול להצלת חיי אדם ונתן הוראה — לתת בידי כל אדם שיש לו קשרים עם ארצו — אגרת הגנה. באוגוסט — 1944 כתוצאה מלחץ בחו"ל — הסכימה לכך הממשלה יחד עם הגיסטאפו, בתקוה שיוכלו לנצל זאת לטובתם — לשחרר 7000 איש בדרכון קולקטיבי, המותרים על האזרחות ההונגרית, במטרה לעליה לארץ ישראל, בעלות סאלושי, על השלטון פעל בדומה לכך גם הקונסול השויצי ובזה הצליחו להציל אלפי יהודים, להחזירם מדרכם למחנות ההשמדה ולהביאם לבודאפשט, מאגרות הגנה אלו הדפיסו לא רק את ה־7000, אלא חולקו מעל למאה אלף אגרות מסוג זה. מאוחר יותר נתנו תעודות הגנה גם השגרירויות של פורטוגל, ספרד והותיקן, בעלי אגרות אלה היו בהגנתן של אותן המדינות ולא הוכנסו לגיטאות היהודים, כי אם לגיטו הבינלאומי.

חברי צלב הקשת ביצעו כאן בקורת חמורה ומצאו כל מיני תירוצים כדי לסחוב בכוח את האנשים „מבתים מוגנים" אלה. ללא ספק שאגרות הגנה אלו היה המפעל החשוב ביותר להצלת יהודים ונתנו אפשרות ואומץ להסתתר ולברוח, בעיקר המשועבדים במחנות העבודה.

שני בתים מוגנים, שני הבתים המוגנים של השגרירות השויצרית ברחוב ודאס 29 וברח' וקרלה שנדור 17 הצליחו רק בדרך נס לעבור את „הימים הנוראים", לבנינים אלה, שנחשבו לבתים „מחוץ לתחום" בהם הצטופפו ארבעת אלפים איש ולמעשה לא היה בהם מקום ליותר מאשר ל־400 איש התפרצו חברי צלב הקשת והרגו מהם, בכל זאת — 4000 איש אלה בקבוצה אחת מצאו כאן מקלט בימים הקשים של ציד אנשים.

נוסף לכך במקומות אלה דאגו לאספקת אוכל לדיירי הבתים המוגנים, למסתתרים בבונקרים, לחלק מהגיטו וגם לקבוצות ההתנגדות הלא יהודיות. מכאן העיזו הצעירים לצאת לרחוב, להושיט עזרה לנרדפים ולשרויים במצוקה.

אין כאן פרטים על המאורעות, גם שמות בעלי התפקידים אינם מופיעים כאן, ודאי שהיו ראוים לתיאור מלא ע"י הוצאת ספר גבורה מכובד.

ברור גם שאין להשוות את הנסיון להתנגדות ולהגנה לממדים העצומים של מורדי הגיטאות בורשה ב־1943 וגם לא לזוהר שבקדושת הגבורה הטראגית של קרבנותיה, בכל זאת היתה כאן פעולה קדושה ומעשית שבלעדיה היו נשארים בחיים פחות יהודים.

ברצוננו להפסיק לרגע ולומר לך, זכור! ואל תשכח את הנערים והנערות שהיו אמיצים ומתו בגבורה במלחמתם עם הרוצחים שיהיו אחר כך לדוגמה למען הציל כבוד ישראל ולמען המשך חיי הנצח של עם ישראל לדורי דורות.[14]

תנועות הנוער הציוני בפעולות הצלה

השאלה המרה — למה לא ברחו, למה הלכו כצאן לטבח, למה לא היתה לפחות התנגדות פאסיבית?! שאלה זו נשאלה לא רק לגבי יהודי הונגריה, אלא לגבי יהודי כל ארצות אירופה. למעשה גם לא היה כל הבדל בתגובת ההמונים בין ארץ לארץ, היה רק הבדל בדרכי הפעולה של הנוער החלוצי, אשר לא השלים עם גזרות ההשמדה בכל מקום שהם.

במקום התקוממות מזוינת בהונגריה השקיעו את כל כוחם ומרצם באמצעי הצלה, גם זה היה כרוך בסכנות ובקרבנות וחברי התנועה החלוצית קבלו עליהם ברצון סיכון זה, הם החליטו לא להיכנע לשום צו, לא להיכנס לגיטו — אם יוקם ולא לענוד את הטלאי הצהוב.

הם התמסרו להצלה ע״י הקמת תנועה סודית להכנת תעודות מזויפות, בהונגריה גם לא היתה אפשרות אחרת להצלה. בהונגריה לא היתה אפשרות למרד גיטאות, מכיון שגירוש יהודי העירות בוצע שלשה חדשים אחרי הכיבוש הנאצי וחסר היה הזמן הדרוש להתארגנות, מה שחשוב מזה עוד יותר שהיו חסרים האנשים המתאימים לכך, כי בהונגריה גויסו הגברים ב־1942 למחנות עבודה מגיל 16 עד גיל 46 — רובם הושמדו באוקרינה — ואיך היה אפשר לארגן מרד עם נשים זקנים וילדים?! גם המצב הגיאוגרפי בהונגריה היקשה על המרד, היותה רוב רובה עמק ומן האיזור ההררי בקרפטו־רוס גורשו היהודים ששה שבועות אחרי הכיבוש הנאצי.[15]

עם כיבוש הונגריה ע״י הצבא הנאצי חולקו בין חברי הנוער הציוני התפקידים כדלהלן: פיל (משה אלפאן) קבל מינוי על רכישת נשק והכנת בונקרים, רפאל בן שלום (כעת ציר ישראל ברומניה) נציג למשא ומתן עם גורמי חוץ, יצחק הרבסט — קשרים עם העולם התחתון והכנות בריחה מבתי הסוהר, המהנדס — משה רוזנברג קבל מינוי על הקשרים עם מועצת היהודים, אפרים טיכמן — אגמון ודזידר דן קשרים עם פלוגות העבודה הצבאיות.

בהשגת תעודות זהות אריות עסקו כ־200 צעירים, הוקמו על ידם בתי מלאכה לזיוף חותמות של משרדים ממשלתיים, אזרחיים וצבאיים, מיכאל לנגר, שרגא וייל ודן צימרמן עשו חותמות.

מיכאל לנגר נתפס ונרצח, מכיון שלא היה מוכן למסור את שמות חבריו ואת מקום בית המלאכה, יצחק הרבסט איים באקדח עם חברו על בעל הדפוס בלילה ודרש ממנו להדפיס אלף טפסים של תעודת לידה, כנגד תשלום הוגן. משה אלפאן וטיכמן קבעו את נקודות המעבר לבריחה בגבול רומניה, הם גם קבעו את מקומות הריכוז בערים בקרבת הגבול.

הנערים הצליחו להשיג מדים של קציני צבא, קציני רכבת, של מפלגת „צלב החץ" סרטים ותעודות, בעזרתם יכלו לנוע בחוצות העיר כבני חורין. משה פיל (אלפאן), אופרה טיכמן, יוסף מאיר ורפי פרידל (בן שלום) וכו׳ הלכו מבית לבית לבושי מדים, כדי להציל

ולהביא יהודים למקום מבטחים. התארגנו בקבוצות מזוינות ובעזרת פקודות של הוצאה להורג הוציאו יהודים מידי כנופיות מרצחים, כשהובלו לחוף הדאנובה כדי להשמידם ביריה.

הם הוציאו מן הגיטאות יהודים בעזרת תעודות הזמנה מזויפות לשירות במחנה העבודה והועברו לפעילות מחתרתית, או הוברחו לרומניה.

הרב ד״ר פנחס רוזנבוים ממנהיגי „תורה ועבודה״ היה לבוש במדי קצין הונגרי או במדי ס־ס ובאמצעות פקודות מזויפות הוציא יהודים רבים ממחנות ההסגר והעביר אותם לבתים מוגנים.

דוד פרידמן (כעת חבר המרכז של הפוהמ״ז) דאג לרכישת תעודות הגנה עבור חברי התנועה.

דוד עשאל־אוסלנדר (מנהל המרכז לחנוך דתי בגולה) טיפל בחברים שהסתתרו בעיר עם ניירות ארים.

מנחם עוזיאל ומנחם צבי קדרי (כעת רקטור אוניברסיטת בר־אילן) עמדו בראש פעולות „הבריחה״.

בשם הונגרי מזויף ובמדי צלב הקשת פעל להצלת נפשות ישראל בבירת הונגריה גם מרדכי קוסטלניץ, המכהן כמ״מ ראש עיריית חדרה.

שמחה הונולד, המטה הראשי לתיכנון מבצעים היה בביתו, ביתו היה גם מקלט לילה לעשרות פליטים. הוא היה מארגן רשת מבריחים ומזיפי תעודות, יומים אחרי שחרורה של בודפשט נורה למות.

יוסף שפר, הצטיין בהצלת יהודים ממחנות עבודה, מן הפעילים הראשיים לזיוף תעודות הגנה של הצירות השויצית, יוסף היה חבר ההנהגה של מכבי הצעיר ופעל כמזכירו של נתן קומולי.

יוסף גרדוש. בעזרת תעודות מזויפות הוציא יהודים מגיטו מונקץ׳־חוסט והעבירם לרומניה, היה ממנהיגי „דרור־הבונים״. נפטר בגיל 26 — בשנת 946, מעריציו — אחרי עלייתם ארצה — הקימו על שמו ליד צפת את קיבוץ גרדוש.

צבי גולדפרב. היה פליט גיטו ורשה משנת 1942, פעל בסלובקיה ומשם עבר להונגריה. כאן התבלט באישיותו בפעולות הצלה, אשתו נסקה פעלה ברוסיה הקרפטית וארגנה את ההגנה העצמית והתנגדות בנשק בעת הצורך, צבי מספר בזכרונותיו, כשהרוסים הקיפו את בודפשט והיינו עצורים בבית הסוהר ניהלו אתנו משא ומתן, באמצע המו״מ הופיע קצין הונגרי והקריא שמות מתוך פנקס שבידו. היינו בטוחים, שהגיע הקץ. בינתים

קרא בשמות, שהיו מוכרים לנו בתוך התנועה. כשהיינו בעבר השני של הגשר בעיר פשט אמר לנו הקצין שאנו מובלים לצירות השויצית. כך נודע לנו, שהפעולה הוכנה ע"י התנועה. צבי היה מתכנן ומארגן הבונקרים בבודפשט. מפקד הבונקר היה:

אליהו שלומוביץ (כיום יו"ר המועצה האיזורית „מרום הגליל") בבונקר זה התנגדו בכוח הנשק. אחד מהם נפל והשאר נתפסו, ביניהם צבי גולדפרב. בבודפשט והסביבה הוקמו 8 — בונקרים, הכסף לרכישת הנשק נתקבל מן השליח הישראלי ואניה פומרנץ שישב אז בקושטא, מאופנבך שמואל שהיה גזבר ועד ההצלה ומיואל בראנד.

אנדרי פרידמן (מפעילי בית"ר) ברח מן הגיטו בקאשו לבודפשט, אסף חברים לפעילות מחתרתית, ריכז נשק ברח' הונגריה — 68 ומשם חילק לבונקרים, בהם הסתתרו חברים, הוא גם פעל במציאת דרך להעברת חברים מהונגריה דרך הגבול הרומני.

גור (גרוס) דוד. פעיל בהכנת נירות מזויפים. גר יחד ברח' בטלן גבור — עם שרגא וייל, חבר קבוץ עוגן, ידוע כצייר מוצלח. ביתם — כבית מלאכה לציור — שימש כהסואה לפעילות מחתרתית.[16]

בין הפעילים היו גם בני נוער שנמלטו מן הגיטאות בפולין והגיעו דרך הקרפטים לסלובקיה ומשם להונגריה, בבודפשט השתתפו בזיוף מסמכים, ריכוז כלי נשק להגנה עצמית ולהברחת הגבול, ביניהם:

אמיל ברג, גבור ישראל ממלחמת השחרור.

גלבוע דינה, אלכס הרצברג, כעת סגן אלוף אלכס גתמון.

תושיה הרצברג. מתפקידה היה לבקר בבתי הסוהר, כשהיא לבושה בבגדי אחות רחמניה של הצלב האדום הבינלאומי. חילקה שקיות ממתקים לעצירים יהודים, בהן היו תכניות הבריחה. אחד עשר אסירים יהודים ברחו בעזרתה מבית הסוהר ברח' רומבך (מרכז בודפשט) בהתאם לתכנית זו. החברים הסיעום אחר כך למחבוא בטוח.

יעקב רוזנברג. התחפש לאריסטוקרט פולני־נוצרי והשיג מבארון הונגרי, שהיה ממנהלי בתי־החרושת לנשק של חברת ויס־מנפרד נשק להגנה עצמית ולהתנגדות פעילה. כשבאו הגרמנים להוציאם לגירוש נלחמו בנשק זה ברח' „נפ־סינהאז. הם השליכו רימונים על טנק גרמני והוציאוהו מכלל פעולה.

מפעילי ההתנגדות וההצלה של הנוער הציוני היו גם: צבי נדיבי רייך, ד"ר אליהו ישורון (נתניה) שמואל לבנהים (ניצנים) גרוס, מרדכי ויס, ד"ר מרדכי שר (חיפה), אדוניהו ביליצר ואחיותיו מרים וברכה (ירושלים) דוד גרינולד, ל. קאנדל, ל. קפש, אליעזר קדמון ול. פינקלשטין.

על משמרתם נפלו: מיקלויש קנדל, שטפן מזאי, וטיבור מרקברייט.

האמיצים

בישראל ישנם כמאתיים מגבורי יהודי הונגריה וטרנסילבניה שזכו לקבל את „אות הלוחם" על מעשיהם האמיצים, הנה תיאור קצר על מעשי גבורתם של חמשה מהם.

מרדכי רסל ממנהלי מרכז הפועל המזרחי בטרנסילבניה שה־ה בארּאד (היום חבר מושב בניר עציון) ריכז את פעולות ההצלה של אלפי פליטים יהודים מפולניה סלובקיה הונגריה, שהגיעו לרומניה דרך גבולות טורדה, בלניש וארּאד, מבין 7000 הפליטים הגיעו לארּאד כ־5000, מתפקידם היה להבטיח את עלייתם ארצה ישראל דרך קונסטנצה, לכך נתן את עזרתו נשיא התנועה הציונית ברומניה זיסו, שהיה ידידו מנוער של אנטונסקו. רסל וחבריו קבלו על עצמם את הסיכון של פעולות הברהה על אף הודעת גזר דין מות שגם העוזרים בהצלת יהודים עלולים היו להיענש.

שמואל לונשטין — שמו הנוצרי המזויף קלמנט זולטן (היום חבר קיבוץ ניצנים) אחרי שעבר את האימונים הדרושים פעל בשליחות המחתרת הציונית בפולניה ובהונגריה, הבריח יהודים פליטים לבודאפשט גם מגבול יוגוסלביה, נתן בידיהם תעודות מזויפות וסידר אותם בפנסיון ברחוב קושוט בבודאפשט, שם גרו גם קצינֵי הס־ס, אבל דוקא מקום זה היה הכי בטוח. הבריח והציל — בעזרת נירות — משפחות שלמות מן הגיטאות בנאדי וארוד, סקש־פהרבאר, ווארוש־נאמני וממחנות כפיה, כמלוה לעגלון הביא מזון עבור הפליטים בבנוקרים ברח׳ רנולדר ובבונקר מתחת המשרד למכירת כרטיסים שהיה מול תחנת הרכבת המערבית בבודאפשט.

פוקס לאה ברוין. פעלה ג"כ בשליחות המחתרת הציונית, עזרה בהקמת בונקרים והביאה למערה — „מערת השושנים" (רוז׳ה דומב) מים מזון ונשק, הגרמנים גילו את המערה ובאו לשם בתגבורת חזקה, בחשבם שמקום זה משמש מחבוא לצנחנים בריטיים, בינתיים הצליחו הפליטים שבמערה להסתתר בין הסדקים, לאה השתתפה כמו"כ בהברחת יהודים ממחנות עבודה.

ורה הרצוג — ברחה מסלובקיה, הודות לקלסתר הפנים הארייים הצליחה לקבל עבודה אצל מפקד כוחות אויר הגרמניים בהונגריה האלוף קנר. בדירה שקבלה ממנו פעלו מזיפי התעודות הארּיות וגם נתנה מקום למספר פליטים יהודיים. מכיון שהיו מרוצים מעבודתה קבלה תעודה מיוחדת בשפה הגרמנית וערכה גם את הקניות, כך שימשה ורה „קשר המחתרת" במקומות המסוכנים ביותר. העבירה תעודות ונירות מזויפים למקום תעודתם. אחרי העברת האלוף, פעלה במחתרת והצליחה בעזרת תעודותיה להביא לגיטאות אגרות הגנה של שויץ, הותיקן, סנט סלבדור ולהציל יהודים כאזרחים של אותן המדינות. היום — שמה כהן לילה ומנהלת בי"ס ברליץ להוראת שפות.

לוי פיצי (היום סרן בצה"ל) היה קשר המחתרת הציונית במדים של ס־ס בבודאפשט. הבריח פליטים יהודים מפולניה והונגריה לרומניה, היה אחד הפעילים בזיוף תעודות

אריות, נתבקש ע״י מנהל הצלב האדום ברומניה — ד״ר יחזקאל מרטון להבריח מהונגריה לרומניה יהודים מן הבונקרים שהסתתרו בזמן הגירושים, באוגוסט — 944 כשרומניה הפסיקה את השותפות עם היטלר וההברחות הופסקו נשלח להונגריה ע״י הצנחן הא״י — ברוך קמינקר, אז נתפס לוי ע״י הגיסטפו, עינוהו קשות וניצל מידיהם בנס.[17]

הקשר בין ועד ההצלה בסלובקיה ובהונגריה

ועדת ההצלה בסלובקיה, בה היו הפעילים הרב מיכאל דוב ויסמנדל ומרת גיזי פלישמן — העבירה למנהיגים היהודים בהונגריה דוח פרוטוקולים על הנעשה באושביץ, פרוטוקולים אלה הועברו לשויץ וגם הפיצו אותם בין ראשי הכנסיות הנוצריות.

הפרוטוקולים הביאו לפעילות מוגברת להצלה ע״י התנועה הציונית העולמית והקונגרס היהודי העולמי, גם הביאו לפעילות יתר של נשיא ארצות הברית — רוזבלט. מלך שבדיה, ממשלת שויץ והצלב האדום הבינלאומי להצלת יהודי הונגריה.[18]

הנה מספר משפטים נוגעים ללב מן הכרוז, ששלח הרב ויסמנדל ז״ל לועד ההצלה בג׳נבה, בדבר השמדת יהודי הונגריה, „ואתם אחינו בני ישראל מכל מדינות החופש, אתם שרי מלוכה בכל מדינה — איכה אתם מחשים לרצח זה, אשר בו נרצחו עד עתה ו׳ פעמים אלף אלפים יהודים ואשר בו נרצחים גם עתה עשרות אלפים בכל יום?! בדם של אלפי אלפים ובדמעות של אלף אלפים אנחנו מבקשים ומתחננים ודורשים לעשות מעשים תיכף ומיד!״

בהמשך הכרוז 7 סעיפים, בהם הוא מציע תכנית פעולה מפורטת להצלה, לסיום הוא מזכיר, כי בימים הראשונים של כיבוש הונגריה, ביקשו לעכב את הגירוש ע״י בצע כסף, הוא ממשיך בשאלת זעקה, למי אתם שומרים את הכסף?![19]

פעולות הצלה

בפרק הקודם קראנו על הפעולות שנעשו להגנה עצמית, ברצוני להעלות כעת על הכתב את התכניות והמעשים שנעשו להצלה, מהם שהצליחו ומהם רובם שלא הצליחו.

ועדת ההצלה בבודפשט, ועדת ההצלה בבודפשט הוקמה בינואר 1943. מטרתה היתה: הצלת יהודים, מתן עזרה לפעילים והגנה עצמית. יואל בראנד קיבל את הטיפול בהעברת יהודים דרך הגבולות מפולין ומסלובקיה.

בדרך זו הגיעו להונגריה עד מרס 944 כאלפיים וחמש מאות יהודים, ד״ר ישראל קסטנר ויואל בראנד התחילו במשא ומתן על הצלת יהודי הונגריה בכסף עם ויסליצני ובאי כוח הגיסטאפו ב־5 באפריל, הובטח להם להביא הצעתם זו לפני המוסדות העליונים של הנאצים ותמורת תשלום של שני מיליון דולר כדמי קדימה לאפשר הגירת מאה אלף יהודים מהונגריה. הנאצים דרשו אלף דולר לנפש. קהלת בודפשט היתה מוכנה לשלם

למטרה זו מקופת הקהלה הגדולה, מכספי ועד ההצלה ומתרומות יהודים עשירים ששה וחצי מיליון פורינטים.

יואל בראנד הוזמן לאיכמן ב־25 באפריל 1944, בפגישה זו מסר לו איכמן, שהם מעוניינים בסחורה ולא בכסף. הציע לו לצאת לחו״ל ולבוא במגע עם בעלות הברית ואנשיו ושיביא לו הצעה קונקרטית. קאסטנר, מאחר — שלדעתו — נוכחותו בבודפשט היא הכרחית, הציע לשלוח את „חתנו — ד״ר פישר יוסף, נשיא ההסתדרות הציונית בטרנסילבניה וחבר הפרלמנט הרומני, או את ד״ר מרטון ארנסט, עורך העתון היומי — אויקלט.

איכמן מסר ליואל בראנד — אחרי שהוזמן אליו שנית — שקבל את הסכמת השלטונות העליונים להמשך המשא ומתן, בעד כל מאה יהודים בקש מכונית משא, כלומר 10־אלפים מכוניות משא, הן חייבות להיות חדשות, עליהן יש להוסיף גם כמה אלפי טון תה, קפה, סבון ומצרכים חיוניים אחרים.

לשליחות זו קבל יפוי כוח ממועצת יהודי הונגריה — יואל בראנד, הוא הגיע קודם לקושטא. אחר כך המשיך לחלב — בסוריה, אחרי פגישתו עם משה שרת נאסר על ידי האנגלים והושם בכלא בקהיר.

משה שרת ופרופ׳ ויצמן הביאו את ההצעה לידיעת הממשלה האנגלית וממשלת ארצות הברית, העמדה הסוביטית היתה נוקשה מדי בנושא זה, שגרירות ארה״ב במוסקבה הדגישה, שההצעה הגרמנית „סחורה תמורת דם״ עלולה להביא לפלוג בין בנות הברית ורוסיה, צ׳רצ׳יל כתב ב־6 באוגוסט 944 לאידן שר החוץ האמריקאי: לא הייתי רוצה, שייראה הדבר, כאילו אנגליה רוצה לרדוף את יהודי הונגריה, עשה כמיטב יכלתך... אך אל נא נמנע בעדם מלהימלט (עיין שלום רוזנפלד תיק פלילי 124, משפט גרינולד — קסטנר ת״א תשט״ו עמ׳ 68—67) בנגוד לכך מביא יואל בראנד בספרו בשליחות נידונים למות שבהיותו במעצר בקהיר ביקר אצלו פקיד אנגלי בכיר שבתום השיחה אמר לו, מה אעשה עם מיליון יהודים, לאן אשים אותם.[20-21]

לורד מוינה נידון למות ע״י קבוצת שטרן

כפי שהוזכר — בגבול סוריה א״י — נפגש ברנד עם משה שרת ומסר לו על מטרת שליחותו.

סוכני הביון האנגלי עצרוהו ושמוהו בכלא קהיר למשך ארבעה חדשים, בינתיים הושמדו שש מאות אלף יהודים מהונגריה וברנד עמד בפני חקירות קשות, בין החוקרים היה גם הלורד מוינה.

ברנד התחנן לפניו, שיש עוד אפשרות להציל מיליון יהודים באירופה, וזה ענה לו באדישות — לו יכולת להגיד לי לאן לשים אותם, מה לעשות בהם, כי לפלסטינה אין אפשרות להביאם.

ברנד — אחרי ששוחרר בא ארצה, כאן נודע לו פרטי ההשמדה והסיק מסקנות, התקשר עם אנשי לה"י — עם קבוצת „שטרן", להם סיפר מה שהאציל האנגלי ענה בעת השמדת מיליוני יהודים. קבוצה זו דנה אותו למיתה.

שני סטודנטים יהודים — אליהו בית צורי ואליהו חקים — נסעו לקהיר להוציא לפועל את גזר הדין, לורד מוינה נורה למות בכניסה לארמונו ושני הסטודנטים נתפסו והועמדו למשפט.

הנאשמים לא הסכימו לקבל את עזרתו של הסניגור, העו"ד אשר לויצקי מישראל, במשפט הוכיחו בגאוה את אחריותה של אנגליה בסבל היהודים בכלל ואת אשמתו האישית בבגידה של הלורד מוינה בפרט, הוא אשר שלח את הצי האנגלי למנוע את עליית היהודים באניית המעפילים (סטרומה־פטריה) ולפי ברנד הוא גם היה שותפו של איכמן בהשמדת יהודי הונגריה.

כתוצאה מהגנת עורכי דין ערביים והפגנת הסטודנטים בקהיר לא העיזו במשך חדשים לבצע את גזר דין המות נגדם, האמת היא, שגם צ'רצ'יל תבע בזמנו מהמלך פארוק לא להשהות את ביצוע גזר־הדין.[22]

פעולות ההצלה של הצירות השויצית. לפי בקשת נציג הצלב האדום הבין לאומי Jeande Bavier נתנה ממשלת סטויאי את הסכמתה לעלייתם לארץ ישראל של בעלי הרשיונות — דרך המשרד הא"י. מנהל משרד משה קרויס ביקש את עזרתו של קרל לוץ, הקונסול השויצי בבודפשט, כי כעת היתה דרושה לכך גם הסכמתם של השלטונות הגרמניים, איכמן התנגד לכך, הואיל וגרמניה הבטיחה לאמין אל חוסיני, המופתי הירושלמי למנוע זאת.

אחרי מאמצים רבים הצליח המבצע באמצעותו של קסטנר ויהודים אלה, בתוספת של למעלה מאלף איש הורשו לעלות לישראל, כל אלה היו ידועים כציונים. יציאה זו ידועה בשם רכבת „ברגן בלזן".

באותו זמן הגיעו גם רשיונות עליה למשרד הא"י בבודפשט שנשלחו מקושטה לשבעת אלפים איש, משרד החוץ הגרמני הסכים להגירתם מהונגריה של בעלי הסרטיפיקטים, לפי דרישתה של הצירות השויצית, בתמיכת הקונסול לוץ הוקם למטרה זו משרד מיוחד בהנהלת משה קרויס ומיכאל סלומון, במשרד זה זייפו עוד עשרות אלפים של „מכתבי הגנה", אשר שימשו להצלת חיי יהודים. נוסף „לבית הזכוכית" עמדו תחת חסות הצירות השויצית — באישור הממשלה — 72 בתים מיוחדים ומוגנים, בהם הצילו את חייהם כ־23 אלף יהודים.[23]

הנסיון להצלה ע"י יהודים יוצאי הונגריה בארץ ישראל.

ביזמתו של ד"ר חיים ווייסבורג התארגנה בא"י ועדת פעולה להצלה של פרופסורים יוצאי הונגריה באוניברסיטה העברית בירושלים, הפרופסורים — ד"ר פקטה, ד"ר פודור,

ד"ר פרקש, קלין שמואל, ד"ר פאטאי יוסף ואישים אחרים חתמו על כרוז שהופיע ב„הבוקר" ו„הארץ" ב־1942 בנדון.

משפחות מיוצאי הונגריה הגישו לועדה זו רשימה שמית של משפחותיהם, המחכים להצלה, ד"ר ויסבורג עמד בקשר בענין זה עם ועדת ההצלה של הסוכנות, בראשה עמד — יצחק גרינבוים.

אחרי שהנאצים כבשו את הונגריה נראה הדבר כדחוף ביותר ומהשלטון המנדטורי היה אפשר להשיג עבורם צרטיפיקטים פיקטיביים, הועדה שלחה מברקים לצלב האדום הבינלאומי עם רשימת המשפחות שלרשותם אושרו צרטיפיקטים לעליה.

לא ידוע כעת, כמה יהודים ניצלו על ידי השתדלות זו, אבל יש לציין את המאמץ שנעשה בנדון.[24]

מפעולות הצלה של הממשלה השבדית על פנייתו של נשיא ארה"ב רוזבלט לשליט הונגריה, האדמירל הורטי ועל פנייתו במברק של גוסטב החמישי, מלך שבדיה, החליט הורטי להפסיק את גירוש היהודים ב־2 ביולי 1944. ראול ואלנברג נשלח ב־12 ביולי 944 ע"י משרד החוץ השבדי, כדי לעזור בהצלת יהודי בודפשט, הוא היה מאד מסור לתפקיד זה.

כדוגמת הצירות השויצית הקימה גם היא מחלקה מיוחדת למטרה זו ברח' מינרבה — 1, מחלקה זו הוציאה 3500 תעודות הגנה, הצירות הרחיבה את פעולותיה עם עלות סאלושי לשלטון והוציאה תעודות הגנה ל־8000 יהודים נוספים, אותם הושיבה בבתים מוגנים תחת חסותה. צירות זו הגנה גם על חיי 69־אלף היהודים שנסגרו בגיטו, את הצלת יהודי הגיטו מהשמדה זוקפים לזכותו של ואלנברג, הגרמנים וההונגרים החליטו לפוצץ את הגיטו על היהודים שבו, כשבודפשט היתה מוקפת ע"י צבאות הרוסים.

גם לפי בקשתו של קומולי נתן, החליט הימלר לא לבצע את ההשמדה.[25]

התערבותו של מלך שבדיה ושליחותו של ראול ואלנברג באו לפי בקשתם של יצחק גרינבוים, ראש הסוכנות היהודית בירושלים וועד העזרה ליהודי הונגריה בציריך — הרב ד"ר חיים צבי טויבש אל ד"ר ארנפריז ופרופ'. הוגו ולנשטין בשטוקהולם.

צירויות זרות בפעולות הצלה, הסוכנות היהודית והמשרד הא"י הצליחו להשפיע אחרי משא ומתן מיגע על ממשלת פורטוגל, שתסכים להעביר לא"י את הניצולים שיגיעו ארצה. מיופה הכח של פורטוגל יוליוס גולדן הוציא 700 דרכונים למען יהודי הונגריה.

גם ממשלת ספרד הסכימה — ביוזמת הארגון היהודי העולמי — לכניסת 500 ילדים יהודים לספרד, כמו"כ הוציאה צירות ספרד 100 דרכונים שהצילו יהודים מגירוש. בהצלת חיי יהודים מומרים טיפלה נציגות הואתיקן בהונגריה והוציאה 2500 מכתבי הגנה, מספר זה עלה אחר כך ל־15000, מספר ניכר של יהודים ניצלו את חייהם בעזרת תעודות המרה.[26]

מפעולות ההצלה של הצלב האדם, נתן קומולי, מלבד פעולות הארגון בפנייתו

לאדמירל הורטי בדרישה להפסיק את גירוש היהודים למחנות ההשמדה, הסכים הצלב האדום באוגוסט 944 לקבל 800 ילדים יהודים תחת חסותו, אותם הסכימו שלטונות טאנג'ר לקבל נוסף לכך גם את 500 הילדים, שממשלת שויץ הסכימה לתת להם מקלט.

הצלב האדם לקח בשכירות כמה בתים בבודפשט, כדי לאכסן בהם את הילדים עד נסיעתם, הוחלט להקים למטרה זו מחלקה מיוחדת בראשה הועמד אינג'. נתן קומולי, בפעילות מחלקה זו הוקמו מספר רב של מעונות ילדים, בהם הועסקו כ־300 יהודים, במעונות אלה קבלו טיפול 6—5 אלפים ילדים. —

סכנה גדולה ארבה אז לילדים היהודים, בני הנוער לבשו מדים של „צלב החץ" ההונגרי ובעזרת פקודות מזויפות הוציאום מבתי היהודים והעבירום למעונות בחסות הצלב האדום.

פעולות הצלה של גיורג מ. מאנטלו — מאנדל (מסאס לקנצה שליד ביסטריץ) היותו מזכיר ראשון בקונסוליה של סאן סלבדור בג'נבה בשויץ, ביקש מממשלת סאן סלבדור לתת אזרחות לפליטים יהודים מסלובקיה, גרמניה, צ'כיה, יוגוסלביה והונגריה, הממשלה הסכימה לכך והעבירה דרכונים למדינות שהיו תחת שלטון הנאצים, להונגריה הועברו 800 — דרכונים. בעלי דרכונים אלה הועמדו תחת חסות הצירות השויצית.

מאנדל זה גם הפיץ את הפרוטוקולים מאושביץ על השמדת היהודים. פרסם כמו כן מאמרים בעתוני אירופה על ההשמדה ועל גירוש היהודים מהונגריה ומכאן ההתעוררות של מוסדות בין לאומיים ומדינות לפעולה למען הצלת היהודים.

הג'וינט בפעולות הצלה, בכספים שנשלחו ע"י הג'וינט דרך הצלב האדום הבינלאומי בשויץ הוקמה המחלקה להצלה במסגרת הצלב האדום בבודפשט בראשותו של נתן קומולי, בכספים של הג'וינט הצליחו למנוע את המות ברעב בגיטו בודפשט. גם במפעל ההצלה של ואלנברג השתתף הג'וינט בשנים ורבע מיליון דולר.

מחוץ לעזרה הכספית שהושיט להצלת יהודי הונגריה השתתף נציג הג'וינט במו"מ דיפלומטי בצירוף בא־כח ממשלת ארה"ב Mc.Clelland עם נציגו של הימלר — קורט בכר בדבר הצלת יהודי הונגריה, הג'וינט דאג כמו"כ ל־120 אלף היהודים שנשארו מחוסרי כל אחרי שחרור בודפשט ע"י הצבא האדום, בתום המלחמה טיפל הג'וינט בהחזרתם להונגריה של 85 אלף יהודים שנשארו במחנות בפולין ובגרמניה. נציג הג'וינט בהונגריה היה ד"ר פריגש גורוג.[27]

האפיפיור וההצלה

מהמסמכים שפירסם הואתיקן מתברר, שהאפיפיור ידע על השמדת יהודים. פיוס ה־12 קיבל החל מראשית 1942 אינפורמציה מפורטת על גירושים המוניים של יהודים ונמסר לו, כי יהודים רבים יושמדו. זה מכבר נמתחה עליו בקורת על שלא יצא נגד רצח היהודים ע"י הנאצים.

בשעתו טענו מגיניו של פיוס, שזה נתגלה לו, רק אחרי המלחמה וכי נקט במדיניות של זהירות מחשש של מעשי תגמול של הנאצים נגד הכנסיה הקאתולית.

לפי המיסמכים שפורסמו, שיגרו יהודים לאפיפיור בדצמבר 1942 בקשה, שיתערב למען היהודים במזרח אירופה ולמנוע את רציחתם ההמונית. במסמכים גם תוכן תשובת האפיפיור, לפיה יש להעביר בעל פה למשגרי האגרת ולשולחי המברקים, כי הכס הקדוש יעשה הכל שביכלתו לעשות.[28]

המופתי הירושלמי

בעתון הקהירי „אראר סעה" מכחיש המופטי חאדג' אמין אל חוסיני את אחריותו ועזרתו לאיכמן בהשמדת יהודי הונגריה. לפי טענתו, עדותו של קרומיי בבית משפט שויצי בנדון — בשקר יסודה.

בן אלקנה, שאסף חומר רב בקשר לפעילותו, היותו חבר „במשרד — 06", שהכין את החומר המשפטי נגד איכמן מעיד לעומת זאת, שאיכמן קיבל את המופטי בברלין בתחילת 942 בחדר המפות, שם קיבל הסבר על תכנית השמדת יהודי אירופה. באותו מקום הביע התנגדות נמרצת לתכנית הצלב האדום להחלפת עשרת אלפים ילדי יהודים עם שבויים גרמניים, והעברת ילדים לארץ ישראל.

גם עדותם של קסטנר ובראנד האנזי מוכיחים, שאיכמן לא היה מוכן להסכים במשא ומתן של „סחורה תמורת דם" להעברת יהודים לארץ ישראל, כדי לא לקלקל את יחסיו הידידותיים עם המופטי.

ב־13.5.943 דורש המופטי מריבנטרופ, שיפנה לשלטונות הונגריה, רומניה ובולגריה — לא להרשות העברת 4500 ילדי יהודים לארץ ישראל. כפי שמתברר מיומנו של המופתי הוא פנה בדרישה לדרייפר, קונסול גרמניה בלוב בדבר השמדת יהודי לוב והחרמת רכושם כצעד ראשון של הנאצים והפסקת העליה לארץ ישראל.[29]

הנסיונות בבירת טרנסילבניה — ד"ר משה כרמלי

עם כניסת הגרמנים לקולוז'בר היתה תכנית להגדיל את נקודות הבריחה לרומניה ולהמשיך בפעולות „עליה ב'" ע"י שליחת שלושה אנשים מחברי מועצת היהודים לרומניה. תכנית זו בוטלה, מכיון שראו בכך סכנה לחיי היהודים הנשארים.

יהודי קולוז'בר — מתוך יראת כבוד לחוק ומתוך אדישות ואי אימון בהקמת הגיטו — לא היו מוכנים לחצות את הגבול הקרוב לטורדה ואפילו הצעירים שכן הסכימו לכך נתקלו בהתנגדות הוריהם שלא רצו להיפרד מילדיהם.

ביום הקמת הגיטו בקולוז'בר, בשנים במאי 1944 בערב — בדבר השליחות שהוטלה עליו — חצה את הגבול רבה של הקהלה הניאולוגית ד"ר משה כרמלי (וינברגר) בעזרת מיסמכים מזויפים, שהוכנו ע"י החלוצים שבעיר, כדי להרעיש את העולם.

התקשר דרך הרב הכולל לרומניה ד"ר א. שפרן — אל נציג האפיפיור ולשוויצריה. על בקשתו של ד"ר פילדרמן פנה אל שגרירי ארצות הברית, אנגליה ורוסיה וביקש את עזרתם, ביקש הגנה בינלאומית לפליטים היהודים ברומניה.

גם יוליו מאניו — המנהיג הרומני — פעל בנידון, אבל כבר איחר את המועד, כי בתחלת יוני כבר ביצע לאסלו אנדרה את הגירושים למחנות השמדה של יהודי קולוז'בר ומלבד יהודי קרפטו — רוסיה האשמדו תוך חודש ימים 150 אלף איש מיהודי טרנסילבניה, אשר היו מרוכזים בגיטאות בצפון טרנסילבניה — במרמורוש סיגט, וישו, נאג'-באניה, ביסטריץ, סאטמר, נאג'י-קארולי, נאג'י-וארוד, קולוז'בר, מארוש-וואשארהלי, דעש, שימלוי, רעגין, סנט גיורג, מיהאי-פאלבה והאלמין (סליש).

לסיכום — המאמצים שנעשו בין השנים במאי והשנים ביוני היו לשוא, כי יהודי טרנסילבניה כבר חוסלו.[30]

ועד ההצלה בדרום טרנסילבניה (רומניה)

למרות סגירת הגבול בין רומניה להונגריה נמשכו ההברחות מן הגיטאות בהונגריה לרומניה. מספרם היה כשמונת אלפים יהודים. בחלק הרומני, כמו גם בהונגריה נשאו הצעירים בעול ההצלה.

כידוע, ברומניה פעלו בשלושה מקומות נקודות הצלה: באראד בבלניש ובטורדה. היו שבאו בצורה מאורגנת והיו שניצלו את הקשרים האישיים שלהם ברומניה כבר הרגישו את עצמם בבטחון. הברחת הגבול היתה מסוכנת מדי והרבה שילמו בחייהם, רק אלה החליטו לעשות צעד מסוכן זה, אשר ידעו שעל יהודי הונגריה יצא גזר דין מות והסכנה שבבריחה טומנת בחובה גם את האפשרות של הישארות בחיים, היהודים שחשבו ככה ניצלו ברובם.

המשתתפים בפעולות הצלה אלו עשו זאת מתוך הרגשת חובה מוסרית, שהגורל הטיל עליהם, חובה לפעול ולהציל את הניתן להציל.

את יהודי אראד הוליכו שולל

באוי־קלט כותב מ. רסל, ממנהלי ועד ההצלה באראד: בליל ששי אחד, כשבית הכנסת הגדול האורטודוקסי באראד היה מלא מתפללים צוה ראש הקהל — יעקב שרפשטין לנעול את דלת בית הכנסת, כי עליו למסור הודעה חשובה.

הוא ואחד הפעילים בועד הצלה, המשמש קשר בין הקהלה והשלטונות — אדולף פיג הוזמנו למיליציה, שם נמסר להם, ידוע לשלטונות שבעיר נמצאים מאות פליטים יהודים, המעונינים להמשיך בדרכם לבוקרשט. בקשתם היא, שכל אלה יופיעו במשטרה, אשר תדאג להסעתם ולקבלת תעודות רשמיות להשגת מטרתם ללא פחד, הוא — אומר ראש הקהל —

מציע לקבל הצעת השלטונות ומבקש שכל יהודי יסביר לפליטים המתארחים בביתו את חשיבות הדבר וקבע למקום ריכוז את חצר המקוה.

אחרי שנפתחו השערים התחיל וכוח חריף, האם לשמוע בקול המשטרה, או לא?! אחרי התפלה — כותב בעל המאמר — ניגש אליו חבר מרכז „השומר הדתי" בפולניה, שהיה פליט. לפי דעתי — אמר — „מסוכן מדי, כשהגרמנים ומשתפי פעולה אתם מדברים אלינו יפה", היה טוב להגיע בנירות לבוקרשט, אבל אני לא מאמין בכך וגם לא מציע זאת לאחרים. מיד אחרי זה נעלמו עקבותיו.

חצר בית הכנסת רתחה בשבת כקלחת. לא ידענו מה להחליט. רוזנברג רז'א ואני — כותב רסל — הצענו, לעת עתה לא ללכת להרשם, אולי רק אחרי שהמיליציה קיימה את הבטחותיה, אסור לנו לסכן את האנשים ולקבל עלינו ריזיקו כזה, דעתנו זו מסרנו גם לחברינו, חלק מפליטי הונגריה לא נשמע לנו והלך להירשם ואילו מבין יהודי פולין לא נרשמו.

עד לשעה 4 אחר הצהרים הגיעו 95 פליטים למקום הריכוז, שערי המשטרה נפתחו לרוחה ונתקבלו בסבר פנים יפות, כשנכנס היהודי האחרון נסגרו השערים ואחרי שנרשמו הובלו תחת משמר חזק לרכבת, בקושי רב איפשרו לשנים מועד הקהלה להביא להם צידה לדרך, נעשו נסיונות לשחרר אחדים מהם וזה לא הצליח, למחרת היום העבירום להונגריה.

בימים ההם הסיעו את יהודי הונגריה ברכבות המות למחנות ההשמדה, העברת היהודים לשטח הונגריה היה מות בטוח, אבל קרה נס, שההונגרים החזירו את המשלוח לרומניה, המשחק של „הלוך וחזור" נמשך ששים שעות ואף מדינה לא הסכימה לקבלם, דבר שהביא לפעילות מוגברת של יהודי אראד להצלת חיי אדם. עם פנייתם של לילי קרוגר ורוזנברג רז'א אל הבארון פרנץ נימן הצליחו להשיג אצל הממשלה, שהמשלוח נשאר בגבול רומניה.

על בקשת ועד ההצלה פנו מנהיגי יהודי רומניה — זיסו וג'יאן כהן — לשר הפנים מיהאי אנטונסקו ואז הועברו 95 היהודים למחנה השבויים בטרגו־ג'יו, משם שוחררו כעבור שלושה חדשים.[31]

נסיונות הצלה בבירת רומניה — בבוקרשט (ד״ר מארטון א.)

הנה קטעים ממאמרו של ההיסטוריון ועורך „קול ישראל" — ד״ר מרטון יהודה ב„המשקיף־הישראלי". המאמר נכתב על סמך מחקרו של ד״ר ואגו בלה — מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים ובחיפה, במחקרו זה — כותב ד״ר מרטון — שם ד״ר וואגו את הדגש על הפעילות הדיפלומטית בבוקרשט של פליטי ומנהיגי יהודי טרנסילבניה בדבר הצלת היהודים המגורשים מדרום טרנסילבניה.

הזדמנות הזאת ניתנה להם בעיקר אחרי 23 באוגוסט 1944, כשרומניה יצאה מהברית הגרמנית והצטרפה לברית המערבית, באותה תקופה היה ד״ר מרטון יחזקאל בבוקרשט ויזם בהנהלתו ועדת הצלה, חברי הועדה היו: מרטין הירש, ליון גולדנברג, ד״ר רפאל בנדק, דוד למפל וי. שמטרר, מאוחר יותר השלמה ועדה זו ע״י חברים נוספים.

תפקידה של הממשלה הרומנית. לפי התכנית שעובדה — על סמך החוק הבינלאומי — רומניה אינה מכירה ב„החלטת וינה" מ־30 אוגוסט 1940, הממשלה הרומנית יודעת ששלטונות המערב יחזירו לשלטונה את דרום טרנסילבניה ולפי תפיסה זו והחוקה הרומנית תושבי דרום טרנסילבניה, ביניהם היהודים נחשבים לאזרחים רומנים ולכן מתפקידה האלמנטרית של הממשלה לבוא לעזרת המגורשים ולפעול למען הצלתם.

חידוש הקשרים. אחרי החלק התיאורטי בא החלק המעשי, לעזרתו של ד״ר מרטון היתה, שעם המפנה, אשר חל בפוליטיקה הרומנית עלו לשלטון אחדים מחבריו לעבודה של ד״ר מרטון. כנציגה של המפלגה היהודית היה כמה פעמים חבר הפרלמנט הרומני והיו לו קשרים הדוקים עם מנהיגי מפלגת האכרים הלאומיים, ביניהם עם יוליו מאניו, שכיהן בין שתי מלחמות העולם מספר פעמים כראש ממשלה, ישבו שם גם מנהיגים רומנים אחרים מטרנסילבניה, כמו ד״ר האציגאנו אמיל, פרופ׳ באוניברסיטת קלוז׳ — קולוז׳בר, שחלקו היה רב בהצלתו של ד״ר מרטון וגם ד״ר יונל פופ, עו״ד מקלוז׳, ידיד מנהיגי היהודים בטרנסילבניה, שקיבל בזמנו מינוי של קצין הממשלה בשטחים המשוחררים.

ד״ר מרטון יחזקאל בא אתם בקשר, הרצה בפניהם על תכניתו, ההגיון ו„הטובה" העלולה לצמוח לרומניה מתכנית זאת הביאו לידי כך, שחברי הממשלה החדשה הבטיחו את עזרתם בהפעלת הצנורות הדיפלומטיים למען ההצלה.

בינתים נתקבלה הודעה, שמבין 150 אלף יהודי טרנסילבניה נשארו בחיים רק שליש, דבר שהכפיל את הפעולה ביתר שאת, אז עלה במחשבתם הרעיון לפעול באמצעות אישים ניטרלים ולהציע בשם ממשלת רומניה החלפת שבויים, שישחררו תושבים גרמנים שברומניה במקום היהודים המגורשים מטרנסילבניה. ד״ר מרטון הדגיש בהגשת התזכורת לד״ר פופ יונל, שפעילותם זאת תשמש רהאביליטציה בדיונים הבינלאומיים שלאחרי המלחמה, במיוחד שאנטונסקו הבאיש את ריחם בפני העולם הנאור. נוסף לכך במשא ומתן לשלום יכול צעדם הומניטרי זה להכריע בגורלה ועתידה של טרנסילבניה כולה. בהמשך הפעולה נמסר הדבר — בתמיכתו של מנהיג יהודי רומניה, ד״ר זיסו — לטיפולו של משרד החוץ הרומני.

תשובת סאלושי, בינתים עלה לשלטון בהונגריה — סאלושי אשר בישר רעות. הממשלה הרומנית שלחה להונגריה — דרך שויץ — התראה, תשובתו השחצנית של סאלושי לא איחרה לבוא, לפיה יהודי טרנסילבניה לא גורשו, הם עובדים יחד עם משפחותיהם בעבודות הגנה, דואגים לכלכלתם ומצבם טוב יותר מהתושבים הלא יהודים בטרנסילבניה, התשובה הובאה לידיעתו של ד״ר מרטון ע״י השלטון הרומני.

תפקידם של מנהיגי ההונגרים בטרנסילבניה, בסוף אוקטובר 1944, ניסה ד״ר מרטון להשפיע גם על מנהיגי ההונגרים בטרנסילבניה להוקיע בכתב את גירושי היהודים הטרנסילבנים ולהציל את אלה שנשארו עוד בחיים.

אחרי מלחמת עולם ראשונה מינו את גיארפש אלמר לקצין המחוז בקיש — קיקולא, היה למנהג המיעוט ההונגרי בטרנסילבניה, גיארפש מינה למזכירו את בן עירו, בן הרב מדיצ׳א סנט מארטון — את ד״ר מרטון יחזקאל, שהיה ידוע בכשרונותיו ובתפיסתו הפוליטית, כעת פנה ד״ר מרטון לגיארפש וביקש את עזרתו בהצלת שארית יהודי טרנסילבניה, הפגישה התקיימה בבית הסוהר המפורסם של וקרשט, בו היה עצור עם כמה מנהיגים הונגריים, גיארפש הראה הבנה מלאה לטרגדיה היהודית והיה מוכן למלא את הבקשה, בתנאי שד״ר מרטון יפעל לשיחרורו. יחד אתו שוחררו באמצעותו של ד״ר מרטון גם המנהיגים ההונגרים יוקובפי אלמר וגראף בטלן בלה.

הבישוף והגנרל, ועדת ההצלה בבוקרשט המשיכה לפעול גם הלאה ללא ליאות ושלחה מברקי בקשה לכל מקום שחשבה לנכון, בין היתר הגישו תזכיר לבישוף אנדריה קאסולו, נציגו הרשמי של האפיפיור בבוקרשט, אשר העבירו לותיקן לידי פיוס ה־12, גם הוסיף המלצה לכסא הקדוש בדבר הצלת יהודי טרנסילבניה, התזכיר נשאר ללא תשובה, ללא תשובה נשארו גם התזכירים של ד״ר מרטון שנשלחו בעזרת משרד החוץ הרומני למנהיגי רוסיה הסוביטית, בין היתר — למולוטוב, איליה ארנבורג ואפילו לגנרלים של המטה הכללי הרוסי לרוקוסובסקי, ז׳וקוב, מלינובסקי, קוניב וטולבורין.[32]

המסקנה, בכל אופן עלינו להסיק את המסקנה, שנעשו מאמצים להשגת העזרה הדרושה ודחיית ההשמדה, אף אם ללא הצלחה, ישמשו פרקי הבהרה אלה לדור הצעיר הסבר ועידוד להחזרת האימון בדור האבות, שמהשואה שהמיטו הנאצים על יהדות הונגריה צמחו לא רק פרקי השמדה, אלא גם פרקי גבורה.

צנחני ישראל בפעולות הצלה, ודאי שאין להשוות פרקי גבורה שהזכרנו לעיל לזוהר גבורתם של המתנדבים הצנחנים הצעירים מארץ ישראל, אלה עזבו את מקום מבטחם כאן וחדרו להונגריה אל האחים המיואשים לארגן פעולות הצלה, את הבריחה, לעזור לקומם ולארגן.

שבעה צעירים (חנה סנש, חביבה רייך, פרץ גולדשטין, יואל פלגי, רפאל רייס, חיים חרמש וראובן) לא יכלו לשאת את המחשבה שבני עמם נמקים בגולה ואין מי שיראה להם את הדרך, הם ידעו שמשימתם קשה והסיכויים מעטים, אבל הם ידעו, שאם יפלו קרבן יהיה זה אור לבאים אחריהם.

בעת שיד הצורר הגיע גם להונגריה ישבה חנה על שפת ימה של שדות ים, חשבה על אמה בבודפשט הנתונה בצרה ובשביה וקלטה את הקול שקרא: בואי לעזרת אמך ואחיך היהודים הנרדפים והמעונים, חנה החליטה לצאת, לפעול ולהיות לעזרת האחים האומללים, גם יואל פלגי ופרץ גולדשטין בני קלוז'בר, שניהם מקבוץ מעגן החליטו לפעול למען הצלתם, גם בלבותיהם נדלק זיק של תקוה שיוכלו להציל את אחיהם בני עמם, הנרצחים בארץ הולדתם על לא עול בכפם, שלשתם בחרו את היחידה המסוכנת ביותר, את הצנחנים המוחדרים מאחורי קוי האויב.

ידועים דברי חנה סנש, שאמרה לפני שופטיה בעת שהוציאו גזר דין מות נגדה. מאשימים אותי, כי באתי להציל יהודים ממות, אני מודה בכך, אני גאה על כך, אם חטא הוא בעיניכם להתקומם על שעבוד, על אכזריות — אני מודה בחטא זה, אם חטא הוא להקריב את החיים, כדי להציל תנוקות טהורים מסכין השוחט — אני מודה בחטא זה. לא בגדתי במולדתי! אבל אם בגד מישהו במולדתו הרי זה אתם, אתם ששפטתם אותי!

גם פרץ גולדשטין, אחרי שנתפס ונדון למות, קיבל את גזר דינו כגבור וכשהועמד מול המות, היתה רוחו שקטה עליו.

בחרדת קודש וברטט עמוק נזכור את אלה שהקריבו את חייהם במילוי שליחותם בנכר, למען הושיט עזרה לאחים במצוקה ולהשיב את כבוד ישראל הנגזל.

הישוב בארץ ישראל למען הצלת יהודי אירופה

(מה מגלים לנו התיקים הסודיים של ועד ההצלה)

מה עשו יהודי ארץ ישראל, מה עשתה הנהגתם, כשנודעה האמת ושני שלישים מן הקרבנות עוד חיו? הם הקימו ועד הצלה על מפלגתי שעסק בעניני הצלה מינואר 1943 ועד סוף המלחמה, לבטיו, דיוני והשגיו של ועד זה לא הגיע לידי פרסום בשעת מעשה וגם שנים לאחר מכן נשארו חבויים בתיקי הארכיון הציוני המרכזי בירושלים.

לפני זמן מה נפתחו תיקים אלה לפני חוקר מן החוג ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית אריה מורגנשטרן ובפעם הראשונה הוסר לוט הסודיות ממעשי ועד ההצלה. מורגנשטרן קובע במחקרו את הדברים, כדלהלן:

למעשה ועד ההצלה היה יכול לפעול בארצות ניטרליות: תורכיה, שויץ, ספרד ושבדיה, אבל פעל רק בתורכיה, בקושטא היו בשנת 1934 עשרה שליחים של המפלגות הארץ ישראליות ובראשם חיים ברלס, כנציג הנהלת הסוכנות היהודית ומחלקת העליה שלה, לחיים ברלס לא היה קשר ישיר עם השליחים שיצאו לארצות הכבושות, ענין זה היה בידי וניה פומרנץ מן הקבוץ המאוחד ומנחם בדר מן הקבוץ הארצי.

הועד בקושטא לא הכיר בהחלטת ירושלים לפעול בעניני הצלה על בסיס מפלגתי, כפי שהוחלט, כיון שהסוכנות ושליחיה היו מקור האינפורמציה העיקרי, יכלו נציגיה להעלים חלק מן הידיעות שבידיהם משאר חברי ועד ההצלה, כך למשל העלימו מחברי הועד את פרשת שליחותו של יואל בראנד, שנשלח ע״י איכמן להציע למוסדות היהודים „סחורה תמורת דם״, הצלת מיליון יהודים תמורת הספקת 10,000 משאיות לצבא הגרמני.

היושב ראש — יצחק גרינבוים לא ראה כל תועלת מעשית בפעולות רעשניות מצד הישוב והעולם החפשי, כגון השבתות והפגנות מחאה, הוא גם לא האמין בתכניות הצלה למיניהן. פיקפק אם אמנם יש ערך למשא ומתן שניהלו בסלובקיה המנהיגים המקומיים גיזי פלישמן והרב ויסמנדל עם הגרמנים ולא האמין בשליחות ההצלה של יואל בראנד.

חברים אחרים בועד ההצלה ובהנהלת הסוכנות היהודית ראו בפעילות הועד משום הרגעת המצפון היהודי בלבד ולא פעולות בעלות ערך מדיני מעשי.

המיסמך קובע את סדר העדיפות ביחס להצלת יהודים, עדיפות עליונה יש לתת לילדים משום שהם מהוים האלמנט הטוב ביותר לישוב הארץ, לנוער החלוצי שעבר הכשרה, כי הוא מסוגל מבחינה רוחנית לעבודה ציונית ולאחרונה יש להציל את העסקנים הציונים, הואיל וקיימת כלפיהם חובה מוסרית.

הרב הרצוג נפגש בנובמבר 942 עם הנונציוס הקתולי בקושטא (מי שהיה אחר כך האפיפיור יוחנן הכ״ג) גילה הבנה והבטיח לפעול. האפיפיור של הימים ההם פיוס הי״ב החליט אחרת.

הפניות של ועד ההצלה אל שלטונות המנדט, שיעמידו לרשות פליטי הטבח 37 אלף רשיונות העליה שנותרו במסגרת הספר הלבן — נדחו. השלטונות הבריטיים טענו, שכניסת הפליטים תפגע במאמץ המלחמה והגרמנים עלולים להחדיר מרגלים במסווה של פליטים, אפילו בעלי רשיונות עליה לא הורשו לעלות. במרץ 1943 היו בארצות הבלקן כעשרת אלפים משפחות יהודיות שהחזיקו ברשיונות עליה ולא הורשו לבוא לארץ ישראל.

רק בתחום אחד נאותו שלטונות המנדט לבקשות הגורמים היהודיים: אחר שנחתם הסכם בין בריטניה לגרמניה בדבר החלפת נשים וילדים מא"י שנשארו תקועים באירופה בפרוץ המלחמה בנשים גרמניות, הסכימה ממשלת המנדט להקצות 1000 רשיונות עליה מחוץ למכסה לנשים ולילדים המוחלפים, ב־1941 ובה 46 נפש, אחת ב־1942 ובה 84 נפש ואחת ביולי 944 ובה 284 נפש, הקושי במציאת נשים גרמניות בארצות אחרות לצרכי החלפה עלו בתוהו.

היו קשיים גם עם השלטונות התורכיים, שלאחר שהסכימו בהגבלות מסוימות לתת מעבר לפליטים בעלי רשיונות עליה ולמוחלפים, נכנעו ללחצים של הגרמנים והערבים ושמו מכשולים רבים בדרכם של העוברים, עד יוני 1944 לא נתנו מעבר ליותר מתשע נפשות לשבוע, מיוני העמידו את המיכסה על 20 בשבוע.

שינוי באקלים הבינלאומי, אוירת הרשעות והאדישות שמצאה את בטויה העילאי בוועידת ברמודה, עמדה בעינה כל שנת 1943 ואולם ב־1944 חל שינוי, בינואר 1944 הונח לפני הנשיא רוזבלט תזכיר שבראשה התנוססו המלים: „דוח על הסכמת ממשלת ארה"ב לרצח היהודים", התזכיר מנה את כל המכשולים שנתן מיניסטריון החוץ האמריקני בדרכם של ארגונים ויחידים אשר ביקשו לעשות למען הצלת יהודים, ששה ימים לאחר מכן הקים הנשיא את „המועצה לפליטי מלחמה", שנת 1944 היתה גם השנה שבה שינה הצלב האדום הבינלאומי את מדיניותו הקודמת והחל פועל למען היהודים.

הצעדים להצלת יהודי הונגריה, כאשר עברה הכוס התרעלה על יהודי הונגריה היה האקלים הבינלאומי נוח יותר להצלה מאשר בשנת 1943 שבה הושמדו שרידי יהודי פולין ומרבית היהודים שבאירופה המערבית, כיבושה של הונגריה בידי הצבא הגרמני היה בגדר התפתחות צפויה ולא היו עוד אשליות ביחס לתוצאות של כיבוש זה.

אולם לועד ההצלה לא היתה כנראה כל תכנית פעולה למקרה שאמנם תיכבש הונגריה בידי הגרמנים, לא בשנת 943 לא בראשית 944 ואף לא לאחר כיבושה ב־19 במרץ אותה שנה, עוד בסוף 1943 הזהיר יעקב זרובבל מפני סכנת הכיבוש ותבע לעשות מאמץ כספי גדול על מנת לפנות יהודים מארצות הבלקן כל עוד פתוחים שערי היציאה, איש לא שעה לו. חדשיים לפני הכיבוש נתקבל דוח מתורכיה שהזהיר מפני סכנת כיבוש גרמני, עברו עליו לסדר היום, שלוש פעמים פנו אנשי הועיד להצלת גולת הונגריה והארצות השכנות אל נשיאות ועד ההצלה ודרשו לשתפם בדיונים על הצלת יהודי הונגריה, התעלמו מהם.

יום אחד לאחר כיבוש הונגריה בידי הנאצים נתקיימה ישיבה של נשיאות ועד ההצלה, אולם שאלת הצלתם של יהודי הונגריה אף לא עברה על סדר היום, חודש אחר הכיבוש עוד לא היה ועד ההצלה ערוך לקראת המצב החדש, אותה שעה שלח יו״ר ועד ההצלה מברק לשורצברט בזו הלשון: מה הן האפשרויות להצלת יהודי הונגריה ומה מצבכם?!

אוירה של יאוש גמור, בימים הבאים פנה ועד ההצלה אל גורמים שונים יהודיים ולא יהודיים ובקש את התערבותם, רובם כבר החלו בלי להמתין לפניית הועד משהחלו השילוחים לאושביץ, ר׳ בנימין הציע ליצחק גרינבוים לדרוש ממשלת ארצות הברית להפציץ את תחנות הרכבת המוליכה מהונגריה לפולין. יצחק גרינבוים פנה בענין זה לרייס בלונדון ובקשו שיפנה בהצעה לבעלות הברית בשם הממשלה הפולנית הגולה. לתת הוראות לפרטיזנים להרוס את מחנות המות, הצעות גרינבוים — לפעול למען הפצצת מחנות ההשמדה ע״י חילות האויר של בעלי הברית נתקבלה בהתנגדות מוחלטת מצד נציגי הנהלת הסוכנות וכשהגיעה לבסוף לאזני ממשלת בריטניה, נדחתה ע״י האחרונה כבלתי מעשית, גם שתי פגישות שקיים גרינבוים בענין זה עם הקונסול הכללי האמריקני בירושלים — פינקרטון, נסתיימו ללא תוצאות.

למעשה שקעה נשיאות ועד ההצלה ב־1944 באותה רזיגנציה שבה היתה שרויה ב־1943, ביוני, כשהתכנסה המליאה בפעם הראשונה לדיון נרחב על יהודי הונגריה נתן יצחק גרינבוים ביטוי לאוירה באמרו: ,,על פולין שמענו לאחר מעשה, כיום אנו בתוך המעשה, אך חסר אונים״.

סיכום המחקר, נראה כי שורש הבעיה נעוץ באוריינטאציה של מחשבת ההצלה אשר איפיינה גם את ועד ההצלה וגם את מוסד העל הנהלת הסוכנות היהודית, יסודה של האיריינטאציה היה הישענות על פעולות אקטיביות של המעצמות וארגונים עולמיים.

עוד מתחלת המלחמה התברר, כי המעצמות אינן מוכנות לקחת חלק פעיל בהצלת היהודים, שנת 1943 והנסיונות להציל את יהדות פולין ואפילו הטיפול האחרון בשאלת שליחותו של יואל בראנד הוכיחו כי אין על מי לסמוך, אולם קל יותר להמשיך ולהיתלות באילנות הגדולים הללו מאשר להתוות אוריינטאציה חדשה — הישענות בלעדית להצלת יהודי הונגריה, על עצמם.

בהונגריה שלא כבפולין והארצות האחרות אפשרית היתה פעילות הצלה המבוססת על המרת־הדת למראית עין, זיוף תעודות אריות, בריחה לכפרים ולרומניה וכ״ו בהתקוממות נגד השילוחים. כל אלה הצעות שהועלו בידי השליחים ועליהם נתבקשו המוסדות לתת את דעתם ואישורם, והרי עוד בישיבה שהתקיימה ב־18.6.944 בא לידי ביטוי חוסר המדיניות בדיווח של בכיר השליחים — וניה פומרנץ, שמסר כי הנוער עדיין שואל אם יש לברוח או להשאר בהונגריה, מבוכתם באה לגילוי באופן מוחלט בדבריו של חבר הנהלת הסוכנות היהודית ונשיאות ועד ההצלה,משה שפירא — התותה: ,,אינני מבין מדוע יהדות הונגריה אינה מתקוממת?! התקוממות תאיט את הקצב, האם אין אנו

צריכים לתת הוראה להתגונן ? ! צריך להציע להנהלת הסוכנות שתדון בדבר הזה".

תשובתו האופיינית של האיש העומד בראש ועד ההצלה של הישוב בארץ היתה טראגית לשעה זו: „בנוגע להתגוננות נודיע לחברי הנהלת הסוכנות ונדון". הדברים נאמרו לאחר שכבר עלה הכורת על רובה של יהדות הונגריה.

יש להדגיש, שמעשיו — ומחדליו — של ועד ההצלה בירושלים אינם משקפים את כל שנעשה ע"י יהודי ארץ ישראל ושליחיהם בשנים הקודרות ההן, פעילותם של השל־חים הא"י שעשו בקושטא משתקפת רק במדה מעטה בתיקי ועד ההצלה, מסירות הנפש של השליחים הצנחנים שלושים ושנים במספר, שחדרו לאירופה הכבושה כדי לארגן מעשי הצלה והתגוננות אינה מוצאת בהם ביטוי כלל.[33]

רכבת הצלה של ד"ר קסטנר

קסטנר הגיע לסיכום עם ממשלת הונגריה עוד לפני פלישת הנאצים, לפיו התירו עלייתם לארץ ישראל של — 600 נפש. מספר זה הוגדל ל־1685 נפש בהסכמתו של איכמן, הנאצים קיבלו מיהודים עשירים עבור היתר היציאה שלושת אלפים דולר לנפש.

מלבד הפעילים הציונים הוכנסו לרשימה גם רבנים ועסקני צבור מבני עירו, מקולוז'בר — קלויזנבורג כמו כן חלוצים, אנשי מדע ופליטים מארצות הכיבוש.

הרכבת יצאה לברגן בלזן בגרמניה בראשון ליולי 1944 ומשם לשויץ.

בקשר להגינותו של ד"ר קסטנר התקיים לפני שנים משפט בירושלים שהסעיר בזמנו את הארץ ועורר נגדו דעת הקהל.

משפט קסטנר, בשנת 1952/1953 התקיים המשפט, אשר התחיל עם החוזר שהופץ ע"י מלכיאל גרינולד מירושלים, בחוזר זה מאשים את ד"ר קסטנר רז'א, שהיה אז פקיד בכיר במשרד המסחר והתעשיה ומאוחר יותר עורך ה„אוי־קלט" ששיתף פעולה עם הנאצים, היה שותף בהשמדת יהודי הונגריה ונתן את עזרתו לפושע הנאצי קורט בכר, שלא יענש.

בית המשפט בירושלים העמיד למשפט את מלכיאל גרינולד על הוצאת דיבה נגד ד"ר קסטנר, סנגורו של גרינולד, העורך דין שמואל תמיר (כעת ח"כ) כתוצאה של מאמציו הרבים העלה את המשפט המקומי לסנסאציה עולמית, בו הובאו לדיון כל הפרטים על תקופת השואה, המאשים הפך לנאשם, לפי טענת העו"ד תמיר — קסטנר שיתף פעולה עם הנאצים, הכחיש מיהודי הונגריה (מגיטו קולוז'בר) את הסכנה המתקרבת, השאיר לגורלם רבבות יהודי הונגריה, כדי שיוכל להציל כמה „פרוטקציוניסטים". האשים את קסטנר גם בכך, שהסית את הצנחן יואל פלגי להיכנע לגרמנים, עזב לגורלם את פרץ גולדשטין ואת חנה סנש, לפי תמיר — קסטנר כרת ברית ידידות עם קצין ה־ס־ס קורט בכר, העיד לטובתו במשפט הבינלאומי בנירנברג וגם הציל למענו חלק מהרכוש השדוד של בכר.

אחרי שהושמעו דבריהם של 40 עדים והפרוטוקולים שהשתרעו על אלפים עמודים, יצא פסק דינו של ד"ר בנימין הלוי ב־22 ליוני 955, בו הביע את דעתו — שד"ר קסטנר „מכר את נפשו לשטן". שיחרר את גרינולד מכל אשמה שהיא, פרט לנקודה אחת, לפיה קסטנר קיבל חלק מרכושו הגזול של בכר ועל כך נענש בעונש סמלי של לירה אחת בלבד, (אשר לא שולם על ידו עד יום מותו ב־1968).

פסק דין זה העלה את תמיהת הצבור הישראלי ותמיהת הממשלה. תנועת החרות הגישה בכנסת הצעת אי אימון נגד הממשלה, שביזמתה התקיים המשפט, הציונים הכלליים נמנעו מהצבעה ואז נאלץ ראש הממשלה דאז — משה שרת המנוח להקים ממשלה חדשה בלי הציונים הכלליים.

מאוחר יותר ב־20 בינואר 1957 התחילו בפני בית המשפט העליון בירושלים העירעורים, יועץ המשפטי של הממשלה הגיש עירעור נגד פסק דינו של יו"ר בית

המשפט המחוזי, גם המשפט הזה נמשך שנה שלימה. הפרוטוקולים מאות מאות דפים, עד שלבסוף בינואר 1968 הוכרז גזר הדין, דעת רוב השופטים היתה, שאי אפשר לקבוע בבטחון גמור מה בדיוק אירע בתקופת השואה, את הטוב ואת הרע, אין לדעת בבירור את הנסיבות והתנאים הנכונים להצלת יהודים, מה היו התחומים בין המושג להצלת חיי אדם ובין מגע עם הנאצים.

בכך פסלו את גזר דינו של הלוי, מלכיאל גרינולד נמצא אשם בהוצאת דיבה על קסטנר, לעומת זאת חיזקה את חות דעתו של השופט הלוי, לפיה עשה קסטנר הכל להצלתו של הפושע הנאצי בכר, אבל גזר הדין כבר לא ניתן בחייו של ד"ר קסטנר, מכיון שב־1956 נפל קרבן לקבוצה של שלושה איש בתל־אביב שרצחוהו נפש.[34]

ספרו של בן הכט על פעולות קסטנר

בספרו „פרפיד" שהופיע ב־1961 מתקיף בן הכט את קסטנר, את הנהלת הסוכנות היהודית באפס מעשה בהצלת יהודי הונגריה.

על התקפות אלו משיבה ההסתדרות הציונית באמריקה — בחוברת. הפרופ' ויצמן ומשה שרת דרשו ממעצמות הברית „הריסת הגשרים" דרכם עוברת הרכבת למחנות המות. דרישה זו לא נתקבלה, בהתחשב בקשיים הטכניים...

במחברת זו מגלים גם, שביקשו — לאפשר למנחם באדר לבקר בהונגריה בשם הסוכנות היהודית, כדי שימשיך לנהל את המשא ומתן „סחורה תמורת דם" להצלת יהודי הונגריה. ביקור זה לא יצא לפועל, משום התנגדותה של בריטניה, אשר התחשבה בסירובה של רוסיה, אנגליה התנגדה גם להחזרתו של יואל בראנד להונגריה.

סימפוזיון על הדילמה ההיסטורית של קסטנר

על הנושא „דילמות בתולדות ישראל" כשעל המנהיגים היה להכריע במקרים טראגיים, התקיים סימפוזיון בחודש האחרון של 1970 בגלי צה"ל, בניהולו של הפרופ' אהרונסון ובהשתתפותם של הצנחן יואל פלגי, מעתון „מעריב" — שמואל שניצר ו„למרחב" — המשורר חיים גורי, על הדילמה של קסטנר.

בסימפוזיון זה, אף אם לא הצליח לתאר בשלמותו את הרקע של יהדות הונגריה באותה תקופה לכל פרטיו, אבל הצליחו להבהיר את הקונפליקט המצער שנתהוה סביב פעולת ועד הצלה בבודפשט, בראשו עמד — ד"ר קסטנר.

מטרת הדיון היתה — כפי שהסביר מנהל הסימפוזיון — שהדור הצעיר יכיר וידע את הבעיות והדילמות בפניהן עמדו יהודי הונגריה בתקופת השואה.

בסיכום דברי המשתתפים מסתבר, שיהודי הונגריה נישענו על האופטימיזם היהודי, גם הישוב בארץ ישראל, כאילו לא האמין בזוועות אלו ובשורת האיוב לא הגיעה

לתודעתנו ולכן נשאר אדיש, האסון גם לא נגע ללבם של השלטון המנטורי, הפצצת פסי הרכבת המובילים למחנות ההשמדה לא היה יכול לשמש גורם יעיל למניעת ההשמדה, בכך היה יכול לדחות זאת לזמן מה, המנהיגים היהודיים באמריקה לא הפעילו על ממשלתם כל לחץ בנדון, בחשבם שזה ייעשה גם בלי אמצעותם.

מעשה טראגי היה שאת הסלקציה לרכבת ההצלה השאירו הגרמנים בידי היהודים, לא בעלות הברית ולא רוסיה לא הסכימו להפציץ את פסי הרכבת ואת מחנות ההשמדה.

המשתתפים ניסו לגלות הבנה למעשי קסטנר, בהתחשב בתנאים של הימים ההם, כחודש ימים אחרי קיום הסימפוזיון קבל חה״כ — תמיר מעל במת הכנסת שזה ניתן בגלי צה״ל ונקטו בו עמדה חד צדדית.[35]

הטראגדיה של יהודי הונגריה על במת הכנסת

לפי דברי חה״כ תמיר — במסגרת הוכוח בכנסת — נתנה תוכנית זו בגלי צה״ל, כמשקל נגדי לספרו של בן הכט, בו הוא מעלה את ענין הסגרתו והשתקתו של יואל בראנד ונגד טענותיו והתקפותיו של מחבר הספר על המנהיגים היהודיים בארץ מאותה תקופה, בתכנית הסתירו בכונה תחלה — טוען העו״ד תמיר — את הוכוח שהתנהל אז בין חיים ויצמן, בן גוריון ומשה שרת, אף שמהם היינו יכולים ללמוד ולהסיק מסקנות מרחיקות לכת גם לתקופתנו.

ח״כ גרוס — בקשר לשאילתא זו של ח״כ תמיר — הדגיש שיש צורך לדון בנושא זה, במיוחד והיום יש כבר חומר היסטורי מספיק לכך, היו יכולים להציל את יהודי הונגריה — טוען גרוס — ועלינו להבהיר את הסיבה מדוע לא נעשה מספיק בכוון זה, מחובת הממשלה למנות ועדת חקירה בענין השמדת חצי מיליון מיהודי הונגריה, מהם ניתן היה להציל חלק ניכר לולא השגיאות של מנהיגי הישוב היהודי בארץ ישראל בתקופה ההיא.[36]

אין ספק בכך, שהשמדת מיליונים של יהודים ע״י היטלר היתה בהסכמה האילמת של אומות העולם, שהיו חרשים ולא עשו דבר, כדי למנוע זאת ולהקטין לפחות במדת מה את ממדי ההשמדה, כך קרה שיריביו של היטלר לא אישרו אפילו את הפצצת פסי הרכבת, אשר הובילו למחנות ההשמדה.

עובדה היא שבשנת 943—44, כשמעל ל־80% של רשת הרכבות באירופה היו בשליטת הגרמנים ו־40% מהם נהרסו כליל ע״י ההפצצות, לעומת זאת פסי הברזל אל כוון תאי הגאזים נשארו שלמים ללא פגיע עד היום האחרון של המלחמה, למרות שמאז 942—43 ידעו בדיוק את כל הנעשה במחנות הריכוז.

ביצוע פתרון סופי לשאלת היהודים היה הסוד הכמוס של גרמניה, על סוד זה שמר סטלין כפי ששמר עליו רוזבלט ויתר המנהיגים שהיו בברית נגד היטלר, על סוד זה שמר האפיפיור יחד עם המלך השבדי הניטרלי.

לחוקרי השואה ידוע, שאף מטוס ממאות המטוסים שהפציצו יום יום את בודפשט לא המשיך צפונה למרחק של עשרה רגעים בלבד, כדי להפציץ את הקוים בסלובקיה, דרכם עברו מדי יום ביומו מ־25,000—15 בני אדם להשמדה בתאי הגאזים.

כשנה אחרי המלחמה — טענו המומחים של כוחות אויר האנגלי, שהפצצת מחנות הריכוז והקוים אליהם היו עולים להם בקרבנות רבים והיה מסכן במיוחד את חייהם של דיירי המחנות. הרוסים אף לא מצאו לנכון להסביר את עצמם.

ברית המועצות והצלת יהודים

לו היתה מטרתם של הרוסים הצלת יהודים, אין ספק שהיו מצליחים בכך בזמן ובמעט קרבנות. הרוסים היו יכולים למנוע מן הגרמנים השמדת מיליוני יהודים. מאמצע 943 כבר שלט חיל האויר הרוסי בשמי מזרח אירופה, כולל השטחים בהם פעלו תאי הגאזים, המרחק אליהם מן הבסיס האוירי הרוסי לא היה גדול יותר — הלוך וחזור — משעה וחצי, ובאביב 944 הלכו ופחתו מרחקים אלה, למרות זאת לא עלו מטוסי גאולה אלה להציל יהודים, כי במשטרו של סטלין לא היה מקום ליהודים גם אחרי המלחמה.

בו בזמן שרדיו מוסקבה הודיע על נסיונם להציל ולהשאיר בחיים את כחמשת אלפים ניצולי הפאשיזם, את עובדי הכפיה היהודים, אשר שוחררו על ידם בקרב וורונשט, אותו נוער יהודי שנשאר לפליטה מן ה־40 אלף שגויסו למחנות העבודה, עינו אותם הרוסים בהליכה מאומצת של שבועים רצופים ברעב, בצמא ובקור של 40 מעלות מתחת לאפס, כתוצאה מכך עשירית מהם לא נשארה בחיים.

ובאירופה המשוחררת, מאותם המעטים שעברו את תקופת השואה והצליחו להשאר בחיים, האם לא ניסחבו ע״י משחרריהם הרוסים ולא נלקחו לשבי ברוסיה „סתם ככה״ ועונו שם עוד שנים במחנות ריכוז, או נשארו שם לתמיד. מה חטאם ופשעם של אלה, אם לא זה שהיו יהודים.[37]

השמדת יהודי אירופה ובנות הברית

אחרי מלחמת העולם השניה האשימה שארית הפליטה את העולם המערבי, את העם הגרמני ואת האפיפיור על הטרגדיה של יהודי אירופה. מאוחר יותר התעוררה גם השאלה ומה עשו אחינו בני ישראל בארצות החפשיות, כדי למעט את ההרג הרב?!

לד״ר נחום גולדמן היה האומץ לבקורת עצמית ולהגיד, שהיהודים בארצות החפשיות לא עשו מספיק להצלתם. אשר לאשמת בנות הברית, שלא נקטו צעדים להקטין לפחות את הממדים הגדולים להשמדת יהודי אירופה, התנהל דיון מעל דפי השבועון בשפה ההונגרית „ראי השבוע״, עורכו הראשי של העתון מביע דעתו בקשר להפצצת פסי הרכבת.

היום מעידים מיסמכים עד כמה שהפאסיביות של שלטונות אנגליה, אמריקה ורוסיה עזרו להיטלר בביצוע פתרון הסופי של היהודים, אם היו מסוגלים להפסיק זאת כליל או

לא — אפשר להתוכח, אבל אין ספק שהיו יכולים למעט את ההשמדה הגדולה ביותר בהיסטוריה.

כידוע, שעל השמדת היהודים הוחלט בועידת וואנזה ומיד אחריה התחילו בביצוע. כבר ב־1942 הופיעו הטרנספורטים הראשונים למחנות ההשמדה ומאז זה נמשך יום ולילה ללא כל הפרעות. מחנות ההשמדה הוקמו בפולין במקומות סתרים, שאינם גלוים לעין, כי ההשמדה ההמונית היה סוד כמוס של ההנהגה הנאצית בלבד.

למרות שמירה על הסוד נודע הדבר עוד באותה שנה בלונדון, במוסקובה וגם בוושינגטון, בסתיו 1942 הוביל ס־ס שטורמפירר קורט גרשטון קבוצת יהודים מפולניה לבלז׳ץ, — לפי מיטב ידיעותיו — למחנה ריכוז. מאחר וראה שבמשך שעה הושמדו אנשי הקבוצה (אלפיים איש) הזדעזע כל כך, שהחליט להביא זאת לידיעת העולם. התקשר עם הנונציוס של האפיפיור בברלין וגילה את הסוד. סיפר על כך כמו כן לבארון אוטר, אשר הבטיח להעביר זאת לשלטונות בשבדיה, השבדים לא עשו דבר בנדון, מכיון ששמרו בקפדנות על הניטרליות ולא רצו לקלקל את יחסיהם עם גרמניה.

בפברואר 1943 הניח ברנרד ברוך על שולחנו של רוזבלט פרטים מזעזעים עם מספרים מדויקים על ההשמדה האיומה באושביץ, מידנק וטרבלינקה, באותה תקופה הצליחו שני צעירים מסלובקיה לברוח מאושביץ ועל סמך ספורי זועה של אותם הנערים העביר הרב ויסמנדל את מכתבו הידוע דרך בודפשט לאנקרה, אז עלה הרעיון של הפצצת פסי הברזל המובילים למחנות ההשמדה, כדי להקטין בכך את ההרג ההמוני.

זה היה כבר אחרי סטלינגרד, כשהגרמנים נכשלו בשלוש חזיתות במזרח והיו בנסיגה, המפציצים של בנות הברית היו יכולים כבר להגיע לכל שטח שהיה עוד בכיבוש גרמני.

באוקטובר 1943 אחרי כיבוש הונגריה ע״י הנאצים הכין ועד קצינים של יהודים משוחררים מפה על השטחים שיש להפציץ, במטרה כדי למנוע ע״י הפצצת פסי הברזל העברת יהודים לאושביץ מיון, מבולגריה ומרומניה — דרך הונגריה.

תכנית זו עובדה ע״י קצינים יהודים לשעבר: פאביאן בלה, פרייס ארפאד, ד״ר קלמן אימרה, בארטוש זולטן וטיס יהודי ממלחמת העולם הראשונה, התכנית הועברה לאנקרה ע״י הפרופ. סנט גיורג אלברט, בעל פרס נובל, ידוע גם, שהתכנית הועברה לתעודתה, כולל את הנהגת הבסיס האוירי של ארצות הברית. באותה תקופה התנדבו יהודים מאמריקה לביצוע משימה זו — הפצצת פסי הברזל המובילים דרך סלובקיה לאושביץ, לא נענו לבקשתם בתואנה, שאין להם אוירונים לכך, באותו זמן הפציצו את בודפשט וסביבתה 300—500 אוירונים, מאוירונים אלה היו יכולים להגיע להפצצת פסי הרכבת תוך דקות ספורות ולמנוע בכך המשך הגירוש למספר חדשים, תכנית זו כללה גם הפצצת גשר הרכבת שליד סולונוק, דרכו עברו יום יום 12000 יהודים לכוון אושיבץ, גשר זה הופצץ רק אחרי שכבר חוסלו היהודים גם מעבר לנהר טיסה.

אין צורך להיות מומחה לסטרטגיה, כדי לקבוע שהפצצת קוים אלה לכוון מחנות ההשמדה ע״י האמריקאים, האנגלים והרוסים היו מונעים את ההרג הרב בממדים כה

גדולים, טענותיהן של בנות הברית היו, שהמרחק הוא גדול מדי, אבל המפציצים הרוסים בשם „מארטין" עם שני מנועים, הגיעו לבודפשט כבר בספטמבר 942 ללא קושי והפציצו את תחנת הרכבת המערבית וכ"ו וכ"ו... מפציצים אלה היו יכולים בקלות למנוע את הדפורטאציה שנמשכה ללא הפרעה בחודש דצמבר וגם את מארש המות ואפילו את ההרג באוי־בידק, קאמניץ פודולסק ובאבי־יאר ועוד מקומות, בהם הושמדו יהודים לאלפים ולרבבות.[38]

בריטניה סיכלה תכניות להצלת יהודי הונגריה

כיצד סיכלה ממשלת בריטניה תכנית להצלת יהודי הונגריה מהשמדה מתגלה מן המיסמכים הבריטיים הרשמיים מהשנים 1943—44 שניתנו לראשונה לפירסום.

את החלק הנוראי ביותר בפרשה זו מילא, כפי שמסתבר ממיסמכים אלה — שר החוץ הבריטי דאז — אנטוני אידן, אידן מסר לממשלת בריטניה באוגוסט 1944, שהממשלה הבריטית הצליחה לשכנע את ארצות הברית, כי במקום לקבל את האחריות על כל יהודי הונגריה, שקבלו רשות לעזוב — כפי שהציעה ארה"ב — יורשו לעזוב את הונגריה רק אלה הכלולים בהצעת האדמירל — הורטי, הצעה זו כללה שתי קטיגוריות של יהודים שמספרם הגיע ל־70—60 אלף.

אידן גילה לממשלה הבריטית, שבגלל קשיים בהשגת רכב ואמצעי תחבורה יצטרך מספר הניצולים מהונגריה להיות קטן יותר, הוא טען שבריטניה צריכה להשתתף בהצלה זו „רק בהיקף משאביה".

הדוכס מדוונשיר, המזכיר הפרלמנטארי לעניני מושבות, העיר באותה ישיבת ממשלה, כי יש להבהיר שלארץ ישראל אי אפשר יהיה להביא יותר מ־11 אלף יהודים, שר המושבות התנגד בחריפות להסדר שהוצע ע"י הצלב האדום הבינלאומי, שעל פיו צריך היה לאפשר ל־41 אלף יהודים לעזוב את הונגריה לארץ ישראל דרך רומניה.

באותה שעה החזיק הקאבינט הבריטי במכתב שנתקבל מן השגרירות הבריטית בוואשינגטון מסיר קאמבל, מכתב זה ציטט תזכיר של מיניסטריון החוץ האמריקאני, בו הציעו לקבל בכל המהירות החלטה, שתאפשר להציל מספר גדול ככל האפשר של אנשים. החובה לקבל את ההצעה היא מאחריותן של ארצות הברית ושל ממשלת בריטניה ויש לפעול מיד ללא התיעצות ומבלי לנסות לגייס עזרתן של ממשלות אחרות, אפשר למצוא מקומות למספר ניכר של אנשים מיד. מקומות נוספים יימצאו כשהתנועה תתפתח.

על אף הקריאה האמריקנית לביצוע מהיר של התכנית, סחבו הבריטים את הענין עד שפג מועד ביצוע התכנית ועברו תשעה ימים נוספים.

כל התכנית התמוטטה ואם כי לא הבריטים בלבד אחראיים לאי הצלתם של אלפים רבים, הרי חלקם באחריות כבד מאד.[39]

רשימת הגיטאות בטרנסילבניה ומס' הנפשות בהם

לפי הודעת הממשלה ההונגרית יצאו הטרנספורט־ים יום יום לפי ארבע רכבות (משא) בנות 45 קרונות כל אחת. בכל קרון הוכנסו 90—80 איש ללא מים ואוכל.

מס'	מקום הגיטו	מס' הנפשות
1	סיגט	12000
2	אויבר ווישו	35000
3	נאגי באניה	14000
4	ביסטריץ	8000
5	קולוז'בר	18000
6	ואשאר־הלי	6000
7	נאגי־וארוד	35000
8	דעש	6000
9	סילאגי שימלוי	8000
10	סאס רעגען	6000
11	ש. סנט גיורג	3000
12	סאטמר	25000
13	קרולי	8000
14	סאלוש	2000
	ס"ה	186000

רבני טרנסילבניה מקהלות אורטודוקסיות שעלו לא"י
אחרי השואה

שם הרב	מקהלה	גר ב —
חיים מאיר הגר	ויז'ניץ, גרויס וארדין	תל־אביב
ברוך הגר	סערעט־בראשוב	חיפה
יקותיאל יהודה הלברשטם	קלוז'	נתניה
צבי קינסטליכר	בראשוב	ירושלים
אברהם שלמה כ"ץ	ריסקאבה־קלוז'	בני ברק
שמואל פאנט	קרלס־בורג	ירושלים
יוסף קרויס	דיצא	רעננה
יהושע דייטש	מארוש־אויבר	ירושלים
יוסף אדלר	טורדה	"
דוד שפרבר	בראשוב	ירושלים
פולאק אשר	בעלעניעש	נצרת
אהרן צבי בריסק	טאשנד	ירושלים
אברהם שינפלד	איוד־קלוז'	"
יהודה קרויס	בלאז'	"
יהושע ארנריך	שימלוי	"
אברהם ברוך רוזנברגר	סוליצה	"
נחמן כהנא	קלוז'	"
ברוך שפרבר	בראשוב	"

מספרים על ההשמדה בהונגריה

פרטים	המס
הושמדו בדפורטציה (אוג—ספט 941)	23,140
מן ה־547,381 שהובלו למחנות השמדה בין 14.5.944 עד ל־10 ביולי (חודשיים) הושמדו	466,630
בקמניץ פודולסק הושמדו	18,000
בגיטאות נהרגו	35,000
במחנות עבודה נהרגו	42,000
בגירוש מדיל־בידק הושמדו	21,700
ההרג באו־־בידק	1,000
ההרג בבור	4000
ההרג בקיש טארצ'ה—שארבאר	5,000
ס"ה הושמדו מיהודי הונגריה	616,470

הניצולים אחרי השואה

פרטים	המס'
שוחררו בגיטו בודפשט	60,000
ניצלו בעזרת נירות מזויפים	20,000
ניצולי שויץ	17,000
ניצולי בתים מוגנים	25,000
חזרו מדפורטציה	45,000
חזרו לבודפשט	20,000
שוחררו ממחנה עבודה	20,000
ברחו לארצות שכנות	5,000
ס"ה נשארו בחיים	212,000

מס' היהודים בהונגריה ב־1941 היה	828,470
מהם הושמדו	616,470
מהנשארים בחיים אחרי השואה	212,000

במס' הזה כלולים גם היהודים שהיו בגבול טריאנון בשנת 1941 שסופחו להונגריה.

הארץ	מס' יהודים ב־1941	הושמדו	נשארו בחיים
היהודים בדרום סלובקיה וקרפטו־רוס	245,800	205800	40,000
בצפון טרנסילבניה	164,000	136,000	28,000
בדרום יוגוסלביה	14,200	12,000	2,200
ס"ה יהודים בגבול טריאנון	424,000	353,800	70,200

תאריכי הטרנספורטים (והיארצייט) מטרנסילבניה

בהתאם לנקבע ע״י הרבנות אז

הגיטו בעיר	טרנספ. מס׳	תאריך כללי	תאריך עברי
קולוז׳בר — קלויזנבורג	1	29 מאי	ז׳ סיון
״	2	31 מאי	ט׳ סיון
״	3	2 יוני	י״א סיון
״	4	7 יוני	ט״ז סיון
״	5	11 יוני	כ׳ סיון
״	6	13 יוני	כ״ב סיון
מאריש וואשארהלי	1	28 מאי	ו׳ סיון
״	2	31 מאי	ט׳ סיון
״	3	8 יוני	י״ז סיון
דעש	1	28 מאי	י׳ סיון
״	2	8 יוני	י״ז סיון
״	3	9 יוני	י״ח סיון
ביסטריץ — בסטרצה	1	30 מאי	ח׳ סיון
״	1	3 יוני	י״ג סיון
שימלוי סילגי שאמלוי	1	29 מאי	ז׳ סיון
״	2	3 יוני	י״ב סיון
״	3	6 יוני	ט״ו סיון
האלמין (סליש)	1	19 מאי	כ״ו אייר
״	2	26 מאי	ד׳ סיון
״	3	2 יוני	י״א סיון
נאגי — באניה	1	4 יוני	י״ג סיון
״	2	9 יוני	י״ח סיון
סיגט	1	16 מאי	כ״ג אייר
״	2	18 מאי	כ״ה אייר
״	3	19 מאי	כ״ו אייר
״	4	21 מאי	כ״ח אייר

הגיטו בעיר	טרנספ. מס׳	תאריך כללי	תאריך עברי
סאטמר	1	21 מאי	כ״ח אייר
״	2	24 מאי	ב׳ סיון
״	3	28 מאי	ו׳ סיון
״	4	31 מאי	ט׳ סיון
״	5	1 יוני	י׳ סיון
״	6	3 יוני	י״ב סיון
וארוליה — וארול	1	25 מאי	ג׳ סיון
סאס רעגען טש. סער.	1	4 יוני	י״ג סיון
גרויס ווארדין ממאי 23 עד יוני שלשה טרנספורטים			בכל יום (מאי׳ סיון)

כפי שנמסר ע״י סגן אלוף פרנצי לאסלוי אל משרד הפנים ההונגרי היו מס׳ המגורשים כדלהלן:

מחוז הג׳נדרמריה	מס׳ המשלוחים	מס׳ המגורשים
II - V - VI - VII - VIII - IX - X	129	380,667 איש
III	6	17,667 איש
IV	4	11,889 איש
I	8	24,128 איש
ס״ה	147 משלוחים	434,351 איש

בבנין הארץ (מבשרי ציון)

יהודים מהונגריה — טרנסילבניה בבנין הארץ.

חולמים ולוחמים (מנהיגים ופעילים).

רשימת חללי צה"ל מבני יוצאי הונגריה — טרנסילבניה.

תכנו וערכו של ארכיון ד"ר מארטין ז"ל.

ביבליוגרפיה.

רשימת המחברים בנושאים תורניים, יהדות וציונות.

רומנים ומחזות, עתונים וירחונים.

תאריכים ומאורעות.

התוכן.

יהודים מהונגריה וטרנסילבניה בבנין הארץ

מתי באו היהודים ההונגרים לארץ ישראל? הם באו מוקדם יותר ומאוחר יותר מאחרים, הם הקדימו את גלי העליה הציונית. מראשית המאה ה־19 עד עלייתם של „חובבי ציון" ו„בילו". בשליש האחרון של המאה היתה עליה בלתי פוסקת של יהודים, בעיקר דתיים מהונגריה לארץ ישראל, ביחוד לירושלים.

אך לא רק מניעים דתיים הביאום לארץ, כי אם גם דחפים לאומיים־התישבותיים, אביה הרוחני של עליה זו היה ר' משה סופר (החתם סופר), רבה הדגול של קהלת פרסבורג. ומרבית העולים היו תלמידיו, או בני תלמידיו, שהקימו את „כולל הונגריה" בירושלים.

מגמה אחרת הלהיבה את מיסדי פתח תקוה ובראשם יהושע שטמפר, שיצא ברגל מהונגריה(1869) והוא רק בן 17 „כדי להגשים את הרעיון של ייסוד מושבה חקלאית עברית בארץ" ולא נרתע מלהגן על פתח תקוה בנשק ביד, אפילו בשבת, עליו ועל חבריו כתב ד. בן גוריון במאמרו „ראשונים" כי היו „אנשי חזון ומהפכה" שעם ייסוד פתח תקוה הקימו את הגרעין הראשון של ישוב עצמאי במולדת.

אולם בעליה הציונית בסוף המאה ה־19 וכן „בעליה השניה", בהתחלת המאה ה־20 נפקד מקומם של היהודים ההונגרים, אולי משום שהשנים ההן עד מלחמת העולם הראשונה היו במונרכיה האוסטרו־הונגרית „תור הזהב" של שוויון הזכויות; היהודים הגיעו לשיא מעמדם הכלכלי והסוציאלי — ואילו הציונים היו בודדים ומבודדים על ידי היהדות הרשמית (האורטודוקסית והניאולוגית גם יחד).

בין מזרח למערב

יהדות הונגריה עמדה באיזור הגבול והצטלבות הדרכים וההשפעות בין מזרח אירופה ומערבה היא ספגה השפעה תרבותית־מדינית מן המערב והשראה לאומית־רוחנית מן המזרח, בצפון מזרח המונרכיה (מרמורש וקארפטו־רוס) היו בסוף המאה ה־19 חובבי ציון בהשפעת מזרח אירופה. אך הציונות ההונגרית הושפעה במדה רבה מהציונות הגרמנית וגם מגורם איזורי לא יהודי: מתנועת השחרור הלאומית בהונגריה, בסארביה וברומניה. אין זה מקרה, כי הציר הנואם ההונגרי היחיד בקונגרס הציוני הראשון היה ד"ר יאנוש רונאי מהעיר הטראנסילבנית בלאז', מבצר התנועה הלאומית הרומנית, אחד מראשי תנועה זו, שעתיד היה להתמנות ראש ממשלת רומניה הגדולה — יוליו מאניו, קשר בצעירותו קשרים עם ד"ר רונאי.

אכן, האיזורים המעורבים מבחינה לאומית היו גם מרכז הלאומיות היהודית בהונגריה ואילו בודאפשט וסביבתה — מרכז התבוללות. הבדלים אלה טבעו את חותמם, גם על גלי העליה מהשטחים האלה. אפשר לומר, כי יהודי טרנסילבניה וסלובקיה הביאו לארץ ערכי יהדות וציונות ואילו יהודי בודאפשט נשאו ערכי תרבות כללית מפותחת.

העליה הציונית מהונגריה ראשיתה, למעשה, אחרי מלחמת העולם הראשונה, כלומר במסגרת „העליה השלישית". היא התחילה דוקא מבודאפשט המתבוללת — בהשפעת גורמים שונים, חיילים וקצינים, שחזרו משבי רוסי באו במגע עם היהדות הרוסית „הודבקו" מרוחה הלאומי ורעיונותיה הציוניים־חלוציים. בהונגריה שלאחר המלחמה גבר „הטרור הלבן", האנטישמי (כתגובה „למהפכה האדומה") באוניברסיטות הונהג „נומרוס קלאוזוס" (הראשון באירופה!) נגד היהודים.

לגורמים גלותיים אלה הצטרפו הידיעות על הצהרת־בלפור „והבית הלאומי" בא"י. שעוררו בלב חיילים משוחררים, משכילים ומשפחות שלמות נכונות חלוצית־אידיאליסטית לעלות לא"י, היתה זאת עליה מורכבת, מגוונת מבחינה חברתית, בלטו בה — בצד מלומדים, אמנים ועסקנים — מהנדסים מוכשרים, שתרמו לא מעט לבנין הארץ בשנות העשרים.

רבים מן הישוב הותיק זוכרים את דמותו האגדית כמעט של המהנדס ארפאד גוט בונה „גשר" בחיפה ובנינים צבוריים שונים בתל־אביב, שמעשהו הגדול האחרון היה „גשר גוט", שבנה במהירות מפליאה על החידקל (עיראק) בשביל הצבא הבריטי במלחמת העולם השניה, מהנדסים הונגרים בראשותו של פרופ' ברומר, תיכננו את ניקוז העמק. קצרה היריעה מלהזכיר את כל אלה שעשו „היסטוריה" במקצועם בארץ בימים ההם וגם מאוחר יותר.

„קומקום" וקבוצת־טל

העולה ההונגרי הדינמי ביותר באותה עת היה המשורר אביגדור המאירי, שנתפרסם בשיריו החלוציים (מעל פסגת הר הצופים) ובמאמריו החריפים והתיאטרון הסאטירי הראשון שהקים „קומקום" (הפלקטים והתפאורות של תיאטרון זה היו מעשה ידיו של הצייר הגרפיקאי פ. עיר־שי, שחולל „מהפכה זוטא" באותיות ובכרזות העבריות הנועזות שלו). משורר עברי אחר מאותה עליה הונגרית (1921) הוא מרדכי אבי־שאול מאוחר יותר עלה לארץ מבודאפשט הסופר, המשורר והחוקר ד"ר יוסף פטאי, שתפס עם בניו מקום נכבד בין המלומדים היוצרים בארץ.

ב־1924 יצא מטרנסלבניה הגרעין הראשון של עליה חלוצית מאורגנת (חברי תנועה בלתי מוגדרת מבחינה מפלגתית „באריסיה"), היתה זאת העזתם של בני טובים, נוער מובחר ותמים בהתלהבותו, שעזב ספסלי למודים ותנאים כלכליים טובים — בלי הכשרה נפשית ורעיונית מתאימה למציאות הארץ־ישראלית דאז, נסיונם להקים גרעין התישבות — „קבוצת טל" התנפץ בתנאים האכזריים של המשבר הכלכלי החמור באמצע שנות העשרים, חלקם חזר וחלקם השתלב יפה בתנועת הפועלים הסוציאליסטית בארץ. אפשר לומר, כי קבוצת טל וראשוני „בית זרע" (עמק הירדן) שבאו מהונגריה היוו את ה„בילו" של ההונגרים.

נסיונות מקבילים של ציוני טרנסילבניה מקרב המעמד הבינוני היו ייסוד „כפר גדעון" בעמק יזרעאל ותכנית העיר „צור שלום" בעמק זבולון. יוזם ופטרון של כל הנסיונות האלה היה אידיאליסט ציוני נועז, שהקריב הונו למפעלי הגשמה — ד"ר חיים ויסבורג.

חלוצים, בעלי מלאכה ומוזיקאים

גם מקרב העליה הזאת יצאה קריאה דומה לקריאתו של יוסף ויטקין אל צעירי ישראל בגולה להתעוררות חלוצית מחדשת, קריאה זו שתבעה מסקנה רעיונית ומעשית, הגיעה אל הנוער היהודי בגולה בעודו תוסס ומושפע מהזעזועים של המשבר הכלכלי העולמי של סוף שנות העשרים. בעקבות תסיסה זו קמה „עליה שניה" ו„שלישית" של הונגרים, גרעינים חלוציים מגובשים, שייסדו בשותפות עם גרעינים אחרים קיבוצים, כגון: מעברות, דן, דליה, עברון וכן קבוצים הונגריים כמעט „טהורים", מעגן, כפר גליקסון, או משואות יצחק.

עם העליה הזאת ובעקבותיה גבר גם זרם בעלי המלאכה ההונגריים, שהיוו את היסוד החשוב ביותר במסגרת העליה של המעמד הבינוני. אמנם זרם זה התחיל עוד בשנות העשרים, אך גדל בשנות השלושים. רובם באו בלי הכשרה רוחנית, אך השתלבו יפה בעבודות הבנין ורכשו לעצמם מוניטין של בעלי מקצוע אחראיים, מהימנים וחדורי תודעת איכות בעבודתם, רבים מהם הכניסו חידושים בתהליכי הייצור, פטנטים שונים בתעשיית המתכת, המכונות, המכשירים העדינים ועוד, בעלי יוזמה מהעליה ההונגרית נתנו תנופה לענף הקונפקציה והאופנה.

יסוד אומנותי חשוב במסגרת עליה זו של שנות השלושים היוו המוסיקאים שתרמו הרבה לקידום התרבות, ההשכלה והפדגוגיה המוסיקאלית בארץ, די להזכיר אמנים, מלחינים ופדאגוגים מובהקים, כמו א. בוסקוביץ, אמיל האוזר, ד"ר ל. וינצה ורעיתו אילונה ועדן פרטוש.

העליה ההונגרית נתנה לישוב גם אנשי מדע חשובים ובראשם הפרופסורים הראשונים לאוניברסיטה העברית בירושלים פקטה, פודור, האחים פרקש, שמואל קלין ואחרים.

במנגנון המדינה

אך העליה ההמונית של היהודים ההונגרים באה רק אחרי מלחמת העולם השניה עם הקמת המדינה, במסגרת העליה הזאת נוצר המושב ההונגרי כגורם ניכר בהתישבות החקלאית, אמנם נוסדו כמה מושבים הונגריים, או הונגריים למחצה לפני המלחמה (כפר מונש, שדה יעקב), אולם בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים הוקמו מושבים הונגריים בכל חלקי הארץ, כגון: יד נתן, מזור, בית חנניה, כרם מהר"ל, עין אילה,

בארותיים, כפר אח״ם ובהתישבות הדתית: שדה אילן, מירון, נחלים, טירת יהודה, שפיר, תקומה, קוממיות ועוד, בו בזמן גבר חלקה של העליה ההונגרית גם בקיבוצים, כדוגמת כפר החורש, פרוד, געתון, גבעת עוז, העוגן וכ״ו.

עם העליה ההמונית באו הרבה אקדמאים, שנפתחו לפניהם לרווחה שערי מנגנון המדינה והשירותים הממלכתיים; ואם במוסדות ההסתדרות מעטים ביחס ההונגרים — משום שהעמדות ההסתדרותיות היו תפוסות והעולים ההונגריים גם לא נמשכו אליהן — הרי אין כיום משרד ממשלתי, שבו לא יתבלט האלמנט ההונגרי בכל הדרגות, ולא רק משום שמשרות אלו היו פנויות בשעת העליה ההמונית אלא משום שרבים מהעולים ההונגרים המשכילים ראו בהן יעוד מתוך זיקה ממלכתית.

משפטנים רבים היו בגולה בין היהודים ההונגרים, עם העליה הגדולה עלה, כמובן גם מספרם בין עורכי הדין בארץ, אך משום מה לא הגיע אף אחד מהם למעמד של שופט, או לשירות פרקליטי המדינה, תופעה מעניינת אחרת: בין המורים מיוצאי הונגריה — רבים הרבנים לשעבר, שאינם יכולים לכהן כרבנים בישראל „בית המדרש לרבנים״ המוסד הממלכתי המפורסם של בודאפשט, שהעמיד מלומדים חשובים ביותר למדעי היהדות, הכשיר רבנים לקהלות המתקדמות — ואילו בישראל אין מקום אלא לרבנים אורטודוקסיים בלבד, לכן רוב הרבנים האלה, שעלו לארץ אחרי המלחמה התמסרו להוראה במוסדות השכלה גבוהה ותיכונה.

התבוללות חדשה

בצד מספר גדול של מלומדים, ביניהם גם רופאים וטכנולוגים חשובים, בלטו בעליה זו כוחות אמנותיים חדשים. בא דור צעיר שהתחנך על ברכי ההתבוללות בהונגריה ובחר גם כאן בארץ בדרך „התבוללות״ חדשה. „טמיעה״ עברית ואוריינטאציה רוחנית ותרבותית של „הצברים״, נציג מובהק של עליה „מתבוללת״ זו אפשר לראות באפרים קישון, שלא ידע אות עברית בבואו לארץ ושההומור שלו נדחה תחלה על ידי יוצאי מזרח אירופה הותיקים כהומור „לא יהודי״, אך נקלט יפה ע״י הצברים, דוקא בהיותו הומור לא יהודי, המשך לאסכולה בודאפשטית ידועה, הוא הדין בקריקטוריסטים דוש (גארדוש) וזאב (פרקש).

הונגרים צעירים אחרים השתלבו בספרות העברית הצעירה כמו המשורר אלי נצר, חבר קבוץ דליה; המשורר החוקר עזרא פליישר — הוא „גולה״, שקבל פרס ישראל „כאלמוני״ בעת היותו עוד אסיר ציון בטרנסילבניה, המשורר איתמר עוז־קסט (מיסד ההוצאה „עקד״) ועוד.

בתחום הכלכלי בולטת תרומתם של העולים ההונגרים לפיתוח ענף האירוח, והכונה לא רק למלצרים, טבחים ובעלי המסעדות הרבים, אלא גם למנהלי בתי מלון גדולים,

צעירים מקרב העליה ההונגרית התמחו והשתלמו בענף זה ומהוים יסוד אדיב ומנומס בין עובדי השירותים בישראל.

הגל האחרון של עליה הונגרית לארץ מ־1957 (אחרי התקוממות בהונגריה) עד אמצע שנות הששים. אמנם רק חלק מפליטי ההתקוממות בא ונשאר בישראל, אך היה המשך לעליה זו בזרם שבא במסגרת העליה הרומנית מטרנסילבניה. המיחד את העליה הזאת מקודמותיה, היא שחלק ניכר ממנה עבר הכשרה מקצועית והביא אתו מסורת עבודה חיובית למדי, כן בולט בעליה זו דור צעיר שגדל והתחנך במשטר הקומוניסטי, אמנם נוער זה הורחק ממקורות היהדות עוד יותר מקודמיו, אך הביא ערכים חינוכיים וחברתיים אחרים ומהוה בלי ספק שכבה חיובית בקרב הדור הצעיר שלנו.

יש גם תופעות שליליות בין ההונגרים, ניכר חלקם בתנועת הירידה מן הארץ ו„במושבות היורדים" בארצות תבל שונות. יש גם „חוג נוצץ" הונגרי בישראל של רודפי מותרות ולאו דוקא על בסיס הכנסות פרודוקטיביות. כן נמצאו בעליה ההונגרית יסודות שהתגלגלו „לעולם התחתון" ויסודות שהעשירו במדת מה את הכרוניקה הפלילית — נוכלים, הרפתקנים ואף פורצים בעלי רמה „מקצועית" מוכרת היטב למדור החקירות הפליליות במשטרת ישראל, אך בסך הכל אין לומר שיש „בעיה הונגרית" מיוחדת בישראל, ברובו הגדול זה צבור מסודר ומבוסס ואף יכול לרשום לזכותו הישגים לא מבוטלים במקצועות שונים גם אם אינו מצטיין במשקל יתר בצבוריות הישראלית. הרי מקומו ותרומתו ניכרים בכל תחומי העשיה והיצירה המשקית, התרבותית והרוחנית.[47]

חולמים ולוחמים

הרינו מעלים את זכרונם של מבשרי ציון, חולמים ולוחמים מבני יהודי טרנסילבניה. הננו מזכירים אותם בקוים קצרים את אלה אשר הציתו את האש והתקוה בלבבות ישראל, את חלום מדינת ישראל העתידה, את אלה אשר זכו וחיים אתנו ואת אלה שכבר הלכו לעולמם וגם אלה אשר נהרגו על קידוש השם.

דרכם לא היתה קלה, לא הבינו אותם, הביטו עליהם כלוחמים בהקיץ, או משיחי שקר, לחמו בהם.

הרשימה ארוכה והמצע קצר. יש מקום לספר שלם, שיתאר עבודתם ומלחמתם של החולמים ולוחמים, מבשרי שיבת ציון. (הרשימה אינה כוללת את אלה ששמותיהם כבר הוזכרו בספר).

אלכוים אהרן, אדריכל ואסתיטיקן. יליד קולוז׳בר, תלמיד הרב קינצליכר ב־ש־בת הוניוד והרב פ. שטרולי בקולוז׳בר, בוגר הטכניון בברין, מתכנן בית החולים, היהדי והמקוה של הקהלה הספרדית בקלויזנבורג. על ידו שיפצו בתי כנסת בעיר אחרי השואה. הוא חתנו של ר׳ יעקב קלין (הוניוד—קלוז׳) סופר ומחבר ספרים על הציונות והמאתימאטיקה בתלמוד, בארץ מתכנן את הפנימיה לנוער הסקטור הדתי בביה״ס החקלאי במקוה ישראל, את אולם האוכל בשעלבים ובחפץ חיים, את בית הכנסת בכפר חב״ד ובמקום מגוריו — ביד אליהו בתל־אביב.

בן־ארי, מרדכי המנהל הכללי — אל על נתיבי אויר לישראל, נולד בטרנסילבניה בספטמבר 1920. עלה לארץ בשנת 1940 והצטרף לקיבוץ מעגן מיכאל. מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים.

בן־ארי הצטרף לאל על בשנת 1950 ומונה למנהל מחלקת מטענים. בשנת 1958 נתמנה למנהל המסחרי של החברה ובשנת 1960 מונה סגן המנהל הכללי למסחר. בשנת 1967 נבחר על־ידי מועצת המנהלים של אל על כמנהל הכללי של החברה.

בן־ארי הינו דמות ידועה בתעשיית התעופה הבינלאומית.

בשנת 1963 העביר בועידת י.א.ט.א. באריזונה את ההחלטה המהפכנית וההסטורית להנהגת תעריפים קבוצתיים מוזלים בטיסות בינלאומיות. כיהן מספר פעמים כיו״ר בועידת נשיאים של ארגון התובלה הבינלאומית.

בן מנחם נפתלי יליד מאראמורוש, חוקר וסופר, אנציקלופדיה חיה כתב עתון הצפה בירושלים, מנהל המכון לביבליוגרפיה שליד האוניברסיטה העברית בירושלים, מחבר ספרים, „מגנזי ישראל בואתיקן", „מספרות ישראל בהונגריה" ו„בשערי הספר".

בן שלום (פרידל) רפאל, נולד ב־1920 בקולוז׳בר, חבר הנהלת „השומר הצעיר" ב־1940 חבר פעיל במחתרת היהודית בבודפשט, ב־1945 מזכיר המשרד הא״י שם. עלה ארצה ב־1947 ונתקבל כחבר בקבוץ „העוגן". מאז 1948 מכהן כציר ישראל בפראג, אחר כך במאלי, בקאמבודיה ולבסוף בבוקרשט.

ד״ר גלזנר יצחק, עו״ד, בנו של הרב משה שמואל גלזנר, מיסד הציונות הדתית בטרנסילבניה, הלך בדרכי אביו והיה עד לעלייתו ארצה מנהיגה של תנועת המזרחי בקולוז׳בר בארץ כיהן כיועץ המשפטי של משרד הדתות בירושלים, בנו — משה שמואל הנו קצין המחוז בנתניה.

גולדשטיין פרץ, נולד ב־14 ליולי 1923 במארוש לודש, בטרנסילבניה. חונך ברוח של מסורת דתית ולאומית, שלובה בהשכלה אירופית.

בשנת 1937 הצטרף לתנועת „הבונים" — נוער צופי חלוצי. עלה לארץ במאי 1941, וכשנה וחצי עשה בחברת הנוער באפיקים.

ב־1942 התגייס לפלמ"ח, ומכאן התנדב לצנחנים — לשליחות מיוחדת בארצות האויב.

ב־13 לאפריל צנח יחד עם יואל פלגי ביוגוסלביה, וכעבור חדשיים עבר להונגריה. ב־1 ליולי נאסר ונחקר ע"י השלטונות ההונגריים והגרמניים. ב־13 לנובמבר 1944 הוגלה לאורניאנבורג שבגרמניה ושם אבדו עקבותיו. בן 21 היה במותו.

גרוס שלמה יעקב, ח"כ. נולד במאסיב (מאראמורוש) עלה לישראל ב־1950 עד לעלייתו היה מזכ"ל אגודת ישראל בטרנסילבניה וממשיך בתפקידו זה גם בארץ, מאז הכנסת השלישית ועד היום מכהן כחבר כנסת, בצ׳רנוביץ היה עורך העתון של ה„יידישע ווארט".

ד"ר דויטש אפרים נולד בסיארד, את התיכון סיים בהצטיינות בסאלונטה, למד משפטים בנאגי וואראד וקבל את התואר „ד"ר למשפטים" בעיר סגדין.

בהיותו סטודנט בנ. וואראד היה למנהל „באריסיה", מיסד ויו"ר המנזה של הסטודנטים במקום. פתח משרד עו"ד בקיש־ינא, שם היה נשיא סניף הסתדרות הציונית, חבר הנהלת הקהלה ויו"ר ועד ביה"ס.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, עבר ב־1941 לאראד, לקח חלק פעיל במחתרת ההסתדרות הציונית, היה חבר הנהלת הקהלה כיו"ר ועד הפליטים במחוז.

אחרי השיחרור נבחר לנשיא ההסתדרות הציונית באראד, לחבר המזכירות הארצית, כיהן כסגן יו"ר הקהלה ויו"ר ועד הליציאום היהודי. עם עלייתו ב־1951 היה פקיד ממשלתי, מאוחר יותר קיבל מינוי לסגן מנהל המכון האוניברסיטאי בחיפה ולבסוף פתח משרד עורך־דין במקום.

אחרי פעילות ציבורית ענפה היה לנשיא התאחדות עולי הונגריה בחיפה, נשיא הועד הפועל הארצי ויו"ר הועדה לקליטת עליה. כנשיא בני ברית „קבוץ גלויות" נבחר למנהל המחוזי של הסניפים. כעת מכהן כסגן מנהל ארצי והנו אחד מחבר השופטים העירוני וגם שופט משמעתי של לשכת עורכי הדין בחיפה.

מאז עלייתו הוא חבר מזכירות של המפלגה הפרוגרסיבית בחיפה, חבר ההנהלה הארצית שלה ושל המפלגה הליברלית העצמאית. כאות הוקרה על פעילותו בשטח קל־יטת העליה זכה בקבלת אות „העלה".

לפני מספר חדשים חגגו ברוב עם את יובלו ה־70, כשבא לידי ביטוי הערכה לעבודתו הצבורית הברוכה.

ד"ר דנציג שמואל, רבה של הקהלה הספרדית בסיגט, ציוני מנעוריו, השתתף בקונגרסים ציוניים ובועידות, בשנת 1936 היה ציר בועידת הקונגרס היהודי העולמי, חבר הנשיאות בועידה הראשונה של המזרחי בטרנסילבניה שהתקיימה בתרפ"ב בסיגט. בנו — הלל, הנו העתונאי הדגול במערכת „דבר" והעורך של „אומר".

ד"ר זהבי צבי מאישים הבולטים ביותר בצבוריות הדתית בתל אביב. אחד מעמודי התוך של מרכז הסתדרות המורים, נואם בחסד חבר המועצה לחנוך דתי. שנים היה מנהל

ביה״ס המ׳ד „בילו״ בת״א, מפעלי הנהלת המפד״ל ויו״ר ועדת התרבות של התאחדות עולי הונגריה, סופר והיסטוריון, חיבר שני ספרים בעלי ערך רב על תולדות הציונות בהונגריה, מ„החתם סופר ועד הרצל״ והשני „מהתבוללות לציונות״, בספרים אלה הוא מעמיד באור חדש את התפתחות הציונות בהונגריה, מבחינה דתית ולאומית.

זינגר זולטן, יליד דעש, יו״ר הקהלה והסתדרות הציונית במקום. בין השנים 941—930 חבר מערכת אוי־קלט, בפעילותו הברוכה הוקמה האנדרטא להנצחת זכר קדושי השואה באיזור, עלה לישראל ב־1958, מחבר ספר זכרון דעש והסביבה (בשני כרכים).

זמרוני שלמה, אוהב ציון בכל חום ליבו. מסור לכל ענין יהודי, נואם מחונן. סופר ולוחם הציונות הדתית בקולוז׳בר, אחד החלוצים הראשונים שהגשימו את הרעיון הציוני הלכה למעשה, מבין המנהיגים הבולטים של החלוץ המזרחי בטרנסילבניה. אחרי עלייתו המשיך להיות בארץ אחד האישים — העסקנים בהנהלת התנועה. היום מכהן יו״ר המועצה הדתית בבני ברק ופעיל בהנהלת חוג יוצאי קולוז׳בר. ספר זכרון קולוז׳בר הוא פרי עבודתו בשיתוף עם י. שורץ. עתונאי וסופר, הוציא עתון כתלמיד ישיבה בשם„הבחור״. חייו קודש לכלל. ציוני דתי בכל רמ״ח אבריו.

יאמבור פרנץ, עתונאי מחונן בעל כשרונות. העורך האחראי של „אוי קלט״ בקולוז׳בר ובארץ, חבר הנהלת השומר הצעיר בטרנסילבניה, בארץ זכה לקבלת פרס „סוקולוב״ לעתונאות. להנצחת זכרו הוקם על שמו בקבוץ עברון „בית תרבות״ שם היה חבר, באולם ליד שולחן הכתיבה והספריה שלו הועמד פסל הברונזה עם הדיוקן שלו, אשר הוכן ע״י האמן הפסל — בצלאל מן, הקומפוזיציה שעל הקיר והויטראז׳ שליד הכניסה הוכנו ע״י האמנים הירש ושמואל כץ, התכנון נעשה ע״י המהנדס — פרידמן.

יוסט משה נשיא תנועת המזרחי בטרנסילבניה, אביו — ר׳ ניסן, שהיה מלחין נגונים חסידיים הגיע לגרויס ווארדיין יחד עם חצרו של הרבי מויז׳ניץ, היה נואם בחסד עליון ומארגן את צעירי המזרחי בערי טרנסילבניה, מהמרכז, שמקום מושבו היה באורדיה הדריכו את הסניפים ואת חוות ההכשרה לעליה ולחבת הארץ, אחיו יוסף בן ניסן — הנו מנהל הסוכנות היהודית בוינה.

יערי (הונבלד) אריה, אחיו הצעיר של שמחה הונבלד הי״ד, נולד ב־1918 בקולוז׳בר, ב־1933 חבר השומר הצעיר ומ־1938 המזכ״ל של מרכז התנועה, עלה ארצה ב־1941, ב־1946 יוצא בשליחות התנועה להונגריה, שם מנהל את קבוצת „בורוכוב״ עד לגירושו ב־1948, כששב לקיבוצו בעין דור, ב־1953 שוב יוצא בשליחות התנועה לאירופה ואח״כ לצפון אפריקה.

מוזס דוד, עסקן צבורי מובהק, שקול ומתון, אוהב ציון מנעוריו, היה חבר „השומר״ בקולוז׳בר, אחרי הפילוג הוא אחד ממארגני ומנהלי „הנוער־הציוני״ בעיר, אחרי עלייתו

מתישב בתל־אביב. יו״ר חוג יוצאי קולח׳בר מאז הוסדו, מארגן פעולות תרבות בקרב החוג ודואג לעריכת „האזכרה״ השנתית, בניהולו הוציא החוג „ספר זכרון״ על קהלת קולוז׳בר.

נהרי (שורץ מיקשה) משה, מפקד תנועת צופים יהודית „השומר״ בטרנסילבניה, בתנועה זו היו מאורגנים מיטב בני הנוער היהודי. הארגון עמד בקשר עם תנועת הצופים העולמית. במשך הזמן גברה בה השפעת השומר הצעיר וחל פילוג, בחלקם הצטרפו לתנועת „הנוער הציוני״ בראשם עמדו — משה גרטנר, אברהם פלורנטל, סימון טיבור ודוד מוזס, כיום יו״ר חוג יוצאי קולוז׳בר והחלק השני הקים את תנועת השומר הצעיר בטרנסילבניה.

נחשוני יהודה (רוזמבש), נולד במרגרטן בשנת 1915. מיסד פועלי אגודת ישראל ברומניה ומזכיר הכללי שלה קודם באורדיה ואח״כ בארד. פעיל בארגון העליה הבלתי לגאלית, בהקמת חוות הכשרה לעליה ובהקמת בתי יתומים לילדים דתיים, היה חבר בארגון הסופרים ברומניה וכתב „איקוף בלעטער״, מאז עלייתו ב־1950 הנו עורכו הראשי של עתון „שערים״ כי שמו הלך לפניו כעתונאי דתי וסופר מחונן.

מיכאל (מיהאי אלאדאר) אהרן, מטובי המדריכים בתנועת „בני עקיבא״ באורדיה, מראשי המדברים בועידות הפועל המזרחי, אחרי השואה הועמד בראש תנועת תוע״ב והיה לכוח המארגן והמחיה לחידוש התנועה והעליה לא״י, נסע מסניף לסניף לעודד ולארגן. ב־1950 עלה לישראל ומאוחר יותר היה למנהל בנק הפועל המזרחי בפרדס כץ.

מילר לודביק (לאיוש), נולד ב־1907 במאראמורוש (קוריש מזא), גמר בי״ס למסחר בהצג, סבו עלה ארצה והתישב בתל־אביב ב־1919 ואילו הוריו רכשו אדמה ב„צור שלום״ כבר ב־1923. פעולותיו הברוכות „בבאריסיה״ שנוסדה בהצג ב־1921 העלוהו ל„ראש ראשון״ שלה, מסור בכל ענפי הפעילות הציונית וציר בועידות הציוניות בטרנסילבניה. על עבודתו למען הקרנות הלאומיים זכה לאות הצטינות מההנהלה הציונית בטמשבר, בעת עליה לתורה הנהיג „נדרים״ ופדיון „תיקון״ לטובת הקרן הקימת. מיסד חות הכשרה בעיר, מחבריה נמצאים בקבוץ אופקים ובכפר סולד. אחרי השואה היה לראש הקהלה בהצג, עלה ב־1960 והתישב בחיפה.

ד״ר סקלי בלה סופר, עתונאי ופסיכולוג, נולד בבטלן. מיסד ומנהל את העתון היומי אוי קלט בקולוז׳בר, אחד ממיסדי הברית העברית הלאומית בטרנסילבניה המזכ״ל שלה ומנהל המשרד הראשי של קק״ל בטרנסילבניה, מארגן את תנועת הבנות הציוניות „אביבה״. מבקר בא״י וכותב את רשמיו בספר בשם „הארץ המתחדשת״, עובד כעתונאי פורה, קודם באורדיה אח״כ בבודפשט, כותב מאמרים בעתונים שהופיעו שם, בבודפשט מארגן מחדש את פעולות הקרן הקימת ומיסד ארגון „הברית הפרו־פלסטינאית״, ב־1938 מתישב באמריקה הדרומית ומקדיש את כל חייו למדע, מקים מוסדות מדעיים, מרצה ופרופ. באוניברסיטאות שונות. ספריו המדעיים מופיעים בהוצאת האוניברסיטאות באיספניולית, גרמנית, הונגרית וסרבית. ספריו שהופיעו בהונגרית הם. חשבון הנפש (שירים) סדז׳רה (מחזה) ומיטלמן אינו אשם. נפטר בארגנטינה בהתקף לב בשנת 1955 כשהיה בן 60.

סקלי שאנדור, נולד באורדיה, פעיל בתנועת הצופים היהודים „השומר" בקולוז'בר, מזכ"ל הברית העברית הלאומית בדעש, ביסטריץ ובסיגט, בגיל 20 הנו חבר בועד הפועל של ההסתדרות הציונית בטרנסילבניה. בשנת 1932 בגיל 23 עלה ארצה, מתישב בחיפה, ב־1938 מתקבל ע"י ההגנה — מטעמים בטחוניים — לבית חרושת „שמן" שהיה בזמנו בידי האנגלים, ב־1940 הועבר בתפקיד דומה למפעלי „של", ממלא תפקידים אחראיים בשחרורה של חיפה ובמלחמת השחרור בחזית הצפונית. הוא מיסדו ומנהלו של הצנטר „ד"ר ויצנר", חבר מועצת הפועלים של ההסתדרות, אחד מחבר השופטים של ההסתדרות והעיריה וסגן מנהל ההנהלה הארצית של התאחדות עולי הונגריה.

פלגי יואל צנחן, נולד ב־1918 בקולוז'בר. חבר הנהלת הבונים בטרנסילבניה בין 41—939 לומד בבי"ס חקלאי באופקים ומ־1939 חבר קבוץ „מעגן", ב־1941 משרת בצבא האנגלי במדבר לוב, ב־1944 צונח ביוגוסלביה, מגיע להונגריה, פעיל במחתרת היהודית, בהעברת ניצולי השואה לא"י מיסד שם את ארגון „החלוץ", ב־1946 שב ארצה, מנהל את עניני הבריחה והעליה, כולל אניות מעפילים, ב־1947 יוצא בשליחות הגנה לדרום אפריקה בענין רכישת ציוד צבאי לצה"ל והבאת מתנדבים. ב־1948 בדרגת רב סרן הוא מפקד ביה"ס הראשון לצניחה, נבחר לכנסת הראשונה, סגן מנהל חברת „אל על" מיום הוסדה עד ל„1960, מאז ועד ל־1963 מנהל התעופה האזרחית במשרד התחבורה, בין השנים 963 ועד ל־966 ציר ישראל בטאנגאניקה ובזאנזאביר ומ־966 חבר מרכז קופ"ח בת"א.

ד"ר פריד אבריש (סיגט) הארי שבחבורה, בחבורת חולמי המדינה היהודית. ציוני בכל רמ"ח אבריו מראשוני הדוברים בועידות הציוניות וממנהיגי הציונים בסיגט, בעודו סטודנט באוניברסיטה בבודפשט הצטרף לארגון הציוני של הנוער האקדמאי „מכביאה". התפרסם כנואם מלהיב ומבוקש.

פריד מיקשה, נולד ב־1909 בבטלן, אחרי שגמר בכוחות עצמו את הלימודים התיכוניים היה נציגו של העתון אוי קלט בסיגט ובטמשבר. חבר „בבאריסיה", פעיל „בהחלוץ" ובארגון העליה. נחשב לעוזרים החשובים במרכז הברית העברית הלאומית בטמשבר. אחרי עלייתו ב־1941 מתישב בתל אביב ועובד כפקיד בהסתדרות מצטין בכשרונותיו, מועמד לחבר הכנסת. מקבל מנוי למנהל הועד הצבורי של התיאטרון „הבימה". בהשתדלותו מציגים שם את ה„בערבות הנגב" של יגאל מוסינזון. מאוחר יותר היה חבר הנהלת חברת השיכון „עמידר".

קופלר משה, סופר והוגה דעות, מיסד „צעירי מזרחי" בסיגט, הינך דור שלם לציונות דתית. נשיא כבוד של תנועת תועב" בטרנסילבניה, חיבר ספר בשם „תורה און יודנטום" אשר שימש כספר יסוד למחשבת הציונות הדתית, בשנת תרצ"ב נבחר למזכיר כללי של קהלת סיגט, כמועמד הבלוק הציוני בעיר.

הרב קלין אליהו תלמיד ישיבת פרסבורג־גאלאנטה ושל הרב משה ש. גלזנר, המנהיג הרוחני של תנועת צעירי מזרחי ובני עקיבא ואחד מאישיה הבולטים ביותר של הציונות בכלל ושל הציונות הדתית בפרט בטרנסילבניה, חבר ועד הפועל של ההנהלה הציונית בטרנסילבניה וחבר הקוראטוריום של הקהק״ל וקרן היסוד. כיהן כרב זמני בקהלה המתקדמת בקולוזבר ומורה לעברית בביה״ס התיכון העברי „תרבות״ בעיר. אחיו של העתונאי גלעדי (קלין) דוד מיסד העתון „מעריב״ ומזכ״ל של צירות ישראל בבוקרשט ובבודפשט אחר עלייתו ארצה מברגן בלזן התישב בחיפה והיה לחבר בבית הדין הרבני האיזורי בחיפה.

ראט אפרים ממנהיגי הפועל המזרחי בטרנסילבניה, הגיע לאורדיה כפליט מלחמת העולם הראשונה מקולומייא, מאז 1918 כשנוסדה התנועה הציונית ועד 1933 שנת עלייתו היה מנהיגה ומנהלה הרוחני של התנועה בטרנסילבניה. פעל בהפצת השפה העברית בטרנסילבניה. מהספר „שפת עמנו״ שחובר ע״י אחיו משה ראט ותורגם להונגרית שאב הנוער היהודי את ידיעותיו בשפה העברית.

רוזן יונה, צנחן, יליד קולוז׳בר, חבר ארגון „הבונים״, עלה ארצה ב־1930, מאז הוא חבר קיבוץ „מעגן״, חבר הפלמ״ח, צונח ביוגוסלביה ב־1944, מ־1945 הוא אחראי על

השליחים ועל ארגון הבריחה בהונגריה, בין השנים 954—952 הוא מנהל הסוכנות באוסטריה, מ־1966 עד ל־1968 מזכיר ראשון בצירות ישראל בבוקרשט.

רוטנברג יוסף אחד מאנשי התפארת של יהדות סיגט, נשיא תנועת המזרחי. מאנשי בראשית של הציונות הדתית, ציר בועידות ובקונגרסים ציוניים, סגן חבר המועצה העולמית של הסוכנות היהודית, נואם בחסד ומטיף לשיבת ציון.

שורץ שלמה סופר ועתונאי, במשך שנים רבות ערך והוציא את השבועון „אידישע פרעסע״, בעל אמרות שנונות ובעל הומור דק, נתמנה כמנהל מחלקת החרדים של קהק״ל. נואם בעל הגיון רב וכוח שכנוע.

שטרן יוסף בן למשפחת רבנים, מראשוני הציונות הדתית בסיגט ציר בועידות ובאחד הקונגרסים הציוניים, נבחר לועד הפועל המצומצם כנציג מזרחי אחרי שעבר לגור לטמישבר. מקום מושבה של ההנהלה הציונית בטרנסילבניה.

ד״ר שטרנברג נפתלי, רופא. מאישיה הבולטים ביותר של ציוני סיגט, מהראשונים שהצטרף לתנועה הציונית בעיר. עתונאי וסופר, הוציא עתון בשם „מאראמורושער בלעטער״, היה גם צייר ופסל, שימש כיו״ר ההסתדרות הציונית בעיר.

ד״ר פישר יוסף, עו׳ד, נשיא הקהלה הניאולוגית בקולוז׳בר. איש מורם מעם, עמד בראש הציבוריות היהודית במדינה, התנועה הציונית, חבר הועד הפועל העולמי של הסוכנות היהודית, חבר הפרלמנט הרומני, משפטן מזהיר, מגדולי עורכי הדין במדינה. אחרי עלייתו ארצה היה ראש האגף לתווך סכסוכי עבודה ע״י משרד העבודה.

שמעון טיבור יליד קולוז׳בר ובוגר התיכון העברי „תרבות״ בעיר, בצעירותו נתגלה כשרונו הספרותי, היה לעורך „הדרך״ העתון הרשמי של ארגון „השומר״ בהיותו עוד תלמיד תיכון, פעיל בארגון הנוער האקדמאי „באריסיה״, חבר המערכת בעתון היומי „אלנזק״ — (מתנגד) וכן משתתף פעיל במדור הספרותי של יתר העתונים בעיר, במחנה העבודה כתב שיר „התפלה בין ההרים הכחולים״ שהיה להמנון של העובדים היהודים במחנות, עלה ארצה ב־1961 והועמד בראש „חומה״ מפעלי עזרה לעולי הונגריה. פעיל בהנהלת הארגונים של התאחדות עולי הונגריה, כתב דברי סיום לספר הזכרון של קהלת קולוז׳בר.

הצגנו לפניכם רק חלק קטן מהידועים לנו באנשי הרוח והמעש למען א״י שפעלו בטרנסילבניה, העלינו מתהום הנשיה עשירי עבר אלה שלפעולתם בטרנסילבניה היה ערך צבורי חשוב למען בנין הארץ.

ודאי שהתמונה אינה שלימה, כי חסרים אישים רבים שהיו ראוים להזכירם, כמו חברי הנהלת המרכז הציוני בטמשבר, ביניהם ורמש ארנסט וריטר קארולי, ד״ר דארוואש שמעון, נציג היהודים בפרלמנט הרומני — ד״ר פישר טידור, מנהלי המרכז של הפוהמ״ז — איזראל־אלי־אברהם, פלדמן, וידר, פולאק והמשורר כהן יצחק, מאורדיה מיטלמן יעקב. קסטנבוים מיקשה והעתונאים וואסרשטרום שאנדור וליטנר זולטן, פלורנטל יונצ׳י הסופרים הדגולים מקלוז׳ — צבי בר מאיר דנציג הלל, ההיסטוריון ד״ר מרטון יהודה, יו״ר ההנהלה הציונית — פודור אלכסנדר פרופ׳ תשבי אליהו, המהנדס משה נוסין, העו״ד — ד״ר כץ ארי, משפחת סוד מוריה (סטמר) ולבנקופ קלמן. מנהל המשרד הא״י — ד״ר ויס פיליפ, ד״ר וינשטין יוליו, ד״ר הרמן דז׳א וצבי, ד״ר שטרול, ד״ר איגר דוד, יו״ר הקהלה טישלר משה ואסתר ויסבורג וכ״ו וכ״ו. ומאות ואלפים של פעילים ועסקנים בסניפים השונים אנשי יצירה ועבודה יום יומית למען הישוב, ביניהם שנהרגו על קידוש השם, אלה שבמותם קרויים חיים וזכרם לא ימוש מתוך לוח המפקד הצבורי — אישי שלנו.

חבל מאד שהמסגרת צרה מאד.

רשימת גבורי האומה
מבני יהודי הונגריה_טרנסילבניה
שנפלו מות קדושים על הגנת ארצנו

נשמות מיליוני המומתים על קידוש השם התפרצו מקברות אחים כלהבת אש גדולה, באו כענני אש להלחם את מלחמת הנקמה, מלחמת הגאולה של שארית ישראל...

צאצאי השרופים, שרידי הכבשנים גברו על מיליוני צאצאי ישמעאל שזוממו להכחידנו. בני השרידים לחמו כאריות, לחמו־כרעו ונפלו. נפלו על קידוש השם והמולדת נכבשה ושוחררה.

נציין כאן את חיילי צבא הגנה לישראל, קצינים ולוחמים בני הונגריה—טרנסילבניה, שנפלו מלחמת גבורים במלחמות חרות ישראל.

מס׳	השם	בן	המקום
1	אברהם גיורי	—	רחובות (סג׳ מורש)
2	אדלר אריה	שמואל	—
3	אדלר מיכאל	יצחק	—
4	אוסלנדר דני	—	אילת
5	אינדיג יעקב	עזריה	—
6	אינדיג דוב (טיבור)	אברהם ומרים	ירושלים
7	איתן שלמה	דינה ושלמה	קבוץ יחיעם
8	אפל שמואל אליעזר	טוביה	—
9	אפרה גורן	—	קבוץ העוגן
10	באש דוד	גרשון יעקב	—
11	בירו דניאל (סמ״ר)	—	חיפה
12	גוטמן ישראל	שמואל	—
13	גולדפרב אורי	—	קבוץ פארוד
14	גלזר דוד	אריה ומרים	טירת צבי (קלוז׳)
15	גליק יורם (סמ״ר)	יוסף ואסתר	תל־אביב (סג׳ מורש)
16	גלנץ יהודה (ארטור)	—	גב ים, חיפה (טורדה)
17	גנץ מאיר	יוסף	—
18	געגוט אשר	יוסף	—
19	גפני ארטור (וינשטוק) (רס״ן)	צבי וסרן	רמת גן
20	גרוס שמואל	יעקב (לאצי) ואנוש	הרצליה
21	דבידוביץ מנחם	טוביה	—

מס'	השם	בן	המקום
22	דראט אליהו	מאיר דוב	—
23	הורוביץ אבנר	עמוס	—
24	הורוביץ יחיאל (סמ"ר)	—	כפר סבא
25	הרמט יובל	—	נצרת עלית
26	הרשקוביץ מרדכי (מוטי)	—	פתח תקוה (קלוז')
27	ויס יורם (רב"ט)	—	רמת גן
28	ורדי שלמה	יעקב	—
29	ורצברגר כתריאל	צבי	—
30	ורצברגר שמואל	ישראל	—
31	זיגלשטין ישראל	—	ירושלים
32	זקס אברהם	—	—
33	טסלר דוב	אליעזר	—
34	יגר יצחק	חיים	—
35	יונגר יהושע	ברוך	—
36	כהן יוסף	—	קבוץ פארוד
37	כהן שלמה	אדית	נתניה (טג' מרש)
38	כהן משה יחיאל	שמעון וברכה	רחובות
39	לוי יצחק (גיורי)	—	חולון
40	לוינגר יצחק (סמל)	מרדכי וקוטי	עפולה
41	לנדאו דוד	משה	—
42	לקס דוב	מרדכי	—
43	מרמור שלמה	נחמן	—
44	נוה ישכר (סרן)	יונאש לאסלו	נתניה (פשט)
45	סגל איתן (סגן)	יצחק ורחל	גבעתים
46	פולק אברהם	—	נתניה (סיגט)
47	פלישמן יוסף	—	פתח תקוה
48	פלישמן יוסף	מוריץ וקוטי	פתח תקוה
49	פראג צדוק	פרידמן טיבור	ניר ישראל — בני ברק
50	פרנקל נפתלי	גד	—
51	פרנקל גדעון	נפתלי	—
52	פרקש אריה יהודה	—	צפת
53	קאבארי זאב	הרץ	גבעת שמואל (בראשוב)
54	קולר רענן (סגן)	—	ירושלים
55	קלין אברהם (ארבין)	—	באר שבע

מס׳	השם	בן	המקום
56	קלין יעקב (רס״ן)	—	כפר אתא
57	קלין דוד (פטר)	—	דימונה (טג׳ מורש)
58	קופל טיבור	איזידור	—
59	רוזנפלד נתן (סרן)	—	פתח תקוה, מושב קדרון
60	רוט עמוס	—	חיפה
61	רוטפלד חיים שמואל	בלה ואראנקה	רחובות
62	רוידר איתה (רס״ן)	—	כפר הס
63	רון עמיחי (לזרוביץ)	צבי	נוה מגן
64	רשף גד (קרקש) טאמש (רס״ן)	—	ירושלים
65	שבד צבי	—	בני ברק
66	שביט איתן (סוסיצקי) (סרן)	—	חולון
67	שגב זאב (קארצ׳י) (זיגלשטין)	—	חיפה (בראשוב)
68	שורץ אברהם	—	חולון (טורנה־אליה)
69	שורץ מיכאל (סמ״ר)	פרץ ושרה	גבעת ישעיהו
70	שחר (שורץ) חיים (סמ״ר)	—	חיפה
71	שורץ אברהם ליב	שמואל	—
72	שטאל צבי	יצחק	—
73	שטאל וילי	יצחק	—
74	שטרן ברוך	צבי	—
75	שטרן דוד אריה	דוב	—
76	שטרול חיים (בונדי) (סמל)	—	פתח תקוה
77	שינדלר ישראל	—	ירושלים
78	שמואל בנימין (בני) (סמ״ר)	—	רמת גן
79	שמי אבנר (סגן)	—	קבוץ מעגן מיכאל
80	שמיר אריה	מאיר	—
81	שניר אברהם (שינדלר) (סרן)	שבח ואנצי	—
82	שרטר משה חיים (מיקי)	—	ירושלים (טרנבה)
83	שטרן ישראל	—	חולון (מרגרטן)
84	שטיגליץ אליהו	—	כפר גדעון (מרגרטן)
85	פלוריאן יוסף	—	חיפה

* ריכוז שמות הקרבנות לפי ארץ מוצא נתקל בקשיים, לכן הרשימה, לצערנו הרב — אינה שלמה.

תוכנו וערכו של ארכיון ד״ר א. מארטון ז״ל

אוסף המיקרופולים של יד ושם התעשר באחרונה בחומר ארכיוני חשוב: בחלק מארכיונו של ד״ר א. מארטון ז״ל, אשר מתיחס לתולדות היהדות בטרנסילבניה והעשוי להשלים את ידיעותינו גם על תולדות יהודי רומניה רבתי והונגריה בתקופה של שנות 1944—47.

ד״ר ארנסט מארטון ז״ל (1896—1960) היה אחד המנהיגים הציוניים בטרנסילבניה ולמן שנת 1940 היה ממנהיגי היהודים דוברי הונגרית בכלל.

בסתיו 1918, ימי התמוטטות המונרכיה האוסטרו־הונגארית, עד לפני ההכרעה על גורלה של טרנסילבניה היה א. מארטון בין אלה שארגנו את התנועה היהודית הלאומית בטרנסילבניה. באוקטובר אותה שנה קיבל את התפקיד של עורך השבועון „אוי־קלט״ בקלוז׳ (קלויזנבורג) שנהפך לאחר מכן בעריכתו לעתון יומי רב השפעה בקרב היהודים דוברי הונגרית ברומניה.

בסוף שנות העשרים הוטלו על ד״ר מארטון תפקידים ציבוריים שונים, ב־1932 נתמנה לסגן ראש עיריית קלוז׳ ובאותה שנה נבחר כחבר הפרלמנט בבוקארשט מטעם „המפלגה היהודית״, גם לאחר מכן הופיע מספר פעמים בראש הרשימה של „המפלגה היהודית״ בקומיטאטים בעלי אוכלוסיה יהודית מרובה, במשך למעלה מעשרים שנה עמד ד״ר מארטון בראש ארגונים יהודיים שונים בעלי אופי פוליטי ותרבותי.

בימי הכיבוש ההונגרי בצפון טרנסילבניה (1940—1944) היה פעיל בהסתדרות הציונית בהונגריה והיתה השפעה ניכרת על החיים הרוחניים של היהדות הלאומית, את פעילותו הציבורית והפובליציסטית השלימו חיבורים היסטוריים, סוציולוגיים וסטאטיסטיים על יהודי טרנסילבניה והונגרה.

בחודש מאי 1944, בשעת הקמת הגיטאות בטרנסילבניה (הכבושה בידי הגרמנים) וההכנות לגירוש היהודים הצליח ד״ר מארטון לברוח מקלוז׳ לרומניה (הודות ליחסיו הטובים עם חוגים פוליטיים דמוקרטיים רומניים הועבר לעיר טורדה שבטרנסילבניה הדרומית), בטורדה נתקבל ע״י המחתרת היהודית, צויד בתעודות מזויפות והצליח להגיע בשלום לבוקרשט, שם הצטרף לחוגים ציוניים שפעלו במחתרת.

ב־23 באוגוסט 1944, ביום ההפיכה האנטי נאצית בבוקרשט עלה ד״ר מארטון לשורה הראשונה של עסקני הצבור היהודיים, הוא נבחר ליו״ר „הקוראטוריון היהודי של צפון טרנסילבניה״, שפתח בפעילות יעילה בשטח פוליטי, סוציאלי, כלכלי ומשפטי למען הצלת יהודי חבל ארץ זו.

ב־4 בנובמבר 1944 התחילה לפעול בבוקרשט „המחלקה לעניינים יהודיים״ של הקומיסאריאט הממשלתי לשטחים המשוחררים, ד״ר מארטון נתמנה למנהלו של מוסד ממשלתי זה, באותו זמן ארגן „הצלב האדום״ ביוזמתו של ד״ר מארטון שורה של פעולות עזרה לטובת היהדות ההונגרית והטרנסילבנית. לפי הצעותיו ובראשותו הקים

„הצלב האדום" ארגון מיוחד לעזרת נפגעי המלחמה שכלל את מרכז אירופה ואת דרום מזרחה.

אחרי פירוקו של הקומיסריאט לצפון טרנסילבניה ויחד אתו של „המחלקה לענינים יהודיים" (אביב 1945) ולאחר שהפסיק את עבודתו גם „הקוראטוריון היהודי של צפון טרנסילבניה" נמשכה עבודתו של ד"ר מארטון לרפטריאציה ולעזרת המגורשים במסגרת „הצלב האדום", הג'וינט, הקונגרס היהודי העולמי וארגונים יהודיים אחרים, ב־1946 הופיע ד"ר מארטון בפני ועדת חקירה אנגלו־אמריקאית לעניני ארץ ישראל בוינה וב־46—1947 השתתף באותה פעילות, שהכינה את העמדה היהודית לקראת חוזי השלום עם רומניה ועם הונגריה.

המיקרופולים שהוכנו בשביל יד ושם כוללים אותו חלק של ארכיון ד"ר מארטון, אשר מתיחס לתקופת 1944—47, החומר (1195 תצלומים) מורכב רק בחלקו הקטן מתעודות אישיות, מכתבים ורשימות פרטיות של ד"ר מארטון. ו־80% ממנו מורכב מתזכירים וחילופי מכתבים רשמיים של המוסדות הנזכרים למעלה, עדויות, דוחות רשמיים, חיבורים סטאטיסטיים, כלכליים והיסטוריים. למען הקלת השימוש בארכיון מוין החומר כולו לחמשה חלקים ראשיים:

1) פעולות הצלה למען יהדות צפון טרנסילבניה עד 23 באוגוסט 1944.

2) פעולות פוליטיות, דיפלומטיות וסוציאליות ברומניה ובטרנסילבניה, במסגרת „הקוראטריון" ו„המחלקה לעניני יהודים" של ממשלת רומניה (ספטמבר 1944 — אביב 1945).

3) הפעולות שבוצעו במסגרת „הצלב האדום" לטובת יהודי הונגריה וטרנסילבניה (ספטמבר 944 סוף 945).

4) פעולות הצלה ועזרה בארצות מרכז אירופה ודרום מזרחה (סתיו 944 סוף 1945 חוץ מרומניה והונגריה).

5) חומר היסטורי, סטאטיסטי ומשפטי בקשר לועידת פריס לקראת חוזי השלום עם רומניה והונגריה (1946—1947).

בחלקו הראשון של הארכיון נמצאים המסמכים הנוגעים לפעולות הצלה במחתרת, בולטים בחלק זה הדוחות של אריה הירש (חבר המרכז להצלה בעיר טורדה) כמו כן המכתבים של ראול שרבן, איש הקשר בין ד"ר מארטון לבין חוגים דמוקרטיים רומניים, מספר מכתבים ודוחות מלמדים על אפשרויות ההצלה ועל ניצולן.

לחלק השני שייכים המסמכים החשובים, המעידים על פעולות „הקוראטוריון". ערך רב לאותם המסמכים המשקפים את המצב הכלכלי והחברתי בטרנסילבניה בזמן הגירוש ולאחר שחרורה של טרנסילבניה. חשובים גם הנתונים הסטטיסטיים של „הקוראטוריון" (טרנסילבניה בשנות 1944—45) ומענינים המכתבים והתזכירים בנוגע ליחס שבין היהדות לבין המיעוט ההונגרי ברומניה.

ענין רב יש במסמכים המשקפים את עבודתה של „המחלקה לענינים יהודיים" במסגרת הקומיסאריאט לטרנס־לבניה הצפינית (מדיניותה של ממשלת רומניה כלפי אותו חלק של יהודי רומניה שעבר ב־1940 תחת שלטון הונגרי).

ערך היסטוריוגראפי רב יש לתיק, הכולל את הדוקומנטאציה על פעילות דיפלומטית למען הצלת יהודי טרנסילבניה, בין המסמכים האלה נמצאים תזכירים למעצמות הדמוקראטיות, למספר מדינות ניטראליות ולוואטיקאן, כמו כן תעודות המעידות על פעילותה של ממשלת בוקרשט בענין זה (פניות אולטימאטיביות לממשלת גרמניה והונגריה באמצעות שויץ והצלב האדום בסתיו (1944).

בחלק השלישי מצויים המסמכים הקשורים בפעולות הצלה ועזרה, שנעשתה במסגרת „הצלב האדום". כאן שומרים תזכירים, דוחות ועדויות על המצב במחנה הריכוז, על השיחרור ועל הבעיות הספציפיות שהתעוררו עם שיחרורם של הניצולים.

ממספר גדול של מסמכים אפשר ללמוד את הבעיות החמורות הרוחניות, החברתיות והכלכליות, שעמדו למכשול בפני תהליך הנורמאליזציה של חיי הניצולים, מענין החומר על המשלחות שיצאו מרומניה ברכבות מיוחדות לפולין, כדי לחפש ולהחזיר את הניצולים, כמאה מכתבים ומסמכים מתארים את פעילותם של אישים וארגונים יהודיים שונים לשם הקלת החזרתם וקליטתם של הניצולים.

החלק הרביעי של התצלומים כולל את המסמכים הנוגעים לפעולות הצלה ועזרה בשטח אוסטריה, צ׳כוסלובקיה, פולין ויוגוסלאביה למשל דומות על טרזיין, פעולות המרכז לעזרה בהומנה (צ׳כוסלובקיה), בעיות קליטה בקרפטו־רוס, על פליטים יהודיים מפולין ברומניה ובהונגריה וכ"ו. כן מצויים בחלק זה מכתבים ומסמכים ממנהיגים יהודיים של אותן ארצות.

החלק האחרון כולל את הרשימות הסטטיסטיות, התזכירים, החיבורים ההיסטוריים, הסוציולוגיים ומשפטיים אשר נכתבו ונאספו לקראת ועידת פריס לחוזי שלום עם רומניה והונגריה (1947—1946), ביניהם גם מסמכים בעלי אופי פוליטי סודי.

בין המסמכים של החלקים הנ"ל נמצאות תעודות, אשר מצויות אולי במקור או בהעתק גם בארכיונים ממשלתיים ברומניה או בהונגריה, אולם לחוקרים שמחוץ לשתי הארצות האלה אין גישה לארכיונים הללו ואילו ההיסטוריוגראפיה של רומניה והונגריה אינה מעונינת בפרסום מסמכים הנוגעים אך ורק לבעיות יהודיות (למשל: מפת גיטו אורדיה (נאגי־ווארוד) מ־3.5.944 ומספר הוראות של המפקדה האיזורית בקלויזנבורג בנוגע לגדודי עבודה יהודיים).

רב ערכם של הדוחות הכוללים את העדויות הראשונות ברומניה על אושביץ ומחנות אחרים בפולין ועל גורלם של המגורשים הטרנסילבניים, מספר מכתבים משקף את יחסם של המנהיגים ההונגריים ברומניה כלפי מדיניות האנטישמית של הממשלות ההונגריות (1944).

עשרות מסמכים מקוריים מתארים את המכשולים בהם נתקלה יהדות רומניה בתקופת המעבר ממשטרו של המרשל אנטונסקו לרומניה הדמוקרטית, נמצא כאן מספר ניכר של כתבי יד, שהם תרומה גדולה ביותר להיסטוריה של תקופת הדידקטורה הפאשיסטית ברומניה (למשל תזכירו של ד״ר גרינגולד, מי שהיה מנהיגו של „המרכז היהודי" בשנות 1941—44).

ארכיונו של ד״ר מארטון ישמש מקור חשוב לאותה תקופה של דברי ימינו, שמחקרה נמצא עדיין בשלב ראשון. המיקרופולים המדוברים יועילו במידה ניכרת להפיץ אור על תקופה רבגונית ומסובכת זו של תולדות יהודי דרום־מזרח אירופה.[48]

ביבליוגרפיה

1. לקסיקון יהודי בודפשט עמ׳ 947—8
2. לקסיקון יהודי בודפשט עמ׳ 668
3. קצבורג נתן: אנטישמיות בהונגריה עמ׳ 106
4. „הצפה" 22.2.965
5. ויהור בלה: „הספר הצהוב" עמ׳ 44
6. ירמיה טסלר: זכור ואל תשכח עמ׳ 173, אברהם — עמ׳ 210
7. ליבאי: הגורל היהודי עמ׳ 407—10, הספר הצהוב עמ׳ 45
8. ליבאי: עמ׳ 300—1, 308, 358, 363—4, 379, 386—7—8, 395,393, 398—9, 346
9. ליבאי — שם
10. ואגו מבא טרנסילבניה הדרומית עמ׳ 269—70
11. פירשטין אמיל בשורת עמי, כפר גליקסון
12. יהושע שמש — „הצפה"
13. ש. זמרוני — י. שורץ; לזכר קהלת קולוז׳בר, עמ׳ 92—93
14. ויהור בלה הספר הצהוב עמ׳ 193—7
15. ברזילי א. „אוי־קלט" 16.4.73
16. זהבי ד״ר: מהתבוללות לציונות עמ׳ 455—6
17. רסל מרדכי: האמיצים — אוי קלט 14.5.67
18. זהבי ד״ר: מהתבוללות לציונות עמ׳ 422
19. ירמיה טסלר: זכור ואל תשכח עמ׳ 167—70
20. אוי־קלט 2.3.974, אבאדי: ראי השבוע מ־20.3.75
21. יואל בראנד: בשליחות נדונים למות עמ׳ 148—51
22. אבאדי: „ראי השבוע" מס׳ 312
23. ליבאי: הספר הלבן עמ׳ 106—113, 28, 132, 134
24. אוי־קלט 4.2.73

25. ארנסט לנדאו : דער קסטנר באריכט עמ' 183—174
26. זהבי ד"ר : מהתבוללות לציונות עמ' 7—445
27. „הצפה" ו' אייר תשל 18.4.974
28—29 אוי־קלט 4.2.973
30. כרמלי מ. ד"ר ספר זכרון קלוז' עמ' קמו—ז
31. רסל מ. — „אוי קלט" 22.8.969
32. מרטון יהודה ד"ר המשקיף הישראלי חשון תש"ל
33. שמואל שניצר — „מעריב" ספטמבר 971
34. דן עופרי „עשרים שנה ישראל"
35. סימפוזיון „אוי־קלט" 1.1.971
36. הטראגדיה של יהודי הונגריה „אוי קלט" 1.10.971
37. „בראי השבוע" אבאדי — 1.2.975
38. השמדת יהודי הונגריה „בראי השבוע"
39. מעריב 31.12.971
40. אברהם יעקב צ. לקורות יהודי טרנסילבניה עמ' 210
41. ליבאי — הגורל היהודי עמ' 68—464
42. הספר הצהוב עמ' 207
43. ראי השבוע מס' 167 — 6.8.972
44. „אוי קלט" 29.4.973
45. אברהם : לקורות יהודי טרנסילבניה
46. אברהם : " " " עמ' — 3—212, 9—216
47. דנציג הלל „דבר" א' אדר תשכ"ח 1.3.968
48. וואגו „ידיעות יד ושם" ניסן תשכ"ד מס' 2 — 1964

רשימת המחברים בנושאים על התורה, סוגיות הש"ס, ספרי דרוש ומוסר

שם המחבר		שם הספר
הרב אופנהים דוד	1)	נחלת דוד חלק א' (בקליאן תרצב) — טמשבר —
"	2)	" " חלק ב' (בודפשט תרצד) טמשבר־טנקה
הרב אופנהים יהושע צבי		עיני דעת (בענין הרפורמה)
הרב ארנריך יהודה	1)	„הדפוס העברי בדבה"
"	2)	ספר הפרדס לרשי (925)
"	3)	ספר אבודרהם (927)
"	4)	תשובת רב שרירא גאון (927)
"	5)	תשובת הגאונים ומנהגי ר' אברהם קלויזנר
הרב ארנריך שלמה זלמן	1)	שו"ת „לחם שלמה"
"	2)	אורח חיים (שימליאול סילבניה — תרפ"ד)
הרב ארנפלד שמואל (בטלן)		החתם סופר.
בודנר עוזיאל (ביסטריץ)		בן עוזיאל
ברגר ישראל (מ. לאפוש)		חסידות
ברגר מאיר (מ. לאפוש)	1)	אמרי ישראל (צפת)
"	2)	רפואה וסגולות
בריסק מרדכי (מרגרטן טושנד)	1)	שו"ת מהרם בריסק (טושנד תרצט)
"	2)	הביא לדפוס שו"ת מהריאץ בתוספת הערות „בנין יהושע"
בריסק נתן צבי (צ'יקה)	1)	,נחלת צבי' על מסכת אבות (קלוז' תרפ"ג)
"	2)	מאמר אסתר על התורה (אורדיה תר"צ)
"	3)	הספד על אביו (קלוז' תרפ"ו)
גינולר זאב ואלף		תולדות ישראל על ספר בראשית (פהר דיארמאט)
גלזנר משה שמואל	1)	אור בהיר (על הלכה)
"	2)	הלכה למשה (עניני שחיטה)
"	3)	חקור דבר (שאלת נשואי תערובת)
"	4)	שביבי אש (בענין אגדה)
"	5)	דור רביעי (על מסכת חולין)
"	6)	הציונות לאור התורה
גלזנר עקיבא	1)	דור דורים
"	2)	עקבי הצאן
גרינבוים אברהם יוסף		הארץ הקדושה לכול (בלוז')

שם המחבר		שם הספר
גרינולד אליעזר דוד	1)	שו"ת קרן לדוד חלק א'
"	2)	אורח חיים (סטמר תרפ"ט)
"	3)	הישיבה שנה א' (סטמר תרפ"ט)
גרינולד יהודה		שו"ת זכרון יהודה חלק א' (בודפשט תרפ"ג)
היימן שמואל	1)	,,זכרון שמואל" (גרויס ווארדין תש"א)
"	2)	על התורה (דבה)
הלר יהודה הכהן	1)	קונטרס הספיקות
"	2)	תרומת הכרי
וינברגר יהושע אהרן צבי		שו"ת מהריא"ץ (מרגיטה תרע"ב)
וינקלר ליפא (רטיאג)		,,בית יהודה" וינה
"	1)	זכרון יהודה (מ' לאפוש)
ויס צבי הירש	2)	מנהגות רבנו מאיר אש
"	3)	עמודי אש לבית יוסף
ויס פייש (מ. לאפוש)		הביא לדפוס את חבור סבו שלמה גנצפריד בשם לחם ושמלה (1909)
טבק שלמה	1)	,,ערך שי"
"	2)	תשורת שי (סיגט)
טיטלבוים חיים צבי	1)	שו"ת ,,עצי חיים" (סיגט תרצ"ט)
"	2)	,,ייטב לב"
"	3)	,,קדושת יו"ט"
טיטלבוים יואל	1)	ויואל משה (פולמוס נגד הציונות)
"	2)	חידושי תורה סטמר
טיטלבוים משה דוד		תולדות חייו של ה־,,ישמח משה" (מ. לאפוש)
יונגריז ישעיה (זרינד)	1)	משנה התלמוד — על סוגיות השס (סס־פאלו תרע"ג)
"	2)	משנה התלמוד על תקנות עגונות (סאיני תרע"ה)
"	3)	חזון ישעיהו על התורה חלק א—ב (תרפ"ד—תרצ"א)
"	4)	תקון אליעזר
"	5)	משנה התלמוד חלק ג' (שם תרפ"ח)
"	6)	חזון ישעיהו על פרקי אבות (שם תרצ"ו)
"	7)	נפלאות אשר (גוו. תרע"ב)
ירושלמי לוי בר' יצחק		(הרב הספרדי בטממבר) בן אבות הלוי
רבי ישראל מויז'ניץ	1)	אהבת ישראל
"	2)	דמשק אליעזר
"	3)	אוצר דברי צדיקים

שם המחבר	שם הספר
כהנא אריה	דברי גאונים (סיגט)
כהנא נתמן	ארחות חיים (סיגט — ספינקה)
ליבוביץ יהושע (רטיאג)	הב א לדפוס ספר סבו דמשק אליעזר על ש״ע או״ח
ליכטנשטין הלל	1) שו״ת בית הלל חלק א׳ (סטמר תרפ״ח)
״	2) דרוש ומוסר
״	3) ״עת לעשות״
״	4) אבקת רוכל
ליכטנשטין יהודה (בטלן)	״חנוך בית יהודה״
מושקוביץ דוד (נאסויד)	1) רגלי מבשר
״	2) עקד הרועים על התורה
״	3) גליל הזהב
״	4) דברי אבות
״	5) מקור התפלה
״	6) משפט לעשוקים
מילר אשר אנצ׳ל	1) ״לחם אשר״ על התורה (סאיני תרפ״ט)
״	2) ״פירורי לחם״ על אגדות התלמוד (דבה תרצ״ג)
״	3) ״קרבן אשר״ (חיפה תשכא) הובא לדפוס ע״י בניו, רבני נצרת עלית וקרית בנימין.
סופר אפרים פישל	״זרע אפרים׳ על התורה (סנאיקלאול מארה)
פולק שמעון (ביוש)	״שם משמעון״ — שו״ת (סאיני תרצ״ג)
פנט בצלאל	1) דרך יבחר שו״ת ונאומים (טשנד)
״	2) דברי בצלאל על התורה (סטמר 943) הובא לדפוס ע״י בנו אשר שמואל רבה של הידאלמאש
פנט יחזקאל (דיש)	1) ״כנסת יחזקאל״ דרשות על התורה (תרצא איורה)
״	2) מראה יחזקאל (אלבה יוליה)
״	3) הגדת פסח (אוסף תלמידיו מדרשותיו)
פנט יצחק	1) אבני צדק על אבן העזר
״	2) שו״ת מראה יחזקאל (סיגט תרל״ה)
״	3) ״משפט צדק׳ על חושן משפט (1884)
פנט יעקב (רטיאג)	— שארית יעקב על התורה (קלין וארדין 917)
פנט מנחם מנדל	1) שו״ת שערי צדק חלק יורה דעה (מונקץ׳ 1883)
״	2) ״מעגלי צדק״ הכין לדפוס את ספר אביו ״מראה יחזקאל׳
פנט משה (דיש)	1) עבודת הכהנים (1894)
״	2) תקנת חבורת מנחם ציון בעיר הקדש צפת (1902)

שם הספר	שם המחבר
פרידמן שלמה זלמן	חידושים בתלמוד שו"ת ברכה משולשת אורדיה תרצ"ג
קוהן ישכר דוב	(סנט גיורג) רב לכם משכימי קום (חוברת)
קריסהבר יצחק (פאקש)	„מקל נועם"
רוזנברג יקותיאל יהודה	שו"ת תורת יקותיאל (ברדיוב תר"ה)
רוזנבליט זאב ואלף	„מלחמת חובה" על המאבק נגד הניאולוגים (טרנאבן)
רוטשטין מרדכי	(הלמין) 1) בית ועד לחכמים
"	2) „שערי פרנסה טובה" על תהלים (וארוליה)
שטרן אברהם (בל)	שו"ת שו"ב להלכות שחיטה, בודפשט (1908)
שטרן גרשון (לודוש)	1) ילקוט הגרשוני
"	2) ברכת הנפש
"	3) אבל כבד
"	4) מקור דמעה
שטרן מנחם (סיגט)	דרך האמונה
שפרבר מנחם (ריסקבה — בראשוב)	אפרסקתא דעניא שו"ת (סטמר ת"ש)

רשימת המחברים בנושאים יהדות וציונות

(ספרי דת ומחקר)

שם המחבר		שמות הספרים
הרב אברהם צבי יעקב		לקורות היהודים בטרנסילבניה (ניו יורק תשיא)
ד"ר איזלר מתיאס קלוז'	1)	דת ישראל אחת ויחידה (1913)
"	2)	יהדות דתית ויהדות לאומית (922)
"	3)	דת וצדקה ביהדות טרנסילבניה (מחקר)
גרין ישראל		עמדת החרדים (חוב' נגד הרפורמה).
הרב גרינולד יקותיאל יהודה (סיגט)	1)	אלף שנים חיים יהודיים בהונגריה
"	2)	תולדות יהודי הונגריה
הרב גלזנר משה שמואל (קלוז')		הציונות ותופעותיה לאור הדת.
ד"ר וינברגר משה	1)	משוררים עבריים בטרנסילבניה
"	2)	קלוז קולוז'בר ספר זכרון
ד"ר ואגבלדי לאדיסלאו	1)	רבנו משה בן מימון
"	2)	נאומי שבת וחג
ד"ר דייטש ארנסט (בראשוב)	1)	תולדות היהודים
"	2)	הספרות העברית החדשה
ד"ר ונציאנר לאיוש (לוגוש)	1)	תולדות יהודי לוגוש
"	2)	תולדות יהודי הונגריה
ד"ר דרקסלר מרדכי (טמשבר)	1)	האסקטיזם בספרות הרבנית
"	2)	פעילות רבני טמשבר
ד"ר זינגר יעקב (טמשבר)	1)	תולדות הקהלות בטמשבר ובאנאט
"	2)	תולדות המשפחות
"	3)	מחקרים במדעי היהדות
"	4)	תולדות תכנית הלמודים בחבל באנאט
חורין אהרן (אראד)	1)	אגרת אלאסף
"	2)	ילד זקונים
"	3)	חכמת הרבנות
"	4)	סקריקה לי
"	5)	הדוגמטיקה ביהדות

שם המחבר		שמות הספרים
הורין אהרן (אראד)	6)	אמרי נועם
"	7)	עמק הבכה
"	8)	נוגה הצדק
"	9)	קנאות אמת
"	10)	הלל
"	11)	שריון קשקשים
כהן יוסף		70 שנה כתבי עת בטרנסילבניה ארשת ירושלים תשי"ט
ד"ר לוי פרנץ (טג. מורש)		פצ׳י שמעון ופעולותיו למען „דת שומרי שבת"
ד"ר לוי משה (טמשבר)	1)	תולדות קהלת טמשבר
"	2)	מחקרים בפילוסופיה יהודית
"	3)	תרגום קטעי תנך להונגרית
הרב מושקוביץ דוד (הוניוד)		„רגלי מבשר"
סקרינקה ל. (אראד)		חכמת הרבנות
פאפ לאיוש (בראשוב)	1)	ספר התנך
"	2)	דרשות
ד"ר פלדמן שמואל (סנט מיקלויש)		תורה עם דרך ארץ
פליישר יהודה לייב (טמשבר)		אבן עזרא (מחקר)
פליישר עזרא (בר אבא)	1)	משלים
"	2)	משא גוג
"	3)	בהחלק הלילה
"	4)	שירי כלא
פרקש אלברט (שימלוי)	1)	תקנון הקהלות האורטודוקסיות
"	2)	האמלט (תורגם להונגרית)
פריד לאיוש (סנט מיקלויש)		ארכיון הקהלה
קליין יעקב (הוניוד)		הציונות התרבות העברית והדת (קלוז׳ תרפ"א)
הרב ד"ר קלין (סטמר)		מילון אנגלי
ד"ר קצקמטי ליפוט (אורדיה)	1)	ישעיהו (ג׳ כרכים)
"	2)	ירמיהו (ג׳ כרכים — בודפשט 932)
"	3)	הגיהנום בשירת ימי הבינים (בודפשט 1888)
ד"ר רוזנברגר אלכסנדר	1)	תכנית למודים בסמינר לרבנים (אראד)

שם המחבר		שמות הספרים
ד"ר רוזנברגר אלכסנדר	2)	נאומים
"	3)	פתרון בעית נשואי התערובת
ד"ר רונאי יאנוש		
(אלבה יוליה)		
שורץ פנחס זליג		שם הגדולים בארץ הגר קלנווארדין תרע"ב)
שטינהרט יעקב (אראד)		הדוגמטיקה ביהדות
קופלר משה (סיגט)		,,תורה ויהדות"
קוהן יצחק (הוניוד)	1)	התורה והמדינה היהודית
"	2)	פלסטינה תחת המנדט,

רשימת מחברי ספרי היסטוריה, רומנים ומחזות בנושא יהדות
(רובם בשפה הונגרית)

שם המחבר		שם הספר
ד"ר בלנק אליהו	1)	מדינת היהודים של הרצל (מעברית להונגרית — סיגט)
"	2)	דברי ימי ישראל (935)
"	3)	הזמן העתיק (937)
"	4)	ימי הבינים והזמן החדש (938)
"	5)	גיאוגרפיה של א"י (941)
"	6)	ספר יהושע (948)
בן עמי שנדור	1)	ספור של שלש מיתות (ברלין 923)
"	2)	טיולים בעולם הגדול (957)
"	3)	הייתי אזרח באירופה (948)
"	4)	חזרה למלחמה — מחזה (הוצג בתיאטרון ההונגרי קלוז')
ברזילי אישטבן	1)	שירים מרחוק (דבה 925 — בת"א 968
"	2)	עדיין (ת"א 937
"	3)	כוכב מעל המחנה (960)
"	4)	מדרון (969 — ת"א) (התהום)
	5)	רח' יפו
	6)	שירים ישנים
בר מאיר צבי	1)	שירי הדאגה (945)
"	2)	חוזר חייל לא"י (947)
"	3)	על אדמת הגר (962 — תירגם לעברית מגרבאי ש.)
"	4)	יומנה של הימן אבה (תורגם לעברית ירושלים 964
"	5)	ילקוט הרעיון הציוני (ירושלים 967
גיסקולאי יאנוש (יוחנן גוש חלב)	1)	חזונו של גוש חלב (קלוז' 925
"	2)	שליחו של המשיח (שיר על הרצל)
"	3)	עוד יבא יום כפור (925)
"	4)	שועלים בין החרבות (שם 925
"	5)	שלשת הדרכים של בניהו הגבור (שם 928
"	6)	קוי היסוד של תולדות ישראל (ב' כרכים לוגוש)
"	7)	חייו הנפלאים של עקיבא (לוגוש)
"	8)	אנסקי

שם המחבר	שם הספר
(יוחנן גוש חלב)	9) מקס — ברוד
"	10) תמר מספרת
"	10) הנביא החדש
"	11) שלום־אש
דנש לאסלו	אני כותב עתון (סטמר)
הולדר יוסף	1 אפט זינגט זיך (ספר שירים)
"	2 לויתן
"	3) מאדץ׳ (מהונגרית ליידיש)
"	4 הגולם רוצה להיות אדם (מהונגרית ליידיש)
"	5) אנטולוגיה של משוררים הונגרים
דנציג הלל	הבעיה היהודית (ספר הציונות)
הצגי (ארנא) אהרן	„קזבק" הסבל באניית עולים
רב זילברמן ליב	„היומן מפוגורוש" — „טאגע־בוך"
מירוביץ מאיר יהודה	(דיש) „חזרה למולדת" האזה — טיריש
מירוביץ ד"ר הרניק ואלברט קלין	חיים חדשים
מרקוביץ רודיון	1) הגרניזון מסיביר (תורגם ל־14 שפות)
"	2) שוב נפגשתי עם בולטוז׳ר (סטמר 925
"	3) הליצן הפיסח (933)
"	4) ר׳ אנצ׳ל וספורים על יהודי אבאש (טמשבר 939
"	5) יומנו של פרטיזן זקן (קלוז׳ 945
"	6) אנשי סילאג׳י
"	7) רכבת הזהב
"	8) אגרת פסח
סאבוי אימרה	1) יהודונים (921)
"	2) כוכבים נופלים (922)
"	3) עליז הקדושה (923)
"	4) החולצה האדומה (924)
"	5) אורליק והמגמגם (924)
"	6) הקומדיאנטים היהודים (925)
"	7) בת החצרן (926)
"	8) המבצר המדומה (926)
"	9) טולדו (934)
"	10) בשערי המזרח (937)

שם המחבר	שם הספר
סאבוי אימרה	11) יהודי טרנסילבניה (938)
"	12) שמעון הנגיד (940)
"	13) בזל ויהודה (924)
"	14) רומא ויהודה (943)
"	15) חיי רש"י ותקופתו (935)
"	16) הרחוב היהודי בפרשבורג
"	17) המוקד האחרון והגבורה היהודית
קוצר אילש	1) כפרות (916)
"	2) המלך רוצה לישון (917)
"	3) התרנגול השחור (918)
"	4) חליל הכסף (923)
"	5) יונצ'י (923)
"	6) שושנה והזקנים (923)
"	7) המושבניק (924)
"	8) ד"ר הולה 926
"	9) שלשה הם הכוכבים (ת"א 956
"	10) אל תירא עבדי יעקב תורגם לעברית (אידלשטין 969
"	11) איקוגנו לא מת (תורגם לעברית)
"	12) הראי של העיר (923)
"	13) מחזות: המשיח בא (921)
"	14) הגולם רוצה להיות בן אדם (922)
"	15) האש (922)
"	16) התאומים מסיאם
שולומון (מיהאי) מיכאל	הייתי נוצרי באירופה
שין דוד	1) שוחרי ה' מתחת לקרפטים (קלוז' 935
"	2) הירושה (ת"א 960
"	3) שפתם של 10 מיליון יהודים
"	4) המשפט בירושלים (משפט איכמן)

רשימת העתונאים, עתונים, כתבי־עת וירחונים

שם העתונאי, העורך	העתון
הרב אברהם וז. מושקוביץ	„האמת" (קלוז' 933—40) שבועון בהוצ. הלשכה האורט.
אדם ראפי (אראד)	
אדלר הוברט (קלוז')	
הרב ארנריך (דבה)	„אוצר החיים" ירחון קובץ לפלפול וחריפות
אמוד טאמאש (אורדיה)	
ארדוש איבן (אורדיה)	
ד"ר בלנק אליהו	„ירושלים" שבועון (סיגט)
בלדבין גרולד	
בן עמי שנדור	
בארדוש לאסלוי (אורדיה)	
ברזילי אישטבן	
ד"ר בלאופלד	„ישורון" שבועון (921 קלוז')
באלה איגנץ	„אוי־בידק" (ארד)
גרא לאיוש	
גיסקולאי יאנוש	
גולדשידר הינריך	„אראדר צייטונג"
גרינולד מאנו	אראדי — היר — אדו (1858)
	„באהלי־שם" ירחון לתורה מחקר וספרות עברית קלוז'
גלזנר בנימין (וישו)	„דגל התורה" — ירחון
ד"ר דויטש ארנסט	„כתב עת' בולטין לענינים שוטפים ולעניני תרבות (ברשוב)
דנציג הלל (קלוז')	„בריסיה" (926—929)
דנש לסלוי	„סומש' (סטמר) עתון יומי
הלפרט פישל	„יידישע צייטונג" (שומקוט)
הגדיש נגדור (אורדיה)	
הצגי ארנא	
וסרשטרום ש. וז. ליטנר	„עמנו" שבועון
וינשטין יצחק	„קול מבשר" (קלוז' 1912—1908)
ד"ר וינברגר משה	„ידיעון הקהלה היהדית בקולוז'בר"
"	ידיעון בני־ברית (926—936)
זמרוני שלמה־פרידמן יצחק	„הבתור" ירחון הישיבות (מארוש אויבר תרפ"ז)
חורין פרנץ	„אל־פולד" (ארד)
"	„אגרת אלאסף"
כהן (קוהן) יצחק	„דרכנו" (הונידו)
הרב לנדסברג יהודה ליב	„אהל יצחק" בית ועד לחכמים (אורדיה 1880)

שם העתונאי, העורך	העתון
מאי יוסף	עורך „הפסטר לויד" (ארד)
מאט פרנץ	
מארויט שנדור (אורדיה)	
ד"ר מארטון יחזקאל	„אוי קלט" — מזרח חדש, עתון יומי קלוז'
"	„הנוער" ירחון (קלוז')
"	האדמה (— " —)
ד"ר מארטון יהודה	עורך „קול ישראל" חבר המערכת האנציקלופדיה העברית ואנציקלופדיה יודאיקה.
מירוביץ מאיר יהודה (דיש)	חוזרה למולדת (האזא — טיריש)
סאבוי אימרה	
סאנטו גיורג (ארד)	
ד"ר סאני גיזה	
הרב פולק שמעון	בית ועד לחכמים
פאסטור ברטולון (אורדיה)	
פאסטור אדה (")	
פהר דז'א (")	
פטא טיבור	
ד"ר פרישמן יוסף	„העתיד" (סטמר 940—930)
קוהאני מניהרט	
קוצר אילש	
קלטי שאנדור	
קופלר משה, ויס משה וא. יזראעל	„דרכנו" בהוצאת תנו' תוע"ב (סיגט 931
קלין גלעדי (סילאג'צ'ה)	מיסד וחבר המערכת „מעריב" וכתב עתונים אחרים
רסל מרדכי — לבנקופקלמן	„מולדת", חבר המערכת עמנו ואוי־קלט
ד"ר רוזנפלד אלכסנדר	„נוער" — ירחון
"	„הדרך" עתון הצופים היהודים וברית הנוער „עזרא" (929)
"	„תקופה חדשה" בהוצ' התנ' הציונית בטרנס.
רובין —	„נייע יידישע פרעסע" (920)
רינג יחזקאל	יינג מאראמורש (סיגט — 941)
שורץ שלמה, ישראל דוד	די יידישע פרעסע (סיגט — 929)
הרב שורץ שמואל	לקט שושנה
שוש לאסלו	
שין דוד ישראל דוד	די יידישע פאלקס צייטונג (סיגט 928)

תאריכים ומאורעות

התאריך		המאורע
30 בינואר	1933	מינוי אדולף היטלר לרייכס — קאנצלר
מרס —	1933	הקמת מחנה ריכוז הראשון בגרמניה הנאצית, דכאו
21 באפריל	1933	חוק האוסר על יהודי גרמניה לשחוט לפי ההלכה
26 באפריל	1933	הקמת הגסטאפו
10 במאי	1933	שריפה פומבית של ספרים יהודיים ושל מתנגדי הנאציזם בערי גרמניה
13 בינואר	1935	סיפוח חבל הסאר לגרמניה
15 בספטמבר	1935	חוקי נירנברג, חקיקת חוקי־יסוד גזעניים אנטי יהודיים
21 בינואר	1938	ביטול חוזי המיעוטים ע״י רומניה ושלילת האזרחות מיהודים רבים
15 במרס	1938	סיפוח אוסטריה ל„רייך" השלישי
1 באוקטובר	1938	סיפוח איזור הסודטים לגרמניה
10־9 בנובמבר	1938	פרעות „ליל הבדולח" בגרמניה ובאוסטריה, מאסר כ־30 אלף יהודים, הריסת 191 בתי כנסיות ושוד 7500 חנויות
דצמבר	1938	הקמת המוסד לעליה ב׳ בארץ ישראל
14 במארס	1939	הקמת סלובקיה „העצמאית" בחסותה של גרמניה הנאצית
15 במארס	1939	כיבושה הסופי של צ׳כוסלובקיה; הקמת הפרוטקטוראט בוהמיה־מוראביה
18 באפריל	1939	חקיקה גזענית אנטי יהודית בסלובאקיה
3 במאי	1939	בהונגריה מתקבל החוק הקובע „נומרוס קלאוזוס" ביחס לעיסוק יהודים במקצועות חפשיים
23 באוגוסט	1939	הסכם ריבנטרופ־מולוטוב
1 בספטמבר	1939	פלישת הצבא הגרמני לפולין, תחלת מלחמת העולם השניה
12 באוקטובר	1939	ראשית גירושם של יהודי וינה וצ׳כוסלובקיה לאיזור ניסקו שבפולין
אוקטובר	1939	ראשית הגיוס הכללי בקרב הישוב העברי בא״י, התגייסו מהישוב 26000 לצבא הבריטי
15 באפריל	1940	נחיתת צבא בריטי בצפון נורבגיה
ספטמבר	1940	כיבוש חבל הצפוני של דרום טרנסילבניה ע״י הונגריה, רציחת יהודי שרמש וכ״ו,
20 במאי	1940	הקמת מחנה ריכוז באושביץ
יולי	1940	גל של פרעות דמים ביהודים בערים רבות ברומניה,
10 באוגוסט	1940	חוקי גזע אנטי יהודיים ברומניה

התאריך		המאורע
30 באוגוסט	1940	סיפוחה של טרנסילבניה הצפונית להונגריה עם 106 קהלות יהודיות,
7 באוקטובר	1940	הסכמת רומניה לכניסתו של הצבא הגרמני לארצה
20־24 בנובמבר	1940	הצטרפות הונגריה, רומניה וסלובאקיה ל„ציר" ברלין־רומא־טוקיו,
21־26 בינואר	1941	פרעות ביהודי רומניה בידי „משמר־הברזל"
15 במאי	1941	חוק בדבר עבודת כפיה לגברים יהודים ברומניה
25 ביוני	1941	טבח ביהודי יאסי ע"י הצבא הרומני
סוף יוני	1941	הועברת יהודי דרום טרנסילבניה לערי המחוזות ברומניה
1 בספטמבר	1941	השמדת אלפי היהודים הונגרים שגורשו לקאמניץ פודולסק
9 בספטמבר	1941	הנהגת חוקי נירנברג בסלובאקיה
אוקטובר	1941	הקמת מחנה בירקנאו (אושביץ ב')
11 בדצמבר	1941	האניה „סטרומה" מפליגה מרומניה לא"י עם 769 עולים. האניה עלתה על מוקש וטבעה על כל נוסעיה ב־12 בפברואר 1942)
	ב־1942	גיוס יהודים למחנה עבודה בהונגריה מגיל 16 עד גיל 46
26 במארס	1942	ראשית שילוחם של 60,000 יהודי סלובאקיה לאושביץ ולמאידאנק
יולי	1942	גיזי פליישמן מארגנת בסלובאקיה את ארגון המחתרת „לעזרת יהודים — קבוצת העבודה"
28 ביולי	1942	הקמת „הארגון היהודי הלוחם בגיטו וארשה,
סוף אוקטובר	1942	הקמת הארגון היהודי הלוחם בצרפת
10 בדצמבר	1942	חיסול אחרוני היהודים שישבו על נהר בוג בטרנסניסטריה
בינואר	1943	ייסוד שלוחה של ועד ההצלה הא"י בקושטא, בראשותו של חיים ברלס
18־21 בינואר	1943	התנגדות מזוינת ראשונה בגיטו וארשה, קרב רחוב, בפיקודו של מ. אנילביץ
19 באפריל	1943	פרוץ מרד גיטו וארשה,
19 אפריל־16 מאי	1943	חיסול גיטו וארשה
8 במאי	1943	נפילת הבונקר של מטה הארגון היהודי הלוחם במילא 18 ומות המפקד אנילביץ
1 באוקטובר	1943	צניחת צנחנים א"י ראשונים ברומניה
ינואר	1944	המחתרת היהודית בבודפשט מקימה מפעל לתעודות מזויפות לצרכי הצלה, עד סוף השנה מספק המפעל תעודות ליותר מ־10 אלפים איש

התאריך		המאורע
14 במארס	1944	יציאת קבוצת צנחנים א״י ליוגוסלאביה, להונגריה ולרומניה
19 במארס	1944	פלישת הצבא הגרמני להונגריה
3 באפריל	1944	הנהגת סימן היכר ליהודי הונגריה
4 באפריל	1944	צו על החרמת רכוש היהודים בהונגריה
2 באפריל	1944	ראשית חיסול הגיטאות בהונגריה
אפריל	1944	הקמת ועד לעזרה ולהצלה בבודפשט בראשותו של א. קומולי ור. קסטנר
15 במאי	1944	ראשית גירושם של יהודי הונגריה לאושביץ, עד 27 ביוני נשלחו לשם 380 אלף איש
6 ביוני	1944	פלישת בנות הברית לנורמאנדיה
9 ביוני	1944	מאסר הצנחנית חנה סנש בידי ההונגרים
יוני	1944	הקמת ועד לעזרה לפליטים בבוקרסט בראשותו של ד״ר ארנסט מרטון
21 ביוני	1944	יצאה רכבת קסטנר לברגן בלזן עם 1685 יהודים (רכבת הצלה)
23 באוגוסט	1944	רומניה עוברת לצד בנות הברית ומכריזה מלחמה על גרמניה
30 באוגוסט	1944	התארגנות הגדוד היהודי „נובאקי״ שהשתתף במרד סלובאקיה
20 בספטמבר	1944	קבוצה של צנחנים א״י מגיעה לסלובאקיה
15 בספטמבר	1944	תחלת שלטון הנאצים ההונגרים בהונגריה
נובמבר	1944	יציאת הבריגאדה היהודית לחזית איטליה
נובמבר	1944	הקמת גיטו בודפשט
8 בנובמבר	1944	ראשית מצעד המות של 20,000 מיהודי בודפשט לאוסטריה
12 בינואר	1945	טבח המוני ביהודי בודפשט
18 בינואר	1945	שיחרור גיטו בודפשט
2 בפברואר	1945	כניסת הצבא האדום לבודפשט
4 באפריל	1945	שיחרור הונגריה
30 באפריל	1945	התאבדות היטלר
2 במאי	1945	כניעת הכוחות הגרמניים
9־11 באפריל	1945	כיבוש ראש הגשר על הנהר סניו בחזית איטליה בידי הבריגדה היהודית
8 במאי	1945	כניעת גרמניה, קץ „הרייך״ השלישי
מאי	1945	כחצי מיליון חיילים יהודים משרתים בשורות צבאות בנות הברית באירופה,
11 בפברואר	1945	כניסת צבא אדום לבודפשט

רשימת הרוכשים מראש את הספר

השם	המקום
בן ארי מרדכי, מנכ"ל „אל-על"	גמל תעופה לוד
בן דוד אליעזר, מנהל בנק מזרחי	חדרה
בנט יוסף, דואר	חדרה
ברודי דוד, מורה	חדרה
ברנט יצחק, מנהל חשבונות	נתניה
גנץ מנחם, גלנטריה	חדרה
גרין אליהו	קרית אונו
גלזנר מ. שמואל, קצין מחוז	נתניה
גרוסמן טיבי	באר שבע
ד"ר דויטש אפרים, עו"ד	חיפה
דיאמנטשטין זולטן	תל-אביב
ד"ר דיקר צבי, רופא ראשי קופ"ח	חדרה
דרך שמואל גזבר עיריה	נתניה
הירש בלה	באר שבע
הויפט, יו"ר המוה"ד	צפת
הלוי צבי, מזכיר הסתדרות מורים	חדרה
התאחדות עולי הונגריה	חיפה
וקסמן אירנה	רמת יוסף
וידה שמחה, מהנדס	חדרה
ווייל שמואל	באר שבע
זמרוני שלמה, יו"ר המוה"ד	בני ברק
חברה קדישא	חדרה
כרמי מנחם, ארכיטקט	תל-אביב
לב שלמה, מנהל חשבונות	חדרה
לוי עמנואל	אשקלון
מאנדל אריה	חיפה
מוזס דוד, יו"ר חוג קולוז'בר	תל-אביב
מילר להדביק	קרית ביאליק
מאירי מרקוביץ זולטן, רופא שנים	חדרה
משתה דוד, מנהל בית-ספר שילה	גבעת אולגה
נימן עזריאל, ביטוח לאומי	חדרה
סקלי אלכסנדר	חיפה

השם	המקום
עיריית רמלה	רמלה
פוקס אליעזר, מנהל בנק הי"ח	חדרה
פיש מרדכי	בני ברק
פרץ שמחה מפעלי ניר	חדרה
פרקש משה	ראשון לציון
פרידמן בישי	חדרה
פרופ' מ. צ. קדרי	„בר־אילן" רמת־גן
קויפמן אמיל, חרשתן	חדרה
קוסטליץ מרדכי, מ"מ ראש עיריית	חדרה
קלינמן אהרן	נתניה
קרויס מאיר	חדרה
קרויס ש.	חדרה
קרפלס אדולף	חדרה
רויט יצחק, מנהל מחלקת חנוך	חדרה
שמרץ גיזי	חיפה
שטרן ראובן	חדרה
שמואל אליעזר	חיפה
רסל מרדכי, עתונאי	ניר עציון
רוזמן אנדזור	פתח תקוה
רום אראנקה	חיפה

רשימות התמונות של בתי הכנסת בטרנסילבניה

(לפי סדר א־ב)

ביהכנ"ס של הקהלה ב־

1 אוראדיה גרויס ווארדיין
2 " " ניולוג
3 אראד (פנים)
4 באיה מארה נאגי באניה
5 באזוד אויפולו
6 אלבה יוליה גיולה פהרבר
7 בורוש צ׳יקה
8 ביסטריצה בסטרצה
9 בקליאן בטלהן
10 בויום נאגי בויום
11 בורשה
12 גרלה סאמוש אויבר
13 דבה
14 דעש
15 האלמין
16 האצג
17 וישו
18 טג. מורש וואשארהלי
19 טורדה
20 טימישורה טמשבר
21 " "
22 לוגוש
23 לודוש מארוש לודוש
24 לודוש מארוש לודוש
25 מדיאש מעדיעש
26 "
27 נאזנאנפאלבה
28 סאיני סינר ווארוליה
29 סאלונטה
30 סאטמר
31 סיביו סבן
32 סיגט
33 " ת"ת
34 " ספרדי
35 סילאגי צ׳ה
36 סיגישורה שגשבר
37 פוגורוש
38 פטרוז׳ן
39 קארי מארה נאגיקארולי
40 קלוצלו קיש קאלוצ׳ה
41 קלוז׳ קולוז׳בר (קונגר)
42 " פועלי צדק
43 " ספרדי
44 רובינה פוצ׳יקה
45 רשיצה רשיצה באניה
46 שימלוי סילאג שימלוי

רשימת התמונות של רבני הקהלות

(לפי סדר א־ב)

תמונות הרביים

	שם הרב	הקהלה
1	אדלר יוסף	טורדה
2	אליאש	סאיני
3	"	"
4	ארנריך ש. זלמן	שימלאו
5	בראך שאול	קארי מרה
6	ברוין יהודה	איקלויד
7	בריסק מרדכי	טושנאד
8	גלזנר משה שמואל	קלוז׳
9	גלזנר עקיבא	קלוז׳
10	גרינולד יוסף	סטמר
11	גרינולד אליעזר דוד	סטמר
12	גרינולד יעקב חזקיה	הוניוד
13	הגר חיים יהודה מאיר	וישו
14	הלברשטם יקותיאל יהודה	קלוז׳
15	וינברגר יהושע אהרן צבי	מרגיטה
16	וינברגר שמואל זלמן	מרגיטה
17	וועזל כלב פייבל	טורדה
18	וועזל בנציון	טורדה
19	טיטלבוים משה דוד	לאפוש
20	טיטלבוים יואל	סטמר
21	טיטלבוים חיים צבי	סיגט
22	טיטלבוים יקותיאל יהודה	סיגט
23	כץ אברהם שלמה	ריסקבה
24	ליכטנשטין ברוך בנדיקט	קראסנה
25	לנדסברג יצחק אהרן	אוראדיה
26	מייזליש משה יוסף	מארוש אויבר
27	מילר אשר אנצ׳ל	פטרוז׳עני
28	פיש אליעזר	ביקסד־סטמר
29	פאנט ישראל מאיר	הידה
30	פאנט יעקב אלימלך	דעש

	שם הרב	הקהלה
31	פאנט יחזקאל	דעש
32	פאנט יוסף	אילונדה
33	פוקס משה צבי	אוראדיה
34	פוקס בנימין	אוראדיה
35	פירסט ישעיהו	טג. מורש
36	פרינד אברהם יהושע	נאסויד
37	פרידלנדר דוד	בראשוב
38	קינסטליכר צבי	סיביו
39	קלין אליהו	האלמין
40	קלין יעקב שלום	האלמין
41	קלין זאב צבי הכהן	בראשוב
42	רוזנר יהודה סגל	סקואני
43	שטין אברהם משה	קלוז'
44	שפיץ מאיר	ביסטריץ
45	שריבר יהויקים	אראד

הקהלות לפי סדר א-ב

מס'	שם הקהלה	
1	אויארה	Marosujvár Uioara
2	אוראדיה	Nagyvarad Oradea
3	אוראביצה	Oravicabanya Oraviţa
4	אורשובה	Orsova Orsova
5	אורישור	Alor Orişor
6	אורשטיה	Szaszvaros Orastia
7	איוד	Nagyenyed Aiud
8	אילונדה	Ilonda Ilanda
9	איקלוד	Iklód Iclean
10	אלבה יוליה	Gyulafehervar Alba Iulia
11	אראד	Arad Arad
12	ארדד	Erdőd Arded
13	באיה מארה	Nagybánya Baia Mare
14	באיוש	Bellényes Beius
15	בארודול	Nagybáród Barodul Mare
16	בוזיאש	Buziásfürdő Buziaş
17	בוטן	Kőrösbökény Buteni
18	בויום	Biharnagybajom Buium
19	בורשה	Borsa Borsa
20	באזאד אויפאלו	Bözöd Ujfalu
21	ביסטריצה	Bestercze Bistriţa
22	בל —	Bél Beliu
23	בלאז'	Balázsfalva Blaj
24	בקליאן	Bethlen Beclean
25	בראד	Brád Brad
26	בראשוב	Brassó Braşov
27	ברבשט	Bárdfalva Berbeşti
28	גוראהונץ	Honcztő Gurahonţ
29	גרלה	Szamosujvár Gherla
30	גרץ	Kisgércze Gherţ
31	דבה	Déva Deva
32	דטה	Deta Deta
33	דעש	Dézs Dej

	שם הקהלה	מס'
Derecske	דרצ'קה	34
Halmi Halmeu	האלמין	35
Hátszeg Haţeg	האצג	36
Bánfihunyad Huedin	הואדין	37
Vajdahunyad Hunedoara	הונדיאורה	38
Hidalmás Hida	הידה	39
Érmihályfalva Valea lui Mihai	ואליה לוי מיהי	40
Vulkan Vulcani	וולקן	41
Alvincz Vinţeul de jos	ויניציאל דה ז'וס	42
Felsővisó Vişeul de Sus	וישו	43
Zsombolya Zimbolia	זימבוליה	44
Zerind	זרינד	45
Marosvásárhely Tg. Mureş	טג. מורש	46
Torda Turda	טורדה	47
Turcz Turţ	טורץ	48
Tasnád Tăşnad	טושנד	49
Tövis Teiuş	טיוש	50
Temesvár Timişoara	טימישורה	51
Tenke Tinca	טינקה	52
Dicsőszentmárton Tărnăven	טרנאבן	53
Magyarlápos Tg. Lăpuşului	לאפוש	54
Lugos Lugoj	לוגוש	55
Ludas Ludus	לודוש	56
Lupény Lupeni	ליפובה	57
Máromaros Maramureş	מאראמורש	58
Medgyes Mediaş	מדיאש	59
Mocs Mociu	מוצ'יו	60
Margita Marghita	מרגיטה	61
Nagylak Nadlac	נאדלאק	62
Náznánfalva	נאזנאן פאלבה	63
Naszód Năsăud	נאסוד	64
Szinérvárolya Seini	סאיני	65
Nagyszalonta Salonta Mare	סאלונטה	66
Székelyhid Săcueni	סאקויני	67
Sebişi	סביש	68

מס'	שם הקהלה	
69	סטמר	Szatmár Satu Mare
70	סיביו	Nagyszeben Sibiu
71	סיגט	Sziget Sighet
72	סיגישורה	Segesvár Sighişoara
73	סילאגי־צ'ה	Szilágycseh
74	סלרד	Szalárd Sălard
75	סנט גיורג	Szentgyörgy Sf. Gheorghe
76	ספינקה	Szaplonca
77	סרביש	Szervis
78	סרמשלול	Kissármás Sărmăşelul
79	סנט מיקלויש	Szentmiklós Sanicolaul Mare
80	פאג'ט	Facsád Făget
81	פוגורוש	Fogaras Făgăras
82	פטרוז'ן	Petruzsény Petruşani
83	פטרולה	Petrula
84	פנקוטה	Pankota Păncuta
85	צ'יאקובה	Csák Ciacova
86	צ'יקה	Magyarcséke Ceica
87	צ'ארדה	Csárda
88	צ'רמיו	Csermős Cermiu
89	קאלוצלו	Kiskalota Călaţele
90	קובליצה	Covliţa
91	קורטיץ	Kűrtös Curtici
92	קרעצ'ינוב	Karácsonfalva
93	קרנסבש	Karánsebes Caransebes
94	קלוז'	Koloszvár Cluj
95	קמפיה טורזי	Aranyosgyéres Campia Turzii
96	קרסנה	Kraszna Crasna
97	רגין	Régen Reghin
98	רובינה פוצאיקה	Vilaágas Pecska Rovina
99	ריסקעווע	Ruscova
100	רשיצה	Resicabánya Reşiţa
101	שומקוט	Nagysomkut Somcuta Mare
102	שימלאו	Szilágysombyó Simleul Silv.
103	שרמש	Nagysármás Sărmas

התוכן

דף לזכרונות אישיים